

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

ХРЕСТОМАТІЯ

Навчальний посібник

За редакцією
доктора економічних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
В.Д. БАЗИЛЕВИЧА

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ

“ЗНАННЯ”

2011

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73
І-90

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-345 від 7 лютого 2008 р.)*

У к л а д а ч і — колектив науковців кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка: *В.Д. Базилевич*, член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри, декан економічного факультету; *Н.І. Гражевська*, доктор економічних наук, доцент; *А.О. Маслов*, кандидат економічних наук, доцент; *Т.В. Гайдай*, кандидат економічних наук, доцент; *О.П. Нестеренко*, кандидат економічних наук, доцент; *Л.В. Вернигора*, кандидат економічних наук, доцент

Рецензенти:

В.М. Гесць, академік НАН України, доктор економічних наук, професор;
Ю.М. Бажал, доктор економічних наук, професор;
Л.П. Горкіна, доктор економічних наук, професор

Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посіб. / уклад. :
І-90 **В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін. ; за ред. В.Д. Базилевича.** — К. : Знання, 2011. — 1198 с.
ISBN 978-966-346-746-7

Ця хрестоматія — перше в Україні фундаментальне видання, у якому на системній основі представлено твори найвідоміших представників зарубіжної та вітчизняної економічної думки. У посібнику наведено праці, створені за всю історію людства починаючи від часів перших цивілізацій до XXI століття. Укладачі посібника, а це високопрофесійний колектив вчених Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зосередили увагу на фундаментальних творах класиків економічної думки, вивчення і знання яких дає можливість сформувати у майбутніх економістів цілісне і систематизоване уявлення про наукові традиції, школи, принципи, ідеї з урахуванням новітніх досягнень у сфері історико-економічних досліджень і сучасних вимог до якості економічної освіти. Завдяки цьому посібник вирізняється серед інших видань високою інформативністю, новизною і глибиною змісту, він цікавий не тільки для студентів-економістів, а й для економістів-практиків, науковців, керівників підприємств, бізнесменів, які прагнуть розібратись у складних, часто неоднозначних процесах розвитку сучасної економіки.

Для студентів економічних спеціальностей, аспірантів, магістрантів, викладачів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться економічною теорією та розвитком економічної думки.

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73

ISBN 978-966-346-746-7

© Укладачі, 2011
© Видавництво “Знання”,
оформлення, 2011

ЗМІСТ

Передмова	7
Розділ 1. ВИТОКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	9
Закони царя ХАММУРАПІ.....	9
Закони вавилонського царя Хаммурапі	17
КОНФУЦІЙ.....	24
Конфуцій. ЛУНЬ ЮЙ (ИЗРЕЧЕНИЯ)	30
АРИСТОТЕЛЬ.....	64
Арістотель. НІКОМАХОВА ЕТИКА	69
Арістотель. ПОЛІТИКА	77
Розділ 2. МЕРКАНТИЛІЗМ	83
Антуан МОНКРЕТЬЕН де ВАТТЕВІЛЬ.....	83
А. де Монкретьєн. ТРАКТАТ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ	92
Томас МЕН	110
Т. Мен. БОГАТСТВО АНГЛИИ ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ, или БАЛАНС НАШЕЙ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ КАК РЕГУЛЯТОР НАШЕГО БОГАТСТВА	113
Розділ 3. КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ТА ЇЇ ТЕОРЕТИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ	131
Вільям ПЕТТІ	131
В. Петті. ТРАКТАТ О НАЛОГАХ И СБОРАХ.....	133

Франсуа КЕНЕ	160
Ф. Кенэ. ОБЪЯСНЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТАБЛИЦЫ	168
Ф. Кенэ. АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТАБЛИЦЫ	174
Ф. Кенэ. ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА И ПРИМЕЧАНИЯ К ЭТИМ ПРИНЦИПАМ	181
Адам СМІТ	196
А. Сміт. ДОБРОБУТ НАЦІЙ. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПРИРОДУ ТА ПРИЧИНИ ДОБРОБУТУ НАЦІЙ.....	202
Давід РІКАРДО	235
Д. Рикардо. НАЧАЛА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ И НАЛОГОВОГО ОБЛОЖЕНИЯ	238
Томас Роберт МАЛЬТУС	267
Т.Р. Мальтус. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНУ НАРОДОНАСЕЛЕН- НЯ, або ПОГЛЯД НА ТЕ, ЯК ВІН ВПЛИВАВ І ЯК ВПЛИВАЄ НИНІ НА ЛЮДСЬКЕ ЩАСТЯ З ОГЛЯДОМ НАШИХ ПЕР- СПЕКТИВ НА МАЙБУТНЄ УСУНЕННЯ АБО ПОМ'ЯК- ШЕННЯ СПРИЧИНЮВАНОГО НИМ ЗЛА.....	276
Джон Стюарт МІЛЛЬ	310
Дж.С. Милль. ОСНОВЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ С НЕКОТОРЫМИ ПРИЛОЖЕНИЯМИ К СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ.....	313
Карл МАРКС	348
К. Маркс. КАПІТАЛ. КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ	351
Фрідріх ЕНГЕЛЬС	380
Ф. Енгельс. АНТИ-ДЮРІНГ	388
Ф. Енгельс. ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ	427
Фрідріх ЛІСТ	440
Ф. Лист. НАЦИОНАЛЬНАЯ СИСТЕМА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ	445
Розділ 4. МАРЖИНАЛІЗМ ТА СТАНОВЛЕННЯ НЕОКЛАСИКИ	471
Карл МЕНГЕР	471
К. Менгер. ОСНОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ	473
Марі Еспрі Леон ВАЛЬРАС	499
М.Э.Л. Вальрас. ЭЛЕМЕНТЫ ЧИСТОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ, или ТЕОРИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО БОГАТСТВА	502

Альфред МАРШАЛЛ	544
А. Маршалл. ПРИНЦИПЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ	547
Джон Бейтс КЛАРК	582
Дж.Б. Кларк. РАСПРЕДЕЛЕНИЕ БОГАТСТВА	584
Розділ 5. РОЗКВІТ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	
НА РУБЕЖІ ХІХ—ХХ ст.	608
Іван Васильович ВЕРНАДСЬКИЙ	608
И.В. Вернадский. КУРС ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ, или ИЗЛОЖЕНИЕ НАЧАЛ, ОБУСЛОВЛИВАЮЩИХ НАРОДНОЕ БЛАГОДЕНСТВИЕ, ГЕНРИХА ШТОРХА	613
Микола Християнович БУНГЕ	636
Н.Х. Бунге. О МЕСТЕ, ЗАНИМАЕМОМ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИЕЙ В СИСТЕМЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ, И ОБ ОТНОШЕНИИ ЕЕ К ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	641
Сергій Андрійович ПОДОЛИНСЬКИЙ	673
С.А. Подолинський. ЛЮДСЬКА ПРАЦЯ І ЄДНІСТЬ СИЛИ	676
Микола Іванович ЗІБЕР	698
Н.И. Зибер. ДАВИД РИКАРДО И КАРЛ МАРКС В ИХ ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ	702
Михайло Іванович ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ	728
М.І. Туган-Барановський. ПАПЕРОВІ ГРОШІ І МЕТАЛ	733
Євген Євгенович СЛУЦЬКИЙ	767
Е.Е. Слуцкий. ОЧЕРК ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ СЭРА ВИЛЬЯМА ПЕТТИ	771
Розділ 6. KEYНСІАНСТВО ТА ЙОГО СУЧАСНА ЕВОЛЮЦІЯ	780
Джон Мейнард KEYНС	780
Дж.М. Кейнс. ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ЗАНЯТОСТИ, ПРОЦЕНТА И ДЕНЕГ	785
Дж.М. Кейнс. КОНЕЦ LAISSEZ-FAIRE	813
Джон Річард ХІКС	830
Дж.Р. Хикс. ГОСПОДИН KEYНС И “КЛАССИКИ”: ПОПЫТКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ	834
Сідней ВАЙНТРАУБ	847
С. Вайнтрауб. ХИКСИАНСКОЕ KEYНСІАНСТВО: ВЕЛИЧИЕ И УПАДОК	852

Джозеф Юджин СТИГЛІЦ	877
Дж.Ю. Стиглиц. РЕВУЩИЕ ДЕВЯНОСТЫЕ. СЕМЕНА РАЗВАЛА	885
Розділ 7. ВІДРОДЖЕННЯ НЕОКЛАСИКИ	924
Вальтер ОЙКЕН	924
В. Ойкен. ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ	927
Мілтон ФРІДМЕН	967
М. Фридмен. КОЛИЧЕСТВЕННАЯ ТЕОРИЯ ДЕНЕГ: НОВАЯ ФОРМУЛИРОВКА	972
М. Фридмен. РОЛЬ МОНЕТАРНОЙ ПОЛИТИКИ.....	990
М. Фридмен. ИНФЛЯЦИЯ И БЕЗРАБОТИЦА: ГОРИЗОНТЫ НОВОЙ ПОЛИТИКИ	1005
М. Фридмен. ДЕНЕЖНАЯ И ФИСКАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ...	1008
Фрідріх Август фон ХАЙЄК	1028
Ф.А. Хайєк. ПРАВО, ЗАКОНОДАВСТВО ТА СВОБОДА: НОВЕ ВИКЛАДЕННЯ ШИРОКИХ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ	1032
Йозеф Алоїз ШУМПЕТЕР	1060
Й.А. Шумпетер. ТЕОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ...	1065
Розділ 8. СУЧАСНИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ	1092
Рональд Гаррі КОУЗ	1092
Р.Г. Коуз. ПРИРОДА ФІРМИ.....	1096
Даглас НОРТ	1112
Д. Норт. ІНСТИТУЦІЇ, ІНСТИТУЦІЙНА ЗМІНА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІКИ.....	1115
Джеймс Мак-Джіл Б'ЮКЕНЕН	1151
Дж.М.-Дж. Бьюкенен. КОНСТИТУЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ	1154
Олівер Ітон ВІЛЬЯМСОН	1165
О.І. Вільямсон. ЛОГІКА ЕКОНОМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ	1169

ПЕРЕДМОВА

Процеси сучасного соціально-економічного розвитку України, а також зміни, що відбуваються в системі економічного знання у зв'язку з процесами входження вітчизняної вищої освіти до Болонського процесу, створення єдиного освітнього простору в Європі обумовлюють невідкладну потребу у поглибленому вивченні і творчому осмисленні світової та вітчизняної культурно-історичної спадщини, тих теоретико-методологічних надбань, які містить така фундаментальна історико-економічна дисципліна, як “Історія економічних учень”.

У пропонованій хрестоматії зібрано фрагменти основних пам'яток світової економічної думки, що публікувалися українською, російською, грецькою, англійською, німецькою, французькою та іншими мовами. Вони дають змогу за першоджерелами простежити еволюцію світової та вітчизняної економічної думки від найдавніших часів до сучасності. Хрестоматію укладено значною мірою відповідно до структури і змісту попередніх навчальних видань з цієї фундаментальної економічної дисципліни, зокрема до такого видання, як підручник “Історія економічних учень” (В.Д. Базилович, Т.В. Гайдай, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов, О.П. Нестеренко, Л.В. Вернигора ; за ред. проф. В.Д. Базиловича. — К. : Знання, 2004. — 1300 с.). У 2005 та 2006 роках цей підручник перевидавався як класичний університетський підручник.

Логічним завершенням і доповненням до підручника є видання хрестоматії, що значною мірою сприятиме гуманізації освіти саме через створення та впровадження нової генерації підручників і навчальних посібників, зорієнтованих на цінності світової та вітчизняної культури, що притаманні сучасним суспільствам

демократичного типу. Хрестоматія органічно буде доповнювати зміст підручника, а матеріал, що розміщений у ній сприятиме глибшому і ґрунтовнішому засвоєнню й оволодінню студентами системою економічних знань.

Хрестоматія, будучи розрахована передусім на студентів економічного профілю, що вивчають такі історико-економічні дисципліни, як “Історія економічних учень”, “Історія економічної думки України”, “Історія економіки та економічної думки”, а також різноманітних спецкурсів бакалаврського та магістерського рівнів підготовки спеціалістів економічного профілю, аспірантів та викладачів, також стане в нагоді практикам, державним діячам, бізнесменам, усім, кого цікавлять проблеми розвитку економічної науки, хто бере активну участь у розбудові української держави та її економічного зростання.

Важливим є те, що наведені у хрестоматії твори подані зі збереженням стилістики, орфографії та пунктуації першоджерел.

Необхідно зазначити, що певні труднощі при укладанні хрестоматії становив відбір авторів та їх творів, гідних хрестоматійного опублікування зі всього розмаїття світової та вітчизняної економічної думки від найдавніших часів до сучасності. Під час вирішення цього завдання колективом укладачів враховувався насамперед поступальний розвиток світової та вітчизняної економічної думки, основні напрями, течії, школи, концепції, їх внесок у світову економічну науку.

Зрозуміло, що це видання не претендує на дуже широке охоплення джерел основних напрямів, течій, шкіл та різноманітних теорій їх представників. Частина праць, за умов обмеженості видання за своїм обсягом, залишилася поза межами розгляду і не наведена навіть у дуже скороченому вигляді. Укладачі намагалися представити першоджерела так, щоб дати можливість читачеві мати не лише загальне уявлення про них, а й максимально, наскільки це можливо в даному форматі, ознайомитися зі структурою та змістом відповідних фрагментів наведених праць, уникаючи зайвого дроблення текстів.

Незважаючи на прагнення якомога повніше представити багатство світової економічної думки, навряд чи можна говорити, що ці прагнення повною мірою реалізовані. Змістовне багатство, ідейно-теоретична та методологічна глибина величезної кількості праць та трактатів визначних представників економічної науки різних країн та народів епохи рабовласництва та середньовіччя, доби меркантилізму, становлення та розвиток економічної науки у вигляді класичної школи політичної економії у XVII—XIX ст. як панівної парадигми та протистояння їй теоретичних альтернатив, здійснення декількох революцій в економічній теорії, зокрема маржинальної, поява неокласики, кейнсіанства, сучасних неоліберальних шкіл та інституціоналізму — все це ускладнює завдання відбору відповідних фрагментів першоджерел, враховуючи обмежений обсяг цього видання.

Це обумовлюється також тим, що окремі джерела ще або з певних причин недоступні, або недостатньо вивчені. Очевидно, подальші дослідження в цьому напрямі можна буде врахувати в наступних виданнях хрестоматії, яка вимагатиме доповнень та уточнень.

Розділ 1

ВИТОКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Закони царя ХАММУРАПІ

XVIII ст. до н. е.¹

У стародавньому світі звичай набуває недоторканного характеру... В результаті вплив економічних факторів виявляється прихованим під поверхнею, де вони діють повільно, але напевне. Наслідки їх дії виявляються не через роки, а через покоління... У такій цивілізації найздібніші люди з презирством ставилися до роботи, там не було сміливих, вільних підприємливих робітників і готових піти на ризик капіталістів; виробнича діяльність... регулювалася звичаєм і навіть для захисту цієї діяльності від свавілля тиранії зверталися до звичаю.

Альфред Маршалл

Джерела та витоки економічної науки відобразилися у численних історичних пам'ятках глибокої давнини. Відомості про господарське життя та спроби теоретичного усвідомлення економічних умов існування, осмислення виробничого досвіду та мотивів господарської діяльності народів стародавніх цивілізацій дійшли до нас в усній народній творчості, світових релігійних сис-

темах, перших писемних творах, законодавчих актах тощо.

Економічна думка стародавнього світу охоплює значний історичний період. Пам'ятки давнини та твори стародавніх мислителів відображають насамперед стан соціально-економічного та політичного розвитку країн Стародавнього Сходу й античності. Водночас їх можна розглядати як перші пам'ятки економічної думки, спроби узагальнення господарської практики, теоретичного усвідомлення економічних процесів та явищ.

---

¹ Зображення базальтового стовпа, вкритого клинописними написами із Законами царя Хаммурапі. — *Прим. уклад.*

Відмінності становлення та розвитку окремих держав стародавнього світу спричинили відмінності в економічних поглядах мислителів різних країн. Проте економічна думка стародавнього світу має цілісність якісних особливостей. Так, зокрема, *виразниками економічної думки стародавнього світу були, як правило, великі мислителі (філософи, теологи), релігійні діячі, правителі рабовласницьких держав, урядові чиновники та ін.* Разом із тим економічна думка давнини невіддільна від інших форм суспільного мислення, політико-правової та релігійної ідеології стародавніх народів. Серед відомих першоджерел практично неможливо знайти суто економічні твори. Водночас глибокі економічні ідеї містяться у філософських трактатах про політику, мораль, право, ученнях про державне управління тощо.

Ще однією особливістю стародавньої думки було те, що *досягнутий рівень систематизації економічних поглядів та ідей стародавніх мислителів не сприяв їх виокремленню у самостійну галузь знань*, історичні пам'ятки давнини є конгломератом різноманітних уявлень про суспільство, економіку, спостережень і відомостей про господарське життя. *Економічній думці стародавнього світу також притаманна ідеалізація рабовласницької держави, захист переважно натурального господарювання, отождолення багатства з натуральною формою продукту, засудження (з позицій моралі, етики) великих торговельних та лихварських операцій як чинників дестабілізації існуючого суспільного устрою.*

Економічна думка давнини має не стільки аналітичний, скільки нормативний характер, пов'язаний з регла-

ментацією господарської діяльності в інтересах правлячих верств. У працях стародавніх мислителів містяться приписи стосовно того, якою має бути економіка з погляду справедливості, божественних настанов, інтересів правителя, а також практичні рекомендації та поради щодо організації та раціональних методів ведення господарства. Економічні ідеї та обґрунтування економічних процесів та явищ у творах стародавніх мислителів базуються на категоріях моралі, етики, релігійних постулатах тощо.

Історія держав Стародавнього Сходу відображає початок цивілізації та становлення економіки як специфічної сфери людської діяльності. *Видокремлення скотарства від землеробства, виокремлення ремесла із сільськогосподарського виробництва, розвиток обміну, виникнення торгівлі та грошей сприяли продукуванню надлишкового продукту, майновому розшаруванню населення.* Охорона інтересів приватних власників, необхідність обслуговування потужних іригаційних систем та захисту населення від зовнішньої небезпеки викликали потребу у сильній централізованій владі, суворій дисципліні, регламентації господарського життя.

Писемні джерела, які дають змогу аналізувати економічну думку Стародавнього Сходу, відображають специфіку азіатського способу виробництва: провідну роль власності держави в національній економіці; масштабні господарські функції держави; активну участь держави в економічних процесах, регламентації господарського життя; існування общинного землеволодіння при обмеженому використанні праці рабів.

Характерними рисами економічної думки Стародавнього Сходу є глибокий символізм, апріорність, невіддільність від універсального міфологічного розуміння світу, схильність до повчань. Писемні джерела відображають повсякденну господарську практику (переписи населення, земельні кадастри, документи господарської звітності тощо), а також спроби її первісного осмислення (настанови, повчання, нормативні акти). При цьому центральне місце відводиться проблемам, пов'язаним з обліком, організацією та управлінням державним господарством (“Артхашастра”, “Гуань-цзи”), регламентацією майнових відносин, відносин найму та форм контролю за економічною діяльністю населення (закони Ешнунни, закони Хаммурапі, Хетські закони).

Слід зазначити, що в країнах Стародавнього Сходу регламентувалося не тільки натуральне господарство, а й зачатки товарно-грошових відносин. Проблеми захисту населення від боргового рабства і лихварства яскраво відображені у Старому Заповіті Біблії. Писемні джерела свідчать також про те, що у Нововавилонському царстві була створена проста й універсальна форма зобов'язань для оформлення товарно-грошових зв'язків, існували “ділові будинки”, які виконували функції перших банків (Дім Егібі, Дім Іддін-Мардука, Дім Мурашу та ін.). Саме з історією економічної думки Стародавнього Сходу пов'язане започаткування конкретних економічних наук — статистики, обліку та аналізу господарської діяльності, управління тощо. Економічна думка Стародавнього Сходу справила значний вплив на розвиток європейської

цивілізації і стала суттєвим внеском до скарбниці світового економічного знання.

Стародавні країни Месопотамії як конгломерат нестійких державних утворень, започаткованих у IV—III тис. до н. е., були одним із найдавніших центрів людської цивілізації, батьківщиною писемності. Ще у VII ст. до н. е. у Месопотамії була створена перша бібліотека, в якій цар Ашшурбаніпал зібрав релігійні, законодавчі матеріали стародавніх часів, переклавши їх на сучасну йому мову з допомогою перших словників.

До пам'яток економічної думки цього періоду належать численні господарські архіви, юридичні та дипломатичні документи, релігійні твори та надписи літописного характеру. Відомі дослідникам *господарські документи* належать до 4500 р. до н. е. і є звітністю про рухоме і нерухоме царське майно. Тексти торговельних договорів про продаж землі, худоби, рабів, знарядь праці, датовані III тис. до н. е., *засвідчують зародження та швидкий розвиток у державах Месопотамії приватної власності та товарно-грошових відносин.* З метою регламентації цих відносин держава у законодавчому порядку визначала умови торгівлі, найму, оренди тощо.

З погляду історії економічної думки значний інтерес викликають збірки законів *царя Ешнунни* (XX ст. до н. е.), закони *Ліпіт-Іштара* (XX—XIX ст. до н. е.), закони *царя Хаммурапі* (XVIII ст. до н. е.), *Хетські закони* (відома копія XIII ст. до н. е.), а також *Старий Заповіт*. Ешнунна — стародавнє місто в басейні лівої притоки р. Тигр, сучасне поселення Тель Асмар на території Іраку. Ліпіт-Іштар — п'ятий цар I династії

міста Іссін, який правив у 1934—1924 рр. до н. е. і створив збірку законів шумерською мовою. До нашого часу збереглися лише 9 фрагментів у копіях на глиняних табличках.

Але найвідомішим першоджерелом вивчення суспільного устрою та господарського життя держав Стародавнього Сходу є *Кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі* (1792—1750 рр. до н. е.), на формування якого і вплинули насамперед закони Ліпіт-Іштара. У 1901 р. французька археологічна експедиція знайшла у Сузах (Персія) чорний базальтовий стовп висотою більше двох метрів, вкритий клинописними написами. У його верхній частині був зображений бог Сонця і справедливості — Шамаш, який вручає символи влади царю Хаммурапі. На решті частини стовпа висічений клинописний текст збірника законів. Текст законів складається із вступу, 282 статей (до нашого часу дійшли лише 247) і заключної частини, які охоплюють майже всі сторони життя вавилонського суспільства того часу.

Хаммурапі — видатний державний діяч, шостий цар I Вавилонської династії, який виявив себе хитрим дипломатом, визначним воєнним стратегом, мудрим законодавцем. У результаті воєнних перемог над ворогами, а потім і над союзниками він зумів об'єднати майже всю Месопотамію, яка з цього часу отримала назву Вавилонія. Вавилон із невеликого міста перетворився в найбільший економічний, політичний і культурний центр.

Закони царя Хаммурапі становлять систему правових норм, призначених головним чином для царських судів і спрямованих на упорядкування соціально-економічних відносин. Закони

засвідчували високий рівень культури тогочасного суспільства, прагнення узагальнити та систематизувати правові норми, для того щоб “сильний не утискав слабого, щоб сироті та вдові надана була справедливість”. Водночас ідеться про майнове та соціальне розшарування старовавилонського суспільства, визначається його структура, яка включає три стани: вільних общинників — “авілумів” (“людина”), царських людей — “мушкенумів”, і рабів — “вардумів”. До повноправних вільних громадян — “авілум” — належали і “вищі за станом” великі землевласники, жерці, багаті купці і “нижчі” селяни — общинники, ремісники. Авілум — голова патріархальної сім'ї, мав над її членами велику владу, визначав долю дітей, віддаючи їх у кабалу як оплату боргу або заставу. Поділ на рабів та рабовласників, відмінності у правах та обов'язках різних станів вважаються вічними та природними явищами.

Видання законів було надзвичайно важливим державним заходом Хаммурапі, який мав політично об'єднати велику країну. Хаммурапі щиро вважав себе відповідальним перед державою і всіляко прагнув до справедливості (у власному його розумінні) у стосунках із підданими. Величезна армія чиновників мала виконувати всі вказівки царя, який призначав голів общинних рад і старост общин.

“Закони Хаммурапі” були спрямовані на підтримку стійких традиційних соціальних інститутів, общинної власності на землю, обмеження товарно-грошових відносин та втиснення їх у рамки, які не суперечать натурально-господарській орієнтації рабовласницької держави. Закони Хаммурапі захи-

щали майнові інтереси правителя, рабовласників, державних службовців, воїнів, дрібних виробників та общинників. Будь-які посягання на приватну власність вважалися злочином і жорстоко каралися. Вільні особи отримували повне право розпоряджатися своїм майном, у тому числі землею. Однак заборонявся продаж службових наділів: “Поле, дім і сад, котрі належать реду, баіруму або платнику доходу, не можуть бути продані за срібло”.

Вивчення зводу законів царя Хаммурапі, а також глиняних табличок — господарських і юридичних документів того часу та наступників Хаммурапі (судові постанови за позовами, договори, купчі тощо) — показує, що хоча роль держави значно посилилась у суспільному і господарському житті країни, але соціально-економічна база, що склалася на той час, не зазнала суттєвих змін. У країні розвивалися зрошувальне землеробство, садівництво, тваринництво, ремесла, внутрішня та зовнішня торгівля.

У законах Хаммурапі відобразилися реальні відносини між людьми, а більшість статей були сформульовані на основі конкретних справ, за якими вперше було встановлено юридичні норми. Тут можна виокремити певні тематичні групи статей, переважна частина яких особливо цікава у вивченні економічної думки давньовавилонського суспільства. Перш за все це проблеми охорони приватної і державної власності (ст. 6—25), регулювання поземельних відносин (ст. 41—71), лихварства і торгівлі (ст. 88—126), відносин найму тощо.

“Закони Хаммурапі” обмежували лихварство та боргове рабство в інтересах рабовласницької держави.

Стаття 117 передбачала, що в борговому рабстві людина може пробути не більше трьох років, після чого вона має бути звільнена від боргової кабали. За умов стихійного лиха та втрати врожаю борг автоматично переносився на наступний рік. Передбачалося також покарання лихварів за погане поводження з боржниками. Так, лихварям заборонялося самовільно забирати у боржників урожай у рахунок оплати боргу. У ст. 116 наголошувалося, що у випадку смерті взятого у боргове рабство сина боржника, внаслідок поганого з ним поводження, смертна кара чекала сина кредитора. Закони Хаммурапі строго регламентували норму процента у грошовій (20 %) та натуральній (33 %) формах, а також передбачали відстрочку виплати боргу у випадку неврожаю на один рік без сплати додаткових процентів. За несвоєчасну сплату боргів ні царських воїнів, ні інших громадян не мали права позбавляти своїх земельних наділів.

“Закони Хаммурапі” узаконювали орендні відносини та відносини найму. Орендні відносини оформлялися договором, у якому зазначався строк оренди, об’єкт оренди, розмір орендної плати та час оплати. Наприклад, *орендна плата за використання поля становила третину врожаю, саду — дві третини тощо*. З метою захисту інтересів землевласників та заохочення до сумлінної праці у ст. 62 зазначалося, що розмір орендної плати встановлюється на основі середньої врожайності землі у певній місцевості й не враховує зменшення врожаю в результаті поганого обробітку орендованої ділянки. “Закони Хаммурапі” передбачали встановлення норми грошової винагороди на-

йманим робітникам, регламентували форми та строк найму (10—20 років).

У “Законах Хаммурапі” наголошувалось на необхідності реєстрації витрат і надходжень (прообраз бухобліку), захисту прав споживачів тощо. За порушення законів передбачалась система покарань, основу яких становили грошові штрафи і компенсації потерпілим, в окремих випадках — смертна кара, але не за звичаєм кровної помсти, а на основі царського закону.

Саме завдяки “Законам Хаммурапі”, а також глиняним табличкам тієї епохи, що збереглися в бібліотеці великого асирійського царя Ашшурбанипала, стало відомо, що в першій половині II тис. до н. е. головними сільськогосподарськими культурами були ячмінь і коноплі (сезам). Значна увага приділялася розширенню зрошувальної мережі країни. Наприклад, ст. 53—56 розглядають випадки недбалого ставлення до зрошувальних споруд. Із законів видно, що широко були розвинуті садівництво і тваринництво. Неодноразово згадуються стада волів, ослів, для випасання яких наймаються пастухи. Водночас худоба є предметом найму для роботи на полі, перевезення вантажів.

Читаючи закони, можна скласти список ремісничих професій: будівельник житлових будинків, столяр, тесля, суднобудівник, швець, ткач, коваль, кравець, а також лікар, перукар, ветеринар. Законодавець детально прописує умови оплати, жорстку відповідальність за результати праці (ст. 215—240). До того ж статті, присвячені регулюванню відносин найму людей, чергуються зі статтями про наймання тварин, рухомого майна (ст. 241—252, 268—272, 275—277).

Багато статей захищає приватну власність, у тому числі власність дрібних виробників, які становили основну масу населення і давали основну частину податкових надходжень до казни і, таким чином, забезпечували воєнну могутність держави.

Цілий ряд статей обмежує свавілля лихварів. Їм заборонялося самим брати весь урожай замість оплати боргу грішми (ст. 66), а також без дозволу боржника (ст. 115). Суворо регламентувався розмір процентів як у грошовій формі — 20 % за позику сріблом, так і за позику продуктами — 35 % за взятий у борг ячмінь. За погане ставлення до боржника лихвар міг бути підданий суворому покаранню, включно до смертної кари (ст. 116). Законодавчо обмежувалася також трьома роками кабала (ст. 117). Але незважаючи на це, процес соціального розшарування авілумів відбувався досить швидко.

У соціальній ієрархії вавилонського суспільства поряд із вільними громадянами існував також прошарок неповноправних, або “напіввільних”, громадян. Мушкенуми, або ті, що “схилилися долу”, працювали в господарстві царя і не були членами общини, не мали земельної власності, але отримували за царську службу землю в умовне володіння. Такий земельний наділ називався “ільк”. Права мушкенумів були обмежені порівняно з авілумами. Життя мушкенума також цінувалося менше: якщо стосовно вільних громадян діяв принцип талону (“око за око, зуб за зуб”), то завдання тілесної шкоди “царським людям”, тобто мушкенумам, каралося штрафом (ст. 196—198, 200—201, 206—207). Мушкенум також платив менше, ніж авілум, наприклад, лікарю (ст. 215—216, 221—222), а також

за деякі дії, що оподатковувалися, наприклад, за розлучення (ст. 140).

Отже, мушкенуми вважалися менш соціально значимими, ніж вільні, перебували в особистій залежності від царя, а їх життя регулювалось адміністративно. Але із законів Хаммурапі видно, що мушкенуми крім майна мали також власних рабів, до того ж і те, й інше прирівнювалося до двірцевої власності і суворо охоронялося законодавством (ст. 8, 15, 16).

Поряд із мушкенумами до категорії “царських людей” належали і напівкріпосний землероб, і верхівка царської адміністрації, які мали єдине джерело існування — державне забезпечення за умови виконання певних обов’язкових повинностей. Високозабезпечений мушкенум — вельможа — міг домогтися членства в общині і стати авілумом, зберігаючи свою посаду і службу разом із володінням, отриманим від царя.

У формуванні єдиної великої держави царська влада спиралася на армію, яка складалася із важко- і легкоозброєних рядових воїнів — “редум” і “баїрум”, які за службу отримували від царя земельні наділи. Тому царськими людьми можна вважати і цю соціальну групу, яка особливо виокремлюється в законах Хаммурапі, у яких правам і обов’язкам воїнів-колоністів присвячено 16 статей. Хаммурапі намагався зробити статус воїнів-колоністів спадковим (ст. 27, 28, 41). Воїни могли також мати приватну власність і розпоряджатися нею (ст. 39).

І, нарешті, до царських людей можна віднести ще одну соціальну групу — спеціальних (державних) торгових агентів — тамкарів, які також за царську службу отримували будинки, зе-

мельні і садові наділи. Торгівля була справою особливої уваги держави, а її розвитку сприяло об’єднання території Месопотамії і зосередження в руках Хаммурапі всіх внутрішніх і зовнішніх торговельних шляхів у долині річок Тигр і Євфрат. Хаммурапі ліквідував велику приватну торгівлю, а купці змушені були йти на державну службу. Тамкари вели значну державну торгівлю, суміщаючи її з власними комерційними операціями, часто здійснюючи її через дрібних торговців-посередників “шамалум” (ст. 100—107). Тамкари також стягували податки і були великими лихварями (ст. 88, 94, 96), що контролювалося державою.

Нижчим класом вавилонського суспільства були раби — “вардум”. Джерелом поповнення рабів були війни, та майнове розшарування, яке призводило до боргової кабали. Патріархальна влада батька в сім’ї також давала йому право віддавати в заставу або продавати в рабство молодших членів сім’ї. Рабами ставали люди, які повністю збанкрутували і самі продавали себе в рабство. Перетворення на раба передбачалося також за деякі злочини.

Як видно із законів Хаммурапі, раби вважалися річчю господаря, ними могли розплатитися за борги, але, на відміну від вільних, їх не повертали через три роки до господарського дому (ст. 118). Вбивство або тілесні ушкодження, заподіяні рабу, розцінювались як псування чужого майна і відшкодовувалися поверненням іншого раба або грошовою компенсацією (ст. 199, 213, 219). Більшість рабів були домашніми рабами, безправними членами патріархальної сім’ї. Раби були об’єктом купівлі-продажу, найму, дарування, крадіжки (ст. 15, 16, 19, 226, 227), а ті, хто

сприяв їх поверненню до господаря, винагороджувалися (ст. 17).

Але рабство у старовавилонському царстві мало свої особливості. Раби могли мати певне майно, яке після їхньої смерті переходило до господаря (ст. 176), сім'ю, і навіть дозволялися шлюби з вільними, які зберігали свої громадянські права, а їхні діти також вважалися вільними (ст. 175, 176). Діти, що народилися від рабині, якщо рабовласник визнавав їх своїми, визнавалися законними спадкоємцями поряд із дітьми, що народилися від вільної жінки (ст. 170). Необхідно зазначити також, що в законах йдеться в основному про рабів “палацу”, храмів і мушкенумів. Очевидно, держава не втручалася в стосунки авілумів з рабами і не приділяла цьому питанню

уваги. Про збереження деяких елементів правочинності у рабів свідчить заключна 282 стаття, за якою раб, хоч і під загрозою суворого покарання, але міг спробувати оспорити владу хазяїна.

У цілому можна зазначити, що “Закони Хаммурапі” продемонстрували перехід від економіки величезного царсько-храмового господарства до господарства, яке було засноване на розвитку общинно-приватного сектору і роздачі царських земель в оренду чи в умовне володіння за службу.

Отже, закони старовавилонського царства дають можливість вивчити економічну думку того часу. “Закони Хаммурапі” суттєво вплинули на правову й економічну думку країн регіону Передньої Азії.

ЗАКОНЫ ВАВИЛОНСКОГО ЦАРЯ ХАММУРАПИ

<...>

(§ 8) Если человек украл либо вола, либо овцу, либо осла, либо свинью, либо же лодку, то, если это принадлежит богу или дворцу, он должен заплатить в тридцатикратном размере, а если это принадлежит мушкенуму, он должен возместить в десятикратном размере. Если вор не имеет чем платить, он должен быть убит.

<...>

(§ 15) Если человек вывел за городские ворота либо дворцового раба, либо дворцовую рабыню, либо раба мушкенума, либо рабыню мушкенума, то он должен быть убит.

(§ 16) Если человек скрыл в своем доме беглых раба или рабыню, принадлежащих дворцу или же мушкенуму, и не вывел их на клич глашатая, то хозяин дома должен быть казнен.

(§ 17) Если человек поймал в степи беглого раба или рабыню и привел его к его хозяину, то хозяин раба должен дать ему два сикля серебра.

(§ 18) Если этот раб не назвал своего хозяина, то он [поимщик] должен привести его во дворец, дело его должно быть рассмотрено, а затем его должны вернуть его хозяину.

(§ 19) Если же поимщик этого раба задержал в своем доме, а затем раб был схвачен в его руках, то этот человек должен быть убит.

(§ 20) Если раб убежал из рук поймавшего его, то этот человек должен произнести клятву во имя бога хозяину раба, и он будет свободно отпущен.

<...>

(§ 26) Если редум или же баирум, которому было приказано идти в царский поход, не пошел или нанял наемника и послал его взамен себя, то этот редум или баирум должен быть казнен, а его наемник может забрать его дом.

(§ 27) Если редум или баирум в крепости царя был взят в плен, и после него его поле и его сад отдали другому, и тот нес его службу, то если он вернулся и достиг своего поселения, ему должны вернуть его поле и его сад; только он сам должен нести свою службу.

(§ 28) Если сын редума или баирума, который был взят в плен в крепости царя, в состоянии нести службу, то поле и сад должны быть отданы ему, пусть несет службу своего отца.

(§ 29) Если сын его мал и он не в состоянии нести службу своего отца, то третья часть поля и сада должны быть отданы его матери, и пусть его мать растит его.

(§ 30) Если либо редум, либо баирум из-за дел службы бросил свое поле, свой сад и свой дом и удалился, а после него другой принял его поле, его сад и его дом и в течение трех лет нес его службу, то если он вернется и потребует свое поле, свой сад и свой дом, они не должны быть ему даны; только тот, который принял их и нес его службу, может нести ее и впредь.

(§ 31) Если он удалился только на один год, затем он вернулся, то ему должны быть отданы его поле, его сад и его дом; пусть он сам несет свою службу.

(§ 32) Если тамкар¹ выкупил редума или баирума, угнанного в плен при походе царя, и доставил его в его поселение, то если в его доме имеются средства для выкупа, он сам должен себя выкупить; если в его доме нет средств для выкупа, он должен быть выкуплен храмом своего поселения; если в храме его поселения нет средств для выкупа, его должен выкупить дворец; его поле, его сад и его дом не могут быть отданы за выкуп.

<...>

(§ 34) Если сотник или десятник забрал добро редума, притеснил редума, отдал редума внаем, предал редума сильному в суде или забрал подарок, который царь дал редуму, то этот сотник или десятник должен быть убит.

(§ 35) Если человек купил из рук редума волов или овец, которых царь дал редуму, то он теряет свое серебро.

(§ 36) Поле, дом и сад, принадлежащие редуму, баируму или плательщику дохода, не могут быть проданы за серебро.

(§ 37) Если человек купил поле, сад или дом, принадлежащие редуму, баируму или плательщику дохода, то его документ должен быть разбит, а свое серебро он теряет; поле же, сад или дом он обязан вернуть их прежнему владельцу.

(§ 38) Редум, баирум и плательщик дохода не может отписать своей жене или дочери ничего из поля, сада или дома, которые входят в состав его илька, а также не может отдавать их за свою долговую расписку.

(§ 39) Из поля, сада и дома, которые он покупал и приобретал, он может отписать своей жене или своей дочери, а также отдавать за свою долговую расписку.

(§ 40) Надитум², тамкар³ и несущий другую службу⁴ может продавать за серебро свое поле, свой сад и свой дом; покупатель же должен будет нести службу за поле, сад и дом, которые он покупает.

(§ 41) Если человек обменял поле, сад и дом, принадлежащие редуму, баируму или плательщику дохода, и дал приплату, то редум, баирум или плательщик до-

¹ Тамкар — торговый агент, що перебував на царській службі і здійснював також різноманітні торговельні та лихварські операції на свій страх і ризик. — *Прим. уклад.*

² Дослівно “безплідна”. Жриця, позбавлена права народжувати дітей, яка отримувала за здійснення своїх обов’язків наділ із царської землі. Храми за Хаммурапі входили до складу державного господарства. — *Прим. уклад.*

³ Тут: торговий агент держави. Хаммурапі ліквідував велику приватну торгівлю; купці повинні були припинити своє заняття або піти на державну службу. Такий купець, що ніс ільк тамкара, повинен був торгувати державним товаром і приносити державі прибуток, за що отримував право вести самостійні та приватні торгові операції. На практиці обидва види торгових операцій могли суміщатися, і тамкар міг, наприклад, зробивши обіг довірених йому державою коштів, віддати належну частину прибутку державі, а залишок забрати собі. Саме людям, які несли ільк тамкара, було доручено стягування податків. — *Прим. уклад.*

⁴ Дослівно “і (будь-який) інший ільк”. Насамперед малися на увазі високопрофесійні ремісники і адміністративний персонал. — *Прим. уклад.*

хода может вернуться к своему полю, своему саду и своему дому, а приплату, которая была ему дана, он может взять себе.

(§ 42) Если человек арендовал поле для обработки и не вырастил на поле зерна, то его следует уличить в невыполнении необходимой работы на поле, а затем он должен будет отдать хозяину поля зерно в соответствии с урожаем его соседей.

(§ 43) Если он вовсе не обработал поле, а забросил его, то он должен отдать владельцу поля зерно в соответствии с урожаем у его соседей, а поле, которое он забросил, он должен разбить, вспахать, взборонить и затем вернуть хозяину поля.

(§ 44) Если человек арендовал на три года залежную землю для распашки, но он был нерадив и не распашал поле, то на четвертом году он должен вспахать, промотыжить и взборонить, а затем вернуть владельцу поля; кроме того, он должен отмерить по 10 гуров зерна за каждый бур поля¹.

(§ 45) Если человек отдал свое поле пахарю за арендную плату² и получил арендную плату за свое поле, а затем Адад побил поле или же половодье унесло урожай, то убыток — на пахаре.

(§ 46) Если он не получил арендную плату за свое поле, то отдал ли он поле из половины или из третьей доли урожая, поделить зерно, которое будет собрано на поле, в соответствии (?) с условиями договора.

(§ 47) Если пахарь, поскольку он в прошлом году не оправдал даже своих расходов, сказал: “Поле я вновь обработаю”, то хозяин поля не должен возражать; только этот пахарь может обработать его поле, а во время жатвы он возьмет зерно согласно своим обязательствам.

(§ 48) Если человек имеет на себе процентный долг, а Адад побил поле, или половодье унесло урожай, или же из-за безводья зерно не появилось на поле, то в этом году он не обязан вернуть зерно своему заимодавцу; он может переписать свою табличку³ и проценты за этот год не платить.

(§ 49) Если человек взял у тамкара серебро и отдал тамкару возделываемое зерновое или сезамовое поле, сказав ему: “Поле обработай и зерно или же сезам, которые будут, собери и возьми”, то, если землепашец вырастит на поле зерно или сезам, только хозяин поля должен забрать зерно или сезам, которые будут на поле; а тамкару он должен отдать зерно за его серебро, которое он у него взял, с процентами; он также должен отдать тамкару расходы по обработке поля.

(§ 50) Если он отдал обработанное зерновое поле или же обработанное сезамовое поле, то только хозяин поля может забрать зерно или сезам, которые будут на поле, а тамкару он должен вернуть серебро с его процентами.

(§ 51) Если он не имеет серебра для возврата, то он может отдать тамкару зерно или сезам соответственно его серебру с процентами, которые он взял у тамкара, согласно царскому уставу.

(§ 52) Если землепашец не вырастил на поле зерна или сезама, то его обязательства не должны быть изменены.

---

¹ Для порівняння: прожитковий мінімум у рік на сім'ю — близько 6 гурів. — *Прим. уклад.*

² Букв.: за дохід. — *Прим. уклад.*

³ Документ виготовлявся на необпаленій глині. — *Прим. уклад.*

(§ 53) Если человек был нерадив в отношении укрепления плотины, что на его земле, не укрепил свою плотину, и в его плотине образовалась брешь, и вода затопила поле соседей, то человек, в чьей плотине образовалась брешь, должен возместить зерно, которое он погубил.

(§ 54) Если он не в состоянии возместить зерно, то его самого и его имущество должны продать за серебро, а владельцы полей, зерно которых вода затопила, должны разделить это серебро между собой.

(§ 55) Если человек открыл свой арык для орошения, но был нерадив, и вода затопила поле соседей его, то он должен отмерить зерно в соответствии с урожаем его соседей.

<...> (§ 60) Если человек отдал поле садовнику для насаждения сада и садовник насадил сад, то четыре года он должен сад растить, а на пятом году хозяин сада и садовник разделят сад поровну; хозяин сада может свою долю выбрать и взять.

(§ 61) Если садовник не закончил насаждения сада на поле и оставил пустошь, то пустошь должны ему включить в состав его доли.

(§ 62) Если на поле, которое ему было дано, он не насадил сада, то, если это возделываемая земля, садовник должен отмерить хозяину поля доход от поля за годы, в которые оно было заброшено, как его соседи, а на поле он должен произвести работы и затем вернуть хозяину поля.

(§ 63) Если это залежная земля, то он должен произвести работу на поле и вернуть хозяину поля, а за один год он должен отмерить по 10 гуров зерна за каждый бур площади.

(§ 64) Если человек отдал садовнику свой сад для возделывания, то садовник, пока он держит сад, должен из дохода отдавать хозяину сада $\frac{2}{3}$, а он может взять $\frac{1}{3}$.

<...>

(§ 66) Если человек взял деньги у тамкара и тамкар этот прижимает его, а ему нечем заплатить долг, и он отдал тамкару свой сад после опыления и сказал ему: “Финики, сколько их будет в саду, ты забереешь за свое серебро”, то тамкар не должен согласиться; только хозяин сада должен забрать финики, сколько их будет в саду, и серебро с его процентами, согласно его документу, он должен уплатить тамкару, а остальные финики, которые будут в саду, должен забрать только хозяин сада.

<...>

(§ 71) Если человек отдает зерно, серебро или другое добро за дом повинности, принадлежащий дому его соседа, который он купил, то все, что он отдал, он теряет, а дом он должен вернуть его хозяину. Если же это не дом повинности, то он может его купить: за этот дом он может отдавать зерно, серебро или другое добро.

<...>

(§ 88) Если тамкар дал зерно как процентный долг, то он может взять за один гур $\frac{1}{5}$ зерна как проценты, если он дал серебро как процентный долг, то за один сикль серебра он может взять $\frac{1}{6}$ сикля и 5 ше как проценты.

(§ 89) Если человек, взявший в долг под проценты, не имеет серебра для возвращения долга, а имеет только зерно, то, следуя царскому уставу, тамкар должен взять в качестве процента 100 ка на 1 гур одним зерном.

(§ 90) Если тамкар откажется и превысит процент в 100 ка зерна на 1 гур или серебром 1/6 сикля и 0 ше на 1 сикль и взыщет повышенный процент, то он теряет все, что дал в долг.

<...>

(§ 96) Если человек взял у тамкара зерно или серебро и не имеет зерна или серебра, чтобы вернуть, а имеет только другое движимое имущество, то все, что он имеет в своих руках, он может отдать своему тамкару, как только он это принесет при свидетелях; тамкар не может отказываться, он должен принять.

<...>

(§ 99) Если человек дал человеку серебро для товарищества, то прибыль и убыток, которые будут, они должны поровну поделить перед богом.

(§ 100) Если тамкар дал шамаллumu серебро для продажи и покупки и послал его в торговое путешествие, а шамаллум в пути серебро израсходовал, то если там, куда он отправился, он получил прибыль, он должен сосчитать проценты на все серебро, сколько он взял, и дни его они должны сосчитать, а затем он должен уплатить своему тамкару.

<...>

(§ 113) Если человек имел за другим человеком зерно или серебро и он взял зерно из амбара или с гумна без согласия хозяина зерна, то этого человека должно уличить во взятии зерна из амбара или с гумна без согласия хозяина зерна, и сколько он взял зерна, он обязан вернуть, а все, что он дал в долг, пропадет.

(§ 114) Если человек не имел за другим человеком зерна или серебра, а его заложника взял в залог, то за одного заложника он должен отвесить 1/3 мины серебра.

(§ 115) Если человек имел за другим человеком зерно или серебро и его заложника взял в залог, а заложник умер в доме своего залогодержателя естественной смертью, то по этому делу не может быть возмещения.

(§ 116) Если заложник умер в доме залогодержателя-заимодавца от побоев или дурного обращения, то хозяин заложника может уличить своего тамкара, и, если это кто-либо из людей, должны казнить его [ростовщика] сына, а если это раб человека, ростовщик должен отвесить 1/3 мины серебра, а все, что он дал взаймы, он теряет.

(§ 117) Если долг одолел человека и он продал за серебро его жену, его сына и его дочь или отдал их в кабалу, то три года они должны обслуживать дом их покупателя или их закабалителя, в четвертом году им должна быть предоставлена свобода.

(§ 118) Если раба или же рабыню он отдал в кабалу, а тамкар дал истечь сроку займа, то он может продать их за серебро и не должен быть оспариваем.

<...>

(§ 228) Если строитель построил дом человеку и завершил его, то за один сар дома домовладелец должен ему дать в подарок 2 сикля серебра.

(§ 229) Если строитель построил человеку дом и свою работу сделал непрочно, а дом, который он построил, рухнул и убил хозяина, то этот строитель должен быть казнен.

(§ 230) Если он убил сына хозяина, то должны убить сына этого строителя.

(§ 231) Если он убил раба хозяина, то он, строитель, должен отдать хозяину раба за раба.

(§ 232) Если он погубил имущество, то все, что он погубил, он должен возместить и, так как дом, который он построил, он не сделал прочно и тот рухнул, он должен также отстроить дом из собственных средств.

<...>

(§ 242) Если человек нанял на один год скотину, то наемная плата за рабочее животное — 4 гура зерна.

<...>

(§ 268) Если человек нанял вола для молотьбы, то его наемная плата — 20 ка зерна.

(§ 269) Если он нанял для молотьбы осла, то его наемная плата — 10 ка зерна.

(§ 270) Если он нанял ягненка для молотьбы, то его наемная плата — 1 ка зерна.

(§ 271) Если человек нанял волов, телегу и ее погонщика, то он должен платить по 180 ка зерна за 1 день.

(§ 272) Если человек нанял только самое телегу, то он должен платить по 40 ка зерна за 1 день.

(§ 273) Если человек нанял наемника, то от начала года до пятого месяца он должен ему платить по 6 шеумов серебра за один день, а от шестого месяца до конца года он должен платить по 5 шеумов серебра за один день.

(§ 274) Если человек наймет мастерового, то наемная плата его... шеумов серебра, наемная плата кирпичного мастера — 5 (?) шеумов серебра, наемная плата ткача — 5 шеумов серебра, наемная плата гравера — ...шеумов серебра, наемная плата... шеумов серебра, наемная плата кузнеца (?) — ...шеумов серебра, наемная плата плотника — ...шеумов серебра, наемная плата сапожника — ...шеумов серебра, наемная плата корзинщика — ...шеумов серебра, наемная плата строителя — ...шеумов серебра за один день он должен платить.

(§ 275) Если человек нанял парусное (?) судно, то его наемная плата — 3 шеума серебра за один день.

(§ 276) Если человек нанял весельное судно, то он должен платить в качестве его наемной платы 2 1/2 шеума серебра за один день.

(§ 277) Если человек нанял судно емкостью 60 гуров, то он должен платить в качестве его наемной платы 1/6 сикля серебра за 1 день.

(§ 278) Если человек купил раба или рабыню, и месяц не прошел, а на него обрушилась эпилепсия (?), то покупатель может вернуть его своему продавцу и получить серебро, которое он отвесил.

(§ 279) Если человек купил раба или рабыню, и по поводу него предъявлен иск, то только продавец обязан отвечать по иску.

(§ 280) Если человек купил в чужой стране раба или рабыню другого человека, а когда он явился в свою страну, хозяин раба или рабыни опознал своего раба или свою рабыню, то, если это раб и рабыня — дети страны, им должна быть предоставлена свобода безвозмездно.

(§ 281) Если они — сыны другой страны, то покупатель должен сказать перед богом количество серебра, которое он отвесил, а хозяин раба или рабыни может отдать тамкару серебро, которое тот отвесил, и выкупить своего раба или свою рабыню.

(§ 282) Если раб сказал своему господину: “Ты — не мой господин”, то он должен уличить его в том, что он — его раб, а затем его господин может отрезать ему ухо.

Вот справедливые законы, которые установил Хаммурапи, могучий царь, и тем самым давший стране истинное счастье и доброе управление.

Я — царь, который велик среди царей, мои слова отменны, моя мудрость не имеет себе равных. По велению Шамаша, великого судьи небес и земли, да воссияет в стране моя справедливость; по слову Мардука, моего владыки, пусть мои указы не имеют нарушителя их. В Эсагиле, храме, который я люблю, пусть мое имя вечно произносится в благо!

Законы вавилонского царя Хаммурапи // Хрестоматия по истории Древнего Востока : в 2 ч. — М. : Высш. шк., 1980. — Ч. I. — С. 152—177.

КОНФУЦІЙ

551—479 рр. до н. е.

У Стародавньому Китаї ми знаходимо високорозвинене суспільне управління, зайняте аграрними, комерційними і фінансовими питаннями. Ці питання порушуються в основному з етичних позицій у китайській класичній літературі, яка дійшла до нас.

Йозеф Шумпетер

Конфуцій — видатний мислитель Стародавнього Китаю, ім'я якого китайською звучить як Кун-цзи або Кунфу-цзи (мудрець Кун). Справжнє ім'я Конфуція — Кун Цю, або Чжунні. Його називають “Символом китайської нації” та “Учителем учителів”. На відміну від багатьох напівлегендарних наставників Китаю, наприклад Лао-цзи і Хуан-ді, Конфуцій — абсолютно реальний персонаж.

На думку Карла Ясперса, між VIII та II ст. до н. е., тобто в період так званого осьового часу, і були закладені основи су-

часної цивілізації. Одночасно і незалежно один від одного в різних культурних регіонах світу відбуваються якісні зрушення в духовному розвитку людства, зароджується принципово нове світосприйняття. Провісниками нового ставлення до світу були іудейські пророки в Палестині, Заратустра в Персії, перші філософи в Греції, Будда і Махавіра в Індії, Лао-цзи і Конфуцій у Китаї. І в цій плеяді великих учителів людства постане Конфуція — одна з визначальних.

Народився Конфуцій 27 серпня 551 р. до н. е. в селищі Цзоу волості Чанлін ва-

сального князівства Лу на території сучасної провінції Шаньдун, де сьогодні розташований величезний музейний і храмовий комплекс, присвячений “Учителю учителів”. Конфуцій був найменшою, одинадцятою дитиною в родині. Сім’я належала до стану “дай фу” — старовинного аристократичного роду найнижчого рангу, збіднілого і розореного до того часу, хоча ще й володів досить скромним достатком. Батько Конфуція — Шулян Хе — помер, коли синові не виповнилося ще і двох років, а в шістнадцять років він втратив і матір.

Символічною є історія, пов’язана з народженням Конфуція. В “Історичних записках” Сима Цянь говориться, що Шулян Хе, у якого вже було дев’ять дочок, у віці 63 років, оскільки дружина не могла народити йому сина, взяв наложницю, яка нарешті й народила йому сина. Але й тут невдача — син виявився кульгавим. Шулян Хе у відчаї почав шукати собі нову супутницю, і несподівано, коли йому було вже 70 років, зовсім юна шістнадцятирічна дівчина Янь Чжи зі знатного роду Янь міста Цюйфу погодилася пов’язати своє життя зі старим воїном і подарувала світу великого мудреця — Конфуція. Народився він з горбком на голові, а тому й дали йому ім’я Цюй — “горбистий”. Його друге ім’я (цзи) було Чжун Ні, а його родове ім’я — Кун (Хун).

Чому так хотів Шулян Хе мати сина у такому поважному віці, та ще й не будь-якого, не кульгавого, а здорового, повноцінного? Згідно з китайською традицією щорічну жертву духам предків повинен приносити лише син, а не донька, і до того — повноцінний. Отже, батько Конфуція дбав про те, щоб не перервався зв’язок Неба і Землі, духів предків, а з часом і його духу з нащад-

ками. Саме така роль відводилася Конфуцію у його сім’ї, як і іншим синам в інших сім’ях. Але доля приготувала Конфуцію роль хранителя духовних традицій не лише в сім’ї, а й у всьому китайському суспільстві.

З раннього дитинства Конфуцій старанно вчився. З часом він став відомим філософом і вчителем. Учні звали його Кун-фу-цзи (шановний учитель Кун), звідси з XVII ст. пішло латинізоване ім’я Конфуцій. Про себе Конфуцій не любив розповідати, а свій життєвий шлях зумів описати в декількох рядках: “У п’ятнадцять років я відчув прагнення до навчання; в тридцятирічному віці я став самостійним; досягнувши сорока, звільнився від сумнівів; у п’ятдесят — пізнав волю Неба; в шістдесят — навчився відрізняти правду від неправди; із сімдесяти років я став іти за бажанням свого серця, не порушуючи міри” (Лунь юй. II, 4). У цьому висловлюванні — весь Конфуцій як людина і як ідеал традиції. Його шлях від навчання через пізнання “волі Неба” до вільного дотримання “бажань серця” і добровільного дотримання норм поведінки, які він вважав священними, “небесними”, став моральним орієнтиром усієї китайської традиції. Його учення досить багатогранне: воно містить сукупність духовних і соціальних норм, які передавалися з покоління в покоління впродовж 2,5 тис. років. Правила ці стосувалися виховання людини, визначали її поведінку в сім’ї, на службі і в суспільстві, встановлювали спосіб мислення. До сьогодні саме конфуціанство є тим джерелом, з якого йде величезний духовний заряд, властивий усій китайській нації.

Сім’я майбутнього великого наставника належала до так званих малих до-

мів — колись славних, а на той час збанкрутілих аристократичних сімей, що не мали великого впливу на політику і не володіли ні великими земельними наділами, ні значною кількістю підданих. Певною мірою це відобразилось і на психології молодого Кун-цзи, який вважав, що відбувається руйнування стародавніх звичаїв, коли “все було на своїх місцях”: коли людей цінували за їх становище, звання, а отже, і за мудрість і відданість правителю. Тепер, коли при дворі “служать недостойні”, багато представників “малих домів” на зразок Конфуція змушені бути на малих посадах, а то і, залишивши все, відправлятися на чужину.

Необхідно зазначити, що Конфуцій навіть своєю зовнішністю вирізнявся серед сучасників. Крім незвичної форми голови він був високий на зріст. Сима Цянь зазначав: “Кун-цзи був зростом у дев’ять чі і шість цупій, всі звали його здоровилом, і він відрізнявся від інших”¹. Це близько 1,91 м і є досить великим зростом навіть за сучасними європейськими мірками.

У 19 років Конфуцій одружився на дівчині із сім’ї Ці із царства Сун, через рік у них народився син. Одружившись, Конфуцій поступив на службу в дім Цзі, де, як зазначав Сима Цянь, займався “вимірюваннями і зважуваннями”. Напевно, тут йдеться про роботу в зерносховищі. Потім його було призначено наглядачем пасовищ. У житті Конфуція був період, коли він служив чиновником і займався судово-карними справами. За переказами, його чесність та старанність викликали незадоволення влади.

¹ Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба / Л.С. Переломов. — М. : Наука, 1993. — С. 54—55.

Зазнавши невдач на державній службі, Конфуцій почав учителювати. Тридцять років він у супроводі учнів мандрував країною, проповідуючи своє учення та прагнучи знайти йому застосування. Не відчувши підтримки з боку правителів, мислитель повернувся додому й останні роки життя присвятив створенню відомого літопису “Чунь-цю” (“Весни та осені”), редагуванню матеріалів з історії “Шу-цзин” (“Книга історичних документів”) та народних пісень “Ши-цзин” (“Книга віршів”).

Створивши першу в історії Китаю приватну школу, Конфуцій брав зі своїх слухачів помірну плату і жив на кошти кількох багатих учнів, які надали йому приміщення для проведення занять. За переказами, мислитель мав 3000 учнів, 72 з них були особливо наближені до вчителя, а 12 — були з ним постійно. Як Піфагор і Сократ, Конфуцій викладав своє учення у формі бесід і не залишив жодного писемного рядка. Коли у віці 72 років він помер, учні зібрали його висловлювання та думки у книгу “Лунь юй” (“Бесіди та міркування”). У наступні роки вони поширювали та популяризували вчення свого учителя.

Необхідно зазначити, що Конфуцій був не лише філософом (радіше протофілософом), мислителем, що заклав основи вчення, яке надалі почало називатися конфуціанством, він був перш за все одним із посвячених священнослужителів, близьких по духу до стародавніх медіумів і магів, частина яких, як і сам Конфуцій, вирішили служити правителям царств і відкрито пропагувати своє вчення. Він став тим, хто вирішив винести містичні і магичні знання до людей, поставити ці знання на службу державі і за їх допомогою відновити по-

рушену гармонію у Піднебесній. Він був носієм дуже давнього Учення, пов'язаного з архаїчними магічними культами, які він постарався представити у вигляді концепції Ритуалу чи Правил. Конфуцій прагнув дати своїм учням методи відновлення зв'язку з Небом і постійного його підтримання з духами предків і перших мудрих правителів Китаю, звідки і необхідно черпати вище Знання.

У 28 років Конфуцій уперше бере участь в урочистому жертвоприношенні в головному храмі царства Лу. Приблизно в цей період життя Конфуцій навчається музики. В часи Конфуція бути освіченою людиною означало володіти шістьма видами мистецтв (Люї): виконувати ритуали, розуміти музику, стріляти з лука, управляти колісницею, вміти читати і знати математику, тобто вміти рахувати.

Якщо вважати, що в Стародавньому Китаї існувала розвинута “філософія”, то Конфуцій постає перед нами як надзвичайно педантичний, старанний філософ. Але якщо вважати Конфуція посвяченим духовним наставником, який знав найглибшинніші містичні традиції Стародавнього Китаю, то перед нами постає духовний учитель, що перейняв стародавні магічні ритуали та образи, і прагнув за допомогою цих знань установити гармонійне правління в царствах на Центральній рівнині Китаю. Але Конфуцій не лише носій цієї духовної традиції — він її десакралізатор. Він повідомляє про неї відкрито, дозволяє записувати за собою — і найголовніше — бачить свою місію в служінні правителям і освіті людей, а не в усамітненому пустельницькому подвижництві. Але ці риси Конфуція китайська традиція прагнула приховати,

перетворивши його в одного з найбільших духовних учителів і проповідників чесного служіння у вигляді образу “Благородного мужа”, ідеальної людини — цзюньцзи (дослівно: “син правителя”).

За власним зізнанням Конфуція, формування його особистості відбувається до тридцяти років. На думку китайського дослідника Куан Ямина, саме до цього вікового рубежу Конфуцій оволодіває досягненнями давньокитайської культури, що в подальшому дає йому змогу взятися до роботи над п'ятьма книгами цзинів (“І-цзин” — “Книга Перемін”, “Шу-цзин” — “Книга історичних документів”, “Ші-цзин” — “Книга віршів”, “Лі-цзи” — “Книга про ритуали”, “Чунь-цю” — “Весни та осені” — Хроніки подій 721—480 років до н. е.). На той час, напевно, формується основа етико-філософського світогляду Конфуція. Це насамперед концепція жень (“гуманність”, “людинолюбство”) і лі (“правила”, “етикет”). При цьому лі потрібно було розуміти як вищий прояв жень.

Із трьох основних релігійно-філософських учень Китаю — даосизму, чаньбуддизму і конфуціанства — останнє повною мірою відображало уявлення, притаманне архаїчній стадії розвитку культури про тотожність понять космічної і соціальної справедливості. Саме відповідно до специфіки такого світосприйняття Конфуцій вибудовував чітку ієрархічну систему, що пронизувала собою космос і соціум як єдине сакральне ціле. Тому одне з фундаментальних положень конфуціанської доктрини про безумовну відданість чиновника правителю і безумовній повазі до нього не було актом примітивного конформізму, як це міг би пояснити не-

посвячений читач, а священним актом, який мав підтримувати рівновагу і гармонію у Всесвіті. Саме тому Конфуцій поєднав у єдине два таких різних у нашому розумінні поняття, як “влада” і “справедливість”. Оскільки саме в них реалізується Воля Неба. Тоді ж виникає в Учителя ідея про “слідування серединному шляху” (чжун-юнь), або вчення про середину, в якому Конфуцій застерігає про небезпеку впасти у крайнощі. В подальшому створення і запис “Учення про середину” (чжун-юнь) традицією приписується внуку Конфуція.

І все-таки основним моментом в ученні Конфуція стає ідея сакральної наповненості ритуалу. Сутність ритуалу для Конфуція — це музичне налаштування душі на глибину життя. Кожен фрагмент людського існування повинен відображати цілісність буття. Ритуал постає у Конфуція і як форма символічного мислення, і як принцип ієрархічного розуміння буття, і як метод структурування космосу і соціуму.

Конфуцій не був засновником релігії, однак після смерті на його честь були побудовані храми і став складатися релігійний за формою культ Конфуція як першоучителя людства. У II ст. до н. е. за імператора У-ді принципи конфуціанства були канонізовані, конфуціанство набуло в Китаї статусу офіційного віровчення. Кожен освічений китаєць зобов’язаний був знати напам’ять тексти “Лунь юй” та керуватися настановами Конфуція у житті.

На початку XX ст. рід Конфуція нарахував 20—30 тис. осіб, він існує і нині. Старший потомок Конфуція по прямій лінії має спадковий князівський титул, за імператорів він мав присвятити себе догляду за могилою та храмом мислителя.

Конфуціанство стало державною ідеологією Китаю, квінтесенцією китайської цивілізації. На постаменті пам’ятника Конфуцію у головному приміщенні храму та пантеону мислення, який займає понад 20 га, вміщено надпис: “Найсвятіший, наділений даром передбачення Мудрець Конфуцій — місце заспокоєння його духу”.

Своєрідність економічної думки Стародавнього Китаю невіддільна від самобутності старокитайської цивілізації як одного з ранніх центрів світової культури. Головні течії суспільної думки Стародавнього Китаю сформувались у VI—III ст. до н. е. Впродовж кількох століть поряд із конфуціанством гостру полеміку з багатьох філософських та економічних проблем вели легізм, даосизм, моїзм. Проте визначальний вплив на економічну думку Стародавнього Китаю справило саме конфуціанство.

Соціально-економічна концепція конфуціанства базується на вченні про природне право, згідно з яким в основі суспільного устрою лежить божественна воля. За Конфуцієм, Бог є першопричиною світу, але він не втручається у явища суспільного життя, які пізнаються людським розумом (даром Божим) і становлять природне право.

“Лунь юй” (“Бесіди і судження”, або “Висловлювання”) є цінним джерелом давньої мудрості Конфуція. Її унікальність полягає у тому, що, на загальне визнання, ця книга з найбільшою достовірністю засвідчила “праці і дні” першоучителя китайської нації. Хоча з цього приводу висловлювались і різноманітні сумніви. Відомо, що книга неоднорідна за мовою і стилем, у ній є ранні і пізніші фрагменти. Найдавнішою, що належить історичному Конфуцію, частиною дослідники називають глави

3—8, але часто вважають достовірними уривки з перших дев'яти, а то й усіх двадцяти глав Лунь юя.

Як зауважували ще в середньовічному Китаї, ця книга не належить “одному пензлю” — це запис висловлювань Конфуція, зроблений у різні часи його послідовниками після смерті учителя, запис, який потім скорочувався, поширювався в декількох варіантах, піддавався літературній обробці. Проте найправильніше розглядати Лунь юй як цілісний твір. Лунь юй складається з невеликих діалогів, роздумів і розрізнених афоризмів; багато висловлювань, що об'єднують більше однієї фрази, по суті, розпадаються на самостійні вислови.

Це безперервне внутрішнє дроблення, пронизуючи наскрізь усю книгу, розхитує перегородки між фрагментами і підсилює загальне враження хаотичності. З цієї причини Лунь юй виявляється надзвичайно відкритим текстом, розімкнутим як ззовні, так і зсередини. Іншою стороною цієї фрагментарності є вражаючий лаконізм “Висловлювань”, що значною мірою сприяє тому, що мова Конфуція здається уривчастою, навіть викликає часом відчуття недомовленості. Але основна причина фрагментарності Лунь юй інша: вимога зовнішньої відповідності до обста-

вин, декоруму чи етикету, в якому Конфуцій бачить один із найважливіших життєвих принципів, які визначають характер словесного спілкування між людьми.

Особливу чуттєвість Конфуцій виявляє до слова. Як нав'язлива ідея весь час лунає вимога бути обережним у тому, що говориш. Конфуцій вважає, що уважним до мови необхідно бути насамперед для того, щоб слово не розходилося з ділом. Але головна причина такого підходу до слова полягає навіть не в спробі уникнути розходження між словом і ділом, а в буквальному розумінні “правильного” слова як діла. Саме це уявлення про словесну магію і виходить у Конфуція на перший план. Благородний муж (цзюньцзи) “перш за все бачить у слові діло, а потім — дотримує сказаного”. Мова як органічна частина ритуалу є вже не лише мовою, а й дією.

Саме в цьому полягає головна особливість тексту Лунь юя. Він може здатися будь-кому невиразним, а часом і тривіальним, але лише у тому випадку, якщо бачити в ньому звичайне слово, в той час як це не лише слово, а й сакральний ритуальний акт. Лунь юй від читача вимагає стати співучасником словесного священнодійства, яким керує Конфуцій.

Конфуций. ЛУНЬ ЮЙ (ИЗРЕЧЕНИЯ)

СОДЕРЖАНИЕ

- Глава 1.* Учиться.
Глава 2. Правитель.
Глава 3. Восемью рядами.
Глава 4. Там, где человечность.
Глава 5. Гунье Чан.
Глава 6. Вот Юн...
Глава 7. Я продолжаю.
Глава 8. Великий первенец.
Глава 9. Учитель редко...
Глава 10. В своей деревне.
Глава 11. Прежде люди, изучая...
Глава 12. Янь Юань.
Глава 13. Цзылу.
Глава 14. Сянь спросил.
Глава 15. Князь Чудотворный из удела Вэй.
Глава 16. Младший.
Глава 17. Ян Хо.
Глава 18. Владелец Вэй.
Глава 19. Цзычжан.
Глава 20. Яо сказал.

Глава 1 УЧИТЬСЯ

1

Учитель говорил:

— Не радостно ль учиться и постоянно добиваться совершенства? И не приятно ли, когда друзья приходят издалека? Не тот ли благороден муж, кто не досаждает, что неизвестен людям?

2

Учитель Ю сказал:

— Редко бывает, чтобы человек, полный сыновней почтительности и послушания старшим, любил бы досаждать правителю. И не бывало вовсе, чтобы тот, кто не любит досаждать правителю, питал бы склонность к мятежу. Благородный муж заботится о корне; когда заложен корень, то рождается и путь, сыновняя почтительность и послушание старшим — не в них ли коренится человечность?

<...>

4

Учитель Цзэн сказал:

— Я на день трижды себя вопрошаю: добросовестно ли я трудился для людей? Сохранил ли искренность в общении с друзьями? Повторял ли то, чему меня учили?

5

Учитель сказал:

— Правя уделом, способным выставить тысячу боевых повозок, надо быть тщательным в делах, правдивым, любить людей, экономить средства и побуждать народ к труду в соответствии со сменой сезонов.

6

Учитель сказал:

— Дома младшие почтительны к родителям, а на стороне послушны старшим, осторожны и правдивы, полны любви ко всем, но близки с теми, в ком есть чело-
вечность. Если при этом остаются силы, то стремятся обрести ученость.

7

Цзыся сказал:

— Если кто-либо предпочитает чувственности добро, способен до изнеможения служить отцу и матери, на службе государю может жертвовать собой и обращается к друзьям с правдивым словом, то пусть бы говорили, что он неучен, я непременно назову его ученым.

<...>

11

Учитель сказал:

— Кто вглядывается в устремления своего отца, когда он жив, а после его смерти — в то, как он поступал, и не меняет его путь в течение трех лет, тот может называться почитающим родителей.

<...>

14

Учитель сказал:

— Если благородный муж не думает во время трапезы о насыщении своего желудка, не помышляет, живя дома, об уюте, проявляет расторопность в деле, осторожно говорит и исправляется, сближаясь с теми, у кого есть путь, он может называться любящим учиться.

<...>

16

Учитель сказал:

— Не печалься, что люди не знают тебя, но печалься, что ты не знаешь людей.

Глава 2 ПРАВИТЕЛЬ

1

Учитель сказал:

— Правитель, положившийся на добродетель, подобен северной Полярной звезде, которая замерла на своем месте среди сонма вращающихся вокруг нее созвездий.

2

Учитель говорил:

— Три сотни Песен заключены в одной строке, гласящей: “Его мысль не уклоняется”.

3

Учитель сказал:

— Если править с помощью закона, улаживать наказывая, то народ остережется, но не будет знать стыда. Если править на основе добродетели, улаживать по ритуалу, народ не только устыдится, но и выразит покорность.

4

Учитель сказал:

— В пятнадцать лет я ощутил стремление учиться; в тридцатилетнем возрасте я утвердился; достигнув сорока, освободился от сомнений; в пятьдесят познал веление Неба; в шестьдесят мой слух обрел проникновенность; с семидесяти лет я следуя желаниям сердца, не нарушая меры.

<...>

6

Воинственный из Старших спросил о том, что такое сыновняя почтительность.

Учитель ответил:

— Это то, когда отца и мать лишь одно и тревожит — как бы сын не захворал.

7

Цзыю спросил о том, что такое сыновняя почтительность.

Учитель ответил:

— Ныне сыновняя почтительность сводится лишь к содержанию родителей. Но ведь содержат и животных. В чем будет тут отличие, если не проявлять самой почтительности?

<...>

13

Цзыгун спросил о том, каким должен быть благородный муж.

Учитель ответил:

— Он прежде видит в слове дело, а после — сказанному следует.

14

Учитель сказал:

— Благородный муж участлив, но лишен пристрастности. Малый человек пристрастен, но лишен участливости.

15

Учитель говорил:

— Напрасно обучение без мысли, опасна мысль без обучения.

16

Учитель сказал:

— Увлеченность чуждыми суждениями приносит только вред.

<...>

18

Цзычжан учился, чтобы добиться жалованья, и Учитель ему сказал:

— Больше слушай, исключая все неясное, осторожно говори об остальном — реже будешь обвинен. Больше наблюдай и сторонись опасности, осторожно действуй в остальном — реже будешь каяться. Если редко обвиняют за слова и редко каешься в своих поступках, в этом и отыщешь жалованье.

19

Князь Скорбной Памяти спросил:

— Как привести народ к покорности?

Конфуций ответил:

— Если возвысить и поставить честных над бесчестными, то народ придет к покорности. Если возвышать бесчестных, ставя их над честными, то народ не покорится.

20

Благодетельный из Младших спросил о том, как добиться, чтобы народ был почтителен, предан и воодушевлен.

Учитель ответил:

— Будь с ним серьезен, и он станет почтителен; соблюдай долг сына и отца, и он будет предан, возвысь способных, наставь неумелых, и он воодушевится.

21

Кто-то спросил Конфуция:

— Почему Вы не участвуете в управлении государством?

Учитель ответил:

— В Книге сказано: “Как ты почтителен к родителям! Ты считаешь их, относишься с любовью к братьям и проявляешь все это в делах правления”. Это и есть управление государством. Зачем же для участия в нем поступать на службу?

22

Учитель говорил:

— Человеку и не быть правдивым? Не ведаю, возможно ли такое. Если у малой ли, большой повозки не скреплены оглобли с перекладиной, разве на них какая-то езда возможна?

<...>

Глава 3 ВОСЕМЬЮ РЯДАМИ

<...>

3

Учитель говорил:

— К чему ритуалы, если, будучи человеком, не проявляет человечности? К чему и музыка, если, будучи человеком, не проявляет человечности?

<...>

7

Учитель сказал:

— Благородный муж ни в чем не состязается, но если вынужден, то разве что в стрельбе из лука; он входит в зал, приветствуя и уступая; выйдя оттуда, пьет вино. Он благороден даже в состязании.

<...>

19

Князь Твердый спросил о том, как государь повелевает подданными, а подданные служат государю. Конфуций ответил:

— Государь повелевает подданными, соблюдая ритуал; подданные честно служат государю.

<...>

24

Хранитель рубежа из И, прося о встрече, говорил:

— Мне удавалось до сих пор встречаться с каждым благородным мужем, который приходил сюда.

Ученики его представили.

А выйдя, он сказал:

— Зачем вам беспокоиться о том, что все утрачено? Уже давно пути нет в Поднебесной, и Небо скоро сделает Учителя колоколом.

<...>

Глава 4 ТАМ, ГДЕ ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ

1

Учитель сказал:

— Прекрасно там, где человечность. Как может умный человек, имея выбор, в ее краях не поселиться?

2

Учитель сказал:

— Лишенный человечности не может долго оставаться в бедности, не может постоянно пребывать в благополучии. Кто человек, для того человечность — наслаждение, а мудрому она приносит пользу.

3

Учитель говорил:

— Лишь тот, кто человечен, умеет и любить людей, и испытывать к ним отвращение.

4

Учитель говорил:

— Устремленность к человечности освобождает от всего дурного.

5

Учитель сказал:

— Знатность и богатство — это то, к чему люди стремятся; если они нажиты нечестно, благородный муж от них отказывается. Бедность и униженность — это то, что людям ненавистно. Если они незаслуженны, благородный муж ими не гнушается. Как может благородный муж добиться имени, если отвергнет человечность? Благородный муж не расстаётся с человечностью даже на время трапезы. Он непременно с ней, когда спешит, и непременно с ней, когда находится в опасности.

<...>

7

Учитель сказал:

— Каждый ошибается в зависимости от своей пристрастности. Вглядись в ошибки человека — и познаешь степень его человечности.

8

Учитель говорил:

— Кто утром слышит о пути, тот может вечером и умереть спокойно.

9

Учитель сказал:

— Кто устремляется к пути, но стыдится, что плохо ест и одевается, с тем говорить не стоит.

10

Учитель сказал:

— В делах под Небесами благородный муж ничем не дорожит и не пренебрегает, но следует тому, что справедливо.

11

Учитель сказал:

— Благородный муж стремится к добродетели, Малый человек тоскует по своей земле; Благородный муж предпочитает быть наказанным, Малый человек надеется на милость.

12

Учитель сказал:

— Когда исходят лишь из выгоды, то множат злобу.

13

Учитель говорил:

— Какие могут быть затруднения, когда способны править государством в соответствии с ритуальным правилом уступчивости? К чему нужен ритуал, когда не способны править государством в соответствии с ритуальным правилом уступчивости?

14

Учитель сказал:

— Не печалься, что тебе нет места,
А печалься о своем несовершенстве;
Не печалься, что тебя никто не знает,
Но стремись к тому, чтоб заслужить известность.
<...>

16

Учитель сказал:

— Благородный муж постигает справедливость. Малый человек постигает выгоду.

17

Учитель сказал:

— Встретив достойного человека, стремитесь с ним сравняться; встретив недостойного, вникайте внутрь себя.

18

Учитель сказал:

— Служа отцу и матери,
Их увещай помягче;
А видишь, что не слушают,
Их чти, им не перечь;
А будут удручать, ты не ропщи.
<...>

23

Учитель сказал:

— У сдержанного человека меньше промахов.

24

Учитель сказал:

— Благородный муж стремится говорить безыскусно, а действовать искусно.
<...>

Глава 5

ГУНЬЕ ЧАН

1

Учитель сказал о Гунье Чане:

— Вот стоящий жених. Он, правда, был в тюрьме, но это не его вина.

И отдал ему в жены свою дочь.

<...>

5

Кто-то сказал:

— Юн человечен, но лишен красноречивости.

Учитель ответил:

— Зачем ему красноречивость? Кто ищет в бойком языке свою защиту, тот часто будет ненавидим. Не знаю, обладает ли он человечностью, но зачем ему красноречивость?

6

Когда Учитель стал склонять Цидяо Кая поступить на службу, тот ответил:

— Я в этом не могу еще довериться себе.

Учитель был доволен.

<...>

8

Воинственный из Старших спросил о том, человечен ли Цзылу.

Учитель ответил:

— Не знаю.

Но тот стал снова спрашивать. Учитель пояснил:

— Ю можно было бы послать в страну, которая выставляет тысячу боевых повозок, руководить набором войска. А обладает ли он человечностью, я не знаю.

— А Цю обладает человечностью?

— Цю можно было бы назначить управляющим селения с тысячей семей или владения, которое выставляет сотню боевых повозок. А обладает ли он человечностью, я не знаю, — ответил Учитель.

— А Чи обладает человечностью?

— Чи можно было бы послать принимать гостей, чтобы он, подпоясавшись, встал у престола. А обладает ли он человечностью, я не знаю.

<...>

10

Цзай Юй заснул средь бела дня. Учитель сказал:

— Не вырезать узора на гнилом суку, стену из навоза не отштукатурить. За что же упрекать мне Юя?

Учитель еще сказал:

— Сначала я общался с людьми так: внимая сказанному, верил, что исполнят; теперь же я веду себя иначе: внимая сказанному, жду, когда исполнят. Я так переменялся из-за Юя.

11

Учитель сказал:

— Я не встречал еще твердых, неsgiбаемых людей.

Кто-то заметил:

— Вот Шэнь Чэн.

Учитель возразил:

— Как может быть он неsgiбаем, когда столь многого желает?

<...>

15

Цзыгун спросил:

— Почему Кун Просвещенный получил посмертный титул “Просвещенного”?

Учитель ответил:

— Он был сметлив, любил учиться и не стыдился обращаться за советом к низшим, поэтому его называли “Просвещенным”.

16

Учитель говорил о четырех достоинствах Цзычаня, какими обладает благородный муж:

— Он вел себя благоговейно,
С почтительностью служил высшим,
Был благосклонен к простым людям
И обходился с ними справедливо.

<...>

19

Цзычжан спросил:

— Что был за человек министр Цзывэнь: он трижды поступал на должность, не выражая радости, и трижды уходил с нее, не проявляя огорчения, и непременно сообщал о сделанном на службе новому министру?

Учитель ответил:

— Это был честный человек.

— А был ли человечен он?

— Не знаю; как он мог быть человечным?

— А что за человек Чэнь Просвещенный? Он был владельцем десяти четверок лошадей, но бросил их, бежал, когда Цуй убил государя Ци; придя в другой удел, сказал: “Походят здесь на нашего вельможу Цуя” и бежал оттуда. Придя еще в один удел, опять сказал: “Походят здесь на нашего вельможу Цуя” и бежал оттуда.

Учитель ответил:

— Это был чистый человек.

— А был ли человечен он?

— Не знаю; как он мог быть человечным?

20

Цзи Просвещенный трижды думал, перед тем как действовать.

Учитель, услышав об этом, сказал:

— Достаточно подумать дважды.

<...>

26

Янь Юань и Цзылу стояли перед Учителем. Он им предложил:

— Почему вы не высказываете своих желаний?

Цзылу ответил:

— Я хотел бы, имея повозку, лошадей и платье на меху, делиться ими с другом и не досадовать, когда они придут в негодность.

А Янь Юань сказал:

— Я хотел бы не кичиться тем, что есть во мне хорошего, и скрыть свои заслуги.

Затем Цзылу спросил:

— Хотелось бы услышать о желании Учителя.

Учитель ответил:

— Дать отдых старым людям,

Быть искренним с друзьями,

Заботиться о младших.

27

Учитель воскликнул:

— Все кончено! Я не встречал того, кто может осудить себя в душе, когда видит, что ошибся!

<...>

Глава 6

ВОТ ЮН...

1

Учитель сказал:

— Вот Юн, он может быть поставлен ликом к югу.

Чжунгун спросил об учителе Тутовнике Старшем.

Учитель ответил:

— Он может: в нем есть непринужденность.

Чжунгун опять спросил:

— Разве нельзя, правя народом, действовать непринужденно, но хранить при этом строгую почтительность? Не проявляет ли излишнюю непринужденность тот, кто держится непринужденно и непринужденно действует?

— Юн верно говорит, — ответил Учитель.

2

Князь Скорбной Памяти спросил Учителя о том, кто из его учеников любит учиться, и он ответил:

— Был Ян Хуэй, он любил учиться, не срывал ни на ком своего гнева, не повторял ошибок. К несчастью, его жизнь была короткой, он умер. Теперь таких уже нет. Не слышно, чтобы кто-нибудь любил учиться.

3

Цзыхуа был послан в Ци. Учитель Жань пришел просить для его матери зерна. Учитель ответил:

— Отсыпь ей большой мерой.

Тот снова попросил:

— Прошу добавить.

— Отсыпь в два раза больше, — был ответ.

Учитель Жань отсыпал больше в сотню с лишним раз.

Учитель сказал:

— Чи, уезжая в циское владение, ехал на сытых лошадях, одетый в меховой халат. Я слышал, благородный муж помогает людям не тогда, когда они богаты, а когда бедны.

4

Когда Юань Сы стал управляющим дома Учителя, Учитель дал ему девять сотен мер зерна. Юань Сы отказался.

Учитель сказал:

— Не отказывайся, лучше помоги соседям, землякам.

<...>

6

Учитель сказал:

— Хуэй мог по три месяца не разлучаться в своем сердце с человечностью, тогда как у других ее хватает лишь на день или месяц.

7

Благодетельный из Младших спросил:

— Можно ли привлечь Чжун Ю к правлению?

Учитель ответил:

— Ю — человек решительный. С чем он не справится по службе?

— А можно ли и Цы привлечь к правлению?

— Цы — человек понятливый. С чем он не справится по службе?

— А можно ли и Цю привлечь к правлению?

— Цю многое умеет. С чем он не справится по службе?

<...>

10

Учитель сказал:

— Какой достойный человек Хуэй! Живет в убогом переулке, довольствуясь плетушкой риса и ковшом воды, другие не выдерживают этих трудностей, Хуэй не изменяет этим радостям. Какой достойный человек Хуэй!

11

Жань Цю сказал:

— Не то чтоб мне не нравился ваш путь, но сил моих недостает.

Учитель ответил:

— В ком сил недостает, на полпути бросают. А ты еще не начинал идти!

12

Учитель просил Цзыся:

— Ты будь, как благородный муж, ученым. Не будь учен, как малый человек.

<...>

14

Учитель сказал:

— Мэн Чжифань был скромн. При бегстве находился в арьергарде, но перед въездом в город подстегнул свою лошадь и молвил: “Я не посмел бы ехать сзади, да конь не шел вперед”.

<...>

18

Учитель сказал:

— Люди живы тем, что прямы. Коль обманщик жив и цел, то лишь по случайности.

<...>

20

Учитель сказал:

— Кто возвышается над средним человеком, с тем можно говорить о высшем; но с тем, кто его ниже, о высшем говорить нельзя.

21

Фань Чи спросил о том, что такое знание. Учитель ответил:

— Следовать долгу пред людьми, чтить демонов и духов, но к ним не приближаться, это и может называться знанием.

Фань Чи спросил о том, что такое человечность.

— Если трудность предпочли успеху, это может называться человечностью, — был ответ.

<...>

25

Цзай Во спросил:

— Пусть бы тому, кто человечен, сообщили, что кто-то из людей, известных своей человечностью, упал в колодец, то он бы бросился за ним?

Учитель ответил:

— Зачем ему так поступать? Ведь благородный муж готов идти на смерть, но он не может гибнуть безрассудно; его способны обмануть, но сделать из него глупца нельзя.

<...>

29

Цзыгун спросил:

— Что скажете о том, кто широко благоденствует народу и способен всем помочь. Может ли он быть назван человечным?

Учитель ответил:

— Почему же только человечным? Не так ли непременно поступают люди высшей мудрости? Об этом ведь пеклись всем сердцем Яо с Шунем! Кто человечен, тот дает другим опору, желая сам ее иметь, и помогает им достичь успеха, желая сам его достигнуть. Умение найти пример вблизи — вот в чем вижу я искусство человечности.

Глава 7

Я ПРОДОЛЖАЮ

<...>

2

Учитель спросил:

— В молчании запоминать, учиться ненасытно и наставлять других без усталости — что есть во мне из этого?

3

Учитель говорил:

— Я чувствую печаль, когда не улучшают нравы, не уясняют то, что учат, а зная долг, не могут ему следовать и не способны устранить порок.

<...>

6

Учитель сказал:

— Привязан всей душой к пути,
Ищу поддержку в добродетели,
Исполнен веры в человечность,
Утеху нахожу в искусствах.

<...>

8

Учитель сказал:

— Кто не проникнут горестным порывом, тех не просвещаю, непоколебимых не учу, не повторяю тем, кто не способен отыскать по одному углу три остальных.

<...>

11

Учитель сказал Янь Юаню:

— Когда используют, то действуем, а отвергают, то скрываемся — так поступаем только мы с тобой.

Цзылу спросил:

— А с кем бы Вы, Учитель, были, когда б вели войска?

Учитель ответил:

— Не с тем, кто может броситься на тигра с голыми руками иль кинуться в реку, не дожидаясь лодки, и умереть без сожаленья. Но непременно — с тем, кто, приступая к делу, полон осторожности и со своей любовью к составлению планов добивается успеха.

12

Учитель сказал:

— Если бы богатства можно было добиться, то ради этого я стал бы даже тем, кто держит плетень. Но раз его нельзя добиться, я буду делать, что мне нравится.

<...>

16

Учитель говорил:

— Я радость нахожу и в том, когда живу на отрубях с водой, сплю, подложив ладонку вместо изголовья. Богатство, знатность, обретенные нечестно, мне кажутся проплывшим мимо облаком.

<...>

20

Учитель говорил:

— Я обладаю знанием не от рождения, но древность возлюбя, стремлюсь к ней всеми силами.

<...>

22

Учитель сказал:

— Я непременно нахожу себе наставника в каждом из двоих моих попутчиков. Я выбираю то, что есть в них хорошего, и следую ему, а нехорошего у них я избегаю.

<...>

25

Учитель обучал по четырем разделам: учености, поступкам, честности и преданности.

26

Учитель говорил:

— Я не надеюсь уж на встречу с человеком совершенной мудрости. Если удалось бы встретиться с благородным мужем, то этого было бы достаточно.

Учитель продолжал:

— Я не надеюсь уже встретиться с хорошим человеком. Если удалось бы встретить обладающего постоянством, то этого было бы достаточно. Трудно тому быть постоянным, кто, не имея, претендует на наличие, пустое выдаёт за полное, нужду считает избытком.

<...>

34

Учитель вопрошал:

— Разве посмею я претендовать на то, что обладаю высшей мудростью и человечностью? Но я стремлюсь к ним ненасытно, учу других без усталости, вот это лишь и можно обо мне сказать.

Гунси Хуа заметил:

— Но мы, ученики, этому как раз не можем научиться.

<...>

36

Учитель говорил:

— Расточительность ведет к непокорности, а бережливость — к захудалости. Но лучше захудалость, чем непокорность.

37

Учитель молвил:

— Благородный муж спокоен, не стеснен,
Малых же людей всегда гнетут печали.

38

Учитель ласков был, но строг.
Внушитель, но не свиреп,
Полон почтительности и покоя.

Глава 8

ВЕЛИКИЙ ПЕРВЕНЕЦ

<...>

5

Учитель Цзэн сказал:

— Умелому советоваться с неумелым, талантливому спрашивать у бесталанного, иметь, но делать вид, что не имеешь, пустым казаться, когда полон, и оставлять обиду без ответа — так вел себя мой друг когда-то.

6

Учитель Цзэн сказал:

— Не это ль благородный муж, кому мы можем верить сироту, судьбу страны размером в сотню ли, кого нельзя склонить к измене долгу? Он, безусловно, благородный муж.

7

Учитель Цзэн сказал:

— Ученый человек не может не быть твердым и решительным, ибо его ноша тяжела и путь его далек. Ношей ему служит человечность — это ли не тяжесть? Завершает путь, лишь умирая, — это ли не даль?

<...>

9

Учитель сказал:

— Народ можно принудить к послушанию, его нельзя принудить к знанию.

10

Учитель говорил:

— Быть смуте, коль смелы и ненавидят свою бедность. Быть смуте, коль чрезмерно ненавидят людей, лишенных человечности.

<...>

13

Учитель сказал:

— Будь глубоко правдив, люби учиться, стой насмерть, совершенствуя свой путь. Страна в опасности — ее не посещай, в стране мятеж — там не живи. Когда под Небесами следуют пути, будь на виду, а нет пути — скрывайся. Стыдись быть бедным и незнатным, когда в стране есть путь; стыдись быть знатным и богатым, когда в ней нет пути.

14

Учитель говорил:

— В дела другого не вникай,
Когда не на его ты месте.

<...>

17

Учитель говорил:

— Учись, словно не можешь обрести и будто опасешься утратить.

<...>

Глава 9

УЧИТЕЛЬ РЕДКО...

<...>

4

Учителю были чужды четыре недостатка: склонность к домыслам, излишняя категоричность, упрямство, себялюбие.

<...>

14

Учитель хотел уйти жить к восточным варварам.

Кто-то воскликнул:

— Как же Вы сможете там жить? Они ведь так грубы!

Учитель ответил:

— Какая грубость может быть там, где благородный муж?

<...>

19

Учитель сказал:

— К примеру, если, насыпая холм, я останавливаюсь, хотя мне надо еще высыпать последнюю плетушку, чтобы завершить работу, то эта остановка зависит от меня. Или, к примеру, если, ровняя землю, я высыпаю сначала лишь одну плетушку, то это будет продвижение вперед, которое зависит от меня.

<...>

22

Учитель говорил:

— Бывает, появляются ростки, но не цветут;

Бывает, что цветут, но не дают плодов.

<...>

24

Учитель сказал:

— Как можно не соглашаться со справедливым замечанием? Но при этом важно самому исправиться. Как можно не радоваться деликатно высказанному совету? Но при этом важно вникнуть в его суть. Я не могу помочь тем людям, которые лишь соглашаются, но себя не исправляют и радуются, не вникая в суть.

25

Учитель сказал:

— Главное — будь честен и правдив; с теми, кто тебе не равен, не дружи и не бойся исправлять свои ошибки.

<...>

Глава 10

В СВОЕЙ ДЕРЕВНЕ

1

В своей деревне Конфуций казался простодушным и в речи безыскусным, а при дворе и в храме предков он говорил красноречиво, хотя и мало.

<...>

6

Благородный муж не носил оторочек из пурпурной и коричневой материи, не использовал розовую и фиолетовую ткани для одежды, в которой ходил дома.

В жару он надевал легкую одежду из тонкой грубой ткани и всегда носил ее поверх рубашки.

Он носил черный кафтан с халатом из каракуля, белый — с дохой из пыжика и желтый — с лисьей шубой.

Для дома у него был длинный меховой халат с коротким правым рукавом.

Во время сна всегда пользовался коротким одеялом в половину своего роста.

Сидел на коврике из толстых шкур лисицы и енота. Когда кончался траур, надевал на пояс все подвески. Всегда носил лишь юбки, сшитые из обрезков ткани, за исключением случаев, когда участвовал в какой-либо торжественной церемонии.

Когда шел выразить соболезнование, не надевал халата из каракуля и черной шапки.

В первый день года всегда являлся ко двору в придворном одеянии.

<...>

Глава 11

ПРЕЖДЕ ЛЮДИ, ИЗУЧАЯ...

1

Учитель сказал:

— Прежде люди, изучая ритуал и музыку, были просты и безыскусны, после они стали в этом деле благородными мужами. Если придется выбирать, я предпочту то, как изучали прежде.

<...>

16

Цзыгун спросил:

— Кто лучше, Ши или Шан?

Учитель ответил:

— Ши переходит через край, Шан не доходит.

— Тогда Ши лучше?

— Переходить не лучше, чем не доходить, — сказал Учитель.

<...>

20

Цзычжан спросил, в чем заключается стезя хорошего человека. Учитель ответил:

— Он не следует по стопам плохих людей, но и не доходит до внутренних покоев.

21

Учитель спросил:

— Считать ли благородным мужем того, кто одобряет верные суждения? Или он только внешне кажется достойным?

<...>

26

Когда Цзылу, Цзэн Си, Жань Ю и Гунси Хуа сидели подле Учителя, он им сказал:

— Забудьте, что я вас немного старше. Вот вы все время жалуетесь: “Нас не ценят”. А если бы нашелся кто-нибудь и оценил ваши способности, то как бы вы это использовали?

Первым поспешил ответить Цзылу:

— Если бы я управлял владением, способным выставить тысячу боевых повозок, то, пусть бы оно даже было сжато между большими царствами, страдало бы от вражеских нашествий и испытывало тяжкий голод, в нем за три года все прониклись бы отвагой и сознанием долга.

Учитель на это усмехнулся и затем спросил Жань Цю:

— А что ты, Цю, скажешь?

— Если бы я управлял владением размером в шестьдесят или семьдесят, а то хотя бы и в пятьдесят или шестьдесят ли, то за три года я привел бы весь живущий там народ к достатку. Но для распространения ритуала с музыкой был бы нужен благородный муж.

— А что ты, Чи, скажешь? — Учитель спросил Гунси Хуа.

— Нельзя сказать, что я это умею, но я хотел бы научиться и тогда желал бы стать младшим распорядителем церемониала, чтобы прислуживать при полном ритуальном облачении в храме предков и на встречах государей.

— А что ты, Дянь, скажешь? — обратился Учитель к Цзэн Си.

Замолкли струны, с их последним отзвуком Цзэн Си отложил лютню, поднялся и ответил:

— У меня другое, чем у них, желание.

— Что же тут плохого? — сказал Учитель. — Ведь каждый высказывает свое желание.

— В конце весны, когда уж сотканы весенние одежды и находились бы со мной пять-шесть молодых людей и шесть-семь подростков, омыться бы в водах И, побить бы на ветру у алтаря Дождя и с песней возвратиться.

Учитель, глубоко вздохнув, сказал:

— Хочу быть с Дянем.

Когда трое остальных вышли, Цзэн Си, отстав от них, спросил Учителя:

— Как вам понравились их речи?

— Каждый из них лишь высказал свое желание, — ответил Учитель.

— Над чем вы усмехнулись в словах Ю?

— Государством управляют с помощью ритуала, его же речь была такой заносчивой, поэтому я и усмехнулся, — сказал Учитель.

— А разве Цю не хотел бы править государством?

— Где же ты видел, чтобы земли в шестьдесят или семьдесят, а то хотя бы в пятьдесят или в шестьдесят ли не были государством?

— А разве Чи не хотел бы править?

— Храм предков, встречи государей — чье это дело, как не правителей? Если бы Чи был младшим, то кто бы мог стать старшим?

Глава 12

ЯНЬ ЮАНЬ

1

Янь Юань спросил о том, что такое человечность. Учитель ответил:

— Быть человеческим — значит победить себя и обратиться к ритуалу. Если однажды победишь себя и обратишься к ритуалу, все в Поднебесной признают, что ты человек. От самого себя, не от других, зависит обретение человечности.

— А не могли бы вы объяснить более подробно? — продолжал спрашивать Янь Юань.

Учитель ответил:

— Не смотри на то, что чуждо ритуалу, не внемли тому, что чуждо ритуалу, не говори того, что чуждо ритуалу, не делай ничего, что чуждо ритуалу.

Янь Юань сказал:

— Я хоть и несметлив, позвольте мне заняться исполнением этих слов.

2

Чжунгун спросил о том, что такое человечность. Учитель ответил:

— Это когда ведут себя на людях так, словно вышли встретить важную персону, руководят народом так, словно совершают важный жертвенный обряд; не делают другим того, что не хотят себе; не вызывают ропота в стране, не вызывают ропота в семействе.

Чжунгун сказал:

— Я хоть и несметлив, позвольте мне заняться исполнением этих слов.

3

Сыма Ню спросил о том, что такое человечность. Учитель ответил:

— Кто человек, тот говорит с трудом.

— Говорить с трудом — это вы и называете человечностью? — переспросил Сыма Ню.

Учитель пояснил:

— Можно ли без труда сказать о том, что трудно сделать?

<...>

6

Цзычжан спросил о том, что можно считать разумным. Учитель ответил:

— Когда ни изощренной клевете, ни пылкой жалобе не удастся возыметь воздействие, то это можно называть разумным. Когда ни изощренной клевете, ни пылкой жалобе не удастся возыметь воздействие, то это может называться дальновидным.

7

Цзыгун спросил о том, в чем состоит управление государством. Учитель ответил:

— Это когда достаточно еды, достаточно оружия и есть доверие народа.

— А что из названного можно первым исключить в случае необходимости? — спросил Цзыгун.

— Можно исключить оружие.

— А что из остающегося можно первым исключить в случае необходимости?
— снова спросил Цзыгун.
— Можно исключить еду.
— Смерти издревле никто не может избежать, когда ж народ не верит, то не устоять.
<...>

9

Князь Скорбной Памяти спросил Ю Жо:
— Как быть? Нынешний год неурожайный, и на покрытие расходов не хватает средств.
Ю Жо ответил:
— А почему бы не взимать налог в размере лишь одной десятой части.
— Я сейчас взимаю две десятых, и мне их не хватает. Как же я обойдусь одной десятой? — возразил князь.
Ю Жо сказал:
— Как может Вам не доставать, когда будет хватать народу? Как может Вам хватать, когда народу не хватает?
<...>

11

Князь Великий из удела Ци спросил Конфуция о том, в чем заключается управление государством. Конфуций ответил:
— Да будет государем государь, слуга — слугой, отцом — отец и сыном — сын.
— Отлично! Воистину, если не будет государем государь, слуга слугой, отец отцом и сыном сын, то, пусть бы даже у меня был хлеб, смогу ли я его вкушать? — ответил князь.
<...>

14

Цзычжан спросил о том, в чем состоит управление государством.
Учитель ответил:
— Когда руководишь, забудь об отдыхе.
А выполняя поручение, будь честен.
<...>

16

Учитель сказал:
— Благородный муж способствует тому, чтобы в человеке побеждало все, что есть в нем самого хорошего, а не плохое. Малый человек способствует обратному.

17

Благодетельный из Младших спросил Конфуция о том, в чем заключается правление.
Конфуций ответил:
— Правление есть исправление.
Кто же посмеет не исправиться,
Когда исправитесь Вы сами!?

18

Благодетельный из Младших был обеспокоен воровством и спросил совета у Конфуция. Конфуций ответил:

— Коль сами будете скромны в желаниях,
Не согласятся воровать и за награду.

19

Благодетельный из Младших, беседуя с Конфуцием об управлении государством, спросил:

— Что если казнить беспутных ради сближения с теми, у кого есть путь?

Конфуций ответил:

— В Ваших руках бразды правления, зачем же Вам казнить? Вам стоит лишь увлечься самому хорошими делами, и весь народ тотчас же устремится ко всему хорошему. У благородного мужа добродетель — ветер, у малых же людей она — трава; склоняется трава вслед ветру.

20

Цзычжан спросил:

— Каким должен быть ученый муж, который мог бы называться выдающимся?

— А что, по-твоему, значит “выдающийся”? — спросил Учитель.

— Всегда быть прославляемым в стране, всегда быть прославляемым в семействе, — ответил Цзычжан.

Учитель возразил:

— Это прославленный, а не выдающийся. А выдающийся бесхитростен и прям, он любит справедливость, вникает в то, что люди ему говорят, и изучает выражение их лиц, заботится о том, чтобы поставить себя ниже других. Он непременно будет выдающимся в стране и выдающимся в семействе. Кого же прославляют, тот внешне проявляет человечность, а поступает вопреки ей, и так живет, не ведая сомнений. Вот он и будет непременно прославляемым в стране и прославляемым в семействе.

<...>

Глава 13

ЦЗЫЛУ

1

Цзылу спросил о том, что значит быть правителем. Учитель ответил:

— Побуждай к усердию своим примером.

Когда Цзылу попросил дальнейших разъяснений, Учитель сказал:

— Не знай отдыха.

<...>

3

Цзылу сказал:

— Вэйский государь ждет Вас для дел правления. С чего Вы начнете?

Учитель ответил:

— Нужно исправить имена.

— Вы так считаете? — возразил Цзылу. — Это слишком заумно. Зачем их исправлять?

Учитель ответил:

— Как ты необразован, Ю! Благородный муж, наверно, промолчал бы, услышав то, чего не понимает. Ведь если не подходит имя, то неуместно его толкование; коль неуместно толкование, не может быть успеха в деле; а без успеха в деле не процветают ритуал и музыка; но если ритуал и музыка не процветают, то наказания бьют мимо Цели, когда же наказания бьют мимо цели, народ находится в растерянности. Поэтому все, что называет благородный муж, всегда можно растолковать, а что он растолковывает, всегда можно исполнить. Благородный муж лишь избегает в толковании небрежности.

<...>

6

Учитель сказал:

— Когда ведешь себя правильно, то за тобой пойдут и без приказа; когда же ведешь себя неправильно, то не послушают, хоть и прикажешь.

<...>

9

В поездке в Вэй с Учителем был Жань Ю, который правил повозкой.

Учитель заметил:

— Какое множество людей!

Жань Ю спросил:

— Когда их много, то что еще следует сделать?

— Их обогатить, — ответил Учитель.

Жань Ю снова спросил:

— А если станут и богаты, то что еще следует сделать?

— Их обучить, — ответил Учитель.

<...>

12

Учитель сказал:

— Даже когда приходит к власти истинный правитель, человечность может утвердиться лишь через поколение.

13

Учитель говорил:

— Когда ты исправляешь сам себя, то с чем не справишься в правлении? Когда не можешь сам себя исправить, то как же будешь исправлять других?

<...>

16

Князь Шэ спросил, что значит управление государством.

Учитель ответил:

— Это когда радуются те, что близко, и приходят те, что далеко.

17

Когда Цзыся стал управителем Цюйфу, он спросил о том, как должен действовать правитель.

Учитель ответил:

— Не рассчитывай на скорые успехи и не соблазняйся малой выгодой. Поспешишь — и не добьешься цели, соблазнишься малым — и не сделаешь великого.
<...>

20

Цзыгун спросил:

— Каким надо быть, чтобы могли назвать ученым мужем?

Учитель ответил:

— Ученым может называться человек, стыдливый в своем поведении, способный с честью выполнить приказ правителя во время миссии в чужом краю.

— Осмелюсь узнать, каков следующий за этим?

— Названный в роду почтительным к родителям, названный в деревне чтящим старших.

— Осмелюсь узнать, каков следующий за этим?

— Им будет, несомненно, малый человек, чьи речи всегда искренни, а действия решительны. Он ограничен и упрям, но его тоже можно считать “следующим”.

— А каковы те, кто в наши дни занят правлением?

— А... мелкие людишки! Они не могут идти в счет!

<...>

25

Учитель сказал:

— Легко служить, когда правит благородный муж, но угодить ему непросто. Ему не угодить, если угождать, не следуя пути. Когда же он руководит людьми, то исходит из талантов каждого.

Трудно служить, когда правит малый человек, но угодить ему легко. Ему можно угодить, если даже угождать, не следуя пути. Когда же он руководит людьми, то крайне к ним взыскателен.

26

Учитель говорил:

— В благородном муже скромность сочетается с раскованностью, в малом человеке при отсутствии раскованности много спеси.

<...>

Глава 14

СЯНЬ СПРОСИЛ

<...>

2

Учитель сказал:

— Не достоин быть ученым тот, кто думает о сытой и спокойной жизни.

<...>

7

Учитель сказал:

— Как можно быть нетребовательным к тому, кого ты любишь?

Как можно оставлять без наставления того, кому ты предан?

<...>

10

Учитель говорил:

— Трудно бедняку злобы не питать и легко богатому не быть заносчивым.

<...>

12

Цзылу спросил о том, каков совершенный человек.

Учитель ответил:

— Совершенным можно считать человека с умом Цзана Воинственного Второго, бескорыстием Гунчо, храбростью Чжуанцзы из Бяня, умелостью Жэнь Цю, облагороженными обрядами и музыкой.

Затем продолжил:

— Но зачем же совершенным людям быть обязательно такими в наше время? Ведь совершенным также можно считать того, кто предпочитает справедливость личной выгоде, жертвует собой в момент опасности и никогда, даже пребывая длительное время в трудных обстоятельствах, не забывает своих обещаний.

<...>

22

Цзылу спросил о том, как служить государю. Учитель ответил:

— Не лги и не давай ему покоя.

23

Учитель говорил:

— Благородный муж постигает высшее,

Малый человек постигает низшее.

24

Учитель сказал:

— В древности учились ради улучшения себя,

Ныне учатся, чтобы понравиться другим.

<...>

26

Учитель говорил:

— В дела другого не вникай,

Когда не на его ты месте.

Учитель Цзэн пояснил:

— Благородный муж не думает о том, что не относится к нему по положению.

27

Учитель сказал:

— Благородный муж стыдится много говорить, когда же действует, то проявляет неумеренность.

28

Учитель сказал:

— Тройственна стезя, что отличает благородного мужа, но мне это не по силам:

Человечный не тревожится,
Знающий не сомневается,
Смелый не боится.

Цыгун заметил:

— Учитель это о себе сказал.

29

Цыгун любил давать оценку людям. Учитель сказал:

— Как ты, должно быть, совершенен, Цы! А у меня для этих дел нет времени.

30

Учитель сказал:

— Не печалься, что тебя никто не знает,
А печалься о своем несовершенстве.

<...>

42

Цзылу спросил о том, что значит быть благородным мужем.

Учитель ответил:

— Это значит совершенствовать себя с благоговением.

— И это все?

— Совершенствовать себя, чтобы тем самым обеспечить благоденствие других.

— И это все?

— Совершенствовать себя, чтобы тем самым обеспечить благоденствие народа.

Не это ли так сильно волновало еще Яо с Шунем?

43

В ожидании Учителя Юань Жан сидел, раскинув ноги.

Учитель сказал:

— Кто в детстве не был кроток и послушен старшим, достигнув зрелости, не сделал ничего, что можно передать потомкам, и в старости все продолжает жить, не умирает, — это разбойник.

И ударил его палкой по ноге.

44

Мальчик из селения Цюэ докладывал Учителю. Кто-то спросил о нем:

— Он делает успехи?

Учитель ответил:

— Судя по тому, что он садится с нами, ходит наравне со старшими по возрасту, это тот, кто ищет скорых результатов, а не настоящего успеха.

Глава 15

КНЯЗЬ ЧУДОТВОРНЫЙ ИЗ УДЕЛА ВЭЙ

1

Князь Чудотворный из удела Вэй спросил о способах боевого построения. Конфуций ответил:

— Я знаю, как расставить жертвенные чаши и сосуды, но как построить войско — этому не обучился.

И на следующий день ушел из Вэй.

2

У Учителя, когда он находился в Чэнь, иссяк запас зерна; все, кто его сопровождал, расхворались, не могли подняться. Цзылу был недоволен, встретился с ним и спросил:

— И благородный муж живет в нужде?

Учитель ответил:

— Благородный муж в нужде не отступает; малый человек, терпя нужду, становится распущенным.

3

Учитель спросил:

— Цы, ты думаешь, что я из тех, кто изучает многое и все запоминает?

— Да, а разве нет?

— Нет! У меня все пронзено одним.

<...>

6

Цзычжан спросил о том, что значит проявить себя. Учитель ответил:

— Если твои речи честны и правдивы, а поступки благородны и исполнены почтительности, то проявишь себя даже в землях варваров. Но как сможешь проявить себя, пусть даже и в родных краях, если речи твои лживы и нечестны, а поступки лишены благородства и почтительности? Когда стоишь, то должен видеть это мысленно перед собой, а едешь в повозке — видеть это, словно оно прислонилось к перекладине. Тогда только и сможешь проявить себя.

Цзычжан записал это на своем поясе.

<...>

8

Учитель сказал:

— Когда не говорите с тем, с кем можно говорить, то упускаете таланты; когда же говорите с тем, с кем говорить нельзя, то тратите слова напрасно. Но умный никого не упускает и не тратит слов напрасно.

<...>

15

Учитель говорил:

— Когда строги к себе и снисходительны к другим, не вызывают злобы.

<...>

19

Учитель говорил:

— Благородный муж печалится о своем несовершенстве, он не печалится о том, что неизвестен людям.

<...>

21

Учитель сказал:

— Благородный муж взыскателен к себе, малый человек взыскателен к другим.

<...>

24

Цыгун спросил:

— Найдется ли одно такое слово, которому можно было бы следовать всю жизнь?

Учитель ответил:

— Но таково ли сострадание? Чего себе не пожелаешь, того не делай и другим.

<...>

29

Учитель сказал:

— Человек способен сделать путь великим,
Но великим человека делает не путь.

30

Учитель говорил:

— Лишь та — ошибка, что не исправляется.

<...>

33

Учитель сказал:

— Утратят непременно, даже если обретут, то, для чего ума хватает, но человечности, чтобы хранить, недостает. Может хватать для этого ума и человечности, но если управлять без строгого приличия, народ не преисполнится почтительности. Когда хватает и ума, и человечности, и правят, соблюдая строгое приличие, но не побуждают к действию при помощи обрядов, то совершенства еще нет.

<...>

38

Учитель сказал:

— Когда служат государю, относятся с благоговением к своим обязанностям и не придают значения тому, какое получают жалованье.

<...>

40

Учитель отметил:

— Когда пути неодинаковы, не составляют вместе планов.

<...>

Глава 16 МЛАДШИЙ

1

<...>

...Конфуций возразил:

— <...> Я слышал, что того, кто правит государством или возглавляет знатный род, тревожит не отсутствие богатства, а его несоразмерное распределение, тяготит не малочисленность народа, а отсутствие благополучия. При соразмерности нет бедности; когда царит гармония, нет недостатка в людях; где утверждается благополучие, там не бывает потрясений. Так-то вот. Поэтому коль непокорны жители далеких местностей, их привлекают тем, что совершенствуют образование и нравственность; когда же привлекают, то делают их жизнь благополучной.

<...>

2

Конфуций сказал:

— Когда под Небесами следуют пути, то ритуалы, музыка, карательные войны исходят лишь от Сына Неба; когда под Небесами нет пути, то ритуалы, музыка, карательные войны исходят от князей. Когда исходят от князей, то редкие из них не упускают власти через десять поколений; когда исходят от сановников, то редкие из них не упускают власти через пять колен. Когда судьба страны в руках побочных слуг, то редкие из них не упускают власти через три колена.

Когда под Небесами следуют пути, сановники не обладают высшей властью.

Когда под Небесами следуют пути, народ не рассуждает. <...>

<...>

4

Конфуций сказал:

— Бывают три полезных друга и три друга, приносящих вред. Полезны справедливый друг, чистосердечный друг и друг, который много знает. А вредны льстивый друг, двуличный друг и друг красноречивый.

5

Конфуций сказал:

— Есть три полезных и три вредных радости. Полезно радоваться правильно исполненному ритуалу с музыкой, речам о чем-нибудь хорошем в людях и тому, что дружите со многими достойными людьми. Но вредно предаваться радостям тщеславия, безделья и застолья.

<...>

8

Конфуций сказал:

— Благородный муж трижды испытывает трепет: он трепещет перед Повелением Неба, с трепетом относится к великим людям и трепещет перед словом людей высшей мудрости. Малый человек, не зная Повелений Неба, перед ними не трепещет, непочтительно ведет себя с великими людьми и пренебрегает словом людей высшей мудрости.

<...>

10

Конфуций сказал:

— Благородный муж вынашивает девять дум. Когда глядит, то думает, ясно ли увидел; а слышит — думает, верно ли услышал; он думает, ласково ли выражение его лица, почтительны ли его манеры, искренна ли речь, благоговейно ли отношение к делу; при сомнении думает о том, чтоб посоветоваться; когда же гневается, думает об отрицательных последствиях; и перед тем, как что-то обрести, думает о справедливости.

<...>

Глава 17

ЯН ХО

1

Ян Хо хотел, чтобы к нему явился Конфуций, но Конфуций не приходил. Тогда он послал Конфуцию в подарок поросенка. Выбрав время, когда Ян Хо не было дома, Конфуций отправился к нему с визитом, но неожиданно встретил его по дороге.

— Подойди ко мне, — обратился к нему Ян Хо, — я хочу с тобой поговорить.

Затем он сказал Конфуцию:

— Может быть назван человеческим тот, кто, затаив за пазухой драгоценность, спокойно наблюдает, как его страна сбивается с пути? Не может. А может быть назван умным тот, кто стремится поступить на службу, но уже много раз упускал эту возможность? Не может. Дни и месяцы уйдут, с ними годы нас покинут.

— Согласен, я пойду служить, — ответил Конфуций.

<...>

6

Цзычжан спросил Учителя о том, что такое человечность. Конфуций ответил:

— Тот будет человек, кто сможет воплотить повсюду в Поднебесной пять достоинств.

— Можно спросить, каковы они?

— Почтительность, великодушие, правдивость, сметливость, доброта. Почтительность не навлекает унижений, великодушие покоряет всех, правдивость вызывает у людей доверие, сметливость позволяет достигать успеха, а доброта дает возможность повелевать людьми.

<...>

8

Учитель спросил:

— Ю! Ты слышал о шести достоинствах, переходящих в шесть заблуждений?

— Нет! — ответил Цзылу.

— Сядь! Я скажу тебе.

— Когда стремятся к человечности, но не хотят учиться,

То это заблуждение приводит к глупости;

Когда стремятся проявить свой ум, но не хотят учиться,
То это заблуждение ведет к дерзости;
Когда стремятся быть правдивыми, но не хотят учиться,
То это заблуждение приносит вред;
Когда стремятся к прямоте, но не хотят учиться,
То это заблуждение приводит к грубости;
Когда стремятся быть отважными, но не хотят учиться,
То это заблуждение приводит к смуте;
Когда стремятся к непреклонности, но не хотят учиться,
То это заблуждение приводит к безрассудству.
<...>

14

Учитель сказал:

— Кто распространяет слухи, тот отбросил добродетель.

15

Учитель сказал:

— Как можно вместе с низким человеком служить государю? Когда он еще не достиг своей цели, то тревожится лишь о том, чтобы достигнуть. Когда уже достиг, то тревожится лишь о том, чтобы не утратить. Когда тревожится о том, чтобы не утратить, может пойти на все.

16

Учитель заметил:

— В древности у людей было три недостатка, которых в наше время уже, наверно, не найти! Необузданность у древних проявлялась в своенравности, ныне она проявляется в распущенности; горделивость древних проявлялась в сдержанности, ныне она проявляется в озлобленности; глупость древних проявлялась в прямоте, ныне она означает только лживость.

<...>

23

Цзылу спросил:

— Благородный муж ценит смелость?

Учитель ответил:

— Благородный муж больше всего ценит справедливость. Когда благородный муж смел, но несправедлив, он вызывает смуту; когда малый человек смел, но несправедлив, он становится разбойником.

24

Цзыгун спросил:

— Благородный муж кого-нибудь ненавидит?

Учитель ответил:

— Ненавидит. Ему ненавистны те, кто сплетничает о других, ненавистны низшие, которые поносят высших, ненавистны те, кто, отличаясь смелостью, не соблюдают ритуала, ненавистны люди, полные решительности, но упрямые.

Затем Учитель спросил:

— А ты, Цы, тоже ненавидишь кого-нибудь?
— Я ненавижу тех, кто живет чужим умом, считает непокорность смелостью, а доносительство — проявлением прямоты.
<...>

Глава 18 ВЛАДЕТЕЛЬ ВЭЙ

<...>

2

Когда Милостивый из Люся был судьей, его трижды увольняли. Кто-то спросил его:

— Вам уходить еще не время?
— Если служить людям в соответствии с прямым путем, то где же могут не уволить? Если служить людям в соответствии с кривым путем, то надо ль будет покидать родную землю? — был ответ.
<...>

7

<...>

...Цзылу сказал:

— Несправедлив тот, кто не служит. Если нельзя отвергнуть порядок разделения на старшего и младшего, как можно допустить, чтобы были отвергнуты обязанности государя и слуги? Стремясь достигнуть личной чистоты, наносят вред этой великой связи. Для благородного мужа служба — это выполнение своего долга, даже когда уже известно, что путь не может быть осуществлен.
<...>

10

Князь Чжоу сказал князю удела Лу:

— Благородный муж не относится пренебрежительно к своим родным, не вынуждает сановников роптать на то, что их не слушают; не отвергает старых друзей, если на это нет серьезных оснований; не ищет в ком-либо одном всех достоинств.
<...>

Глава 19 ЦЗЫЧЖАН

1

Цзычжан сказал:

— Достаточно уже того, если ученый муж жертвует собой в момент опасности, думает о справедливости, когда приобретает, стремится быть почтительным при жертвоприношении и проникается печалью, пребывая в трауре.

2

Цзычжан сказал:

— Когда не стойки в добродетели,
Не преданы пути всем сердцем,
Какая разница, — живут они,
Или их нет на свете?

3

Ученики Цзыся спросили у Цзычжана о том, как надо находить друзей. Цзычжан спросил:

— А что говорит об этом Цзыся?

— Он говорит: “Водите дружбу с теми, кто для нее подходит, неподходящих отвергайте”, — ответили они.

Цзычжан сказал:

— А мне известно другое: благородный муж чтит достойных людей и терпимо относится ко всем другим, хвалит хороших людей и жалеет неумелых. Обладай я великими достоинствами, к кому я был бы нетерпим? А будь я недостойным человеком, меня отвергли бы другие, и как тогда я мог бы их отвергнуть?

4

Цзыся сказал:

— Непременными достоинствами обладает даже малый путь, но на нем, боюсь, застрянешь, устремись к далекой цели, поэтому благородный муж не тратит на него своих усилий.

5

Цзыся ответил:

— Любящим учиться может быть назван человек, который ежедневно сознает свои несовершенства и каждый месяц восстанавливает в памяти все то, чему научен.

<...>

7

Цзыся сказал:

— Ремесленники, чтобы выполнить свою работу, трудятся в мастерских, а благородный муж для достижения своей стези учится.

8

Цзыся заметил:

— Ошибаясь, малый человек всегда находит оправдание.

<...>

10

Цзыся учил:

— Благородный муж, не обретя доверия простых людей, не заставляет их трудиться, иначе они примут его за насильника; не обретя доверия, он не выступает с увещанием, иначе его примут за клеветника.

<...>

19

Когда глава семейства Старших сделал Ян Фу судьей, Ян Фу обратился за советом к учителю Цзэну, и учитель Цзэн сказал:

— Высшие утратили свой путь, и народ давно уже находится в смятении. Раскрывая преступления простых людей, сочувствуй и скорби, а не впадай в самодовольство.

<...>

23

Третий Воинственный из Средних Суней, беседуя во дворце с сановниками, сказал:

— Цзыгун превосходит Чжунни.

Цзыфу Великий передал эти слова Цзыгуну. Цзыгун сказал:

— Приведу сравнение со стеною вокруг дома. Моя стена не выше плеч, и каждый может подсмотреть, что есть в доме ценного. Стена Конфуция простерлась в высоту на несколько сажень, и если не найти в ней входа и не проникнуть внутрь, то не увидать, как великолепен там храм предков и роскошны все палаты. Но, видимо, не многие могут отыскать в ней вход. Поэтому неудивительно, что он так высказался.

24

Третий Воинственный из Средних Суней порочил Чжунни.

Цзыгун сказал:

— Он напрасно старается. Чжунни нельзя опорочить. Достоинства других людей — это курганы и холмы, на них взобраться можно, Чжунни же — это солнце и луна, а их нельзя достигнуть. Пусть даже кто-то пожелает от них отказаться, какой вред это может нанести солнцу и луне? Он лишь покажет, что не знает своих сил.

<...>

Глава 20

ЯО СКАЗАЛ

<...>

2

Цзычжан спросил Конфуция:

— Каковы условия участия в правлении страной?

Учитель ответил:

— Если относиться с почитанием к пяти достоинствам и устранять четыре недостатка, то можно принимать участие в правлении.

— Что значит пять достоинств? — спросил Цзычжан.

Учитель ответил:

— Благородный муж, оказывая милость, не несет расходов; не вызывает злобы у людей, когда заставляет их трудиться; его желания несовместимы с жадно-

стью; он полон величавости, но чужд высокомерия; он грозен, но в нем нет свирепости.

— Что значит: “оказывая милость, не нести расходов?” — спросил Цзычжан.

Учитель ответил:

— Благотворить народу, используя все то, что приносит ему выгоду, — это ли не милость, не требующая расходов? Если для людей, которых заставили трудиться, выбирать посильный труд, то у кого из них возникает злоба? Когда стремиться к человечности и добиваются ее, откуда может взяться жадность? Благородный муж не смеет проявить пренебрежение, имеет ли он дело с многочисленными или немногими, великими или малыми, — это ли не величавость без высокомерия? Благородный муж носит надлежащим образом шапку и платье, его взор полон достоинства, он так внушителен, что люди, глядя на него, испытывают трепет, — он ли не грозен без свирепости?

— Что значит четыре недостатка? — спросил Цзычжан.

Учитель ответил:

— Казнить тех, кого не наставляли, значит быть жестоким; требовать исполнения, не предупредив заранее, значит проявлять насилие; медлить с приказом и при этом добиваться срочности, значит наносить ущерб; и в любом случае скупиться, оделяя чем-либо людей, значит поступать казенно.

3

Конфуций сказал:

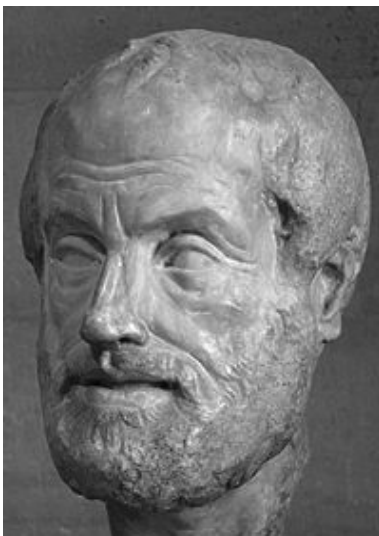
— Не зная Повеления Неба, не сможешь быть благородным мужем.

Не зная ритуала, не сможешь утвердиться. Не понимая сказанного, не сможешь разобраться в человеке.

Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения / Конфуций. — М. : Эксмо ; Харьков : Фолио, 2007. — С. 17—26, 28—56, 58—61, 63—64, 68—71, 73—79, 81—90, 92—94, 96—126.

АРІСТОТЕЛЬ

384—322 рр. до н. е.

Кожного разу, коли Арістотель торкався питання про економіку, він прагнув розглядати її у взаємозв'язку із суспільством як єдиним цілим. У його полі зору знаходилося суспільство як таке, що існувало на різних рівнях всередині всіх діючих груп людей. Таким чином, у сучасних термінах підхід Арістотеля ми назвали б соціологічним.

Карл Полянський

Арістотель — великий давньогрецький філософ і вчений-енциклопедист, твори якого охоплюють усі сфери знання, що існували в стародавні часи (логіку, фізику, психологію, етику, політику, економіку, риторику тощо). Він написав 28 книг, загальним обсягом 445 270 рядків. Беззаперечно, що саме Арістотель є найвидатнішим представником економічної думки античного світу, який глибоко дослідив політичні, економічні та етичні проблеми тогочасного суспільства у творах “Політика” (8 книг), “Економіка”

(3 книги) та “Нікомахова етика” (10 книг).

Народився Арістотель у Стагірі — грецькій колонії у Фракії, яка на той час була провінцією порівняно з Афінами — визнаним центром культурного життя. У зв'язку з цим мислителя інколи називають Стагіритом. Батько Арістотеля Нікомах був лікарем при дворі македонського царя Амінти III. Дитинство Арістотеля пройшло при царському дворі, у цей час він потоваришував із сином Амінти III — Філіппом, майбутнім македонським царем. Батько

Арістотеля суттєво вплинув на його освіту, зокрема на його інтерес до природничих наук та емпіричних методів дослідження. Від батька Арістотелеві дісталася велика бібліотека. Коли Арістотелеві виповнилося 15 років, він втратив батьків, після чого його виховував опікун Проксен з Атарнея. У 367 р. до н. е. Арістотель поїхав у Афіни для продовження освіти і вступив до платонівської Академії, у якій студював з 17 до 37 років.

Після смерті Платона Арістотель прямує до м. Атарней у Малій Азії на запрошення свого товариша по Академії Гермія, майбутнього атарнейського правителя. Після смерті Гермія Арістотель проживає на острові Лесбос.

У 343 р. до н. е. філософ оселився у столиці Македонії м. Пелла, куди був запрошений македонським царем Філіппом як виховатець його сина — майбутнього великого полководця Александра Македонського. У Македонії Арістотель пробув близько 8 років. З часом Александр Македонський у знак подяки та пошани поставив пам'ятник своєму учителю з надписом: "Александр поставив цей пам'ятник сину Нікомаха, мудрому, божественному Арістотелю".

У 336 р. до н. е. Арістотель повернувся в Афіни і заснував власну філософську школу — Лікей (в іншій транскрипції — Ліцей), розташовану поблизу храму Аполлона Лікейського. Згідно з переказами мислитель зазвичай любив вести бесіди з друзями та учнями, прогулюючись садом. Саме тому його філософська школа увійшла в історію під назвою перипатетиків (від грец. *peripateo* — прогулююсь). Саме в лікейський період життя Арістотель розробив основні ідеї в галузі філософії, політики та економіки. Своєю діяльністю в

Лікеї Арістотель набув слави найвідомішого філософа Греції. У Лікеї Арістотель прожив понад 12 років, він мав багатьох учнів та послідовників, сина Нікомаха, який загинув молодим на війні, та дочку Піфіаду.

Закінчилося життя Арістотеля трагічно. Після смерті Александра Македонського у 323 р. до н. е. в Афінах відбулось антимакедонське повстання. Арістотеля, який завжди виступав за зв'язки з Македонією, було звинувачено у "паплюженні богів", але він не став чекати суду і виїхав у Халкіду на острів Евбею, де і помер наступного року.

Слід зазначити, що Арістотель не створив завершеного економічного учення, але геніальною була сама його спроба проникнути у суть економічних явищ та розкрити їх закономірності на основі цінностей традиційного суспільства. Мислитель будував свої висновки спираючись на скрупульозний аналіз практики господарського та політичного життя Стародавньої Греції. Так, створюючи "Політику", Арістотель із групою учнів зібрав і опрацював матеріали про політичний устрій і закони 158 еллінських та варварських держав, полісів.

Арістотелева "Політика" складається з восьми книг і поділяється на три частини: перша частина охоплює перші три книги, друга — четверту, п'яту і шосту, і, нарешті, третя — сьому і восьму. Саме у першій частині, яка є немовби вступною, поряд з такими складниками держави, як люди та предмети, розвивається також теорія про природне рабство, поширена в усьому античному світі, та наука про власність і багатство.

Запропоновані у цій хрестоматії фрагменти текстів "Нікомахової ети-

ки” та “Політики” присвячені соціально-економічним проблемам, у межах яких розглядаються питання економіки. Зокрема, в “Політиці” Арістотель виокремлює два види господарської діяльності — економіку та хрематистику. Економіку він оцінює як природний вид діяльності людини щодо забезпечення себе необхідними матеріальними благами. Економіка, згідно з Арістотелем, — це мистецтво користуватися благами. До економіки Арістотель відносить землеробство, рибальство, мисливство, скотарство, а також дрібну торгівлю.

Хрематистику, на відміну від економіки, він розглядає як неприродну діяльність, що спрямована на накопичення багатства, а отже, як мистецтво наживи. До хрематистики він відносить велику торгівлю, лихварство, а також будь-яку діяльність за гроші, тобто працю найманих робітників. Хрематистика протиприродна і безчесна, є “...мистецтвом наживати статок, з чим і пов’язане уявлення, нібито багатство і нажива не мають жодних меж”¹, а торгівля та лихварство “ніколи не бувають обмеженими у досягненні мети, бо кінцевою метою тут є безмежне багатство та володіння грішми”².

Праці та погляди Арістотеля значно вплинули на подальший розвиток суспільної, а також економічної думки європейської цивілізації. Арістотель, можна сказати, започаткував арістотелівську традицію в економічній думці, яка, зокрема, характеризується морально-етичною оцінкою економічних процесів і явищ суспільного життя.

Саме опора на етичні погляди Арістотеля, викладені ним у “Політиці” та “Нікомаховій етиці”, і визначила такий поділ господарського життя суспільства на “економіку” і “хрематистику”.

Арістотель вважає, що будь-яка діяльність має певну мету і припиняється лише тоді, коли мету досягнуто. Якщо метою господарської діяльності є задоволення потреб, то будь-яка дія, спрямована на досягнення цієї мети природна.

Мета хрематистики — гроші, що є основою для негативної оцінки цієї діяльності. З одного боку, гроші — мета нижчого порядку, оскільки, на думку Арістотеля, вона є проміжною. Адже гроші за Арістотелем є лише засобом для реалізації природних економічних цілей — споживання. З іншого боку, перетворення грошей на мету робить процес їх здобуття безкінечним, що свідчить про неприродність хрематистики. Накопичення грошей не має межі, тому що сам процес спрямовано не на досягнення мети, а на збільшення коштів, що може тривати безкінечно довго.

Отже, на думку Арістотеля, “...цілком справедливо до лихварства ставляться з ненавистю, бо воно робить гроші предметом власності, усуваючи таким чином їхнє призначення, задля чого їх було впроваджено. Адже мета грошових знаків — проводити обмін. Отримання ж процентів призводить до збільшення грошей... І тому таке наживання статку є в основному протиприродним”³.

Погляди Арістотеля на економіку і хрематистику відображають особливості економічної думки доби робо-

¹ Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. з давньогр. — К. : Основи, 2000. — С. 19.

² Там само. — С. 27—28.

³ Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. з давньогр. — К. : Основи, 2000. — С. 29.

власництва, яка в основному була орієнтована на господарство, підпорядковане інтересам місцевого споживання. Незважаючи на те, що проблемам поділу праці, спеціалізації та обміну в Арістотеля приділяється значна увага, але лише з метою ширшого задоволення потреб. Недовіра до торговельної та лихварської діяльності, які дають великий грошовий дохід, є також наслідком ставлення до самих грошей, які не розглядаються як багатство, а лише як засіб обміну. Гроші в Арістотеля є лише умовним позначенням цінності речі, які без цих речей не мають жодного значення, про що Арістотель детально пише в “Нікомаховій етиці”.

Водночас Арістотель розумів, що економіка неминуче переростає у хрематистику і не може бути відокремлена від останньої неподоланим бар’єром. “Первісний розвиток мінової торгівлі був зумовлений природними причинами, — пише Арістотель, — оскільки одні люди володіють необхідними предметами в більшій кількості, другі — в меншій. ...Така мінова торгівля не суперечить природі, однак не належить до мистецтва наживати статки, оскільки мета — задовольнити нестачу у звичайних потребах. Але з цієї мінової торгівлі цілком логічно виникає і мистецтво наживати статки”¹.

Філософський твір Арістотеля “Нікомахова етика” присвячено питанням етики, тому економічні проблеми розглядаються тут у межах етичної проблематики, зокрема під час аналізу того, яку поведінку потрібно вважати доброчесною. Одним із важливих понять

етики Арістотель вважає поняття “середина”. За Арістотелем, будь-яка доброчесність полягає у прагненні чи дотриманні середини. Якщо середини не дотримуються, виникає надлишок чи недостатність будь-чого, що формує пороки. Саме на цій основі він і оцінює поведінку людей у галузі економіки (стосовно майна) як доброчесне чи хибне. Наприклад, стосовно володіння майном “золотою серединою” є щедрість, а недостатність щедрості — скупість, надлишок — марнотратство.

Арістотель також дає етичну оцінку економічної діяльності на основі поняття права — правосудності, справедливості. Він виокремлює два види справедливості — справедливості під час обміну і справедливості під час розподілу. Справедливість під час обміну ґрунтується на принципі рівності речей. У своїх думках про справедливий обмін Арістотель висловлює ідеї про те, що товари обмінюються відповідно до кількості витраченої на їх створення праці. Поряд із цим він пише, що засобом порівняння товарів є потреба в них людини. Справедливість під час розподілу ґрунтується на іншому принципі — винагороди за заслуги. Але тут неможлива арифметична рівність часток. Розподіл ґрунтується на пропорційності доходу суспільній значимості отримувача цього доходу.

У “Нікомаховій етиці” також Арістотель висловлює думку, що важливу роль у розвитку обміну і виникненні суспільних відносин відіграє поділ праці. Аналізується також походження монети, де Арістотель започаткував конвенціональну (договірну) концепцію походження грошей, трактуючи останні як умовні знаки, які є необхідним елементом будь-якого обміну і ви-

¹ *Арістотель*. Політика / Арістотель ; пер. з давньогр. — К. : Основи, 2000. — С. 26.

никають за спільною домовленістю. Отже, функції міри вартості і засобу обігу він вважав природними функціями грошей, не відкидаючи можливості обміну в майбутньому як відкладеного споживання.

Отже, навіть далеко не повний перелік проблем економічного життя того часного суспільства, що розглянуті у цьому невеликому нарисі і на які звернув увагу великий давньогрецький мислитель, дає всі підстави зазначити, що економічні погляди Арістотеля можна вважати першим прикладом систематизації знань, свідченням чого є хоча б концепції економіки та хрематистики, а також важливим етапом на шляху формування аналітичного економічного мислення.

Економічні погляди мислителів Стародавньої Греції взагалі й Арістотеля

зокрема історично стали відправним пунктом для формування економічної науки і значно вплинули на подальший розвиток наукового знання. Економічні ідеї видатного давньогрецького філософа Арістотеля, проблеми, на які він першим звернув увагу, стали центральними для багатьох наступних поколінь дослідників в економічній царині.

Як заповіт для майбутніх дослідників звучать слова Арістотеля, вигравіровані на будівлі Національної академії наук у Вашингтоні: “Шукати істину — і легко, і важко, бо вочевидь ніхто не в змозі ні цілком її осягнути, ні зовсім її не помітити, але кожен додає потроху до нашого пізнання природи, і з сукупності всіх фактів складається велична картина”.

Арістотель. НІКОМАХОВА ЕТИКА

КНИГА ДРУГА

2 (II). Оскільки нинішні [наші] заняття не існують, як інші, задля споглядання (адже ми проводимо дослідження не для того, щоб зрозуміти, що таке доброчесність, а щоб стати чеснотливими, інакше від них не було б жодної користі), остільки необхідно уважно розглянути те, що стосується вчинків, а саме — як [30] потрібно їх здійснювати; вони ж бо, як ми вже сказали, є визначальними, і від того, які вони, залежать устої. <...>

6. Доброчесність є свідомо обраний склад [душі], що полягає у дотримуванні середини по **1107a** відношенню до нас, причому [середини,] визначеної таким судженням, яким визначить її розсудлива людина. Середина знаходиться між двома [видами] зіпсутості, один з яких — від надлишку, другий — від нестачі. А ще й тому [доброчесність означає дотримування середини], що як у пристрастях, так і в [5] учинках вади переступають належне або в бік надлишку, або в бік нестачі, доброчесність же [уміє] знаходити середину і її обирає.

Саме тому по суті і по поняттю, що визначає суть її буття, доброчесність є дотримування середини, а з точки зору вищого блага і досконалості — дотримування вершини. <...>

Що стосується давання майна і його придбавання, то дотримування в цьому середини — [10] щедрість, а надлишок і нестача — марнотратство і скупість. Ті, у кого надлишок, і ті, у кого нестача, чинять при [даванні і придбаванні] протилежним чином. Дійсно, марнотратник надмірно витрачає і недостатньо придбаває, а в скупого надлишок у придбаванні і нестача у витратах. <...>

З відношенням до майна пов'язані й інші схильності. Дотримування середини тут — пишність (пишний адже не те ж, що щедрий: перший виявляє себе у великому, другий — у малому), а надлишок тут — несмак і банальність [20] і нестача — дріб'язковість. Ці [вади] відрізняються від тих, що співвідносяться із щедрістю, а чим саме, буде сказано нижче. <...>

КНИГА ЧЕТВЕРТА

1 (I). [22] Після всього цього поговоримо про щедрість. А нею прийнято вважати дотримування середини відносно майна, бо щедрого хвалять не за [подвиги] на війні, і не за те, в чому [заслуги] розсудливого, а з іншого боку й не за [його] розсуд, [25] але відносно давання і придбавання майна, причому більше за те, що пов'язане з даванням. А майном ми називаємо все, вартість чого вимірюється грошима. Марнотратство і скупість — це відповідно надмірність і недостатність відносно майна. І якщо скупість ми завжди приписуємо тим, хто більше, ніж нале-

жити, клопочеться про майно, то марнотратство приписуємо тим, хто має декілька [30] [вад]; дійсно, ми називаємо марнотратниками непоміrkованих і тих, що тратять [майно] на розбещене [життя]. Недаремно вони вважаються найгіршими людьми: адже вони в один і той же час мають багато вад. Називають же їх невідповідно, тому що “бути марнотратником” — значить мати одну якусь ваду **1120a**, а саме знищувати своє багатство; дійсно, марнотратник гине з власної вини, а свого роду загибеллю його здається знищення багатства, бо [як марнотратник] він живе, [знищуючи багатство]. У такому значенні ми і розуміємо марнотратство.

Чим користуються, тим можна користуватися і добре, і [5] погано, а багатство належить до речей, якими користуються, і найкраще користується всякою річчю той, хто володіє відповідною доброчесністю. Значить, і багатством скористається найкраще той, хто володіє доброчесністю відносно майна. А таким є щедрий. Користування — це, мабуть, витрата і давання майна, а придбавання і зберігання — це, радше, володіння, [а не користування]. Тому щедрому більш [10] властиво давати тому, кому слід, ніж отримувати від того, від кого слід, і не отримувати, від кого не слід. Дійсно, властивість доброчесності полягає більше в тому, щоб робити добро, а не сприймати його, і більше в тому, щоб здійснювати прекрасні вчинки, а не здійснювати ганебних.

Тим часом абсолютно ясно, що давання передбачає добрі справи і прекрасні вчинки, а [15] придбавання — сприймання добра, якщо не здійснення ганебних вчинків. І вдячність належить тому, хто дає, а не тому, хто не бере, і на похвалу більше заслуговує перший. Адже легше не брати, ніж давати, бо менше марнотратити своє [добро] люди схильні більше, ніж не брати чужого. І тому щедрими іменуються [20] ті, що дають, а тих, хто не бере, не хвалять за щедрість, але не менше [хвалять] за справедливість; ті ж, що беруть, на хвалу не заслуговують зовсім. Серед тих же, з ким товаришують через їхню доброчесність, мабуть, найбільше товаришують із щедрими, адже вони помічники, оскільки допомога полягає в даванні.

2. Узгоджені з доброчесністю вчинки прекрасні і здійснюються в ім'я прекрасного. Отже, і щедрий буде давати в ім'я прекрасного [25] і правильного: кому слід, скільки і коли слід, і так далі в усьому, що передбачається правильним даванням, а крім того, це приносить йому задоволення і не приносить страждання, бо згідне з доброчесністю приємне і безжурне, адже зовсім не примушує страждати.

А хто дає, кому не слід, чи не в ім'я прекрасного, але з якоїсь іншої причини, той буде називатися не щедрим, а якимось інакше. Не заслуговує на це [30] ім'я й той, хто, [даючи,] страждає. Адже він охоче віддав би перевагу майну, а не прекрасному вчинку, а щедрому це властиво.

Він [щедрий] не братиме, звідки не слід, бо таке придбавання не личить людині, яка не цінує майна. Не стане він, очевидно, і прохачем, бо тому, хто робить добро, не личить із легкістю приймати благодіяння. Але звідки слід, він буде **1120b** брати, наприклад з власних володінь, не тому, що це прекрасно, а тому, що це необхідно для того, щоб мати що давати іншим. Він не буде неуважний до власних

[володінь], якщо вже збирається через них комусь допомагати, і не даватиме кому-попада, щоб мати що дати тим, кому слід, коли слід і задля прекрасного.

Щедрому [5] вельми властиво навіть перебирати міри в даванні, так що собі самому він залишає менше, [ніж слід]: адже не брати себе в розрахунок — властивість щедрої людини.

Про щедрість говорять, враховуючи багатство, бо на щедрість вказує не кількість того, що віддається, а [душевний] склад того, хто дає, а вже він розмірюється з багатством. А тому ніщо не заважає, [10] щоб щедрішим виявився той, хто дає менше, якщо він дає з меншого багатства.

Більш щедрими, очевидно, бувають ті, хто не самі надбали багатство, а отримали його у спадок: адже вони, з одного боку, не знають нестатку, а з іншого — усі [люди] більше прив'язані до своїх витворів, як то, наприклад, батьки [до дітей] і поети [до віршів].

Нелегко щедрому бути багатим, тому що він не [15] схильний ні до придбавання, ні до бережливості, а до того ж схильний тратити і цінує майно не задля нього самого, а задля давання. Звідси і ремствування на долю, що, нібито, найбільш достойні [багатства] найменш багаті. Цілком зрозуміло, що відбувається саме це: як і в інших випадках, неможливо володіти майном, не дбаючи про те, щоб його мати [20]. І все ж щедрий не даватиме, кому не слід і коли і все таке інше; адже в подібних вчинках ще немає щедрості, і, витративши [гроші] на таке, він не матиме [грошей], щоб витратити їх на належне. Адже, як уже було сказано, щедрий — це людина, яка дає згідно з багатством і на те, на що слід, а хто в цьому перебирає міри — той [25] марнотратник. Тому й тиранів ми не називаємо марнотратниками: адже тим, хто надбав величезне [багатство], не легко перебрати міри в роздачах і витратах.

Але оскільки щедрість — це дотримування середини відносно давання і придбавання майна, то щедрий і давати, і тратити буде на те, на що слід, і стільки, скільки слід, однаково і у [30] великому, і в малому, і при цьому із задоволенням; а крім того, він буде брати, звідки слід і скільки слід. Адже оскільки доброчесність — це дотримування середини відносно того й другого, [давання і придбавання], то щедрий і те, і те буде робити, як належить. Добре придбавання передбачається [добрим] даванням, а не добре [придбавання] протилежне [доброму даванню]. Тому властивості, що передбачають одна одну, поєднуються в одній людині, а протилежні зрозуміло, 1121a що ні. Коли ж трапляється щедрому втратитися, порушивши належне і прекрасне, він буде страждати, однак помірно і як годиться, тому що доброчесності властиво переживати задоволення і страждання, від чого слід і як слід.

Крім того, щедрий легко ділиться майном з іншими: [5] адже зневаження свого права він допускає; він же не цінує майна і більше досадує, якщо не витрачав чогось належного, ніж страждає, якщо витрачав щось неналежне, адже йому не подобається Сімонідова [мудрість].

3. Марнотратник же погіршає і в таких речах: адже у нього ні задоволення, ні страждання не бувають від того, від чого слід, і так, як слід; згодом це стане [10] ясніше. Ми ж бо вже сказали, що надмірність і недостатність — це відповідно

марнотратство і скупість, причому в двох речах — даванні і придбанні, бо й витрату ми відносимо до давання. Отже, якщо марнотратство — це [відхилення] до надлишку в даванні і непридбанні і до недостатці в придбанні, то скупість — це [відхилення] до [15] недостатці в даванні і надлишку в придбанні, щоправда, у дрібницях.

Тому [дві сторони] марнотратства ніяк не поєднуються одна з одною: адже не легко всім давати, нізвідки не беручи, оскільки в тих, хто часто дає, багатство швидко вичерпується. А вони-то і вважаються марнотратниками [у властивому значенні слова]. Проте можна вважати, що така людина набагато краща [20] від скупого. Її хвороба легковиліковна тому що [марнотратник], по-перше, молодий, а по-друге, обмежений у коштах, і він здатен прийти до середини, оскільки володіє [рисами] щедрого: адже він дає і не бере, але і те, і те робить не як належить і не добре. Якби він зрештою привчився робити це [як належить] чи якимось інакше змінився, він став би щедрим, адже він даватиме, кому слід, [25] і не буде брати, звідки не слід.

Ось чому він не вважається поганим за вдачею, адже надмірно давати і не брати — [риса] не нищого і неблагородного, а нерозумного. Прийнято вважати, що такий [марнотратник] набагато кращий за скупого, як на основі вищесказаного, так і тому, що він багатьом допомагає, а скупий — нікому, [30] навіть самому собі.

Однак більшість марнотратників, як сказано, беруть, звідки не слід, і через це є скупими. А стають вони схильними брати тому, що хочуть витрачати, але не можуть робити це з легкістю, оскільки швидко вичерпується у них багатство. Значить, вони вимушені **1121b** добувати їх звідкись ще, а оскільки вони при цьому анітрохи не дбають про моральність, то легковажно беруть звідусіль, бо давати для них привабливо, а як і звідки [здобуті кошти], їм абсолютно байдуже. Саме тому їхнє давання не є щедрими, тобто вони не є етично прекрасними, і не [5] задля цього робляться, і не так, як належить, а іноді вони навіть роблять багатими тих, кому потрібно жити в бідності, і, хоч людям поміркованим вони не дадуть нічого, підлабузникам і тим, хто приносить їм якимсь інше задоволення, — багато. Тому в більшості вони розбещені, бо, з легкістю витрачаючи [гроші], вони і тратять їх на розбещеність, а не маючи в житті [10] прекрасної мети, схиляються до задоволень.

Залишившись без вихователя, марнотратник поринає в ці [задоволення], а якщо звернути на нього увагу, може прийти до середини і належного. Що ж до скупості, то вона невиліковна (прийнято вважати, що старість і всяка неміч роблять людей скупими); і вона тісніше зрослася з природою [15] людини, ніж марнотратство. Адже більшість радше користолобці, ніж роздавачі. Крім того, скупість більш поширена і має багато різновидів, оскільки нараховується багато способів бути скупим.

Є дві [сторони] скупості — недостатність у даванні і надмірність у придбанні, але не в усіх вона виявляється цілком, а іноді [відхилення] зустрічаються [20] по окремої, тобто одні надмірно придбавають, а інші недостатньо дають. Ті, кого прозвали, скажімо, скупіями, жаднюгами і скнарами, недостатньо дають, але їх не тягне до чужого [добра], і вони не прагнуть заволодіти ним: в одних ви-

падках з порядності і побоювань ганьби [25] (вважається, що для деяких — принаймні, [самі вони так] кажуть — мета бережливості — не виявитися коли-небудь вимушеними здійснити щось ганебне; до них належить “кминоріз” і тому подібні люди; імена вони отримали за надмірність у тому, щоб нічого не давати); в інших випадках від чужого [добра] утримуються, вважаючи, що не легко самому [30] брати в інших, без того щоб інші не брали в тебе самого, і тому вони задоволені тим, що не беруть і не дають.

А інші в свою чергу переходять межі в придбанні, беручи звідки завгодно і що завгодно, як, наприклад, ті, чиє ремесло негідне вільних: власники домів розпусти і такі інші всі, а також лихварі, [що дають] малу [позику] за велику [лихву]. 1122a Усі вони беруть звідки не слід і скільки не слід. Очевидно, усім їм властиве нице користолюбство, бо всі вони терплять осуд задля наживи, до того ж нікчемної. Дійсно, тих, що беруть дуже багато, звідки не слід і що не слід, наприклад тиранів, що розоряють держави, і грабіжників, що спустошують святилища, ми називаємо [5] не скупими, а радше, підлими, нечестивими і несправедливими. А ось гравець у кості, злодій, що краде одяг у бані, і розбійник, також належать до скупих, бо їхнє користолюбство нице. Дійсно, і ті й інші трудяться і терплять осуд задля наживи, тільки [10] одні задля наживи йдуть на величезний ризик, а інші наживаються за рахунок ближніх, яким [насправді] слід давати. Таким чином, і ті й інші, бажаючи наживатися не на тому, на чому слід, є ницими користолюбцями, а всі придбання такого роду — це придбання скнар.

Так що розумно протилежністю щедрості називати скупість, бо це вада більша, ніж [15] марнотратство, і частіше погіршають щодо неї, ніж щодо описаного нами марнотратства.

Таким чином, про щедрість і протилежні їй вади в якійсь мірі сказано. <...>

КНИГА П'ЯТА

5. [30] Один вид окремої справедливості та узгодженого з нею справедливого пов'язаний з розподілом почестей, багатства і всього іншого, що може бути поділено між співгромадянами певного державного устрою (саме серед них один у порівнянні з іншим може мати як нерівну, так і рівну [частку]). Інший [вид] 1131a — направний при взаємному обміні. Части́н же в ньому дві — обмін бо буває самохітний і несамохітний, а саме: самохітний — це такий, як продаж, купівля, позичка, застава, позика, завдаток, платіж (самохітними вони називаються тому, [5] що початок цих обмінів самохітний), а несамохітний обмін здійснюється по-тай (скажімо, крадіжка, перелюбство, обпоювання приворотним зіллям, звідництво, переманювання рабів, убивство нишком, лжесвідчення) або підневільно (скажімо, посоромлення, полонення, умертвіння, пограбування, калічення, лайка, приниження).

6 (III). [10] Оскільки несправедливий — нерівний і несправедливе — нерівне, то ясно, що в нерівному є деяка середина. Це і є рівність, бо в якій дії можливе “більше” і “менше”, в тому можлива і рівність. Отже, якщо несправедливе — не-

рівне, то справедливе — рівне; саме так усі й думають навіть без розмірковування. Оскільки ж рівність — це середина, то справедливе — це [також], очевидно, якась [15] середина. Рівність же передбачає щонайменше дві [частини]. Тому й справедливе з необхідністю є серединою і рівністю по відношенню до чогось і для когось; як середина — це [середина] між чимось (а саме між “більше” і “менше”), як рівність — це [рівність] двох [частин], а як справедливе — це [справедливе] для когось. <...>

Отже, справедливе є щось пропорційне [30]. <...>

7. Отже, об'єднання в пари α з γ і β з δ — справедливе [10] в розподілі, і справедливе це — середина, <а несправедливе> — порушення пропорційності, бо пропорційність — це середина і справедливе полягає в пропорційності.

Цю пропорцію математики називають геометричною, оскільки в геометричній пропорції суми членів співвідносяться саме так, як кожний член пропорції [15] до відповідного члена. Але ця пропорція не безперервна, тому що в ній не може бути члена, який, будучи одним, означав би і того, кому [дещо виділяється], і те, що [виділяється].

Таким чином, справедливе — це пропорційність, а несправедливе — непропорційність. Значить, [в останньому випадку] одне відношення більше, а інше менше; саме так і відбувається у справах. Дійсно, діючи несправедливо, мають блага більше, а зазнаючи несправедливості — [20] менше. А зі злом навпаки: при порівнянні з більшим менше зло підпадає під визначення блага, бо менше зло краще обирати, ніж більше, а що обирається, те і благо, і чим більше [щось обирається], тим більше [це благо]. Такий, отже, один вид справедливого.

(IV). [25] Залишилося розглянути ще один вид справедливого — справедливе направне, яке виникає при самохітному і несамохітному обміні. Цей вид справедливого інший у порівнянні з попереднім. Річ у тім, що справедливе в розподілі суспільного завжди узгоджується з названою, [тобто геометричною], пропорцією (бо й тоді, коли розподіляють [30] спільне майно, розподіл буде відповідати тому самому відношенню, у якому знаходяться один до одного внески [учасників]), а несправедливе, протилежне цьому справедливому, полягає в непропорційності.

Що ж до справедливого при обміні, то воно хоч [і є] певною рівністю (а несправедливе — 1132a нерівністю), проте відповідає не цій пропорції, але арифметичній. Адже байдуже, хто у кого украв — добрий у поганого чи поганий у доброго — і хто вчинив перелюбство — добрий чи поганий; але якщо один чинить несправедливо, а інший зазнає несправедливості й один заподіяв шкоду, а іншому вона заподіяна, то закон враховує різницю тільки з точки зору [5] шкоди, людей же він розглядає як рівних. <...>

Таким чином, рівність — це середина [15] між “більшим” і “меншим”, а нажива і збиток — це “більше” і “менше” в протилежних смислах, тобто більше блага і менше зла — нажива, а навпаки — збиток. Серединою між ними є рівність, яку ми визначаємо як справедливе; отже, виправне справедливе полягатиме в середині між збитком і наживою. <...>

Прийшли ж ці назви, і “збиток” і “нажива”, зі [сфери] самохітного обміну. Адже мати більше своєї [частки] означає “наживатися”, а мати менше, ніж було спочатку, значить “терпіти збитки”, [15] як буває при купівлі, продажу і всіх ін-

ших [справах], дозволених законом. А коли немає ні “більше”, ні “менше”, але якраз все те саме, кажуть, що у кожного його [частка] і ніхто не терпить збитку і не наживається.

Отже, справедливе при обміні, противному волі, це, по-перше, середина між свого роду наживою і збитком і, по-друге, володіння рівною [часткою] [20] і до, і після [обміну]. <...>

Пропорційна віддача виходить при перехресному попарному об'єднанні. Так, наприклад, будівник будинку буде α , взуттєвик — β , будинок — γ , сандалі — δ . У цьому випадку будівнику треба придбавати у цього взуттєвика його роботу, а свою [10] власну передавати йому.

Якщо спочатку є пропорційна рівність [роботи], а потім сталася розплата, ви-йде те, що називається [справедливим у значенні рівності]. А якщо ні, то не буде ні рівності, ні взаємин: ніщо ж бо не заважає роботі одного бути кращою, ніж робота іншого, а тим часом ці [роботи] мають бути зрівняні. Це стосується й інших мистецтв: вони були б [15] знищені, якби, виробляючи, не виробляли б чогось, певної кількості і певної якості, а отримуючи це, не отримували б саме це, такої кількості і якості. Адже [суспільні] взаємини виникають не тоді, коли є два лікарі, а коли є [скажімо], лікар і землероб і взагалі різні і нерівні [сторони], а їх-то й треба урівняти.

Тому-то все, що бере участь в обміні, має бути якимсь чином порівняним. Для [20] цього з'явилася монета і служить у деякому значенні посередницею: нею ж бо все вимірюється, а значить і надмірність, і недостача, і тим самим скільки сандалей дорівнює будинку чи їжі. Відповідно й відношення будівника будинку до взуттєвика повинно відповідати відношенню певної кількості сандалей до будинку чи до їжі. А якщо цього немає, не буде ні обміну, ні [суспільних] взаємин. [25] Не буде ж цього, якщо [обмінювані речі] не будуть в якомусь значенні рівними. Тому, як і було сказано вище, все має вимірюватися чимсь одним. По-істині такою мірою є потреба, яка все зв'язує разом, бо, не будь у людей ні в чому потреби або май потреби вони по-різному, тоді або не буде обміну, або він буде не таким [тобто не справедливим]; [30] і, немов заміна потреби, по загальній домовленості з'явилася монета; тому й ім'я їй “номісма”, що вона існує не за природою, а по встановленню і в нашій владі змінити її або вивести з ужитку.

Отже, розплата станеться тоді, коли рівність утверджена так, щоб землероб відносився до взуттєвика, як робота взуттєвика до роботи землероба. <...>

Що потреба зв'язує так, неначе існує якась єдність, стає ясно тому, що коли немає потреби один в одному (в обох сторін чи в однієї з двох у іншій), то обмін і не відбувається, наприклад, коли в одного є те, в чому інший, маючи потребу (скажімо, у вині), дозволяє [натомість] вивіз [10] хліба. А значить, це, [тобто хліб і вино], і повинне бути прирівняне.

І якщо сьогодні немає потреби ні в чому, то монета служить нам як би заставою можливості обміну в майбутньому, якщо виникне потреба, бо треба, щоб у того, хто приносить [гроші], була можливість придбати [на них що-небудь].

Але й монета зазнає того ж, [що й інші блага], адже не завжди вона має рівну силу. І все ж монета більш тяжіє до постійності. Тому-то й потрібно, щоб всьому була призначена ціна, бо в такому випадку [15] завжди буде можливий обмін, а якщо буде обмін, будуть і [суспільні] взаємини. Отже, монета, немов міра, роблячи речі сумірними, прирівнює; і як без обміну не було б [суспільних] взаємин, так без прирівнювання — обміну, а без сумірності — прирівнювання.

Звичайно, насправді такі різні речі не можуть стати [20] сумірними, але, якщо мати на увазі потребу, то підстави [для сумірності] достатні.

Отже, має бути якась одиниця [виміру], причому [ґрунтована] на домовленості, і тому вона зветься номісма; дійсно, вона робить все сумірним, бо все вимірюється монетою. <...>

Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель ; пер. з давньогрец. В. Ставнюка. — К. : Аквілон-Плюс, 2002. — С. 59, 75, 79, 141—153, 199—213.

Арістотель. ПОЛІТИКА

<...>

III. 1. Отже, розгляньмо питання про власність взагалі й про її набуття, зважаючи на те, що рід теж є частиною власності. Для цього скористаймося прийнятим раніше способом розгляду. У декого одразу ж можуть виникнути сумніви, чи наука про набуття власності однакова з наукою про господарство, чи вона частина цієї науки? Чи може, підпорядкована їй?..

<...>

2. Зрозуміло, що наука про набуття власності не подібна до науки про домашнє господарство. Адже в одному випадку мова йде про придбання засобів, а в іншому — про користування ними. Справді, до чого ж тоді можна віднести вміння користування всім, що є вдома, як не до науки про домашнє господарство? Але виникає сумнів: чи мистецтво нагромадження майна — частина науки про домашнє господарство чи певна окрема галузь знань? Звичайно, дбайливий господар, володіючи мистецтвом, може побачити, звідки береться у нього майно і власність, і дійти висновку, що воно охоплює чимало галузей. Візьмімо для прикладу науку про землеробство. Що це — частина науки про домашнє господарство, чи певна особлива, чи окрема галузь знань? І взагалі це стосується будь-якого виду діяльності, що забезпечує людину засобами існування.

3. Адже існує багато видів їжі. Тому як тварини, так і люди ведуть різноманітний спосіб життя. Зрештою, без їжі існування неможливе, тому різноманітність їжі зумовлює і різноманітний спосіб життя тварин. Так, одні з них живуть стадами. Інші — розпорошено, залежно від того, яким чином можна роздобувати їжу. Одні з них — травоядні, інші — всеїдні. Оскільки ж однакова їжа не всім припадає до смаку, але одним тваринам — одна, іншим — друга, то через це у них відмінний спосіб життя.

4. Те ж саме спостерігаємо і в людей. Спосіб життя в них також різноманітний. Так, найлінівіші з них живуть як кочовики, споживаючи м'ясо домашніх тварин, не докладаючи для цього ні праці, ні зусиль. Оскільки тваринам необхідно змінювати пасовища, то люди теж мусять переходити з місця на місце, немовби обробляючи якесь незаймане поле. Інші живуть з мисливства. І способи полювання, аби спіймати здобич, також різні: одні грабують, другі займаються рибальством, живучи біля озер, боліт, річок чи морів, треті ж полюють птахів або диких звірів. Проте найбільша частина людей користується плодами, що дає земля, а не ліс.

5. Ось такі є способи життя, з допомогою яких людина роздобуває для себе продукти безпосередньо природним чином, не вдаючись до обміну чи торгівлі: кочівництво, землеробство, грабунок, рибальство, мисливство. Є люди, що живуть у

достатку, поєднуючи всякі заняття, завдяки чому забезпечують себе в достатку різнорізними продуктами. Приміром, одні люди бувають і кочовиками, і розбійниками, інші ж землеробами й мисливцями. Так само чинить і решта людей: вони живуть так, як їх змушують до цього власні потреби.

<...>

8. ...і військове мистецтво є певною мірою природним засобом набуття власності, бо це та частина військового мистецтва, яка має на меті полювання: полювати ж треба як на тварин, так і на тих людей, що від народження повинні коритися, але не бажають чинити послух. Війна проти них вважається справедливою.

Отже, один із видів мистецтва набування є за своєю природою частиною науки про домашнє господарство. І він існує або сам по собі, або своїм існуванням завдячує даній науці. Мова йде про нагромадження засобів, необхідних для життя і корисних для державного чи домашнього об'єднання.

9. І, мабуть, істинне багатство складається із цих засобів. Щоправда, міра володіння власністю, що необхідна для забезпечення добробуту, не безмежна. Про це мовить Солон у своєму вірші: "Люди не знають певної межі в багатстві". Звичайно ж, ця межа існує в інших мистецтвах: жодне із знарядь в усякому мистецтві не є безмежним у своєму обсягу та розмірах. Багатство саме і є сукупність знарядь економічних та політичних. Отже, із цього видно, у якому відношенні і з якої причини мистецтво набуття за своєю природою належить до царини діяльності господаря і державного мужа.

10. Існує ще один вид мистецтва набуття, яке здебільшого слушно називають мистецтвом наживати статок, з чим і пов'язане уявлення, нібито багатство і нажива не мають ніяких меж. І багато хто вважає, що мистецтво наживання, через близькість до мистецтва набуття, однакове з ним; насправді ж вони і не однакові, і не дуже віддалені. Мистецтво набуття вважається природним, мистецтво ж наживання статку не є таким, а виникає радше завдяки досвіду та впровадженню технічних засобів.

11. Розглядаючи це мистецтво, ми виходимо з такого міркування: користування усяким предметом буває двояким; в обох випадках користуються певним реальним предметом, але по-різному; в одному випадку предмет використовують з притаманною, в другому — з непритаманною йому метою призначення; скажімо, взуття використовують для того, щоб надівати на ноги, і для продажу та обміну. В обох випадках взуття є об'єктом користування: бо коли хтось продає взуття тим, хто його потребує, за гроші чи робить обмін на харчові продукти, він користується взуттям як таким, але не з притаманним йому призначенням, адже взуття виготовлене не для обміну. Так можна розглядати й решту предметів — усі вони можуть бути предметами обміну. Первісний розвиток мінової торгівлі був обумовлений природними причинами, оскільки одні люди володіють необхідними предметами в більшій кількості, другі — в меншій.

12. Відтак зрозуміло, що дрібна торгівля за своєю природою не є тим, що належить до мистецтва наживати статки, бо спочатку обмін здійснювався тільки для забезпечення себе предметами першої необхідності.

Отже, зрозуміло, що на першій стадії розвитку суспільства, тобто сім'ї, не було ніякої необхідності в обміні. Він став конче потрібним відтоді, як суспільні зв'язки почали дедалі поглиблюватись. Справді, у первісній сім'ї все було спільним; коли ж вона розділилась на багато сімей, то члени їх стали відчувати гостру нестачу в багатьох предметах, і тому виникла необхідність в обміні. Такий спосіб взаємного обміну ще й досі існує в багатьох варварських народів, які обмінюються необхідними для них предметами.

Ширшого обміну вони не роблять, але, скажімо, обмінюють вино на хліб і на впаки тощо.

13. Отже, така мінова торгівля не суперечить природі, однак не належить до мистецтва наживати статки, оскільки її мета — задовольнити нестачу у звичайних потребах.

Але з цієї мінової торгівлі цілком логічно виникає і мистецтво наживати статки. З огляду на те, як відбувалися зміни у відносинах взаємодопомоги завдяки ввезенню тих предметів, що були в надлишку, — виникла неминуха потреба у монеті, оскільки далеко не кожен предмет першої необхідності зручно було перевозити з одного місця в інше.

14. І тому, аби проводити взаємний обмін, дійшли згоди давати й отримувати таке, що, маючи цінність само по собі, було б зручним у справі обміну для життєвих потреб, — наприклад, залізо, срібло чи щось подібне. Спочатку встановили у загальних рисах розміри й вагу таких предметів, а потім, щоб звільнитися від постійного зважування і вимірювання, стали позначати їх особливим знаком, який засвідчував їхню вартість.

15. Отже, коли з необхідності, пов'язаної з обміном, було винайдено гроші, з'явився інший вид мистецтва наживати статки, а саме — мінова торгівля. Спочатку вона велась, далекі, просто, згодом же, завдяки набутому досвідові, удосконалилась. Причому головна увага зверталася на те, з яких джерел і яким чином торгівля могла б дати якнайбільший прибуток. Через це й склалось уявлення, нібито гроші — головне джерело для наживання статку і що, мовляв, необхідно дослідити те джерело, звідки можна роздобути якнайбільше грошей. У цьому розумінні мистецтво наживати статки розглядається як мистецтво досягати багатства через гроші.

16. Бо під багатством здебільшого й розуміють велику кількість грошей, завдяки яким (що й розглядається з такого погляду) наживають статки і ведуть торгівлю. І навпаки, інколи гроші видаються людям за непотріб, за умовну річ, зовсім неприродну, бо, коли замінити їх, вони втрачають усяку вартість чи користь у повсякденному вжитку, і в такому разі навіть заможна людина, маючи їх досить, не може купити собі бодай найнеобхідніше для прожиття.

І тоді можна твердити, що таке багатство позбавлене усякого смислу, а людина, маючи надмір грошей, може померти з голоду, як це описується в легенді про Мідаса, у котрого внаслідок ненаситних бажань усе, до чого він торкався, перетворювалося на золото.

17. З огляду на це, правильно мислять ті вчені, котрі вважають багатство та наживання статку різними поняттями. Справді, це різні речі. Мистецтво наживати

статки належить до науки про домашнє господарство. Багатство залежить від такої торгівлі, яка дає змогу накопичувати добро, і не будь-як, а тільки через обмін на гроші. І, мабуть, торгівля пов'язана саме з грошовими знаками, що є першою і кінцевою метою всякого обміну. І таке багатство — те, що виникає від наживання статку, — справді не має меж.

Скажімо, як медицина має безмежну мету — цілковите здоров'я людини, так і будь-який з видів мистецтва не знає меж у своїй кінцевій меті і для цього напружує всі свої сили; але ті засоби, що ведуть до мети, не безмежні, бо мета і є крайньою позначкою для всякого мистецтва. Так треба розуміти і наживання статку, яке ніколи не буває обмеженим у досягненні мети, бо кінцевою метою тут є безмежне багатство та володіння грішми.

18. Однак у домашньому господарстві, не в справі наживання статку, межа існує, бо в ньому немає необхідності нагромаджувати гроші. І хоча здається, що всяке багатство мало б обмежуватися необхідністю, та насправді відбувається саме навпаки: усі, хто прагне грошей, намагаються збільшити свій статок до безмежності.

Причиною цього є їхня близькість (тобто господарства і наживання статку): і в тій, і в тій царині предметом використання, щоправда, у різний спосіб, є власність. В одному випадку безмежне збільшення рухомого майна не є метою, в другому таке збільшення — єдина мета. І тому дехто схильний вважати збільшення майна необхідним для домашнього господарства і наполягає, що треба або зберігати наявні грошові капітали, або збільшувати їх до безмежності.

19. Причиною такого ставлення (до грошей) є прагнення до життя, але не до щасливого. Оскільки ж бажання жити не має меж, то й прагнення оволодіти засобами, які задовольняють це бажання, також безмежне. Навіть люди, котрі прагнуть до щасливого життя, шукають того, що дає їм фізичну насолоду. Оскільки ж цього, як вони вважають, можна досягти через засоби власності, всі їхні зусилля спрямовуються саме на придбання власності. Ось так і набув розвитку другий вид мистецтва наживати статки. Оскільки ж фізичних утіх існує донесхочу, то люди з такими нахилами шукають засобів, які давали б їм можливість задовольнити цей надмір утіх. І коли люди не в змозі досягти своєї мети через наживання статку, вони намагаються це зробити в інший спосіб, використовуючи всі свої можливості, навіть усупереч природі.

20. Так, приміром, хоробрість полягає у відвазі, а не в наживанні статку. Достоту так військо мистецтво чи медицина полягають не в наживі, а перше — у здобутті перемоги, друге — в піклуванні про здоров'я. Однак люди, про котрих йшлося вище, спрямовують усі свої зусилля задля наживи, що є для них кінцевою метою, заради чого вони готові на все. Саме про таке мистецтво наживати статки, що не є необхідним, я й вирішив сказати, тобто з'ясувати його суть і ті причини, через які ми вдаємося до нього. Вказав також на відмінності між необхідним наживанням статку і таким, що не є необхідністю. Необхідне заняття належить до домашнього господарства, воно природне, спрямоване на добування життєвих засобів і не безкінечне (як те заняття — не необхідне), а має свої межі.

<...>

23. Це заняття, як ми сказали, буває двояким: з одного боку, воно належить до торгівлі, з другого — до царини господарства; останнє обумовлене необхідністю й гідне похвали, торгівля ж, як діяльність, що виникла через необхідність взаємного обміну, — не природна й заслуговує на докір. Тому з цілковитою підставою до лихварства ставляться з ненавистю, бо воно робить гроші предметом власності, усуваючи таким чином їхнє призначення, задля чого їх було впроваджено. Адже мета грошових знаків — проводити обмін. Отримування ж відсотків призводить до збільшення грошей, тому й назва цього збільшення — приплід; достоту як діти схожі на своїх батьків, так і відсотки є грошові знаки, що походять від грошей. І тому таке наживання статку є в основному протиприродним.

IV.1. Отже, змалювавши те, що стосувалося пізнання цього питання (наживання статку), достатньою мірою, треба визначити його корисні моменти. Їх, зрештою, можна розглядати цілком довільно, оскільки застосування їх на практиці вимагає досвіду. <...>

2. Найзначнішим же видом діяльності, що має на меті обмін, є торгівля. Вона складається з трьох різновидів — морська, перевізна і дрібна торгівля, — які мають між собою відмінність: так, одна торгівля пов'язана з меншим ризиком, інша дає більший прибуток. Другим видом діяльності, що має на меті обмін, є віддавання грошей під відсотки, ще одним (видом) є віддавання своєї праці за платню. Це останнє має місце в ремісничих заняттях, бо люди, коли вони не придатні до певного ремесла, заробляють собі на прожиття лише фізичною працею. Є ще й інший вид наживання статку, проміжний між першими двома видами діяльності — природним і тим, що має на меті обмін. Він пов'язаний з усім тим, що стосується землі, що є в землі і що, не даючи плодів, усе-таки корисне, як, приміром, рубання лісу чи добування металів. Останнє охоплює багато гірничих галузей, бо гірські породи, що видобуваються з землі, дуже різноманітні.

3. Про кожен із цих видів у загальних рисах мовлено достатньо. Звичайно, корисно було б зупинитися детально з практичного погляду, проте, безперечно, ми завдали б собі зайвий тягар, викладаючи суть цих питань. З-поміж них найвищепробуванішим видом діяльності є той, у якому найменше випадковості, а найжалогіднішим — той, у якому найбільше терпить фізична природа людини; найбільш рабським — той, де вимагається тільки застосування фізичних сил, а найменш шляхетним — той, де найменше зважають на чеснотливість.

4. Існують і дослідження з цих питань: наприклад, твори Харета Пароського й Аполлодора Лемносського про обробіток землі, про родючі й неродючі ґрунти. Так само є твори й інших письменників, де розглядаються подібні питання. Кожен, хто цікавиться ними, може набути достатніх знань із цих досліджень. Треба також збирати докупи ті усні відомості, що розповідають, у який спосіб деякі люди нажили собі статки. Все це стане у пригоді тим, хто прагне збільшити статок у господарстві.

5. От як ця розповідь про Фалеса Мілетського, де описується його мудрість. Отож йому докоряли за вбогість, мовляв, його розумування завдає тільки збитків і шкоди. А Фалес, передбачивши завдяки астрономічним спостереженням бага-

тющий урожай оливок (розповідають), ще до кінця зими ту невеличку суму грошей, яку зібрав, роздав власникам олійниць у Мілеті та Хіосі; законтрактував їх дешево, бо ніхто з ним не конкурував. Коли ж настав час збирання урожаю, раптово багато господарів почали шукати олійниці. Фалес тоді повіддавав їх на відкуп за бажану для себе ціну. Надбавши ж таким чином чимало грошей, Фалес довів друзям, що й філософи, коли захочуть, можуть розбагатіти, не докладаючи певних зусиль. Однак не в цьому полягають їхні турботи. Отже, кажуть, Фалес у такий спосіб засвідчив свою мудрість.

6. А ще універсальним методом нажити статок є те, коли хтось має змогу взяти у свої руки всю торгівлю. Завдяки такій обставині деякі держави, зважаючи на фінансову скруту, проводять свою грошову політику, зберігаючи монополію на всю торгівлю.

7. У Сицилії один спритник на віддані йому на рік гроші скупив усе залізо з рудниками, а потім, коли туди з'явилися купці, спродував їм залізо як монополіст із невеликою націнкою, однак при цьому зумів на п'ятдесяти талантах заробити сто.

8. <...>

Отже, той спритник побачив те саме, що свого часу Фалес: обидва вони зуміли встановити монополію на продаж. <...>

Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. з давньогрец. О. Кислюка. — К. : Основи, 2000. — С. 23—31.

Розділ 2

МЕРКАНТИЛІЗМ

Жодні вчення економічної науки відносно результатів міжнародного поділу праці і міжнародної торгівлі не змогли позбавити популярності меркантилістську помилку, згідно з якою “мета міжнародної торгівлі — довести до злиднів іноземців”. Виявлення джерел популярності цієї та інших подібних помилок — завдання історичного дослідження.

Людвіг фон Мізес

Антуан МОНКРЕТЬЄН де ВАТТЕВІЛЬ (1575—1621)

Справжньою лабораторією економічної думки стала світська література XVI—XVIII ст., переважну частину якої становили невеликі полемічні памфлети, в яких комерсанти, політики, фінансисти, службовці торговельних компаній обґрунтовували свої пропозиції та рекомендації щодо накопичення багатства у державі та у приватних осіб. За ці два століття дискусій у європейських державах поступово сформувалася нова економічна концепція, що отримала назву меркантилізм (від лат. *merkari* — торгувати; від італ. *mercante* — купець, торговець; з англ. та фр. *mercantile* — торговий).

Епоха меркантилізму була епохою формування в Європі національних

держав, і насамперед цим були обумовлені дуже важливі зміни в характері економічних знань. У першу чергу це був новий принцип економічної політики, а пізніше почали появлятися трактати, в яких обґрунтовувалась ця політика, що набула найбільшого поширення в Іспанії, Італії, Франції і Великій Британії.

Тривалий період панування меркантилізму віддзеркалив основні тенденції розвитку економічної думки та економічну політику більшості європейських країн цього періоду. Головними передумовами генези меркантилізму були: *поступове витіснення натурального господарства товарним виробництвом*, розвиток товарообігу, погли-

блення товарно-грошових відносин і розширення торговельних зв'язків; *інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі*, виникнення світового ринку, започатковане Великими географічними відкриттями XV—XVI ст.; *ліквідація політичної роздробленості у західноєвропейських країнах, бурхливий процес становлення централізованих національних держав*, їх утвердження у системі світогосподарських зв'язків, утворення перших колоніальних імперій Нового світу; *поглиблення суспільного поділу праці*, виникнення мануфактурного виробництва, створення великих підприємств, зорієнтованих на зростаючий ринковий попит та задоволення експортних потреб; *розширення сфери діяльності та кардинальна зміна ролі торговельного капіталу*, безпосередня участь купців у національній промисловості, поява перших монополістичних об'єднань торговців; *розвиток наукового знання*, започаткований першою науковою революцією XVI—XVII ст.; посилення прикладного значення наукової діяльності; *ліквідація ідеологічної монополії релігійного мислення*.

Епоха меркантилізму охопила тривалий історичний період (XV—XVII ст.), пов'язаний з Великими географічними відкриттями, процесами первісного нагромадження капіталу у країнах Західної Європи, переходом до “високого” Відродження та Просвітництва.

У цей період в економіці провідних західноєвропейських країн натурально-феодална господарська система почала поступатися місцем ринково-підприємницьким економічним відносинам. Зростання товарообігу, розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі потребували великої кількості готівки, що спричинило загострення проблеми

“нестачі грошей”. Великі географічні відкриття та освоєння морських шляхів до Індії, Америки, Південно-Східної Азії сприяли різкому перелому в економічному розвитку західноєвропейських держав. Дорогоцінні метали у величезній кількості почали надходити у Європу, спричинивши у XVI ст. “революцію цін” (майже чотирикратне зростання загального рівня цін).

Розклад феодалізму в цей період був зумовлений процесами первісного нагромадження капіталу, пов'язаного з обезземелюванням селян, колонізацією та пограбуванням значних територій в Азії, Африці та Америці.

Становлення централізованих західноєвропейських держав, поширення світової торгівлі й мануфактурного виробництва сприяли поглибленню ринкових засад функціонування національних економік та піднесенню великих середземноморських міст, які стали осередками розвитку торговельно-купецького капіталу. У XVI ст. виникли торговельні гільдії (торговельні організації, створені для захисту інтересів купців, насамперед в іноземних державах), а також великі монополістичні торговельні компанії з об'єднаним капіталом (Ост-Індська, Вест-Індська та ін.). У 1531 р. в Антверпені було відкрито товарну біржу, на приміщенні якої був надпис: “На користь купцям усіх народів і країн”, а у 1587 р. у Венеції був створений перший “територіальний” банк.

У цей період відбулися зрушення у соціальній структурі населення, його диференціація за рівнем та умовами життя. Зменшилася частка селянства, яке розшарувалось на заможних та бідних безземельних робітників; зросла кількість жителів міст (торгов-

ців, заможних ремісників, мануфактурників, з одного боку, та найманих робітників, збіднілих ремісників, службовців — з іншого); почав формуватися середній прошарок (службовці, юристи, лікарі, вчителі та ін.).

Розкол католицької церкви у XVI ст. та Реформація започаткували виникнення нової ідеології — протестантизму, господарська етика якого відкидала непродуктивні витрати і показне споживання, сприяла “реабілітації” торговельної діяльності та прибутку, “розкріпаченню” підприємництва та становленню капіталізму в Західній Європі.

Винахід техніки книгодрукування прискорив розвиток освіти, накопичення нових знань. Поряд із церковними почали створювати і світські школи. У 1543 р. М. Коперник відкинув визнану церквою геоцентричну систему світу, запропонувавши нову — геліоцентричну. *Суспільна думка почала поступово відмовлятися від релігійних догм та звертатися до реальних проблем господарської практики.*

Таким чином економічні ідеї меркантилізму відобразили історичні реалії епохи розвитку та занепаду середньовічного феодалізму в Європі (XV—XVI ст.), первісного нагромадження капіталу, формування передумов переходу від простого товарного виробництва до приватнопідприємницького ринкового господарства, утвердження та зміцнення європейських держав, найсильніші з яких захоплювали колонії та вели боротьбу за поділ сфер впливу. *Розклад феодального устрою та становлення капіталізму супроводжувалися відокремленням безпосередніх виробників від засобів виробництва, зосередженням значного багатства у ру-*

ках небагатьох шляхом торговельних війн, пограбування колоній, розорення дрібних товаровиробників, “революції цін”, державних боргів та позик тощо.

Інтенсивний процес формування світового ринку, різке збільшення обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі посилили впевненість суспільства у тому, що джерелом зростання національного багатства є гроші, отримані у сфері зовнішньоторговельного обміну.

Необхідність осмислення та узагальнення нових явищ економічного життя, вирішення практичних завдань прискорення процесу первісного нагромадження капіталу та теоретичного обґрунтування економічних заходів держави спричинили появу великої кількості різноманітних за жанром економічних творів. Зважаючи на характер памфлетів — невеликі, часом анонімні публіцистичні видання, можна зазначити, що *меркантилізм не був науковою школою у сучасному розумінні цього терміна. По суті це була сукупність уявлень і приватних суджень багатьох осіб, які часто навіть не знали про існування один одного. А саме поняття “меркантилізм”, “меркантильна система” вперше почали застосовувати критики цієї доктрини Ф. Кене, А. Сміт у другій половині XVIII ст.*

Основним завданням, яке ставили перед собою автори економічних трактатів епохи меркантилізму, був пошук засобів збагачення нації, тому всі проблеми розглядалися на макrorівні. Не випадково саме в межах меркантилізму з’явилася нова назва економічної науки — “політична економія”, тобто економія не домогосподарства, а поліса, країни, держави.

Основним джерелом збагачення нації меркантилісти вважали зовнішню

торгівлю, тому сфера обігу була головним предметом їх аналізу. Основними проблемами, що розглядалися в текстах меркантилістів, були питання організації зовнішньої і внутрішньої торгівлі, регулювання валютних курсів і грошових потоків, проблема псування грошей, організація кредиту. Сфері виробництва також приділялася чимала увага, але виключно у зв'язку з тим, що вона є базою для розвитку ефективної зовнішньої торгівлі. Головною проблемою була переорієнтація економіки на потреби експорту, у зв'язку з чим розглядалися питання зміни галузевої структури, створення мануфактур як нових форм організації ремесел. Ще одним питанням, яке мало важливе значення для меркантилістів, були забезпечення повної зайнятості населення і проблема якості трудових ресурсів.

Французький меркантилізм представлений насамперед двома теоретиками — Жаном Боденом і Антуаном де Монкретьєном, а також “практиками”, найвідомішим з яких був Жан-Батист Кольбер. Початок меркантилістського етапу у Франції під час “революції цін” у Західній Європі позначений дебатами, що називаються “кількісна суперечка” між Жаном Шеррюїє де Малеструа (1546—1621), королівським радником і членом облікової палати, публіцистом, юристом, викладачем державного права Жаном Боденом (1530—1596).

У 1566 р. на прохання короля Карла IX (1560—1574) де Малеструа вивчав питання про значне зростання цін у Франції, підсумком чого стала його робота “Парадокси пана Малеструа, королівського радника...”. Згідно з Малеструа, єдиним критерієм, який давав можливість оцінювати зростання цін була кількість дорогоцінних металів,

які використовували для оплати товарів. Малеструа називає “парадоксом” те, що зростання цін суперечить громадській думці. Воно викликане зниженням вартості розрахункової валюти в реальних грошах (виражених у вазі цінних металів).

Через два роки, в 1568 р., Жан Боден видає “Відповідь на парадокси пана де Малеструа”, де також засуджує грошові зловживання, але Боден називає причину підвищення цін вторинною, яка підсилює головну причину — приплив скарбів Америки. Іспанія — основний торговий партнер Франції — оплачує продукти і послуги золотом і сріблом, які вона стягує в країнах Америки. Таким чином, Боден пояснює приплив цінних металів до Франції і, *отже, підвищення цін*. Фактично Ж. Боден підійшов до використання в проблемі грошей загального закону, згідно з яким ціна товарів визначається співвідношенням попиту і пропозиції. Тому Ж. Бодена деколи називають автором першої версії кількісної теорії грошей.

Ідеолог французького абсолютизму Ж. Боден був виразником економічних інтересів буржуазії, що народжувалася, яка вбачала в монархії силу, здатну їх захистити. Головним багатством Ж. Боден вважав активне населення, доводячи, що “немає багатства, крім людей” і що справжнє багатство не обов'язково має бути матеріальним. Цю доктрину, яка отримала назву популяціонізму, розвивали й інші французькі теоретики меркантилізму, зокрема, Бартелемей Лаффема, А. де Монкретьєн. У Франції пишалися розмірами країни і чисельністю населення порівняно з іншими європейськими країнами.

Вперше систематичну меркантилістську політику у Франції почав реалізо-

увати Генріх IV Бурбон (1589—1610), який зумів підібрати розумних та енергійних міністрів, таких як сюрінтендант фінансів у 1599—1611 рр. Максимільєн де Бетюн герцог Сюллі (1560—1641). Сюллі обмежив свавілля відкупників, реорганізувавши систему відкупів, здійснив монетну реформу, збільшив непрямі податки і полегшив тягар прямих податків на селянство, ставлячи завдання відновити економіку Франції і вважаючи землеробство основним джерелом добробуту країни. “Землеробство — це справжні рудники і перуанські скарби Франції”. За Сюллі було організовано осушення боліт, заохочувалось поширення нових сільськогосподарських культур (кукурудза, буряк, тутові дерева). Цими заходами Сюллі зміцнив фінансове становище держави, ліквідував значну частину державного боргу.

Враховуючи рекомендації економічних радників, що вийшли з буржуазії, зокрема таких як Бартелемей Лаффема, уряд Генріха IV здійснював протекціоністську політику стосовно промисловості, в результаті чого було створено великі державні мануфактури і заохочувалися приватні. Мануфактури були розраховані перш за все на виготовлення предметів розкоші. Імпорт закордонних промислових виробів було обмежено, а експорт шовку-сирцю і шерсті — заборонено. Висока якість продукції мануфактур забезпечувала широкий збут товарів у країни та за її межами.

Політику Генріха IV продовжував перший міністр Людовіка XIII кардинал Арман Жан дю Плессі герцог Ришельє (1585—1642). У галузі економіки Ришельє проводив політику меркантилізму, сприяючи діяльності французь-

ких торговельних компаній та вживаючи заходів для розвитку мануфактурного виробництва. Ідеї меркантилізму у найповнішому вигляді були здійснені першим міністром Людовіка XIV (1638—1715) генеральним контролером фінансів Жаном-Батистом Кольбером (1619—1683), який зосередив у своїх руках управління економікою і політикою держави на початку правління “короля сонця” в 1661—1683 рр.

Ж.-Б. Кольбер — більше практик, ніж теоретик, а його протекціоністська політика в галузі торгівлі і промисловості, яка отримала назву кольберизму, стала зразком для багатьох абсолютистських правителів Європи. Кольбер спростив оподаткування для забезпечення державного контролю над податками; скасував внутрішнє дорожнє мито і ввів загальнофранцузьку митну систему (1667), яка захищала національну промисловість і встановлювала високе мито на імпорт до Франції готової закордонної продукції.

Французький уряд заохочував створення мануфактур, розвиваючи внутрішнє виробництво, і запрошував до Франції для цього іноземних мануфактуристів і робітників. Важливим джерелом поповнення державної казни стала торгівля колоніальними товарами. Так, за ініціативою Кольбера були створені Вест-Індська, Ост-Індська, Левантійська, Сенегальська монополні торговельні компанії. З метою розвитку промисловості у Франції Кольбер сприяв поліпшенню доріг, риттю каналів. У сільському господарстві генеральний контролер фінансів бачив тільки джерело поповнення державної казни. Податкове навантаження на селянські господарства різко зросло, що призвело до повстання 1660—1670-х років. Ідеї

меркантилізму у Франції висловлювали до другої половини XVIII ст., незважаючи на поступове формування ліберальних ідей і критику меркантилізму фізіократами.

Можна сказати, що французький меркантилізм є своєрідним парадоксом: він не такий багатий на теоретиків, як англійський, але намагався практично розв'язати фундаментальну проблему політичної економії — звідки береться національне багатство. І відповіддю на це питання майже завжди було, що це промисловість.

Найбільш повно економічну програму своєрідного французького меркантилізму виклав *Антуан Монкретьєн де Ваттевіль*, автор “Трактату з політичної економії” (1615). А. Монкретьєн народився в 1575 чи 1576 р. у збанкрутілій дрібнопомісній сім’ї і прожив життя, сповнене пригод. Його батько був аптекарем і зумів дати синові добру на той час освіту у коледжі в Кані. Захопившись французькою поезією, Монкретьєн почав писати вірші, і закінчивши навчання, у двадцятирічному віці (в 1596 р.) написав першу трагедію, а до 1601 р. — видав ще 4 трагедії, пастораль, декілька поем, збірники сонетів і стансів, які засвідчили його неабиякий літературний талант і завдяки чому він став досить відомим драматургом і поетом.

У 1605 р. Монкретьєн був змушений утекти з Франції внаслідок дуелі, яка закінчилася загибеллю його супротивника. Чотирирічне перебування в Англії відіграло у житті Монкретьєна величезну роль. Його вразив бурхливий розвиток цієї країни і зацікавили економічні проблеми. Цьому сприяли зустрічі та спілкування з англійськими промисловцями та комерсантами, пра-

ці Бодена та Арістотеля. В Англії Монкретьєн зблизився з французькими емігрантами-гугенотами, які протестували проти влади короля та католицької церкви.

А. Монкретьєн здійснив також поїздку до Голландії, де був здивований її бурхливим зростанням. Він відвідував торгові та промислові міста, школи для бідних, вивчав рівень зарплати на різних мануфактурах. Усе, що він побачив, він надалі розглянув у своєму основному творі.

Повернувшись до Франції у 1611 р., Монкретьєн одружився на багатій вдові і започаткував власну справу, прагнучи на практиці втілити свої економічні ідеї. У 1615 р. він написав “Трактат з політичної економії”, присвячений молодому королю Людовіку XIII (1610—1643) і регентші королеві-матері Марії Медичі, в якому виклав практичні настанови королівській сім’ї щодо піднесення економіки країни, насамперед промисловості та торгівлі. Допитливий розум і патріотизм зробили з Монкретьєна палкого економіста. Крім того, він проявив себе також і як практик, коли після одруження заснував в Узоні-на-Лаурі сталеливарний завод і мануфактуру з виготовлення речей для домашнього вжитку і сталевих інструментів, таким чином втілюючи в життя свою мрію організувати у Франції майстерні на зразок тих, які він бачив за кордоном.

У своєму трактаті Монкретьєн говорив про плачевний стан Франції і покладав надії на юного короля, вважаючи, що тільки він може ліквідувати наслідки промислової і торгової кризи. Але якщо спочатку твір Монкретьєна було сприйнято досить доброзичливо, а його самого призначено членом Коро-

лівської ради, то вже у 1617 р. він став незручним зі своїми настійливими пропозиціями і його було відправлено на посаду міського голови м. Шатільона-Луарі, де він отримав титул барона. Монкретьєн перевів свої майстерні до нового міста, його підприємства розширювались, а ознакою комерційного успіху стало власне торговельне судно.

Загинув А. Монкретьєн 8 жовтня 1621 р. як один із керівників повстання гугенотів, потрапивши у засідку, влаштовану ворогом. Його було засуджено як державного злочинця. За вироком суду тіло Монкретьєна було піддане нарузі: кістки роздробили, труп спалили, а попіл розвіяли за вітром. Ім'я Монкретьєна було заборонено згадувати, а його "Трактат..." — забуто. Майже три століття потому він вважався злочинцем та розбійником. З часом добре ім'я Монкретьєна було відновлене. Він увійшов у історію економічної думки як яскравий представник меркантилізму, який обезсмертив своє ім'я, впровадивши у науковий обіг термін "політична економія".

Саме впровадження в науковий обіг терміна "політична економія" вважається головною заслугою А. де Монкретьєна. Він використовував цей термін для викладу сукупності правил господарської діяльності, запозичивши з грецької мови "*oikonomos*" — управління домашнім господарством і "політика" — державне управління. Завдяки А. де Монкретьєну цей неологізм став назвою цілої науки. Для нього політична економія в руках правителів і міністрів — мистецтво, а не теоретичне вчення. І це "мистецтво політики", на думку автора, впливає з першості приватного інтересу перед суспільним. На думку Монкретьєна, дім головніший за

село, місто головніше за провінцію, а провінція головніша за королівство. Згідно з Монкретьєном, політична економія існує на тому підґрунті, що й домашнє господарство, ті самі принципи гарного управління використовують як до суспільної, так і до домашньої діяльності.

"Трактат про політичну економію" А. Монкретьєна є синтезом меркантилістської думки XVII ст. у Франції й у цілому меркантилістської течії і містить декілька новітніх ідей.

"Трактат..." А. Монкретьєна *був першим твором, у якому політичну економію трактували як науку, котра має специфічний предмет дослідження, відмінний від предмета дослідження інших наук*. На противагу поглядам стародавніх мислителів, які прагнули розкрити закони господарювання окремих рабовласницьких господарств, *політичну економію А. Монкретьєн визначав як науку про практичні правила господарської діяльності держави та мистецтво управління ними*. Розмірковуючи над засобами пошкваллення економічного розвитку Франції, автор трактату порушив питання перебудови економічної політики держави, ґрунтуючись на досвіді Англії, яка на той час досягла значних успіхів на шляху економічного піднесення. У своєму творі він виокремив три найважливіших джерела зростання багатства нації: впорядкування мануфактурного виробництва; утримання у доброму стані флоту; розвиток торгівлі.

Монкретьєн виступав за активне втручання держави в економіку, ставлячи на чільне місце розвиток промисловості. Він негативно ставився до землеробства, захоплення яким, на його думку, відволікає від промислового ви-

робництва робочу силу. З метою по-
жвавлення останнього автор трактату
рекомендував королівській сім'ї розви-
вати мануфактури, створювати громад-
ські майстерні, які сприятимуть залу-
ченню до праці злидених верств насе-
лення, відкривати ремісничі школи,
підвищувати якість продукції націо-
нального виробництва тощо.

Водночас А. Монкретьєн не вважав
розвиток промисловості самоціллю. На
його думку, *“головною метою різних ре-
месел” і найкращим способом піднесен-
ня могутності держави була торгівля,
насамперед зовнішня*. Відтак у тракта-
ті зазначалося, що *“купці надзвичайно
корисні для держави”*, а торговельний
прибуток цілком виправданий у зв'яз-
ку з ризиками та небезпеками торго-
вельних операцій.

Необхідно зазначити, що зовнішню
торгівлю А. Монкретьєн розглядав як
гру з нульовим результатом, у якій
виграш однієї нації є програшем іншої.
Відтак він протиставляв інтереси
Франції інтересам інших держав і по-
рівнював іноземних купців з насосом,
який викачує з країни її багатство. У
зв'язку з цим автор трактату вимагав
від королівської влади обмеження ді-
яльності іноземних торговців та вжит-
тя дієвих заходів, спрямованих на за-
хист інтересів Франції у зовнішній тор-
гівлі.

Розмірковуючи про шляхи піднесен-
ня добробуту країни, А. Монкретьєн
був переконаний у тому, що королів-
ська влада повинна керуватись у діях
інтересами своїх підданих. Він спів-
чутливо ставився до простих людей, за-
значаючи, що *“волога завжди випадає
на низини, так і тягар несе головним
чином народ. Хлібороби, як ноги у дер-
жави: вони піднімають і несуть всю*

вагу її тіла”. Автор *“Трактату з полі-
тичної економії”* виступав проти розко-
ші, яка, за його словами, *“для держави
чума і фатальне розорення”*. Водночас
він допускав розкіш при споживанні
місцевої продукції, коли прибуток за-
лишається у країні.

За структурою *“Трактат політичної
економії”* складається з чотирьох розді-
лів, не поділених на глави, що усклад-
нює його сприйняття сучасними чита-
чами. Необхідно зазначити, що струк-
тура роботи свідчить про те, що на від-
міну від більшості меркантилістів А. де
Монкретьєн у створенні багатства краї-
ни надає першість мануфактурній про-
мисловості, а не торгівлі.

Книга перша — *“Про механічні мис-
тецтва і про управління мануфактура-
ми”* — починається з вивчення різних
видів мануфактур з погляду їх корис-
ності, їх статутів, управління ними та
становища робітників.

У другій книзі — *“Про торгівлю”* —
розглядаються вигоди і складнощі вну-
трішньої торгівлі, торговельна практи-
ка інших країн, перш за все Англії і Гол-
ландії, питання грошового обігу і роль
грошей в економіці. Найяскравіші ряд-
ки присвячені проблемі взаємовідносин
з іноземцями, що брали участь у госпо-
дарському житті Франції, і становищу
французьких купців за кордоном.

Книга третя — *“Про навігацію”* —
доводить прибутковість розвитку тор-
гового флоту і розширення колоніаль-
них володінь.

Остання, книга четверта — *“Про
зразок і головні турботи Принца”* —
стосується моральних якостей прави-
теля і його обов'язків перед державою і
підданими. А. Монкретьєн визначає го-
ловні функції монарха: забезпечення
безпеки країни від зовнішніх загроз,

підтримання внутрішнього порядку, правосуддя і справедливості для всіх підданих. Одним із головних завдань государя він вважав надання підтримки комерційній діяльності підданих, тобто протекціоністські заходи.

Важливою заслугою А. Монкретьєна є те, що його твір не став простою

констатацією економічних реалій, а мав велике практичне значення. Деякі рекомендації, що не були прийняті за його життя, були все-таки втілені в життя діяльністю кардинала Ришельє, а згодом Ж.-Б. Кольбера.

А. де Монкретьен. ТРАКТАТ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

КОРОЛЮ И КОРОЛЕВЕ

Ваши христианнейшие Величества!

<...> Я обращаюсь к Вашим Величествам с почтеннейшим поклоном и искренним признанием того, что Вам надлежит править, а нам подчиняться...

Нам должно быть позволено желать наилучшей формы управления...

А нам остается вносить свой вклад, насколько Вы это позволите, наукой, продуктами нашего труда, опытом в обогащение Вашего удовлетворения...

Я кладу к Вашим ногам этот труд... если Вы соблаговолите его прочесть, Вы заметите, что Франция похожа сегодня на огромный платан (с которым себя сравнивает Фемистокл), к которому все бросаются, чтобы укрыться в его тени, а уходя после отдыха, отрывают и уносят с собой по ветке; так что как бы ни была плодородна и богата наша страна, жизнь здесь для многих трудна, как если бы они жили в жарких пустынях Африки или в суровых ледниках Скифии...

<...>

Люди, которых считают состоятельными и самыми благополучными, живут в благородной нищете, а те, кто рождены в труде и в нужде, если бы Ваши Величества не помогали им, так и уходили бы из этого мира богатыми своей бедностью...

Ваш очень скромный, очень послушный слуга и очень верный подданный

Ант. де Монкретьен

О механических искусствах и об управлении мануфактурами

<...> Рассмотрим здесь, что, с одной стороны, все то, что мы видим, является очевидным непостоянством и, естественно, подвержено изменениям и, следовательно, упадку, коррупции, разрушению; что, впрочем, если мы оставим в стороне природу, из элементов которой мы состоим, мы заметим, что бедность, деформирующая нас, происходит из нашего несовершенства, наше несовершенство — из нашего порока, а наш порок — это наказание, которое нас принуждает жить в работе разума и поте лица.

Вот как из глупости, находящейся между людьми, из которых ни один не способен обеспечить все необходимое... вытекает эта множественность ремесел, откуда происходит не просто украшение, но богатство и обычная деятельность семей, принадлежащих к третьему сословию, где демон промышленности ежеднев-

но ведет их рукой, создавая полезные вещи, предназначенные для употребления, приятные, привлекательные, великолепные, великие.

Так и природа — мудрый производитель и совершенный творец всего, что растет, чувствует и мыслит в мире, — показывает нам, как производство необходимо для поддержки вещей, которые она нам дает в пользование, доверяя это человеку как небесный подарок.. <...>

Частные вознаграждения создают общество. Дом главнее деревни, город главнее провинции, а провинция главнее, чем королевство. Таким же образом искусство управления подражает экономике... <...>

Это серьезное рассмотрение должно убедить Ваши Величества в необходимости заботливо относиться к населению вашего государства... И у Вас есть много прекрасных средств для этого. Бог Вам создал управляющих, чтобы видеть нужды народа и способствовать его спасению. Из всех благ, что [Бог] выливает на нас из своей доброй бочки, вы являетесь распространителями одних и хранителями других...

Можно свести к трем главным мерам главную славу Вашего царствования и рост богатства Ваших народов:

- регулирование и увеличение числа ремесел и мануфактур, которые сейчас в моде или могут стать модными в будущем;

- поддержка навигации, которая приходит в упадок на наших глазах, так что опыт и разум должны быть услышаны более, чем когда бы то ни было;

- восстановление торговли, которая изо дня в день идет к гибели в этом королевстве.

<...>

Согласно Фалесу, первому философу и великому правителю... человек счастлив, когда он здоров и когда обладает знаниями. А, согласно Сократу, наука — наше единственное добро, а невежество — наше единственное зло. <...>

Самые крупные немецкие вельможи в настоящее время заставляют своих детей учиться ремеслу. Я не хочу сказать, что мы должны этому следовать, но чтобы показать... что, как говорит старая пословица, земля всегда накормит. Не найдется ни одного разумного хозяина, который не относился бы лучше к умельцу, чем к неумелому работнику. Во всяком случае ремесленники отличаются от животных не только лицом. Только умение и знания дают свободу. Наша худшая сторона — невежество, наша наилучшая сторона — там, где мы сеньоры и хозяева... [а благородство] обеспечено хорошими мнениями и прочными суждениями, искусствами и науками, мужественными речами и бессмертными желаниями поступать хорошо, честностью и стремлением сохранить честь, т. е. всем тем, что является непреходящей сущностью и что у нас не может быть похищено.

Сделав для Ваших Величеств общее описание искусств и наук и попытавшись поместить перед Вашими глазами их красоту, давайте к этому присоединим еще два больших пункта, главных в человеческой деятельности, — полезное и приятное.

Как огонь зажигается от горючего вещества, так и наша любовь к знаниям разгорается и воспламеняется при помощи искусств. Природа дала человеку прекрасную способность разумно мыслить, что его приподнимает над животными,

но она создала человека как “чистую доску” (*tabula rasa*), где можно запечатлеть без помех любые виды духовных образов так, чтобы человек мог из своего знания получить необходимые средства для поддержания и улучшения жизни.
<...>

Человек рожден, чтобы жить в постоянном занятии...

Созерцательная жизнь на самом деле является первой и наиболее приближающейся к Богу; но без действия она остается несовершенной и, возможно, предосудительной и бесполезной для государства. Вот почему действие, которое смешивается с созерцанием, приносит большие плоды человеческому обществу...
<...> Человек должен действовать не только для себя, но и для своих сограждан. Этому нас обучает природа, в которой все вещи зависят одна от другой.

<...> Наименьшая из провинций Франции предоставляет Вашим Величествам свое зерно, свои вина, свои ткани, железо, масло ...делая ее [Францию]... богаче, чем любые Перу мира. Из этих великих богатств самое большое — неисчерпаемое изобилие людей.

<...>

Богатство государства не просто зависит от его большой территории и не от изобилия населения, но состоит в том, чтобы не оставлять ни клочка земли невозделанной, а каждому дать работу по его способностям.

[А. Монкретьен рассматривает семью как модель государства и ратует за то, чтобы к людям относились по их способностям. — *Прим. пер.*]¹.

<...> Есть тесное соотношение между телами государств и телами животных. Животные управляются тремя способностями, дополняющими друг друга, которые врачи называют одушевленностью.

Первая способность — растительная, которая сближает животных с деревьями и растениями и располагается в печени и крови. Эта способность питает тело и распространяется по всем членам кровью через вены. В государстве вместилищем этой способности являются земледельцы...

Вторая способность — способность чувствовать, которая находится в сердце, источнике естественной теплоты, и оттуда распространяется по всему телу по артериям. В государстве к этой способности относятся ремесленники и люди различных городских профессий.

Третья способность — животная — располагается в мозгу, где она управляет инстинктами и действиями и через нервные органы и их многочисленные ответвления дает движение всему организму. К этой последней способности могут по множеству причин относиться торговцы, живущие в гражданском обществе.

Благодаря этим трем сословиям — земледельцам, ремесленникам, купцам — всякое государство кормится, защищается, поддерживается.

<...>

...Правда, что нет ни одной нации в мире с более живым умом, чем французская, лучше приспособленная к оружию, к литературе, к торговле, к искусствам. Ваши Величества могут это заметить каждый день, проходя по улицам Вашего

¹ Коментарі перекладача з французької М.А. Слудковської.

великого города Парижа, который не просто населенный пункт, но целая нация, как говорит Аристотель о Вавилоне; и добавим к сказанному, насколько истина позволяет, что это не одна нация, но целый мир.

<...>

Во Франции больше купцов и больше перевозчиков товаров, чем есть людей в любом другом королевстве... Что касается индустрии искусств, все другие народы заимствуют у нас. И у нас остается еще много такого, чего у них нет. Единственное, чего не хватает великому государству, — знания самого себя и использования своей силы!...

Честь питает искусство, а искусство питает людей. Из любви, что им несут великие короли, принцы, сеньоры, вытекает и проникает в них жизненный сок, который поддерживает их... Так живопись и скульптура вошли в моду в Греции и в Азии благодаря Александру Великому. <...>

Когда Ваши Величества захотят помочь прекрасным умам и протянут руку, чтобы вытащить их из толпы, где они задавлены, спрятаны и задержаны фатальной необходимостью, Ваши Величества обнаружат и откроют тем самым тысячу источников прибыли, славы и полезности. И потом, когда эти золотые источники, более ценные, чем настоящее золото, потекут по Вашему королевству, а потом растекутся по новому миру, со всех концов земли придут люди, чтобы жить и освежаться из этого источника.

<...>

Ваши Величества должны способствовать установлению в различных провинциях Франции множества мастерских по разным ремеслам, необходимым всем, путем раздачи полезных и почетных привилегий, с тем [чтобы каждый нашел себе дело по душе и по уму. — *Прим. пер.*].

<...>

Из этого порядка родится чудесная наука и превосходная практика искусств и ремесел на благо и пользу Ваших подданных и во славу Вашего государства...

<...>

Так как наиболее обычная связь людей и их наиболее частое соединение зависит от взаимопомощи и взаимных услуг..., но в таком виде, что каждый думает больше о своей частной выгоде, чем об общей..., [движущей силой последней. — *Прим. пер.*] является природа... Столько беспокойства, столько тяжелых трудов такого количества людей не имеют совсем иной цели, чем выгода. К этому центру стремится деловой круг. <...>

Природа нам дает жизнь... Давайте говорить об искусствах, как они осуществляются; я их свел к тем, которые нам дают необходимое, полезное, благое и приятное, тем более, что все работают ради какой-то его цели, которая и состоит главным образом из этих вещей. Если мы хотим повторить этот пункт с его происхождения, с тех пор как земля, проклятая за преступления наших прародителей, была осуждена нести колючки и шипы, горе и тяжелый труд нам были переданы, как право наследования, следуя библейской заповеди: “Ты съешь хлеб твой в поте лица твоего”. Таким образом, жизнь и труд неразделимы. Вот почему как мы

не можем прожить без пищи, так мы не можем иметь продукты питания, не обрабатывая земли...

Отсюда это тяжелое сельское хозяйство, которое постоянно борется против своего неплодородия, действительно обеспечивая некоторое вознаграждение за тяжкие труды. [Забота о саженцах, виноградной лозе и других фруктовых деревьях. Поиск источников воды для полива лугов, чтобы пускали ростки и росли травы. Затем, охрана, пастьба и заготовка корма для скота, который нам дает еду и одежду. — *Прим. пер.*]. Именно в этих вещах, главным образом, заключена сельская жизнь, то есть культура сельского хозяйства, которое одновременно и труд и наука.

Если согласиться с максимой, которая говорит, что то, что древнее, то и лучше, следует считать, что искусство сельского хозяйства является преимущественным над всеми остальными. <...>

Кратко говоря, землепашество, также и по мнению Аристотеля и Катона, должно быть рассматриваемо как начало любых дел, способностей и всякого богатства. <...>

Во времена наших отцов, более всего людей добра, наше дворянство само вело сельскую жизнь с таким же удовлетворением как отдых ума. С тех пор как города умножились, увеличилась хитрость, образовалась праздность, была вскормлена роскошь. Стало стыдно владеть землей. Кто может изменить природу вещей? Божественный разум или общественное мнение? Добродетель или порок?

Оставим в стороне пренебрежение и презрение к землевладельцу. Я не думаю, что где-то в мире есть страна, где землевладельцев больше, чем во Франции. Тем больше людей будут заниматься этим похвальным трудом к великому благу и выгоде этого королевства. Однако большинство из них соблазнились напрасной честью и часто незаконной прибылью; ...наше крестьянство очень сильно пришло в упадок и день ото дня его положение все хуже... Они нас забывают, как мы их забывали; они нас презирают, как мы их презирали...

<...> Можно сказать, что земледельцы — ноги государства, так как они поддерживают и несут все бремя тела государства. Ваши Величества должны предотвращать их усталость... оказывая особенную заботу. <...>

Надо работать, чтобы есть, надо есть, чтобы работать. Вот почему я лишь поверхностно говорил о том, что касается сельского хозяйства, чтобы привести к нити хорошего порядка. Так как естественные вещи являются принципами искусственных, которые принадлежат именно и собственно человеку... искусства не так абсолютно необходимы в нашей жизни, как сельское хозяйство, но... без них жизнь будет несовершенна... Таким образом, искусство, которое является только имитацией природы, применяется к некоторым вещам, которые без него останутся бесполезными и малоупотребительными. <...>

Естественные вещи, которые передаются скорее как более совершенные и более близкие к божественному промыслу, ценятся гораздо выше. Примером являются воздух, которым мы дышим, свет, который мы видим, огонь, который нас греет... Таким образом, искусственные блага, которые распространяются помимо

нас, заслуживают места в первом ряду в государстве с точки зрения их полезности. <...>

Итак, полезное есть главный предмет нашего рассмотрения в данном труде [с какого из искусств следует начать? С того, без которого другие не могут использоваться — без кузнечного ремесла. — *Прим. пер.*]. <...>

Это искусство столь велико, столь универсально, столь необходимо всем Вашим народам, его так трепетно любили варвары, за ним гонялись дикари, что Вами должно быть дано своеобразное наставление о том, что оружием, которое оно производит, слава нашего государства поднялась до неба, его пределы распространились от моря до моря, а его доблесть — это понятие принадлежит к чисто нашим ценностям — заставила дрожать все народы земли. Я отмечаю это, чтобы закрыть рот тем, кто захочет обвинить меня в том, что говорит Королевским Величествам, столь высоким и возвышенным, о вещах, которые считаются столь же низкими и механическими однако, вся моя речь стремится только к тому, чтобы обратить Ваш взор на Ваш бедный народ, чтобы Вы могли узнать, какова его жизнь; чтобы открыть Вам источники прибыли, ручьи которой понемногу высыхают и вскоре совсем высохнут; чтобы возродить в нашем королевстве авторитет труда; чтобы оттеснить на задний план праздность иностранцев; а если коротко, чтобы дать возможность всем быть довольными и жаловаться только на себя.

<...> Англия являет нам пример страны, которая извлекает выгоду из наших гражданских войн... [А. Монкретьен искренне считал, что многие ремесла принесли на Британские острова бежавшие от смут французы. Они научили англичан секретам мастерства, а Франция тем самым потеряла большую часть своей прибыли. — *Прим. пер.*] Только французам англичане должны в производстве всевозможного вооружения, аркебуз, слесарных изделий, ножевого товара и в других ремеслах подобной природы. То, что я говорю об Англии, касается и Фландрии и, главным образом, Голландии. В этом аспекте она нам должна больше, чем Германия.

<...> Я представляю, Ваши Величества, что скобяные товары, в производстве которых заняты, как внутри, так и вне королевства, не единичные города, но целые провинции, могут быть сделаны в избытке и по очень разумной цене в странах Ваших милостей, поэтому допускать туда иностранную продукцию — это значит лишать жизни многих тысяч Ваших подданных, для которых это производство является наследством, а эта работа — основой их дохода; это в той же мере сокращает Ваше собственное богатство, которое создается и увеличивается Вашим же народом. <...>

Сделайте так, чтобы мы могли пользоваться плодами нашей промышленности, то есть произведенными нами самими. Заставьте нас стоять того, чего мы стоим.

[Далее в качестве примера ущерба, который несет французская экономика в результате засилия иностранных товаров, А. Монкретьен изучает в мельчайших подробностях ремесленное производство серпов, заявляя, что необходимо развивать во Франции мастерствоковки. — *Прим. пер.*]

<...> Ничего нельзя сделать без ресурсов и все, обладая ими. Мы имеем три основных вида: территориальные, материальные, человеческие и, чтобы придать форму вещам, промышленные; из территориальных главные леса и вода; из материальных — сталь и железо; из человеческих — хорошие ремесленники. Когда я говорю “хорошие”, это означает способные хорошо сделать и совершенствовать все произведения своих рук. Я совсем не говорю здесь о том, что, если товар, произведенный в Германии, Фландрии, Англии и в других местах, был бы больше в ходу в нашем королевстве, самые хорошие ремесленники этих стран, которые не были, возможно, так используемы, как сейчас, прибежали бы сюда со всех сторон в поисках работы. <...> Никогда не бывает слишком много ремесленников в одном государстве. Первый довод в том, что государство из-за их отсутствия терпит много неудобств и позволяет истощать свои возможности иностранцам, которые ей предоставляют изделия своих рук... Второй довод: <...> нет ничего опаснее, чем когда подданные разделены на две части, без середняков [т. е. без промежуточного класса. — *Прим. пер.*], и ремесленники, будучи средними между бедными и богатыми, добрыми и злыми, мудрыми и глупыми, могут помешать бунтам одних и заговорам других.

<...> Ваши Величества! Заставьте природу огня, а его называют неспособным к рождению, создавать бесценную прибыль для Франции, которая, пройдя через многие руки, маленькими ручейками придет в фонд Вашего накопления, многократно увеличив его. Дайте удовольствие видеть, как железо превращается в золото в руках Ваших подданных, вместо того, чтобы золото Франции становилось железом в результате хитростей иностранцев. Дайте Франции славу страны лучших ремесленников в мире и самых трудолюбивых жителей во всем том, от чего зависят военное вооружение или мирные орудия. <...>

Военная профессия считалась всегда героической. <...> Именно ею люди приобретают славу и повиновение; перед нею молчат законы и ей подчиняются суды; ее почитают искусства и науки; ею приобретается мир и управляются товарные склады, откуда происходит добро и блаженство людей. Но где заимствуются орудия, каковыми она пользуется, чтобы прийти к столь прекрасным результатам, как не в кузнечном искусстве? И не надо ли, чтобы некоторая часть славы и чести доставалась и ремесленникам?

Чтобы закончить, наконец, о полезности этого ремесла, я скажу Вашим Величествам, что оно более ценно, нежели другие подобной природы. <...> Золото более уважаемо для определения цен, а железо для употребления. <...>

<...> [Свою идею о необходимости развивать собственную промышленность и ограничивать оборот иностранных товаров А. Монкретьен рассматривает и на примере производства одежды: шерсть продавать надо не в виде сырья, а “подготовленной”, лучше всего уже как сукно. Именно так поступают англичане и их страна процветает. Кроме того в этой отрасли занято большое количество мужчин, женщин и детей, их труд хорошо оплачивается, что тоже весьма выгодно для королевства. — *Прим. пер.*]

<...> Родилось мнение, что иностранная шерсть лучше нашей и что мы не можем без нее обойтись. Однако, во-первых, и это несомненно, что шерсть из Бери

мягче и лучше, чем даже испанская, как показывает производство шляп в Бурже, Орлеане, Париже и Леоне. И, во-вторых, если вся наша шерсть останется у нас, мы начнем ее перепродавать.

Так как рубашка ближе к нашему телу, чем камзол, надо прежде всего говорить о производстве полотна, а не сукна. Из всех мануфактур, которые могут дать в нашем королевстве средства к существованию большого числа людей: мужчин, женщин, детей, оно самое универсальное и распространенное.

<...> Польза, которую Вы [Ваши Величества] можете получить [от продажи полотна другим народам], обязывает Вас обновлять и предоставлять средства для продажи и распределения Вашей рукой, [в частности, развивать транспорт, чтобы торговые пути шли не через Испанию]. <...>

После [производства полотна и] шерстяных тканей идет шелк или, лучше сказать, его обгоняет как в цене — своей редкостью, так и в использовании — нашей роскошью. <...>

[Франция должна развивать эту отрасль, делая ее продукцию лучшей в мире, чтобы не покупать так дорого у иностранцев. — *Прим. пер.*]

<...> Без сомнения, если бы они [наши ближайшие соседи] имели такие удобства, как мы, в виде климата и населения, они бы в избытке обладали товарами шелкопрядельного производства; Италия не делала бы ничего больше. Но для нас, являющихся такими, как мы есть или какими мы хотим быть (если бы мы захотели быть другими), что послужит тому, чтобы все золото и серебро Перу и Мехико изобиловало бы во Франции, если этот насос его черпает и передает в другом месте? Надо заметить Вашим Величествам, что у Вас в руках два больших средства: или запрещать слишком частое употребление в нашем королевстве шелка [если раньше только самые знатные вельможи изредка надевали шелковые чулки, то теперь времена и мир изменились и на этот товар подданные тратят ежегодно миллион экю. — *Прим. пер.*]; или здесь [в королевстве] его заказывать и устроить для него целую фабрику. <...>

То, что создается во Франции, должно удовлетворять французов, как англичан [удовлетворяет] то, что сделано в Англии. Ваши Величества, упорядочив это, принесут немалые сбережения своим подданным и вообще большую выгоду.

<...> Я был бы объявлен врагом, проклятым священными Музами, если бы, говоря Вашим Величествам об основных мануфактурах во Франции, я обошел молчанием благородное искусство типографии, которым произведены на свет и посвящены вечности веков труды столь ученых мужей; этим искусством мы обучены всем нашим обязанностям, с его помощью Бог общается с нами и мы с ним, через него нам дано познание вещей божественных и человеческих, посредством него мы фамильярно разговариваем с любым из самых великих людей из всех мудрецов, искусство типографии сохраняет память об этих прекрасных умах, благодаря ему мы будем восхваляемы в будущем, если мы сделаем вещи, достойные похвалы, а Вы должны надеяться на бессмертие. <...>

Я могу сказать без преувеличения, что в Вашем королевстве есть 50 000 человек, которые работают в типографиях и книжных магазинах и которые не имеют другой жизненной основы и другого дохода... <...>

...Бог Вас предназначил, как своих представителей на земле, для того, чтобы слышал бедного, вдову, сироту так же, как самого великого и самого богатого в мире; для того, чтобы Вы держали глаз открытым и ухо чутким, дабы видеть и слышать все, что может принести благо и облегчение народу.

...А также самые великие, самые свободные, самые великолепные принцы всегда старались изобретать средства, всегда пытались представить и составить правила, которыми они смогли бы удовлетворить и обогатить своих подданных, действительно зная, что такое настоящее богатство и неиссякаемый источник их расходов и щедрости. [На втором месте после долга вершить правосудие у правителей стоит забота о том, чтобы обеспечивать каждому то, что ему принадлежит. — *Прим. пер.*]

<...> Счастье людей... состоит главным образом в богатстве, а богатство в труде. Ни больше, ни меньше, чем у любых животных, имеющих кровь, есть сердце, все страны, у которых есть богатство, имеют промышленность. <...>

Так как самое большое искусство принцев — умение использовать народы, ничто не приносит им больше повиновения, больше уважения, больше благословения. <...> Я повторяю еще, что использование людей и умение делать их полезными для общества и для них самих — весомая черта разумной политики... <...> [примером служит царствование Елизаветы Английской. — *Прим. пер.*] <...>

[Люди, рожденные в стране, должны стать для родины украшением и пользой, а не грузом и обузой... Государство должно] кормить бедных, а не убивать их, так, как вы их убиваете, говорит Святой Амбуаз, если отказываете в пище. Я скажу больше, это иногда [для королевства означает] убивать самого себя: дурное обращение с бедными очень часто вызывает массовые болезни в городах, затем они распространяются в деревнях, это заражение распространяется на всю страну. Нет лучшего способа устранить все эти неприятности, как только занять людей, что делают все другие народы <...> или же мы хотим, чтобы они приобрели еще худшие права, пребывая в праздности?

<...> [Всяческих мошенников, воров, лжесвидетелей нужно заставлять трудиться на тяжелых работах. — *Прим. пер.*]

<...> Мастерские в хорошо упорядоченном государстве должны находиться на втором месте после семей в воспитании людей.

<...> Хорошие и славные ремесленники весьма полезны для страны, я осмелюсь сказать, даже необходимы и уважаемы. Однако магистрат должен заботиться о них, обеспечивать и поддерживать их на уровне. <...>

Ваши Величества должны раз и навсегда покончить со злоупотреблением, через которое невежество, лень, небрежение к знаниям вошли в нашу жизнь.

<...> Нас победили именно иностранцы. [Они повернули к себе] источники, откуда мы черпали всю нашу прибыль, и если наши общественные [власти] не займутся этим срочно, то у нас и воды не будет хватать <...> и мы будем пить из миски других, <...> [а] часто будем вынуждены утолять жажду зараженной и грязной водой. Разумны ли мы?

<...> Мы теряем столько же, сколько иностранец получает из прибыли. <...>

Впрочем, тот, кто хочет поставить ремесла на правильный путь и поддержать их репутацию, не должен никогда через избыток уменьшать выгоду. Свет погаснет в лампах, если налить слишком обильно масло.

<...> Разумный политик осторожно должен изобретать средства, чтобы царствовала справедливость и умеренность между “слишком много” и “слишком мало”, чтобы не случилось никакого вреда ни от недостатка, ни от избытка чего-либо. Он должен следовать за природой, в которой всегда есть все необходимое и никогда нет излишнего.

<...> Практика всех государств показывает нам, что они хорошо соблюдают этот пункт политики. Давайте оставим в стороне Германию и Швейцарию и возьмем за пример Англию, которая нам ближе тем, что она нам обязана почти всей своей промышленностью. С тех пор как с учреждением различных ремесел Англия может обходиться без всякой иностранной мануфактуры, она так следит за всем, что в нее ввозят, что все то, что можно обнаружить, там конфискуется, а на тех, кто это привез, налагается крупный штраф. <...> Я не буду совсем говорить о фламандцах; они так хитры, что не позволяют ничего делать жителям стран, в которых они проживают...

Это довод, это естественная справедливость, каждый должен поднять свою собственную землю; каждая страна должна кормить и поддерживать своих людей. <...>

Из всех городов нашего королевства я признаю только Лион, где подобное практикуется.

<...> Вот почему, по правде говоря, величайшее удовольствие состоит в том, чтобы быть полезным своей стране, уважаемым друзьями, приятным своему принцу. <...>

<...> Можно назвать без сомнения настоящими людьми тех, кто превосходят других знаниями о прекрасных и полезных искусствах, кои являются главными знаками, отличающими людей от диких животных. В нашем королевстве красивых, великих и сильных умов больше, чем в других местах. Надо только обнаружить виноград, скрытый ветвью виноградной лозы. <...>

Изменяются не просто обычаи, но человеческие законы, нравы и время. <...> Прежде, до засилия иностранных богатств, наша Франция жила счастливой и довольной... Теперь обычаи изменены, и надо все сделать для того, чтобы привлечь деньги.

[Главное средство поддержать Ваших подданных — ограничить и даже запретить. — *Прим. пер.*] торговлю иностранными товарами. <...>

О торговле

<...> Если Франция обеспечивает себя всем необходимым полностью сама, что станет с торговлей между народами? Каковы будут коммерческие и международные отношения? И не будут ли упразднены союзы? <...>

Торговый обмен между нациями делается необходимым и для одних и для других по причине того, что удобства человеческой жизни распределены в различных регионах...

Источником торговли является недостаток товаров первой необходимости. <...>

Наше королевство состоит из районов с разным [климатом]: солнечным светом и небом, но хорошо сообщающихся друг с другом, и не только обеспечивающих всем, что нужно для того, чтобы жить, но еще и чтобы жить хорошо. И я докажу на практике народов, насколько бережно отношение к естественным и произведенным вещам, которые рожают в государстве пользу и выгоду. <...> Обмен вещами при очень большом изобилии оных способствует взаимопониманию народов.

Например, у Англии есть свинец, а у нас его нет... Но у нас есть вина, которые любят англичане. Почему же не поменять одно на другое?

Как говорят философы, цель есть причина причин, торговля — это в некотором роде главная цель различных искусств. <...>

Торговля, подобно искусству, имеет нечто восхитительное и замечательное в виде чести и прибыли, на том основании, что они используются человеком так, что самый конец не только последний пункт вещи, но лучший?

Всякое общество кажется составленным управлением и торговлей. Первое абсолютно необходимо, а другое вторично. Отсюда можно заключить, что торговцы более чем полезны для государства и что их барыш, который обнаруживается в земледелии и в промышленности, создает и добрую часть общественного достояния. <...>

[Мы им (торговцам) должны позволить искать прибыль, иначе они потеряют стимул к деятельности, связанной с риском (путешествия в дальние страны, крах банкротства). — *Прим. пер.*] <...>

Теперь гораздо больше вещей составляют первую необходимость для жизни.

В прошлые времена осуществление товарных обменов было в большом почете среди более цивилизованных наций, потому что они служили тому, чтобы соединять в дружбе многие народы, разделенные широкими земельными пространствами и морскими просторами. <...>

Таким образом, будучи правом народов, торговля, из коей происходит и честная прибыль, и бесчестная нажива, зависит лишь от того условия, какой купец ею занимается: уважаемый или презренный. <...>

[Правитель] государства... принимая во внимание, главным образом, вещи, людей и действия, измеряет все [с точки зрения] необходимости, полезности и частности, оставаясь всегда в пределах справедливости и никогда не выходя за рамки власти, данной им законами.

Можно сказать, что сейчас мы не живем [только] торговлей товарами, как и [только] золотом и серебром, это два больших и верных друга. Они дополняют друг друга в [удовлетворении] требований всех людей...

Тот, кто первый заявил, что деньги это нерв войны, сказал это совсем некстати, так как... опыт многих веков учит нас, что они всегда основа... Как известно, зо-

лото во много раз мощнее железа... <...> невозможно вести войну без людей, содержать людей без жалования, обеспечивать их жалование без податей, собирать подати без коммерции. <...>

Вся квинтэссенция прибыли, которую накапливает торговля, земледельческая и промышленная деятельность Ваших подданных, в случае необходимости обеспечивает расходы Вашего государства и нужды Вашей короны. <...>

[Торговля может вестись как внутри страны, так и вне ее границ. — *Прим. пер.*], то есть между собственными гражданами и иногда с иностранцами, приезжающими, чтобы привезти или увезти товары, или между нациями. Первое — более распространено, более постоянно и вообще более полезно. Другое — величественнее, замечательнее и случайнее в убытках и в прибыли. Оба вида торговли хороши, когда они как следует регулируются. Один обычно осуществляется от частного лица к частному лицу; другой более кстати и сильнее в обществе и для общества. Один хорош для сохранения государства в государстве, другой лучше для его расширения. Один кормит прилежание, другой увеличивает смелость. Один связывает граждан между собой и примиряет их, другой соединяет различные нации. <...>

Наблюдение за торговлей очень полезно для страны и должно длиться долгое время. Кредит — душа любой торговли, нужно поддерживать его репутацию, чтобы он стал полезен и выгоден. И, однако, когда любой начинает вмешиваться, [это не всегда является благотворным: это зависит от “гения места”. — *Прим. пер.*]. Франция — это свободная земля и торговля там тоже свободна. Но она должна быть таковой только и особенно для своих жителей. Если весь мир [тоже сможет у нее получить] все, то Франция станет рабом всего мира. Она будет сеять, но другой соберет жатву. Она возделает виноградник..., но первый встречный соберет урожай винограда и возрадуется своему вину. <...>

Довод, что иностранец не должен совсем иметь те же права, что и гражданин государства, мы можем подтвердить тысячами примеров всех народов, как древних, так и современных. <...>

Ничто так не мешает торговым отношениям между народами, как разногласия между королями.

От этих разногласий первыми страдают купцы. Их корабли арестовываются в портах, их товарам мешают продаваться, их самих часто задерживают. <...>

В конце концов в царствование Филиппа V и Генриха II союзы Франции и Испании дали большой толчок торговле, <...> открылся прочный путь из Индии в Испанию, из Испании во Францию, из Франции в Испанию и из Испании в Индию. <...>

Было бы достаточно, чтобы никто нам не мешал вести хорошо наши дела как внутри страны, так и снаружи; чтобы наши средства сообщения были действительно хорошо установлены и содержались, ведя из провинции в провинцию; чтобы наши морские путешествия совершались с выгодой и без соперников. <...>

[В стране чрезвычайно распространено заблуждение, что иностранцы более искусны. Поэтому француз, чтобы получить хотя бы небольшой заем, должен

пройти через унижения и долгое ожидание, а никому не известному иностранцу верят на слово. — *Прим. пер.*]

<...> Люди ли мы еще или стали животными? Потеряли ли мы весь разум и власть нам самим управлять и тратить наши деньги? Нет, но у нас отобрали средства. И кто? Я это сказал много раз, иностранцы. <...> Мы не рождены такими, нас такими сделали.

Наше телосложение хорошо и сильно, но мы живем в злой и капризной атмосфере. Мы имеем руки, но мы не знаем, чем их занять; у нас есть ноги, но мы не знаем, куда идти. Нам нет больше места у нас самих; мы у себя чужие, вынужденные ничего не делать, а иностранцы у нас граждане, [имеющие возможность] работать и создавать наше собственное творение. <...>

Любой товар продается оптом или в розницу; иностранцы занимаются и тем, и другим. И где? В Ваших портах, в Ваших главных городах, то есть, где все накапливается и откуда распределяется. Они уже заняли магазины и делают их прибыльными за счет наших торговцев и, чтобы уничтожить всякую возможность работы для тех, кто торгует в розницу, они хотят еще и держать лавки. <...> Они продают до 10 аршин бумази, до 10 фунтов сахара и перца, до дюжины ножей. Ваши же французы, проходя сегодня через их руки и беря их товар, не продают совсем или продают в убыток из-за дешевизны, которую навязывают иностранцы, возможно, нарочно, чтобы <...> остаться в торговле единственными. [Такое положение вещей приводит к тому, что молодые люди, не найдя применения своих сил, так как, желая заняться торговлей, боятся разорения, ничего не делают, бродят по улицам, предаются любви и т. п., являясь нахлебниками государства. — *Прим. пер.*] <...>

Что еще сказать? Что иностранцы, привыкнув у нас ко всему, имеют мнение обо всем. Что они не чужие больше на наших ярмарках; их знают лучше, чем нас. <...> А какое сообщение могут иметь те, у кого больше нет торговли? <...> Вот и видно, что мы не видим дальше своего носа... Итак, иностранцы обогащаются за счет нас... они делают все, мы не делаем ничего; <...> если Бог нам не поможет в лицах Ваших Величеств, наша торговля будет совсем недееспособна. <...>

[Правительство должно взять под контроль обмен французских ливров на иностранную валюту. Монкретьен называет фальшивыми монеты, в частности испанские, в которых не хватает шестой части драгоценного металла в соответствии с номиналом.

Кроме того, существующий курс валют невыгоден Франции, что разоряет ее народ. — *Прим. пер.*]

<...> Необходимость торговли, которая совершалась в последнее время только простым обменом, привела к употреблению денег, чтобы установить точную стоимость продукта, к которой добавлен налог на общественные нужды. Аристотель называет мерой любых вещей по причине того, что добавлением или сокращением можно уравнивать истинную стоимость товаров, которые продаются и которые покупаются.

[Поскольку состояние государственных и частных финансов всегда остается нерешенным, Монкретьен смиренно призывает короля и королеву-мать устра-

нить беспорядок, из которого проистекают дурные нравы, а коррупция становится естественной для целых поколений. — *Прим. пер.*]

[А. Монкретьен категорически против “порчи монет”. Это вызывает только народную ненависть. Напротив, он ратует за увеличение оборота разменной монеты. — *Прим. пер.*]

<...> Имея целью привлечь в наше королевство испанское золото и серебро, надо оценить его намного дороже, так как деньги — не вода, которая течет само-теком; напротив, они <...> накапливаются там, где имеют самую высокую цену. <...>

Кому известно, что деньги стоят на одну шестую меньше за таможенными границами? [Поэтому люди занимаются денежными обменами “из-под полы”. — *Прим. пер.*]

[Чтобы исключить беспорядок в этой сфере, нужно установить места, где будет совершаться обмен, как можно ближе к морю. Из деклараций иностранцев мы сможем увидеть, где они преступают закон таможенные барьеры. — *Прим. пер.*] Если сделать так, как надо, Ваши таможни будут получать большие средства, а не разорятся как сейчас.

И это еще не все. [Следует получить дополнительные блага от установления та-можен на побережье.] На 60—80 фламандских кораблей только 10—12 француз-ских, что делает фламандцев такими нахальными, что кажется, будто мы им должны. Приняв таможенные меры, мы сделаем иностранцев более скромными, а то дело дошло до того, что они не платят налоги, будто бы Вы им разрешили. <...>

Я хочу показать Вашим Величествам, насколько для нас невозможна свобод-ная торговля. <...>

Один иностранный посредник, совершающий сделки на сто тысяч экю, заме-няет в государстве десять наших добрых торговцев и, что хуже всего, без всякой выгоды для страны, поскольку плоды его торговли остаются за границей. Когда такое предпринимается для наших добрых соседей, у нас остается лишь труд их обслуживать, грязь и пот, которые мы собираем, накапливая им блага. Мы бодр-ствуем и работаем, в то время как они спят и отдыхают на солнышке. Мы задыха-емся, в то время как они обедают. И между тем наше Государство, заботясь обо всем мире, томится, ослабляется, портится <...>

Торговля, будучи международным правом людей, должна совершаться среди равных и на равных условиях. И с одной и с другой стороны надо вести ее свобод-но и дружески, без всяких ограничений в стране. Поскольку все французские провинции открыты и свободны для Испании, почему большая и лучшая часть ее провинций будет закрыта и запрещена для Франции? Чем можно опровергнуть эту естественную справедливость?

Нет никакого сомнения, что, если бы Ваши Величества это разрешили и тем самым укрепили торговлю своих подданных, она стала бы вскоре в нашем коро-левстве.

<...> [У Вас только одно средство согласовать Ваше правление с универсальной гармонией мира — нужно думать о пользе всех Ваших подданных. Равная забота обо всех органах человеческого тела сохраняет его здоровье. — *Прим. пер.*] <...>

[...Если Вы обратитесь] к добропорядочным людям [с вопросом] о настоящем состоянии Ваших финансов, Вам сообщат, что в Вашем королевстве есть пять неисчерпаемых источников естественного (природного) богатства, не говоря о тех, которые зависят больше от искусственной практики и, сливаясь и смешиваясь с вышеназванными, рожают большую реку товаров, обильно орошая все провинции. Эти источники или настоящие рудники: зерно, вино, соль, шерсть, полотно. Вместо иностранных шахт, опустошаемых за небольшое количество лет, при том, что восстановиться они могут только через много веков, эти источники возобновляются ежегодно.

Иностранец идет за другими [товарами] в дальние страны, чтобы нам их привезти, а взамен увезти вышеупомянутые продукты, которые абсолютно необходимы для человеческой жизни.

Поэтому, как настоящие граждане, они Вам посоветуют, искренне и свободно, не позволять никогда этого обмена, потому что Ваши народы не были бы этим обеспечены и Ваши финансы не увеличивались бы, чего нельзя получить, не повышая ярмарочного налогообложения; так как с одной стороны, чем выше будут налоги, тем больше выгоды для Вас; а с другой, — если иностранец захочет из-за налогов взять меньше, Ваши подданные будут иметь эти товары по лучшим ценам, а их удобство — это Ваша выгода. Наконец, ничуть не сомневайтесь: не опасайтесь совсем, что торговля в Вашем королевстве сократится, а значит [и уменьшится] Вам доход. Самые большие сокровища всегда приходят туда, где больше предметов, необходимых для жизни, так что нам не нужны ни золотые, ни серебряные рудники...

Отнюдь не избыток золота и серебра, не количество жемчуга и бриллиантов делает государства богатыми и процветающими; [богатство] — это обилие вещей, необходимых для жизни и для производства одежды; у кого этого больше, тот имеет больше благ. <...> ...Действительно, мы стали больше иметь золота и серебра, чем было у наших отцов, но мы не стали более зажиточными и более богатыми. <...>

[Монкретьен призывает французов поучаствовать в колониальных завоеваниях, создавая крупные торговые компании по примеру Ост-Индских в Англии и Голландии, а для этого развивать флот и морские перевозки. — *Прим. пер.*] <...>

Кто смог бы порицать принца, если бы он хотел найти облегчение своего государства в большой торговле? Если своей собственной заботой и трудом он попытался бы выявить несколько законных средств обогащения? Цель оправдывает средства... Единственно государственная необходимость должна извинить принца за этот способ приобретения денег, тем более, что заражение пороком, который мог бы там быть, расходуется в общественной пользе. Возможно, похвально, если он [принц] найдет там средство сократить налоги, которые он накладывает на свой народ. Но... лучше бы принц держал свои руки чистыми и опрятными, чтобы избежать всего того, что приходит из монопольной торговли, как не сделали некоторые неаполитанские короли, доведя почти всех своих подданных до крайней бедности; и чтобы, становясь хорошим купцом, [правитель] не забывал быть Королем. Впрочем, у французских монархов руки только для того, чтобы держать скипетры.

<...> Ваши Величества имеют значительный интерес в том, чтобы управлять всеми направлениями торговли, которые ведутся в королевстве, что облегчит жизнь Ваших подданных, а с другой стороны, приведет не только к удобству, но и богатству государства. Здесь кто-то может меня остановить и возразить, что теперь невозможно сделать так, чтобы товары стоили так дешево, как в прошлом, потому что огромное количество золота и серебра [хлынуло] сейчас в Европу из рудников Америки, что повысило цену всех видов продуктов. Я сразу отвечу, что присущая товарам стоимость незыблема, но случайна цена, которая зависит от многих вещей, становясь больше или меньше; что ничего не дорого, что не было бы дешево, нет ничего дешевого, что не могло бы быть дорогим; что, впрочем, не всегда можно следовать за мерой и объемом денег, поскольку отмечаются годы, когда повысившиеся вдвое цены, остались почти вдвое ниже, нежели они есть в настоящее время. <...>

[Правители должны приказывать и следить за тем, чтобы цены были приближены к справедливой цене, установленной милосердием Бога и королевской милостью для всех людей, которым Бог дал жизнь; ограничить произвол монополистов продуктов, которые способствуют дороговизне, спекулируют и пожирают все продовольствие и пищу народа.

Монкретьен рассматривает в качестве примера торговлю зерном, винами и т. п. — *Прим. пер.*]

О навигации

<...> Веками люди делали все, чтобы прославить Францию. <...>

[Теперь добродетель оставлена] и Вам, Государь, подлежит повторно очищать эти Авгиевы конюшни. <...>

...Франция должна быть названа матерью доблестных и благоразумных людей и... королевой христианского мира, школой вежливости, лавкой искусств, одним словом, славой мира, которой повинуются не только все земли, но и все моря.

Именно для этого, [для поддержки славы королевства], Государь [главным средством может и должна служить] навигация. [Учитывая почести, которые Вам воздадут, и выгоды, которые может получить Ваш народ, Вы должны заботиться о том, чтобы довести навигацию до совершенства. — *Прим. пер.*]

Это самая красивая деятельность в мире, также как и самая рискованная. К ней прибегали все нации, которые хотели приобрести действительно репутацию оружием, причем не только в наше время, но и в древности. [Монкретьен находил в имени “галлы” еврейские и арамейские корни в значении “навигатор”. — *Прим. пер.*]

<...> Мы должны признать, что португальцы и испанцы превзошли своих современников тем, что они лучше всех познали выгоды и удобства навигации. <...>

[Англичане, голландцы, датчане также хорошо используют преимущества своего положения на берегах морей. — *Прим. пер.*]

<...> Ничто не придает столько наглости и нахальства иностранцам, не только в их странах, но и у нас, не только на море, но и на суше, как то, что они нас признают худшей державой на морях. <...>

Король должен защищать моряков, не отбирать у них ту малую прибыль, что им достается. Необходимо распорядиться об использовании с максимальной выгодой морских побережий Франции; расширять торговлю с Востоком и, конечно, с соседями; развивать свои колонии.

Именно с помощью навигации Вы сможете доставить все то, что Вы найдете необходимым, другим народам. <...>

[Навигация открывает новые большие и неисчерпаемые источники богатства государства. Подданные смогут освободиться от излишка продуктов, произведенных в мастерских и на мануфактурах, так как колонии дают дополнительные возможности для сбыта товаров. Кроме того, эти страны расположены в таком климате, что могут производить продукты, в которых королевство испытывает большую потребность: пряности, тропические фрукты, а также вина, оливковое масло. — *Прим. пер.*]

О примере и главных заботах принца

Государь! Это красивое слово вырезано золотыми буквами в храме Аполлона в Дельфах и сосредоточило в себе всю мудрость, которая может принадлежать человеку, какие бы личные качества он ни имел. <...> Бог захотел удостоить Вас чести быть страшим из принцев земли, первой короной мира, обязав быть лучшим из королей. <...> Хорошо приказывать — это искусство, быть королем — это ремесло, требующее знать все [о своем королевстве].

<...> Добрый принц считает себя рожденным для своего народа, стремится к его благу, спокойствию и довольству. Плохой принц думает, что весь мир был сделан для него, стремится только к своей выгоде или к своему удовольствию. Добрый заботится о благочестии, хранит справедливость, поддерживает веру. Плохой не боится и не любит Бога... Добрый придерживается хороших законов, устанавливает и сохраняет их силу. Плохой ежечасно уклоняется от этого, забывая, что должен защищать, уменьшая свой авторитет. Добрый заботится о пользе своего государства, об обогащении своих подданных. Плохой строится на их руинах. <...> Добрый щадит честь женщин. Плохой хвалится их стыдом. <...> Добрый боится за своих подданных. Плохой боится их. Добрый старается собирать с них как можно меньше поборов. <...> Плохой их обременяет тяжелыми налогами, пьет их кровь. <...> Добрый обожаем своими подданными, любим своими слугами, благословляем всем миром. Плохого ненавидят и проклинают все. <...>

[Итак, Монкретьен формулирует следующие обязанности государя перед обществом.

1. Поддержка богоугодных дел должна занимать принца в первую очередь. “Король должен заставлять подданных, чтобы Бог царил в их душах”. — *Прим. пер.*] <...>

2. Теперь, когда во всех государствах тысячи видов налогов, поэтому кажется еще более необходимым, чтобы каждый отдавал свое состояние по декларации, показывая каков его доход. [Возникшие изменения требуют новых описей товаров, подсчета людей, деклараций, чтобы подати собирались по справедливости. — *Прим. пер.*]

У вас нет, государь, лучшего средства ответить на справедливые жалобы бедняков против богатых, которые <...> давят на более слабых, перенося собственную ношу на тех, кто уже и так изнемогает.

[Декларации помогут уничтожить взяточничество некоторых офицеров, чиновников, сборщиков налогов. — *Прим. пер.*] <...>

Тем самым Вы узнаете расточителей, банкротов, ростовщиков и [сможете устранить крайнюю бедность одних и чрезмерное богатство других, от чего рождаются бунты и гражданские войны. — *Прим. пер.*].

[Во-первых, перепись подданных по возрасту и трудовым качествам позволит определить, сколько людей государство может задействовать на войне, отправить в колонии, определить на тяжелые общественные работы. — *Прим. пер.*] Во-вторых, учитывая ресурсы, можно будет понять, каковы запасы в Государстве, сколько оно производит, сколько можно вывезти без ущерба для него и, наконец, сколько продовольствия необходимо городским жителям. И самым главным плодом этого — то, что мы сможем понять, каким ремеслом занимается каждый, к какой профессии принадлежит, делая неверной нашу пословицу, что половина мира не знает, как другая живет.

Принц, который желает прожить в мире и этим сохранить народ, должен всегда быть подготовлен к войне. Это сохраняется двумя средствами: мужеством против врагов и согласием между подданными. <...>

[3. Отсюда третья обязанность государя — обеспечивать военное могущество королевства и мир в стране.

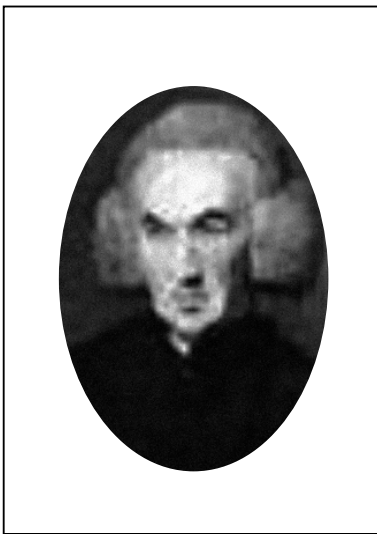
4. Главная цель государя — справедливость, он должен вершить правосудие через трибуналы, через своих представителей. Это его священный долг. — *Прим. пер.*]

Государь, если Вы желаете, чтобы Вам хорошо служили, заставьте своих подданных любить добродетель ради нее самой!

Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. / сопред. редкол. Г.Г. Фетисов, А.Г. Худокормов. — Т. 1 : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М. : Мысль, 2004. — С. 168—182.

Томас МЕН

1571—1641

Твір “Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства” залишався протягом ста років євангелієм меркантилізму... Якщо меркантилізм має епохальний твір, то таким твором слід визнати книгу Мена.

Карл Маркс

Томас Мен — один із директорів Ост-Індської компанії, відомий державний діяч, публіцист, типовий представник англійського меркантилізму.

Народився у сім'ї потомствених ремісників і торговців. Його дід карбував монети на лондонському монетному дворі, а батько займався комерцією, торгуючи шовком та оксамитами. Рано втративши батька, Томас з юних літ працював у лавці та конторі вітчима — багатого купця, одного із засновників Ост-Індської компанії. Свою кар'єру Т. Мен розпочав у Левантійській торго-

вельній компанії. Здійснюючи торгівлю в межах цієї компанії, він побував у багатьох країнах, декілька років проживав в Італії.

Здобувши певний досвід заняття комерційною діяльністю, Т. Мен влаштувався на службу до Ост-Індської компанії. У 1615 р. він був обраний до ради директорів Ост-Індської компанії. Його активна діяльність, спрямована на захист інтересів компанії у парламенті та у пресі не залишилась непоміченою. У 1622 р. Т. Мена було включено до складу спеціальної державної комісії з торгів-

лі, яка відігравала роль дорадчого органу при королі для вирішення фінансових та торговельних проблем, що виникали в Англії. Дискусії та обговорення, що велись у комісії в 20-ті роки XVII ст. багато в чому сприяли формуванню основних принципів політики англійського меркантилізму. Сам Т. Мен, використовуючи своє становище у суспільстві, активно захищав інтереси Ост-Індської компанії як у пресі, так і в парламенті, зокрема, право на вивіз грошей із країни.

Помер Т. Мен поважним володарем великих земельних маєтків та однією з найбагатших людей у Лондоні, “стратегом торгівлі”, автором відомих творів.

У памфлеті “Роздуми щодо торгівлі Англії з Ост-Індією” (1621) Т. Мен захищає Ост-Індську торгівлю від нападів на неї з боку прихильників монетарної системи. При цьому він формулює основні принципи меркантилізму в Англії. Ця праця є цікавою ще й тому, що автор детально аналізує перші десятиліття англійської торгівлі з Ост-Індією. Здійснене дослідником порівняння двох шляхів надходження індійських товарів в Європу — сушею від Перської затоки до берегів Малої Азії через турецькі володіння та морським шляхом навколо Африки від Перської затоки — наочно демонструє кардинальні зміни в торговельних шляхах, які спричинили занепад італійських міст та Левантійської компанії в Англії, а також економічне піднесення європейських держав, розташованих на узбережжі Атлантичного океану. Значний інтерес становлять наведені Т. Меном відомості щодо обсягів тогочасної торгівлі, її наповнення, ціни тощо.

У 1628 р. Т. Мен пише “Петицію лондонських купців, що торгують з Інді-

єю”, яку було направлено до палати громад. Петиція мала ті ж цілі, що й попередня праця.

Основний твір Т. Мена “Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі, як регулятор нашого багатства” (1664 р. — надруковано після смерті сином) витримав шість перевидань у XVII і XVIII ст. У цьому трактаті були зібрані різні статті, написані Меном у період з 1625 по 1630 р. Тут Т. Мен не розглядає безпосередньо діяльності Ост-Індської компанії, а систематично викладає *credo* пізнього меркантилізму, критикуючи прихильників монетарної системи.

Значення праці Т. Мена в історії економічних учень полягає в тому, що вона стала однією з перших спроб:

- осмислення економічних проблем на рівні національної економіки в цілому;

- подолання релігійних догм середньовіччя, пов’язаних з уявленням про торгівлю як різновид паразитизму;

- ґрунтовного дослідження міжнародної торгівлі та обґрунтування доктрини активного торговельного балансу;

- осмислення ролі держави в організації господарської життєдіяльності суспільства;

- виявлення закономірностей товарно-грошового обігу тощо.

У цій праці Т. Мен виступив за активний розвиток торгівлі, вважаючи її основним засобом накопичення багатства в державі. Він доводив, що ті держави, які не ведуть торгівлі, не можуть ні розбагатіти, ні збанкрутувати. Т. Мен стверджував, що тільки торгівля здатна забезпечити зміни в рівні добробуту. Активно борючись за право вивозу грошей з країни, він порівнював

купця з хліборобом, який сіє насіння, щоб потім отримати багатий врожай. Тому запорукою зростання добробуту нації вважав перевищення експорту над імпортом, а не залучення грошей до країни, як вважали прибічники раннього меркантилізму. У зв'язку з цим Т. Мен критично ставився до державного регулювання курсу валют і різного роду обмежень у сфері грошового обігу.

Т. Мен стверджував також, що для процвітання торгівлі потрібен високий рівень розвитку промисловості, але застерігав від небезпеки спеціалізації тільки на одній галузі, навіть якщо вона є найвигідніша, оскільки це робило багатство країни дуже залежним від світової кон'юнктури.

Велике значення Т. Мен надавав працелюбству нації і вважав, що нації, які володіють меншими ресурсами, трудолюбніші і тому досягають кращих успіхів у виробництві і торгівлі. Мен особливо наголошував на позитивній ролі лихварства, яке сприяє накопиченню грошових засобів і перетворенню їх на торговий капітал.

Свого часу А. Сміт зазначав, що сам заголовок книги Т. Мена став основним

положенням політичної економії тієї епохи не лише в Англії, а й в інших торговельних країнах¹. На думку К. Маркса, цей твір "...має вже в першому виданні специфічне значення, спрямоване проти початкової, такої, що захищалося тоді як державна практика, монетарної системи, тому є свідомим, відокремленням меркантилізму від материнської системи. Вже у своєму початковому вигляді цей твір витримав багато видань і здійснив безпосередній вплив на законодавство. В абсолютно переробленому автором і опублікованому лише після його смерті виданні 1664 р. під назвою "Багатство Англії у зовнішній торгівлі" ("*England's treasure by foreign trade*") він залишився для наступних поколінь євангелієм меркантилізму..."².

¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; пер. с англ. ; предисл. В.С. Афанасьева. — М. : Эксмо, 2007. — С. 424.

² Маркс К. Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 20. — С. 240—241.

Т. Мен. БОГАТСТВО АНГЛИИ ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ, или БАЛАНС НАШЕЙ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ КАК РЕГУЛЯТОР НАШЕГО БОГАТСТВА

СОДЕРЖАНИЕ

- Глава I.* The Qualities which are required in a perfect Merchant of Forraign Trade.
- Глава II.* Способы обогащения нашего королевства и увеличения количества денег в стране.
- Глава III.* Пути и средства увеличения вывоза наших товаров и уменьшения нашего потребления иностранных товаров.
- Глава IV.* Вывоз наших денег в торговле является средством увеличить наше богатство.
- Глава V.* Внешняя торговля является единственным средством повысить цену нашей земли.
- Глава VI.* The Spanish Treasure cannot be kept from other Kingdoms by any prohibition made in Spain.
- Глава VII.* Различные выгоды от внешней торговли.
- Глава VIII.* Повышение или понижение стоимости наших денег не может ни обогатить королевство деньгами, ни помешать вывозу денег.
- Глава IX.* A Toleration for Forraign Coins to pass current here at higher rates then their value with our Standard, will not encrease our Treasure.
- Глава X.* Соблюдение статута “Об истрачении” иностранцами не может ни увеличить, ни тем более удержать наши деньги в стране.
- Глава XI.* Наше богатство не увеличится, если мы предпишем купцу, вывозящему рыбу, зерно или военные припасы, ввозить обратно всю или часть стоимости их в виде денег.
- Глава XII.* The undervaluing of our Money which is delivered or received by Bills of Exchange here or beyond the Seas, cannot decrease our treasure.
- Глава XIII.* The Merchant who is a mere Exchanger of money by Bills cannot increase or decrease out treasure.
- Глава XIV.* The admirable feats supposed to be done by Bankers and the Merchants Exchange.
- Глава XV.* О некоторых излишествах и злоупотреблениях в государстве, которые все же не приводят к упадку нашей торговли и богатства (денег).
- Глава XVI.* How the Revenues and Incomes of Princes may justly be raised.
- Глава XVII.* Whether it be necessary for great Princes to lay up store of Treasure
- Глава XVIII.* How much Treasure a Prince may conveniently lay up yearly.
- Глава XIX.* О некоторых влияниях естественных и искусственных богатств на государство.

Глава II

СПОСОБЫ ОБОГАЩЕНИЯ НАШЕГО КОРОЛЕВСТВА И УВЕЛИЧЕНИЯ КОЛИЧЕСТВА ДЕНЕГ В СТРАНЕ

Хотя королевство может быть обогащено дарами, полученными от других стран, или их грабежом, все же эти пути обогащения ненадежны и имеют малое значение. Поэтому обычным средством для увеличения нашего богатства и денег является внешняя торговля. При этом мы должны постоянно соблюдать следующее правило: продавать иностранцам ежегодно на большую сумму, чем мы покупаем у них. Предположим, что наше королевство обильно снабжено сукном, свинцом, оловом, железом, рыбой и другими отечественными товарами, избыток которых мы ежегодно вывозим за границу на сумму 2 200 000 фунтов; и в то же время мы покупаем за границей и ввозим к себе иностранных товаров для собственного потребления на 2 000 000 фунтов. При соблюдении этого правила в нашей торговле мы можем быть уверенными, что королевство будет обогащаться ежегодно на 200 000 фунтов, которые будут ввозиться к нам в виде денег, так как та часть наших товаров, за которую мы не получим в обмен товары же, будет по необходимости ввезена в виде денег.

<...> Сначала я расскажу кое-что, относящееся к путям и средствам, какими можно увеличить наш вывоз и уменьшить ввоз иностранных товаров, а затем я приведу некоторые другие аргументы — как положительные, так и отрицательные, в подкрепление высказанных здесь положений, и тем покажу, что все другие средства, какие обычно предлагаются для обогащения королевства деньгами, вообще недостаточны и ошибочны.

Глава III

ПУТИ И СРЕДСТВА УВЕЛИЧЕНИЯ ВЫВОЗА НАШИХ ТОВАРОВ И УМЕНЬШЕНИЯ НАШЕГО ПОТРЕБЛЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ТОВАРОВ

Масса товаров королевства, в обмен на которые мы снабжаемся иностранными товарами, делится на естественные и искусственные. Естественное богатство представляет собою лишь то, что мы можем уделить, сверх необходимого для нашего собственного потребления, и вывезти за границу. Искусственное богатство состоит из продуктов нашей промышленности и зависит также от торговли иностранными товарами <...>.

1. <...> Хотя наше государство чрезвычайно богато от природы, все же его богатство можно было бы еще увеличить, обрабатывая обширные пустоши (которые бесконечны) под такие культуры, которые не помешали бы доходам других обработанных земель, но помогли бы нам избавиться от ввоза таких товаров, как конопля, лен, снасти, табак и различные другие предметы, которые теперь мы привозим из-за границы к великому нашему разорению.

2. Мы можем также уменьшить наш ввоз, если откажемся от чрезмерного потребления иностранных товаров в нашем питании и одежде, что при частой смене

моды только увеличивает расточительность и расходы, каковы пороки в настоящее время распространены среди нас больше, чем в прежние времена. Эти недостатки легко можно исправить введением таких законов, какие практикуются в других странах против подобных излишеств, где существование приказов о потреблении товаров собственного производства препятствует ввозу иностранных, без каких бы то ни было запрещений или оскорблений для иностранцев в их взаимных торговых отношениях.

3. При нашем вывозе мы должны принимать во внимание не только наши излишки, но также и нужды наших соседей. За те товары, которые им нужны и которые они нигде в другом месте достать не могут, мы можем (помимо продажи сырья) много выиграть на переработке их и продаже полученных изделий по столь высоким ценам, какие возможны без уменьшения сбыта этих товаров. Но излишки таких наших товаров, которые хоть и нужны иностранцам, но могут быть получены ими также и из других стран, либо таких товаров, потребление которых они могут прекратить, заменив их подобными же, но более дешевыми товарами из других мест, — мы должны продавать по возможности дешево, лишь бы не терять сбыта таких товаров.

Государство в некоторых случаях выигрывает много, в то время как частные лица получают малые доходы

Мы нашли, что снижение цены на эти и некоторые другие товары на 25 % уменьшает доходы отдельных лиц, но повышает более чем на 50 % вывоз этих товаров, что является благом для государства в целом. Когда сукно дорого, другие народы начинают сами выделывать его, и мы знаем, что они не нуждаются ни в мастерах, ни в материалах для этого. Когда же сукно дешево, они прекращают это производство, и это длится до тех пор, пока повышение цен не заставит их снова прибегнуть к этому средству. Такие изменения научили нас тому, что напрасно стали бы мы ожидать больших доходов от наших товаров, чем условия других стран позволяют им дать нам. И лучше нам приложить все усилия к тому, чтобы внимательной и старательной работой, без обмана, улучшить выделку нашего сукна и других промышленных товаров, что повысит оценку их и увеличит их потребление.

4. Стоимость вывозимых товаров точно также может быть сильно повышена, если мы сами будем вывозить их на наших собственных судах, так как тогда мы получим не только стоимость наших товаров у нас в стране, но также и ту пользу, которую получает иностранный купец, покупающий их у нас для перепродажи у себя на родине, а также сумму расходов на страховку и фрахт за перевозку их за море. <...>

5. Точно также экономное потребление нашего естественного богатства сильно повысило бы ежегодный вывоз его за границу. И если уж мы хотим быть расточительны в своей одежде, то пусть она будет сделана из наших собственных материалов и промышленных продуктов, как сукно, кружева, вышивки и т. п., тогда излишества богатых могут дать работу бедным, хотя их работа могла бы быть более прибыльной для государства, если бы она производилась для иностранцев.

6. Рыба в морях его величества в Англии, Шотландии и Ирландии является нашим естественным богатством, и добыча ее не требует ничего, кроме труда. Точно также наши колонии в Новой Англии, Виргинии, Гренландии, на Летних островах и Ньюфаундленде обладают большими рыбными богатствами и могут дать работу для поддержания большого числа бедных и для увеличения нашей падающей торговли.

Как некоторые государства разбогатели

7. Если мы станем складом иностранного зерна, индиго, пряностей, шелка-сырца, хлопка или какого-либо другого товара, ввозимого из-за границы, то это увеличит судоходство, торговлю, количество денег в стране и королевские таможенные пошлины при вывозе этих товаров снова в места, где в них нуждаются. Такого рода торговля послужила главной причиной возвышения Венеции, Генуи, Нидерландов и некоторых других стран, а Англия для такой цели расположена наиболее удобно и не нуждается, для этого ни в чем, кроме прилежания и старания своих подданных.

8. Мы должны также ценить и отдавать должное тем отраслям торговли, которую мы ведем с отдаленными странами, так как, помимо увеличения судоходства и числа моряков, товары, посылаемые туда и получаемые оттуда, дают гораздо больше выгоды для королевства, чем торговля с ближайшими странами.

Торговля с Ост-Индией является наиболее выгодной для короля и королевства

Например: предположим, перец стоит здесь два шиллинга за фунт; если купец привозит его из Голландии, из Амстердама, то, заплатив там 20 пенсов за фунт, он здесь хорошо заработает на нем. Но если тот же купец привезет этот перец из Ост-Индии, он там заплатит за него самое большее 3 пенса за фунт и получит огромную выгоду не только на перце, который нужен нам для удовлетворения наших потребностей, но также и на том огромном количестве его, которое мы вывозим ежегодно в различные другие страны для продажи там по более высоким ценам.

<...> Из этого ясно, что мы получаем гораздо большую выгоду от этих индийских товаров, чем те страны, где эти товары произрастают и которым они, собственно, принадлежат, являясь естественным богатством этих стран.

Разница между выгодой для королевства и пользой купца

Но для лучшего понимания этой подробности мы должны различать выгоду королевства и пользу купца, так как хотя королевству этот перец стоит не больше, чем ранее указано, либо какой-либо другой товар, купленный за границей, не дороже того, что иностранный купец получает от нас за него, — но купцу он стоит дороже, так как он, помимо указанной цены, платит также фрахт, страховку, таможенные пошлины и другие расходы, которые чрезвычайно велики в этих длительных путешествиях. Но все это не отражается на платежном балансе королевства, являясь лишь переходом средств от одного подданного к другому и не составляя убытка для королевства. Если все это принять во внимание, а также

учесть, что такая торговля является поддержкой других видов нашей торговли и нашего судоходства во Францию, Италию, Турцию и восточные страны и другие места, благодаря доставке и продаже им товаров, которые мы ежегодно ввозим к себе из Ост-Индии, то это заставит нас приложить наивысшие старания к тому, чтобы поддерживать и расширять это великое и благородное дело, имеющее такое большое значение для блага, силы и счастья страны. <...>

9. Очень выгодно было бы также вывозить наши деньги, как и товары, так как если это делается только в целях торговли, то это увеличивает наше богатство. <...>

10. Правильной политикой и выгодной для государства будет допускать, чтобы товары, изготовленные из иностранного сырья, как бархат и другие шелка, бумази, крученый шелк и т. п., вывозились беспошлинно. Эти производства дадут работу множеству бедного народа и сильно увеличат ежегодный вывоз таких товаров за границу, благодаря чему увеличится ввоз иностранного сырья, что улучшит поступление государственных пошлин. <...>

11. Необходимо также не обременять слишком большими пошлинами наши отечественные товары, чтобы не удорожать их слишком для иностранцев и не препятствовать этим их продаже. И особенно это относится к иностранным товарам, ввезенным для дальнейшего вывоза, так как в противном случае этот вид торговли (столь важный для благосостояния страны) не сможет ни процветать, ни существовать. Но потребление таких иностранных товаров в нашем королевстве может быть обложено большими пошлинами, что составит выгоду для королевства в отношении торгового баланса и тем даст возможность королю больше средств сберегать из его ежегодных доходов. <...>

12. И, наконец, мы должны стараться изготовить как можно больше своих собственных товаров, будь то естественные или искусственные. А так как людей, живущих ремеслами, гораздо больше, чем тех, кто добывает плоды земли, то мы должны старательнее всего поддерживать те усилия множества, в которых заключается наибольшая сила и богатство и короля и королевства, так как там, где население многочисленно и ремесла процветают, там торговля должна быть обширной и страна богатой. Железная руда в рудниках не многого стоит по сравнению с пользой и работой, которые она дает, когда она вырыта, перевезена, куплена, продана, отлита в артиллерийские орудия, мушкеты и многие другие военные орудия для нападения и защиты, выкована в якоря, болты, клинья, гвозди и т. п., употребляемые для судов, домов, телег, карет, плугов и других орудий для обработки земли. <...>

Глава IV

**ВЫВОЗ НАШИХ ДЕНЕГ В ТОРГОВЛЕ ЯВЛЯЕТСЯ СРЕДСТВОМ
УВЕЛИЧИТЬ НАШЕ БОГАТСТВО**

Этот взгляд настолько противоположен обычному мнению, что требует многих и сильных доводов для того, чтобы он был принят множеством людей, горько сетующих, когда они видят, как деньги вывозятся из нашей страны, считая, что мы теряем окончательно это количество из наших средств и что это прямо противоречит давно существующим законам, введенным и подтвержденным мудростью нашего королевства в лице парламента, и что во многих местах, даже в самой Испании, которая является источником денег, вывоз их воспрещен, за исключением лишь некоторых случаев. На это я могу ответить, что Венеция, Флоренция, Генуя и Нидерланды и некоторые другие государства разрешают вывоз денег, их народы одобряют это и находят в этом большую выгоду. Но все это лишь разговоры, никого не убеждающие, а потому мы должны привести здесь такие доказательства, которые касаются поднятого нами вопроса.

Во-первых, я принимаю, как установленное, — и ни один разумный человек не станет этого отрицать, — что мы не имеем другого средства разбогатеть, как только с помощью внешней торговли, так как золотых и серебряных рудников мы не имеем. <...>

Деньги порождают торговлю, а торговля увеличивает деньги

<...> Когда мы готовим товары для вывоза и отправляем каждого товара столько, сколько мы можем уделить сверх необходимого для нас, то мы не хотим сказать, что для того мы должны вывозить наши деньги, чтобы ввозить обратно сейчас же эти деньги, но для того, чтобы сначала расширить нашу торговлю, закупая больше иностранных товаров, которые мы затем снова вывозим и таким путем увеличиваем количество денег нашей страны.

И хотя таким образом мы ежегодно увеличиваем наш ввоз для поддержания нашего судоходства и моряков, для увеличения пошлин его величества и других выгод, все же наше потребление иностранных товаров не увеличивается. Так что это увеличение ввоза товаров с помощью наших наличных денег, в конце концов, после вывоза этих товаров снова за границу, превращается в ввоз гораздо большего количества денег, чем было в свое время вывезено, что подтверждается следующими тремя примерами.

<...> Я предполагаю, что 100 000 фунтов, посланные на наших судах в восточные страны, дадут возможность закупить там один миллион четвертей пшеницы франке судно. Если затем эта пшеница будет привезена в Англию и будет храниться на складах для продажи ее в подходящий момент в Испанию или Италию, то она будет продана не меньше, как за 200 000 фунтов, что даст большую прибыль купцу, и в то же время мы видим, что королевство при этом удвоит отправленную за границу сумму.

Торговля с отдаленными странами более выгодна для государства

<...> Если же поездка коротка и товары дороги, то они не займут много судов, и прибыль на таких товарах будет гораздо меньше. Так что если мы вывезем 100 000 фунтов в Турцию и закупим там шелк-сырец, привезем его в Англию и затем вывезем во Францию, Нидерланды или Германию, то купец будет иметь хороший заработок, хотя продаст его только за 150 000 фунтов. Таким образом, если мы возьмем средний размер путешествия, то вывезенные деньги вернутся обратно более чем в тройном размере. Некоторые могут возразить, что они возвращаются в виде товаров, а не в виде наличных денег, как вывозятся.

На это я отвечу <...>, что если наше годовое потребление иностранных товаров будет не больше того, о котором мы уже говорили, а наш вывоз так мощно увеличится описанным способом торговли наличными деньгами, то само собой понятно, что весь излишек или разница вернется к нам либо в виде денег, либо в таких товарах, которые, как уже ясно показано, будут еще лучшим средством увеличить наше богатство.

Поговорка говорит: “Кто имеет товары, тот будет иметь выгоду и деньги”

С капиталом королевства дело обстоит так же, как с имуществом частных лиц: ведь ни королевство, ни имеющие запас товаров частные лица не говорят, что они не рискнут или не будут торговать своими деньгами (что было бы смешно), но превращают их в товары, чем они умножают свои деньги и таким образом непрерывным и упорядоченным обменом денег на товары и товаров на деньги обогащают, а когда пожелают, превращают все свое состояние в деньги, так как те, кто имеет товары, не могут испытывать недостаток в деньгах.

Нельзя также сказать, что деньги — это жизнь торговли, как будто бы торговля не может существовать без денег. Ведь мы знаем, что существовала большая торговля путем обмена, так называемая меновая торговля, когда денег было очень мало. Итальянцы и некоторые другие народы имели такие средства против этого недостатка, что он не мешал им и не приводил к упадку их торговлю: они переводили долговые расписки и имели банки государственные и частные, где они производили ежедневно свои взаимные расчеты на очень большие суммы с легкостью, и вполне удовлетворительно для всех с помощью одних только записей, в то время как их деньги, которые лежали в основе этих кредитов, использовались во внешней торговле как товар, и таким путем в этих странах им приходилось очень мало пользоваться деньгами, помимо обычных расходов. Следовательно, не противодействие отливу денег из нашего королевства, но нужда в наших товарах в других странах и их использование и наша нужда в их товарах создают вывоз и потребление с обеих сторон, что вызывает быструю и обширную торговлю. Если мы были некогда бедны, а теперь имеем некоторый запас денег, которые решили хранить у себя в королевстве, то заставит ли это другие страны потреблять больше наших товаров, чем прежде, и сможем ли мы сказать, что наш торговый оборот ускорился и расширился? Конечно нет, мы не скажем, что это так, но даже скорее можем ожидать обратного, так как все люди знают, что обилие денег в королевстве делает отечественные товары дороже, что хотя, может быть, и выгодно некоторым частным лицам, но прямо противоположно благу государства в отно-

шении размеров торговли. Если обилие денег делает товары дорогими, то дороговизна заставляет уменьшать потребление и использование их. <...> И хотя это — жестокий урок для некоторых наших крупных землевладельцев, все же это урок полезный для всех, а то как бы не случилось, что мы потеряем вновь тот небольшой запас денег, который мы приобрели торговлей, если откажемся вложить наши деньги в торговлю. <...>

Имеется еще одно — два возражения, таких же слабых, как и все остальные, а именно: если мы будем торговать нашими деньгами, мы будем вывозить меньше товаров; как будто бы те страны, которые до сих пор потребляли наше сукно, свинец, олово, железо, рыбу и т. п., будут теперь пользоваться нашими деньгами вместо этих товаров, что, конечно, просто нелепо было бы утверждать; или будто бы купец не станет скорее вывозить товары, на которых он может надеяться получить какую-то выгоду, чем деньги, которые остаются тем же, чем они были, без увеличения в количестве.

Наоборот, существует много стран, которые могут дать нам очень выгодную торговлю за наши деньги и которые в противном случае не имели бы с нами никакой торговли вообще, потому что они не потребляют наших товаров вовсе, как, например, Ост-Индия в самом начале нашей торговли с нею, хотя благодаря нашим стараниям эти страны уже начали потреблять много нашего свинца, сукна, олова и других предметов, что является ценным прибавлением к предыдущему экспорту наших товаров.

Опять-таки, некоторые люди ссылаются на то, что те страны, которые позволяют вывозить деньги, делают это потому, что они имеют мало или не имеют совсем товаров для торговли ими, у нас же имеется огромный фонд товаров, а потому их действия не могут быть примером для нас.

На это ответим коротко, что если мы имеем такие количества товаров, которые полностью снабжают нас всеми необходимыми нам вещами из-за границы, то почему мы должны сомневаться в том, что наши деньги, вывезенные для торговли, не вернутся к нам обратно снова в виде денег вместе с большой прибылью, как мы это описали ранее? А с другой стороны, если те страны, которые вывозят свои деньги, делают это потому, что у них мало собственных товаров, то как же получается, что они имеют так много денег, как мы постоянно видим это в тех местах, которые свободно разрешают вывозить деньги во всякое время и кому угодно? Я отвечаю: просто торговлей. Не то каким же еще другим путем могут они добыть деньги, не имея ни золотых, ни серебряных рудников?

О делах человеческих нужно судить по их результатам

Таким образом ясно видно, что в том случае, когда это важное дело внимательно обсуждено до конца., — мы приходим к выводам, как раз обратным тем, какие делает большинство людей, так как они смотрят не дальше начала этого дела, что и приводит их к неправильным выводам. Ведь если мы будем судить о фермере по его действиям только во время посева, когда он бросает в землю много хорошего зерна, мы сочтем его сумасшедшим; если же мы посмотрим на то, что получилось из его трудов, при жатве, которая является завершением его стараний, мы увидим достойный, и обильный результат его действий. <...>

Глава V

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ ЯВЛЯЕТСЯ ЕДИНСТВЕННЫМ СРЕДСТВОМ ПОВЫСИТЬ ЦЕНУ НАШЕЙ ЗЕМЛИ

Всем известна пословица, что обилие или недостаток денег делают все вещи дорогими или дешевыми. Как я уже показал, количество денег либо увеличивает, либо уменьшается при внешней торговле — в зависимости от того, имеем ли мы в ней активный или пассивный баланс. Мое рассуждение опирается на то, что я различаю кажущееся обилие денег от действительного, которое одно только существенно и способно расширять внешнюю торговлю. Ведь существуют различные пути и средства, с помощью коих можно наводнить королевство деньгами, но которые не обогащают, а скорее разоряют его целым рядом всегда возникающих при этом затруднений.

Во-первых, если мы переплавим наши золотые и серебряные изделия на монеты (что не подходит для величия такого большого королевства, за исключением случаев большой крайности), то это даст обилие денег на время, но богаче мы от этого не станем, и даже в таком виде наши деньги окажутся более удобными для вывоза из королевства в том случае, когда мы разоряем себя ввозом излишка иностранных товаров, либо будем вести войну на море или на суше в тех местах, где мы не можем кормить и одевать солдат и снабжать армию нашим собственным отечественным провиантом; и таким путем наши деньги скоро истощатся.

Затем, если мы думаем накопить много денег, разрешая принимать иностранную монету по более высокому курсу, чем ее внутренняя стоимость, по сравнению с нашим стандартом, либо путем понижения или повышения стоимости наших собственных денег <...>, то все это представит очень много затруднений и неудобств. <...> Но если даже допустить, что таким путем в королевство попадет много денег, то все же мы не станем от этого богаче, да и богатство это, полученное таким путем, не удержится долго у нас. Ведь если иностранные или английские купцы ввозят деньги, то это должно быть сделано в расчете на получение прибыли либо за уже вывезенные товары, либо за товары, которые должны быть вывезены позже; ничто не может помешать этому ввозу, за исключением только упомянутых выше опасностей войны или ввоза излишка иностранных товаров, истощающих наше денежное богатство; в противном случае то, что одни будут привозить в страну для получения на этом дохода, другие вынуждены будут вывозить из-за необходимости, так как всегда существует необходимость в балансе наших счетов с иностранцами, хотя бы это было сделано с потерей на курсе денег, либо даже с угрозой конфискации, если деньги будут найдены.

Как получить богатство, которое принадлежало бы им

Выводы вкратце таковы: деньги, которые привозятся в страну по балансу нашей внешней торговли, — это единственные деньги, которые у нас остаются и которыми мы обогащаемся. И таким путем (и никаким другим) доходы с наших земель увеличиваются, так как когда купец выгодно продал за морем свое сукно и другие товары, он тотчас же возвращается, чтобы купить еще большее количе-

ство их, что повышает цену на нашу шерсть и другие товары и, следовательно, увеличивает земельную ренту, так как ежедневно истекают сроки сдачи земли в аренду. А так как путем такой торговли люди много зарабатывают и больше денег привозится в королевство, то это дает возможность многим покупать землю, что и делает ее дороже. Но если наша внешняя торговля прекратится или придет в упадок вследствие пренебрежения к ней внутри страны или оскорблений за границей, — от чего купцы обеднеют, — то из-за этого товары нашей страны будут вывозиться в меньших количествах, и тогда все указанные блага прекратятся, и наша земля будет падать в цене ежедневно.

Глава VII

РАЗЛИЧНЫЕ ВЫГОДЫ ОТ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ

Внешняя торговля дает нам пользу трех видов: во-первых, пользу государству, которая существует даже тогда, когда купец (который является главным действующим лицом в торговле) теряет. Во-вторых, прибыль самого купца, которую он иногда справедливо и заслуженно получает, хотя бы государство при этом и теряло. В-третьих, доходы короля, в которых он всегда уверен, даже когда и государство, и купец теряют.

Что касается первого из этих видов, то мы уже достаточно показали пути и средства, какими государство может быть обогащено торговлей, так что здесь бесполезно повторять это; я только повторяю здесь, что государство может быть в выигрыше даже тогда, когда купец со своей стороны не имеет пользы. Например, Ост-Индская компания посылает 100 000 фунтов в Ост-Индию и получает обратно товаров на 300 000 фунтов. Из этого видно, что средства государства утроились, и все же я могу смело сказать, и могу это доказать, что упомянутая компания купцов потеряет, по меньшей мере, 50 000 фунтов на этой сделке, если привезет пряности, индиго, миткали, бензойную смолу, очищенную селитру и подобные им объемистые товары в различных количествах в соответствии с вывозом их и потреблением в различных частях Европы, потому что фрахт, страховка, расходы на комиссионеров за границей и служащих в своей стране, задержка сбыта товаров, королевские пошлины и сборы вместе с другими мелкими случайными расходами составят не меньше 250 000 фунтов, что в прибавлении к капиталу и даст указанную выше потерю. <...> И таким образом мы видим, что не только королевство, но и король, благодаря пошлинам и сборам, получит большой доход, в то время как купец понесет жестокую потерю. Это дает нам хороший случай поразмыслить о том, насколько же больше королевство обогащается с помощью этой благородной торговли, если все складывается так счастливо, что совместно с королевством купец также получает выгоду.

Далее я утверждаю, что купец, благодаря своим похвальным стараниям, может и вывозить и ввозить товары с хорошими барышами для себя, выгодно покупая и продавая их, что является целью его работы. И в то же время государство может приходить в упадок и беднеть вследствие беспорядков в народе, когда из-за

гордости и других излишеств население потребляет иноземные товары на большую сумму, чем богатства королевства могут удовлетворить и оплатить вывозом наших собственных товаров; это — качество настоящего расточителя, который тратит свыше своих средств.

Наконец, король всегда уверен в своей прибыли от торговли, даже в том случае, когда и государство, и купец теряют порознь, как было выше сказано, или вместе, как может иногда случаться, когда в одно и то же время иностранные товары перевешивают вывоз наших отечественных и купцы тоже теряют, вроде того, как выше было описано.

Но тут мы не должны понимать выгоду короля в таком широком смысле, не то мы могли бы сказать, что его величество выиграет... даже если половина торговли королевства будет потеряна. Предположим, что торговля страны — вывоз и ввоз — составляет в год около $4\frac{1}{2}$ миллионов фунтов; пусть она может быть еще увеличена на 200 000 фунтов в год ввозом и потреблением иностранных товаров. Мы знаем, что таким путем король выиграет почти 20 000 фунтов, но государство потеряет эти 200 000 фунтов, истраченных на излишества. И купец может тоже начать терять, если торговля будет таким путем увеличиваться к выгоде короля, который все же в конце концов будет иметь наибольшую потерю, если не будет препятствовать такой расточительности, разоряющей его подданных.

Глава VIII

ПОВЫШЕНИЕ ИЛИ ПОНИЖЕНИЕ СТОИМОСТИ НАШИХ ДЕНЕГ НЕ МОЖЕТ НИ ОБОГАТИТЬ КОРОЛЕВСТВО ДЕНЬГАМИ, НИ ПОМЕШАТЬ ВЫВОЗУ ДЕНЕГ

Существуют три способа, коими обычно изменяется стоимость денег в стране. Первый заключается в том, что существующим монетам придается значение большего или меньшего числа фунтов, шиллингов или пенсов, чем прежде. Второй — в том, что существующую монету делают более легкой по весу, но оставляют в обращении по прежним наименованиям. Третий — в том, что изменяется стандарт содержания золота или серебра при прежнем наименовании денег.

Во всех случаях недостатка или изобилия денег в королевстве всегда находят люди, которые, желая помочь найти средство против недостатка или избытка денег, прежде всего предлагают изменить монету. Они говорят, что при повышении денег их будут ввозить в страну из разных мест в надежде на выгоду. Снижение же стандарта или веса денег заставит отказаться от вывоза их из опасения потерь. Но эти люди, думающие лишь о начале такого важного дела, не принимают во внимание его течение и конец, на которые именно и должны быть направлены наши мысли и старания.

Деньги являются мерилем других наших средств

Мы должны знать, что деньги являются не только истинной мерой всех наших средств в королевстве, но также мерой наших торговых сношений с иностранца-

ми, которую мы поэтому должны стараться сохранять справедливой и постоянной во избежание тех замешательств, которые всегда сопутствуют таким изменениям. Во-первых, если обычная мера изменяется у себя в стране, то наша земля, арендная плата, товары иностранные и отечественные должны измениться соответственно в своем уровне. И хотя это не делается без большого беспокойства и ущерба также и для некоторых людей, все же в течение короткого времени все налаживается. <...>

Во-вторых, если мы будем непостоянны в нашей монете и тем будем нарушать законы внешней торговли, то другие государи, бдительные в этом случае, сейчас же произведут такие же изменения в своих деньгах, и что же станет тогда с нашими надеждами на пользу от такой меры? Если же они не сделают этого, то на что мы можем надеяться? Ведь если иностранный купец привезет свои товары и найдет, что наши деньги повысились, то разве он не станет ждать до тех пор, пока он сможет продать свои товары подороже? И разве цены на товары у тех купцов, которые обменивают свои товары в других странах, не повысятся в соответствии с нашими деньгами? А так как все это несомненно истинно, то почему наши деньги не смогут быть вывезены из королевства также и для получения такого же дохода после повышения их, как и до этого?

Но некоторые, может быть, все же скажут, что если наши деньги повысятся, а в других странах не повысятся, то это вызовет больший приток слитков и иностранной монеты, чем до того. Если бы это случилось, то это сделали бы либо купцы, вывозящие товары, либо купцы, которые рассчитывают купить наши товары, причем совершенно ясно, что ни те, ни другие не получают больше прибыли и пользы, чем до изменения монеты. Ведь если их слитки и иностранные монеты будут стоить больше, чем прежде, в наших фунтах, шиллингах и пенсах, то что смогут они получить за них, когда окажется, что наши деньги более низкопробны или более легки и, следовательно, цены на товары соответственно поднялись? Таким образом, мы видим, что все эти нововведения не являются хорошими средствами ни для привлечения денег в королевство, ни для удержания их, когда мы их имеем.

Глава X

СОБЛЮДЕНИЕ СТАТУТА “ОБ ИСТРАЧЕНИИ” ИНОСТРАНЦАМИ НЕ МОЖЕТ НИ УВЕЛИЧИТЬ, НИ ТЕМ БОЛЕЕ УДЕРЖАТЬ НАШИ ДЕНЬГИ В СТРАНЕ

Сохранение наших денег в королевстве не менее трудно и для этого требуется не меньше искусства, чем для увеличения их количества, так как причины сохранения и приобретения денег по природе своей одинаковы. Статут “Об истрачении”, предписывающий обмен иностранных товаров на наши, кажется с первого взгляда хорошим и законным средством, ведущим к указанной цели. Но при исследовании его в подробностях мы найдем, что он не может дать таких хороших результатов.

Ведь если цель внешней торговли одинакова во всех странах, то легко можно предвидеть, что именно сделают иностранцы, если мы так поступим в этом важном деле, с помощью которого мы не только рассчитываем, благодаря вывозу наших товаров, удовлетворить наши потребности в иностранных товарах, но также и обогатить себя деньгами. Все это достигается разными способами торговли в соответствии с нашими возможностями и природой тех мест, с которыми мы ведем торговлю. Например, в некоторые страны мы ввозим свои товары и из них вывозим их товары или частично деньги, в другие страны мы ввозим свои товары и вывозим оттуда только деньги, так как у них либо мало, либо совсем нет товаров, которые нам подошли бы для обмена. Опять-таки, некоторые страны снабжают нас своими товарами, но мало берут или совсем не берут наших, не имея в них нужды, так что они берут наши деньги, полученные нами в других странах.

Как нарушается внешняя торговля

Таким образом, по ходу торговли (которая изменяется в соответствии с требованиями времени) отдельные части ее приспособляются друг к другу и составляют все тело торговли, которое всегда слабеет, если гармония его здоровья разрушается болезнями излишеств у себя в стране и насильственных мер за границей, налогами или ограничениями у себя или за границей. Но здесь я буду говорить только об ограничениях, о чем упомяну вкратце.

Существуют три вида ценностей, которые купец может получить в обмен на свои товары из-за моря, а именно: деньги, товары или векселя. Но статут “Об истрачении” не только ограничивает вывоз денег из страны (в чем имеется кажущаяся предусмотрительность и справедливость), но и уничтожает употребление векселей, что нарушает законы торговли и является в действительности актом беспримерным во всем мире, где бы мы ни вели торговлю. А потому следует подумать о том, что любая мера (такого рода), которую мы будем принимать в отношении иностранцев здесь, тотчас же будет сделана законом для нас в их странах, особенно там, где мы ведем наибольшую торговлю с нашими бдительными соседями, которые не пропускают ни единого случая или возможности поддерживать свою торговлю на равных правах и привилегиях с другими странами. И таким образом мы будем в первую очередь лишены и свободы и средств привозить деньги в свою страну, какими мы пользуемся теперь, и потому мы потеряем сбыт многих товаров, которые мы вывозим в другие страны, от чего наше богатство и наша торговля придут в упадок.

Во-вторых, если этим самым статутом мы навязем иностранцам вывоз наших товаров (больше, чем обычно), мы должны будем продавать их иностранным купцам в Англии, что будет ущербом для наших купцов, моряков и судовладельцев, помимо ущерба государству от продажи товаров королевства иностранцам по гораздо более низким ценам, чем те, которые мы могли бы за них получить, если бы мы продавали их в их собственных странах, что доказано мною в главе третьей.

В-третьих, мы уже достаточно ясно показали, что если иностранные товары превышают по стоимости наши товары, то должны быть вывезены частично наши деньги. Как можно с этим бороться, связывая руки иностранцам и остав-

ляя свои свободными? Не заставит ли разве это сделать их то же самое по тем же причинам и для такой же выгоды, что делаем мы теперь? Или если мы установим статут (беспримерный), препятствующий одинаково и вывозу денег, и ввозу товаров, то не уничтожим ли мы этим все сразу — и пошлины короля, и прибыли королевства, так как такие ограничения по необходимости уничтожат большую часть торговли, потому что разнообразие требований и мест, которые ведут с нами торговлю, требует, чтобы одни купцы и вывозили, и ввозили товары, другие только вывозили, третьи только ввозили, некоторые расплачивались векселями, другие принимали их, одни вывозили деньги, другие привозили их, и все это в больших или меньших количествах в соответствии с бережливостью или излишествами в королевстве, причем только в этом мы должны соблюдать строгие законы, которые и будут регулировать все остальное, а без этого все остальные статуты не помогут нам ни удерживать, ни приобретать деньги.

Наконец, чтобы не оставить без ответа ни одно из возражений, если кто-нибудь скажет, что статут, объемлющий и наши права, и права иностранцев, должен будет по необходимости удерживать наши деньги в королевстве, — то что мы таким путем получим, если этот статут будет препятствовать ввозу денег к нам благодаря упадку той обширной торговли, которую мы сейчас свободно ведем? Не является ли лекарство хуже самой болезни? Не будем ли мы жить скорее как ирландцы, чем как англичане, когда вместе с торговлей придут в упадок и доходы короля, и наши купцы, моряки, судоходство, ремесла, земля, богатство? <...>

Глава XI

НАШЕ БОГАТСТВО НЕ УВЕЛИЧИТСЯ, ЕСЛИ МЫ ПРЕДПИШЕМ КУПЦУ, ВЫВОЗЯЩЕМУ РЫБУ, ЗЕРНО ИЛИ ВОЕННЫЕ ПРИПАСЫ, ВВОЗИТЬ ОБРАТНО ВСЮ ИЛИ ЧАСТЬ СТОИМОСТИ ИХ В ВИДЕ ДЕНЕГ

Провиант и военные припасы так драгоценны для государства, что либо необходимо совсем запретить их вывоз, либо (если изобилие позволяет их вывозить) требовать за них столько денег, сколько только возможно получить без затруднений, так как Испания и другие страны охотно расстаются со своими деньгами ради таких товаров, хотя в других случаях торговли они решительно запрещают вывоз денег. Все это я признаю истинным, но, несмотря на это, мы должны знать, что все пути и средства, которые (в ходе торговли) привлекают деньги в королевство, не делают их нашими, так как этого можно достигнуть только законным заработком, а этот заработок не получается никаким другим путем, как только превышением нашего вывоза над ввозом, а такое превышение только уменьшается всякими ограничениями.

Некоторые ограничения мешают торговле

Поэтому такие ограничения препятствуют увеличению нашего богатства. Довод прост и не требует никаких дальнейших доказательств для своего подкрепления, если не считать, что есть люди, которые могут думать, что ограничения не

вызовут уменьшения вывоза товаров. Но если даже это допустить, то предписание купцам привозить в страну деньги за вывозимый ими провиант и военные припасы не поможет нам иметь ни на один пенни больше денег в королевстве к концу года, так как то, что силой будет получено одним путем, должно будет быть отдано снова другим путем, потому что только то останется у нас, что мы заработаем и присоединим к имуществу королевства благодаря превышению нашего вывоза над ввозом.

Это может быть ясно из следующего примера: один англичанин купил для своего потребления товаров у разных иностранцев на сумму в 600 фунтов, а имея своих собственных товаров на 1000 фунтов, он продал их упомянутым иностранцам и тотчас же увез все свои деньги к себе. Однако после расчета у него осталось только 400 фунтов, как разница между стоимостью проданных и купленных товаров, остальные же деньги вернулись туда, откуда он привез их. Этого примера достаточно, чтобы показать, что какими бы путями мы ни стремились ввезти деньги в королевство, останется всегда лишь столько, сколько мы выиграем на балансе нашей торговли.

Глава XV

О НЕКОТОРЫХ ИЗЛИШЕСТВАХ И ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯХ В ГОСУДАРСТВЕ, КОТОРЫЕ ВСЕ ЖЕ НЕ ПРИВОДЯТ К УПАДКУ НАШЕЙ ТОРГОВЛИ И БОГАТСТВА (ДЕНЕГ)

Я не ставлю своей целью извинять или умалять даже наименьшее излишество или злоупотребление в государстве, но скорее одобрять и хвалить то, что было говорено или написано другими против этих злоупотреблений. Все же, как я уже утверждал в этом очерке о богатстве, есть истинные причины, которые могут либо увеличить, либо уменьшить наше богатство. Так что не будет неуместным продолжать мои отрицательные декларации о тех гнусностях и деяниях, которые не вредят богатству страны, как думают некоторые люди, так как в этом важном вопросе, если мы ошибаемся в природе болезни, мы всегда применяем такое лечение, которое, может быть, замедлит, если и не помешает исцелению.

Начнем с ростовщичества. Если бы его можно было обратить в благотворительность, так чтобы богатые давали деньги займы бедным без процентов, то оно было бы делом, угодным всемогущему богу и выгодным для государства. Но если мы примем его в том виде, как оно сейчас существует, то можем ли мы сказать, что тогда, когда ростовщичество усиливается, торговля уменьшается? <...> Сколько купцов и лавочников начинали с малого или с полного отсутствия своих собственных средств и все же становились очень богатыми от торговли на деньги других. Не знаем ли мы, что при быстрой и хорошей торговле многие люди, благодаря своему опыту и на деньги, взятые на проценты, ведут гораздо большую торговлю, чем они могли бы на собственные средства? Таким путем дела государства увеличиваются, деньги вдов, сирот, нотариусов, дворян и других лиц, которые сами не хотят или не умеют заниматься торговлей, используются во внешней торговле. <...> Так что по этой и некоторым другим причинам, на которые можно со-

слаться, мы можем заключить, — в противоположность мнению тех, которые утверждают, что торговля падает, когда ростовщичество растет, — что и торговля, и ростовщичество развиваются и падают вместе.

Следующее место занимают адвокаты, которых очень осуждают. <...> Я уверен, что судебные процессы делают многих бедными и оставляют без гроша, но как это может сделать нашу торговлю меньше хотя бы на один пенни, я понять не могу. И хотя среди большого числа тех, которые разоряются в спорах, могут быть всегда и купцы, все же мы знаем, что нужда одного человека становится счастливым случаем для другого. Я никогда не знал до сих пор об упадке нашей торговли и богатства из-за недостатка купцов или средств для торговли, но скорее из-за излишнего потребления иностранных товаров у себя в стране или из-за сокращения продажи наших товаров за границу, вызванного или разорительным влиянием войн, или какими-либо изменениями в мирное время, о чем я говорил более подробно в третьей главе. Но чтобы покончить с вопросом об адвокатах, я скажу, что их благородная профессия необходима для всех, а их судебные дела, софизмы, отсрочки и издержки разорительны для многих. Эти вещи действительно являются язвами на имуществе отдельных лиц, но не для государства, как некоторые предполагают, так как то, что один человек теряет, выигрывает другой, и это остается все-таки в королевстве, и я хотел бы, чтобы оно осталось в надлежащем месте.

Наконец, не следует избегать всех видов роскоши и пышности, так как если бы мы сделались настолько бережливыми, что потребляли бы мало или совсем не потребляли иностранных товаров, то как бы мы тогда вывозили свои собственные товары? Что стало бы с нашими судами, моряками, военными припасами, нашими бедными ремесленниками и многими другими? Могли ли бы мы надеяться, что другие страны платили бы нам только деньгами за все наши товары, не покупая или не обменивая их на свои товары? Это было бы напрасной надеждой. Гораздо безопаснее и вернее держаться среднего пути, тратить умеренно, что даст нам возможность в изобилии приобретать деньги <...>.

Глава XIX

О НЕКОТОРЫХ ВЛИЯНИЯХ ЕСТЕСТВЕННЫХ И ИСКУССТВЕННЫХ БОГАТСТВ НА ГОСУДАРСТВО

<...> Если мы примем во внимание обширность, красоту, плодородие Англии, ее мощь как на море, так и на суше, благодаря множеству воинственных людей, лошадей, судов, боевых запасов, благоприятному расположению для обороны и торговли, числу морских портов и гаваней, трудно доступных для врагов, но легко и с удобством служащих для вывоза богатств населения, состоящих из превосходной шерсти, железа, свинца, олова, шафрана, зерна, съестных припасов, шкур, воска и других естественных богатств, — то мы найдем, что это королевство способно быть образцом монархии. Какой еще большей славой и преимуществами может обладать какая-нибудь могущественная страна, чем владеть в таком изобилии всеми естественными богатствами, необходимыми для питания,

одеяния, войны и мира, и не только для собственного обильного потребления, но также для удовлетворения нужд других стран в такой мере, которая, давая ежегодно большой приток денег, завершает счастье этого народа? <...> Но то огромное изобилие, которое мы имеем, делает нас народом не только порочным и неводержанным, расточающим средства, которые мы имеем, но также непредусмотрительным и небрежным в отношении многих других богатств, которые мы постыдно теряем, каковы например рыбные богатства в морях Англии, Шотландии и Ирландии, могущие дать не меньше пользы и работы населению, чем все остальные богатства, которые мы вывозим за границу.

Плоды праздности, которые иностранцы ставят нам всегда в упрек

И в то же самое время (из-за бесстыдной праздности) огромное количество людей обманывает, ворует, грабит, лизоблюдничает, нищенствует, чахнет и преждевременно погибает, — людей, которые при помощи и при поддержке этого дела могли бы сильно умножиться к дальнейшему богатству и мощи нашей страны, особенно на море, обеспечивая нашу безопасность и устрашая наших врагов. Старания усердных голландцев служат достаточным доказательством этой истины к нашему великому стыду и к не меньшей опасности для нас, если только мы своевременно не примем мер. В то время как мы покидаем наши обычные честные занятия и науки, предаваясь удовольствиям и в последние годы одуряя себя трубкой и бутылкой, и уподобляемся животным, посасывая дым и выпивая за здоровье друг друга, пока смерть не заглядывает многим в лицо, — упомянутые голландцы почти оставили эти скотские пороки и восприняли нашу обычную доблесть. <...>

Как изобилие и мощь делают народ порочным и непредусмотрительным, так лишения и нужда делают его разумным и трудолюбивым. В отношении последнего я мог бы привести в пример различные государства христианского мира, которые, имея мало или совсем не имея собственных территорий, все же добывались большого богатства и мощи своей усердной торговлей с иностранцами.

Богатство и трудолюбие голландцев

Среди них Соединенные Провинции Нидерландов являются теперь величайшим и славным примером. С тех пор как они сбросили с себя ярмо испанского рабства, как чудесно они развили все свои способности! Какие большие средства получили они, чтобы защищать свою свободу против мощи такого великого врага! И не произошло ли все это благодаря их непрерывному усердию в торговле? Не являются ли их Провинции складами товаров для большинства стран христианского мира, благодаря чему их богатство, судоходство, моряки, ремесла, народ, а потому и общественные доходы и акцизы, выросли до удивительной высоты? <...>

Многое еще может быть написано о гордых и честолюбивых стремлениях этих нидерландцев и их надеждах со временем сделаться могучими, если им не помешают. И многое еще может быть сказано об их жестоких и несправедливых насилиях (особенно по отношению к друзьям англичанам) в вопросах крови, торговли и других выгод, где они имеют возможность и силу делать это. Но об этом уже пе-

чаталось к сведению и удивлению всего мира. В заключение скажу, что Соединенные Провинции, которые теперь являются таким большим беспокойством, если не ужасом, для Испании, были до того лишь немногим больше, чем издержками для нее, когда она ими владела, и были бы этим же снова в подобном же, случае, причину чего я мог бы еще более подробно описать, но это уже не относится к настоящей теме, касающейся различий влияния на государство естественного и искусственного богатства. Первое из них, более благородное и выгодное, будучи всегда готовым и надежным, делает народ беззаботным, гордым и предающимся излишествам, в то время как второе вызывает развитие бдительности, литературы, искусств и политики. Мои желания поэтому таковы, чтобы Англия обильно наслаждалась первым и была вполне способна ко второму, чтобы, отказавшись от нашей порочной праздности, мы своими стараниями могли успешно объединить их к еще большей славе наших знаменитых королевств.

Mun T. England's Treasure by Forraign Trade or, the Balance of Our Forraign Trade is the Rule of Our Treasure (1664) // Меркантилизм / под ред. и со вступ. статьей И.С. Плотникова. — Л. : ОГИЗ ; СОЦЭКГИЗ , Ленингр. отд-ние, 1953. — С. 153—183.

Розділ 3

КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ТА ЇЇ ТЕОРЕТИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ

Вільям ПЕТТІ

1623—1687

Праця — це батько й активний принцип багатства, а земля його мати.

Вільям Петті

Видатний англійський економіст, засновник класичної політичної економії **Вільям Петті** народився у м. Ромсі в сім'ї кравця. Навчання у школі давалося йому легко, особливих успіхів В. Петті досягнув у вивченні латини. У 14 років хлопець залишив домівку і найнявся юнгою на корабель. У зв'язку з переломом ноги був висаджений на берег. Опинившись на півночі Франції, він написав латинською мовою віршовану письмову заяву до Канського коледжу, вразивши цим отців-ієзуїтів. Був зарахований до коледжу з повним

матеріальним утриманням. За роки навчання поглибив свої знання латини, вивчив грецьку та французьку мови, арифметику, геометрію, астрономію. У 1640 р. повернувся до Англії. Заробляв на життя кресленням морських карт, три роки служив у військовому флоті. У 1643 р. покинув Англію з метою вивчення медицини за кордоном. У 1643—1646 рр. перебував у Франції і Голландії, де зблизився з філософом Т. Гоббсом, працюючи деякий час його секретарем. Через чотири роки повернувся і завершив медичну освіту на батьків-

щині — в Оксфордському університеті. У 27 років став доктором наук і викладав у Оксфорді анатомію, фізику та хімію. В. Петті був хорошим лікарем і анатомом, про що свідчать його успіхи в Оксфорді та наявність у молодого професора медичних праць; це, очевидно, й зумовило в подальшому його високе призначення.

У 1651 р. залишив кафедру і зайняв посаду лікаря при головнокомандувачу англійської армії в Ірландії. Узявши урядовий підряд на “огляд земель армії” з допомогою майже тисячі англійських землемірів менш ніж за рік склав карти земельних угідь Ірландії. Гроші, отримані за виконання цих робіт, В. Петті використав на скуповування земель у солдат та офіцерів, які не могли чи не хотіли чекати своїх наділів. У результаті цих та інших операцій В. Петті став одним із найбагатших та найвпливовіших громадян Англії. Деякий час він займався торгово-промисловою діяльністю. Винайшов копіювальну машину. У 1658 р. був обраний у парламент.

У 1660 р. В. Петті став одним із засновників і перших членів Королівського наукового товариства — першої академії наук Нового часу, опублікував майже 20 наукових праць. У 1661 р. він отримав лицарське звання, став сером Вільямом Петті. У 60-ті роки В. Петті майже повністю забув про те, що він лікар, а математикою, механікою, суднобудуванням займався тільки у вільні години відпочинку чи спілкуючись зі

старими друзями-вченими. Сферами основних наукових інтересів дослідника стають галузі економіки та політики. Він пропонує ідеї реформування податкової системи, організації статистичної служби, проекти покращання торгівлі тощо.

Основні праці вченого: “Трактат про податки і збори” (1662); “Слово мудрим” (1664); “Політична анатомія Ірландії” (1672); “Політична арифметика” (1676); “Різне про гроші” (1682) та ін.

Ці твори засвідчили еволюцію економічних поглядів англійського дослідника, який поступово долав меркантилістські уявлення і започаткував нову економічну школу — класичну політичну економію. В. Петті ставив конкретні практичні цілі, як і всі економісти того часу. Найбільшою своєю заслугою він визнавав відкриття політичної арифметики (статистики). Проте його ідеї були набагато ширшими — думки про вартість, ренту, гроші, заробітну плату заклали підвалини наукової політичної економії. Ці відкриття “економічної Америки” дають можливість іменувати В. Петті “Колумбом політичної економії”.

Вашій увазі пропонується перша серйозна економічна праця В. Петті — “Трактат про податки і збори” (1662), яка одночасно є і найважливішою, де він найбільш повно виклав свої економічні погляди, намагаючись показати герцогу Ормондському, що був призначений віце-королем Ірландії, шляхи збільшення податкових надходжень.

В. Петти. ТРАКТАТ О НАЛОГАХ И СБОРАХ

Трактат о налогах и сборах, показывающий природу и размеры

Коронных земель	Штрафов
Обложений	Монополий
Пошлин	Должностей
Подушного налога	Десятины
Лотерей	Повышения достоинства денежных знаков
Добровольных взносов	Печного налога
Акциза и т. д.	

С включением различных рассуждений и отступлений, касающихся:

Войн	Нищих
Церкви	Страхования денег
Университетов	Экспорта шерсти
Ренты и цены земли	Вольных портов
Ссудного процента и вексельного курса	Монеты
Банков и ломбардов	Домов
Регистрации передаточных записей	Свободы совести и т. д.

И с неоднократным применением к современному состоянию и положению дел в Ирландии.

Глава I

О РАЗЛИЧНЫХ ВИДАХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ РАСХОДОВ

Государственными расходами являются расходы на оборону государства на суше и на море, расходы по обеспечению мира как внутри страны, так и вне ее, а также расходы на достойный отпор оскорблениям со стороны других государств. Все это мы можем назвать военными расходами (Charge of the Militia), которые при обыкновенных условиях, как правило, не уступают по своим размерам никакой другой статье расходов, но в чрезвычайных условиях (т. е. во время войны или при угрозе войны) намного превосходят все остальные расходы.

2. Другой статьей государственных расходов является содержание правителей, главных и подчиненных. <...>

3. Содержание правителей должно быть изобильно и пышно в такой степени, какой редко-редко достигают частные усилия и профессии. Это необходимо для

того, чтобы предоставить правительствам возможность пользоваться не только природными, но и искусственными источниками могущества.

<...>

6. В эту же графу могут быть отнесены расходы по отправлению правосудия как в делах частных лиц друг с другом, так и между государством или обществом в целом и отдельными членами его, а также как по исправлению и наказанию уже содеянных несправедливостей и преступлений, так и по предупреждению их на будущее время.

7. Третьей статьей государственных расходов являются расходы на содержание пастырей человеческих душ и руководителей их совести. Можно было бы подумать (так как это касается иного мира и лишь частных интересов каждого человека в нем), что это не должно совершаться за счет государственных расходов в этом мире. Тем не менее, если мы учтем, как легко обходить людские законы, совершать недоказуемые преступления, подкупать свидетелей и опровергать свидетельские показания, исказить дух и значение законов и т. д., то поймем необходимость ввести в государственные расходы средства на обучение людей законам Бога; он ведь замечает злые помыслы и намерения и еще больше тайные дела и налагает в ином мире на вечные времена наказания за такие проступки, за которые люди в этом мире могут присудить только к легкой каре.

<...>

9. Следующей статьей являются расходы на школы и университеты в особенности, поскольку они учат больше чем чтению, письму и арифметике; последние приносят особую пользу каждому человеку, являясь опорой и заменой памяти и рассудка, причем счет выполняет эту роль для рассудка, а письмо и чтение — для памяти. Должно ли обучение Богословию и т. д. стать частным делом, является для меня вопросом.

10. Школы и колледжи существуют, правда, в настоящее время большей частью лишь на пожертвования частных лиц или являются местами, где частные лица тратят свои деньги и время за свой собственный частный счет. Но было бы, несомненно, отнюдь неплохо, если бы они задались целью оказать всякую мыслимую помощь людям, наделенным от природы самым выдающимся и острым умом, направленным на изучение природы во всех ее проявлениях. В этом случае они должны были бы содержаться за счет государства. Эти выдающиеся люди должны были бы отбираться для этой цели не в соответствии с мнением любящих родителей и друзей (вороны, считающие своих собственных птенцов самыми красивыми), но скорее в порядке одобрения другими, более беспристрастными лицами. <...>

11. Следующей статьей является содержание сирот, найденных и подкинутых детей, которые также являются сиротами, а также всякого рода немощных людей и, кроме того, таких, которые нуждаются в получении работы.

12. Ведь разрешение кому-либо нищенствовать — это более дорогостоящий способ содержания тех людей, которым закон природы не разрешает умереть с голоду, когда возможно найти пропитание. Помимо того, несправедливо допускать, чтобы кто-нибудь умирал с голоду в то время, как мы считаем правильным огра-

ничивать заработную плату бедняков, так что они ничего не могут отложить на время своей инвалидности и отсутствия работы.

13. Последней статьей расходов могут явиться расходы на дороги, судоходные реки, водопроводы, мосты, порты и другие предметы, нужные для блага пользования всех. <...>

Глава II

О ПРИЧИНАХ, КОТОРЫЕ УВЕЛИЧИВАЮТ И ДЕЛАЮТ БОЛЕЕ ТЯГОСТНЫМИ РАЗЛИЧНЫЕ ВИДЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ РАСХОДОВ

<...>

Общей причиной является, во-первых, нежелание населения оплачивать их, каковое проистекает от убеждения, что проволочкой и сопротивлением можно вовсе избавиться от оплаты их, и от подозрения, что обложение слишком велико, или что собранные суммы расхищаются или неправильно расходуются, или же что они неравномерно взимаются и распределяются. Все это вызывает излишние расходы при взимании их и заставляет государя принимать суровые меры по отношению к своему народу.

2. Другой причиной, делающей налоги более тяжелыми, является принуждение платить их деньгами в определенное время, а не товарами и в наиболее удобные сезоны.

3. В-третьих, неясность и сомнения относительно права обложения налогами.

4. В-четвертых, недостаток денег и беспорядок в монетном деле.

5. В-пятых, малочисленность населения, особенно земледельческих рабочих и ремесленников.

6. В-шестых, незнание числа, Богатства и промыслов жителей, что вызывает излишние расходы повторного взимания и наносит беспокойство новыми добавочными обложениями, вводимыми ради исправления ошибок.

7. И в частности: причины возрастания военных расходов те же, что и причины, увеличивающие войны или угрозу войн, которые бывают внешними и гражданскими.

<...>

15. Одной из причин государственных расходов, связанных с религией, является то обстоятельство, что в связи с изменением религии, разорвавшей с папством, а также с изменениями в земледелии и в промыслах не были изменены границы приходов.

<...>

23. Все время имеется в виду, что хотя число приходов и размеры доходов духовенства и уменьшатся, однако это должно быть сделано без вреда для имеющихся сейчас в приходах священников.

<...>

30. Если далее будет установлено, какое число духовных лиц, врачей и юристов (т. е. лиц, воспитывавшихся в университетах) необходимо для выполнения обще-

ственной службы (полагают, что их имеется 13 тыс. при теперешних условиях и будет, вероятно, не более 6 тыс. при том сокращении, которое мы предлагаем), то, предполагая, что из них за год умирает один на сорок, мы найдем, что достаточно будет выпускать ежегодно из университетов не больше 350. Если предположить, что их пребывание в университете продолжается в среднем пять лет, то получится также, что число одновременно учащихся в университетах студентов не должно превышать 1800 человек; я подразумеваю таких студентов, которые намерены сделать науку своей профессией и источником своего существования.

<...>

32. <...> Я полагаю, что можно было бы сократить и значительную часть этих купцов; они, собственно говоря, действительно ничего не заслуживают от общества, являясь лишь своего рода игроками, которые играют друг с другом за счет труда бедняков, сами же не доставляют никакого продукта, а играют лишь роль вен и артерий, распределяющих туда и назад кровь и питательные соки государственного тела, а именно продукцию сельского хозяйства и промышленности.

33. Если бы были сокращены многочисленные должности и жалованья, связанные с управлением, судом и церковью, а также число духовных лиц, юристов, врачей, купцов и розничных торговцев, получающих каждый большие оклады за произведенную для общества незначительную работу, то насколько облегчило бы это покрытие общественных расходов и насколько возросла бы равномерность их распределения.

34. Мы перечислили шесть статей государственных расходов и вкратце пояснили, как можно сократить четыре из них. Сейчас мы переходим к двум остальным статьям, которые мы скорее рекомендовали бы увеличить.

Первую из этих двух статей я называю, говоря вообще, заботой о бедных, что сводится к организации убежищ для престарелых, слепых, хромых и других калек, госпиталей <...> для сирот, найденных и подброшенных детей. Из этих последних не должен быть отвергнут ни один ребенок, как бы много их ни было.

<...>

36. Когда все беспомощные и немощные люди будут, таким образом, обеспечены, а лентяи и воры обузданы и наказаны министром юстиции, мы найдем в результате определенные постоянные занятия для всех остальных нуждающихся людей, которые, работая соответственно изданным для них правилам, могут требовать достаточного количества пищи и одежды. <...>

37. Но в чем должна заключаться эта работа? Я отвечаю: в том, что было учтено как шестая статья государственных расходов, а именно в том, чтобы сделать все шоссейные дороги настолько широкими, прочными и ровными, чтобы расходы и утомительность путешествий и перевозок благодаря этому сильно уменьшились; в углублении и расчистке рек и в превращении их в судоходные; в насаждении в подходящих местах полезных деревьев, доставляющих строевой лес, удовольствие, а также плоды.

В возведении мостов и плотин.

В разработке рудников, каменоломен и каменноугольных копей.

В выплавке железа и т. д.

38. Я останавливаюсь на всех этих особенностях, во-первых, потому, что это — работы, в которых нуждается наша страна, во-вторых, потому, что эти работы требуют большого количества труда и малого искусства, и, в-третьих, потому, что при этом в Англии вводятся новые промыслы, которые возместят суконный промысел, почти полностью нами утерянный. <...>

Глава III

КАКИМ ОБРАЗОМ МОЖНО ОСЛАБИТЬ ПРИЧИНЫ НЕДОВОЛЬСТВА НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКОВ

<...>

Мы переходим теперь к вопросу об устранении некоторых общих причин, вызывающих недовольство при уплате налогов и сборов. А именно.

2.1. Население полагает, что государь требует больше, чем ему нужно. На это я отвечаю: если бы государь был уверен, что он вовремя получит то, в чем нуждается, то он причинил бы себе большой вред, извлеки деньги из рук своих подданных, которые при помощи разных промыслов приумножают их, и припрятав их в своих собственных сундуках, где они не только не приносят даже ему самому никакой пользы, но и подвергаются опасности, что их раздарят на подачки или без толку растратят.

3.2. Как бы ни был велик налог, но если он ложится на всех пропорционально, никто не теряет из-за него какого-либо Богатства. Ибо люди (как мы уже говорили) останутся одинаково Богатыми, сократят ли у них всех имущество наполовину или удвоят его, так как каждый сохранит свое прежнее положение, сан и звание. Кроме того, поскольку собранные деньги не уходят из страны, последняя остается одинаково Богата по сравнению с другими странами.

<...>

4.3. Больше всего раздражает людей обложение их более высоким налогом, чем их соседей.

<...>

5.4. Люди приходят в негодование при мысли, что собранные деньги будут растрочены на увеселения, великолепные зрелища, триумфальные арки и т. п. На это я отвечаю, что такая трата означает возвращение этих денег промысловым людям, занятым в производстве этих вещей. Промыслы эти хотя и кажутся бесполезными и создающими только украшения, однако работники их немедленно же передают полученные деньги людям, занятым в наиболее полезных промыслах, а именно: пивоварам, булочникам, портным, сапожникам и т. д.

<...>

9.6. Незнание количества населения, промыслов и Богатств народа является часто причиной того, что население терпит излишние беспокойства, подвергаясь двойному обложению и неудобствам двух или многих налогов там, где можно было бы обойтись одним. Примеры этого наблюдались при взимании недавнего подушного налога. Были допущены крупные ошибки вследствие незнания положения населения, а именно: незнания числа лиц, относящихся к каждой налого-

вой группе, отсутствия ясных признаков, на основании которых надо облагать людей, а также смещения имущества с титулами и должностями.

10. Кроме того, не зная Богатства жителей, государь остается в неведении, какую сумму налога они могут вынести, а не зная промыслов населения, он не может судить о том, в какое время года ему лучше всего требовать свою долю.

<...>

14.9. Недостаток денег — другая причина плохого платежа налогов. Ибо если мы учтем, что из всего Богатства нашей страны, т. е. земель, домов, кораблей, товаров, домашней обстановки, драгоценных металлов и денег, монета составляет едва сотую часть и что в настоящее время в Англии имеется, вероятно, не больше 6 млн ф. ст., что составляет лишь 20 шилл. на душу населения, то можем легко понять, как трудно бывает людям <...> уплатить сразу известную сумму денег. Если же они не сумеют ее уплатить, следуют строгие меры и штрафы, совершенно справедливо налагаемые, хотя и весьма неприятные, ибо более терпимо нанести ущерб отдельному лицу, чем подвергать опасности все общество.

<...>

17. Ближайшим вопросом, подлежащим обсуждению, является вопрос о последствиях и результатах слишком большого налога не в отношении отдельных людей, о чем мы говорили раньше, а в отношении всего населения в целом. В связи с этим я утверждаю, что существует определенная мера или пропорция денег, необходимых для ведения торговли страны (излишек или недостаток их против этой меры принесет ей вред).

<...>

18. Подобно тому как количество фартингов, требуемое для торговли, определяется численностью населения, частотой совершаемых им меновых сделок и главным образом стоимостью наименьшей серебряной монеты, так и количество денег, необходимое для нашей торговли, должно аналогично определяться частотой меновых сделок и размером платежей, совершаемых по закону или обычаю иным образом. Отсюда следует, что там, где ведется регистрация земель, на основании которой можно хорошо знать действительную стоимость земельных владений каждого человека, где имеются склады потребительных благ, как то: металлов, сукна, полотна, кожи и других полезных вещей, и где существуют также денежные банки, там для ведения торговли требуется меньше денег. Ибо если все наиболее крупные платежи будут производиться земельными участками, другие же, скажем, вплоть до 10 или до 20 ф. ст., путем кредита в ломбардах или в денежных банках, то отсюда следует, что там деньги необходимы лишь для уплаты сумм, меньше вышеуказанных. <...>

19. На основании всего сказанного я утверждаю, что если в стране имеется слишком много денег, то для нее, равно как и для короля, было бы выгодно и не принесло бы вреда и частным лицам, если бы весь излишек находился в королевских сундуках. Это означало бы то же самое, как если бы людям позволили уплачивать причитающиеся с них налоги любой вещью, без которой им легче всего обойтись.

20. С другой стороны, если бы размеры государственных изъятий были таковы, что денег остается меньше, чем необходимо для ведения национальной торговли,

то вредные последствия этого выразились бы в сокращении производимой работы, что означало бы то же, что и сокращение числа жителей или их творчества и усердия. Ибо 100 ф. ст., пройдя через 100 рук в виде их заработной платы, дают толчок производству товаров на 10 тыс. ф. ст.; эти же руки оставались бы праздными и бесполезными, если бы не было этого постоянного стимула к их использованию. <...>

Глава IV

О РАЗНЫХ СПОСОБАХ ВЗИМАНИЯ НАЛОГОВ; В ПЕРВУЮ ОЧЕРЕДЬ ПУТЕМ ВЫДЕЛЕНИЯ ИЗ ВСЕЙ ТЕРРИТОРИИ СООТВЕТСТВЕННОЙ ЧАСТИ ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НАДОБНОСТЕЙ В ВИДЕ КОРОННЫХ ЗЕМЕЛЬ, ВО-ВТОРЫХ ЖЕ, ПУТЕМ ОБЛОЖЕНИЯ, ИЛИ ПОЗЕМЕЛЬНОГО НАЛОГА

Предположим, что различные виды государственных расходов снижены как только можно и что жители полностью удовлетворены и согласны платить свою справедливую долю того, что необходимо для управления ими и защиты их, а также для поддержания достоинства их государя и страны. Нам надлежит теперь показать различные пути и способы, посредством которых эти налоги можно наиболее легко, быстро и безболезненно собрать.

<...>

2. Представим себе, что известное число людей, живущих на определенной территории, установили путем подсчета, что для покрытия государственных расходов требуется 2 млн ф. ст. в год. Или же, подойдя к делу еще мудрее, они вычислили, что двадцать пятая часть дохода всей их земли и труда должна составлять *Excisin*, или ту часть, которую надо выделить и использовать для покрытия государственных потребностей. Эта доля соответствует, вероятно, довольно близко тому, что мы имеем в условиях Англии. <...>

3. Теперь вопрос в том, как взимать эту долю, исчисленную тем или другим путем. Первый путь, который мы предлагаем, заключается в том, чтобы выделить самую землю в натуре, т. е. выделить из всех 25 млн акров, имеющихся, как говорят, в Англии и Уэльсе, столько земли *in specie* [в натуре], чтобы максимальная рента с нее достигала 2 млн ф. ст.; это составит около 4 млн акров, или около шестой части всей земельной площади. Эти 4 млн акров следует превратить в коронную землю. <...> Или же выделить в виде налога шестую часть ренты со всех земель. <...> Из этих двух способов второй явно лучше, ибо он вернее обеспечивает доход короля, который в этом случае и имеет дело с большим числом ответчиков, если только трудности и издержки по сбору этого универсального налога не перевешивают значительно других его преимуществ.

4. Этот способ был бы хорош в новом государстве при условии принятия его, как это имело место в Ирландии, прежде чем люди вообще получили землю во владение. А поэтому кто бы после этого не покупал земли в Ирландии, отступные ренты, которыми они обременены, так же мало задевают его, как если бы число

акров было соответственно меньшим; здесь происходит то же, что с людьми, знающими, что с покупаемой ими земли надо платить десятину. И, действительно, счастлива та страна, в которой по первоначальному соглашению учреждена в качестве резерва такая рента, из которой могут покрываться государственные расходы без непредвиденных и внезапных надбавок, в которых заключается истинная Ratio [причина] тяжести всех сборов и взысканий. <...>

5. Но если бы это мероприятие предложено было провести в Англии, т. е. если бы у каждого земельного собственника удерживалась или урезывалась из ренты некоторая доля, тогда те земельные собственники, чьи ренты установлены и определены на много лет вперед, главным образом и несли бы тяжесть такого обложения, а другие получили бы от этого выгоду. В самом деле, предположив, что А и В имеют каждый по участку земли одинаковых качеств и стоимости, предположим также, что А сдал свой участок в аренду на 21 год за 20 ф. ст. в год, В же свободно может распоряжаться своей землей. И вот вводится налог в размере пятой части ренты; вследствие этого В не сдаст свой участок дешевле, чем за 25 ф. ст., с тем чтобы ему оставались 20 ф. ст., тогда как А должен довольствоваться 16 ф. ст. чистой ренты. Несмотря на это, лица, арендующие землю у А, будут продавать продукты с арендуемых ими участков по той же цене, что и арендаторы В. Результатом всего этого будет, во-первых, то, что получаемая королем пятая часть арендной платы В будет больше, чем она была раньше; во-вторых, что фермер, арендующий землю у В, будет выручать больше, чем он выручал до введения налога; в-третьих, что лицо, арендующее землю у А, будет выручать столько, сколько арендатор земли у В и король, вместе взятые; в-четвертых, что налог в конце концов ляжет на земельного собственника А и на потребителей. Отсюда следует, что поземельный налог становится неравномерно взимаемым акцизом на потребление, который в большей мере несут те, кто меньше жалуется. И, наконец, что некоторые земельные собственники могут выиграть, и только те, чьи ренты уже определены на будущее время, потеряют, и потеряют при этом вдвойне, а именно: с одной стороны, вследствие неповышения их доходов и, с другой стороны, вследствие повышения цен потребляемой ими провизии.

6. Другим путем является Excisium [вычет] из ренты, приносимой домовладениями, которая гораздо неопределеннее, чем рента с земли. Ибо дом имеет двойственную природу; одно дело, когда он является способом и средством производить затраты, и другое — когда он является инструментом или орудием для получения дохода. Ведь лавка в Лондоне, имеющая меньшие размеры и обошедшаяся дешевле при постройке, чем пышная столовая, находящаяся в том же доме, тем не менее будет иметь большую стоимость; то же самое применимо и к подвалу или погребу по сравнению с роскошно отделанной комнатой; ведь в одном случае мы имеем дело с расходом, а в другом — с прибылью. Обложение домов поземельным налогом как бы исходит из природы последнего, обложение же их акцизом — из природы первого.

<...>

12. Но прежде чем распространяться о ренте, мы должны попытаться объяснить таинственную природу как денежной ренты, называемой процентом (*usury*), так и ренты с земель и домов.

13. Допустим, что кто-нибудь может собственными руками возделывать, окопать, вспахать, взборонить, засеять, сжать определенную поверхность земли и, как этого требует земледелие, свезти, вымолотить, вывезть хлеб, на ней выросший, и допустим, что он располагает достаточным запасом семян, чтобы засеять поле. Если он из жатвы вычтет зерно, употребленное им для обсеменения, а равно и все то, что он потребил и отдал другим в обмен на платье и для удовлетворения своих естественных и других потребностей, то остаток хлеба составляет естественную и истинную земельную ренту этого года; и среднее из семи лет или, вернее, из того ряда лет, в течение которого недороды чередуются с урожаем, даст в виде зернового хлеба обычную ренту.

14. Но здесь возникает дальнейший, хотя и соподчиненный, вопрос: какому количеству английских денег может равняться по своей стоимости этот хлеб или эта рента? Я отвечаю: такому количеству денег, которое в течение одинакового времени приобретает за вычетом своих издержек производства кто-нибудь другой, если он всецело отдается производству денег, т. е. предположим, что кто-нибудь другой отправляется в страну серебра, добывает там этот металл, очищает его, доставляет его на место производства хлеба первым, чеканит тут из этого серебра монету и т. д. Предположим далее, что этот индивидуум в течение того времени, которое он посвящает добыванию серебра, приобретает также средства, нужные для своего пропитания, одежды и т. д. Тогда серебро одного должно быть равно по своей стоимости хлебу другого; если первого имеется, например, 20 унций, а последнего 20 бушелей, то унция серебра будет представлять собой цену бушеля хлеба.

<...>

16. Я утверждаю, что именно в этом состоит основа сравнения и сопоставления стоимостей. Но я признаю, что развивающаяся на этой основе надстройка (*superstructure*) очень разнообразна и сложна. Но об этом пойдет речь в дальнейшем.

17. Мир измеряет вещи при помощи золота и серебра, главным же образом при помощи последнего. <...> Поскольку отношение серебра к различным оцениваемым с его помощью вещам меняется в разные эпохи, в зависимости от увеличения или уменьшения стоимости последних, мы, не умаляя большой пользы золота и серебра, применяемых в качестве стандарта и мерила, попытаемся исследовать некоторые другие естественные стандарты и мерила.

18. Наши серебряные и золотые монеты имеют различные названия; таковы в Англии фунт, шиллинг, пенс, и каждая из них может быть выражена как сумма или часть какой-нибудь другой. Но по этому поводу мне хочется сказать вот что: оценку всех предметов следовало бы привести к двум естественным знаменателям — к земле и труду; т. е. нам следовало бы говорить: стоимость корабля или сюртука равна стоимости такого-то и такого-то количества земли, такого-то и

такого-то количества труда, потому что ведь оба — и корабль, и сюртук — произведены землей и человеческим трудом. А раз это так, то нам очень желательно бы найти естественное уравнение между землей и трудом, чтобы быть в состоянии так же хорошо или даже лучше выражать стоимость при помощи одного из двух факторов, как и при помощи обоих, и чтобы быть в состоянии так же легко сводить один к другому, как пенсы к фунту. Теперь мы были бы очень довольны, если бы могли определить естественную стоимость свободной продажной земли, хотя бы и не лучше, чем мы определили вышеупомянутый *usus fructus* [доход арендуемого владения]. Попытаемся сделать это следующим образом.

19. После того как найдена рента или стоимость *usus fructus* за год, возникает вопрос, какой сумме годовых рент естественно равноценна свободная земля? <...> ...я думаю, что это такое их число, которое могут рассчитывать прожить одновременно живущие: человек пятидесяти лет, другой — двадцати восьми и ребенок семи лет, т. е. дед, отец и сын. Немногие имеют основание заботиться о более отдаленном потомстве: когда человек становится прадедом, он совсем близок к концу своей жизни. Почти всегда одновременно живут только три члена непрерывного ряда нисходящих потомков; и если некоторые становятся дедами в сорок лет, то зато другие только в возрасте свыше шестидесяти; сказанное имеет силу и в других соответственных случаях.

20. Поэтому я принимаю, что сумма годовых рент, составляющая стоимость данного участка земли, равна естественной продолжительности жизни трех таких лиц. У нас в Англии эта продолжительность считается равной двадцати одному году. Поэтому и стоимость земли равна приблизительно такой же сумме годовых рент. <...>

21. Таким, я полагаю, будет число годовых рент там, где права собственности прочны и где имеется моральная уверенность в возможности пользования купленной недвижимостью. Но в других странах стоимость земли приближается больше к 30 годовым рентам вследствие более надежных прав на землю, большей густоты населения и, может быть, более верного представления о стоимости и продолжительности трех жизней. <...>

Глава V О ПРОЦЕНТЕ

Я не вижу оснований к тому, чтобы брать или давать процент или мзду за какую-нибудь вещь, которую мы можем несомненно получить обратно по первому нашему требованию. С другой стороны, я не вижу оснований и к тому, чтобы стыдиться процента в том случае, когда даются в ссуду деньги или другие оцениваемые в деньгах предметы необходимости с обязательством уплаты в тот срок и в том месте, которые изберет должник, так что кредитор не может получить обратно свои деньги, когда и где он того пожелает. Поэтому, если кто ссужает деньги на условии, что он не может потребовать их обратно до наступления известного срока, как бы он сам ни нуждался в течение этого времени, он несомнен-

но может получить компенсацию за это неудобство, которое он создает для самого себя. Это возмещение и есть то, что обычно называют процентом. <...>

3. Здесь возникает следующий вопрос: чему равен естественный уровень процента..? Что же касается процентов, то они по меньшей мере должны быть равны ренте с такого количества земли, которое может быть куплено на те же данные в ссуду деньги при условии полной общественной безопасности. Но там, где это условие под сомнением, обычный естественный процент переплетается с чем-то вроде страховой премии, что может весьма справедливо повысить процент до любого размера в пределах самой одолженной суммы.

<...>

5. <...> Как сильный спрос на деньги повышает процент, так сильный спрос на хлеб повышает его цену, а потому и ренту с земли, на которой растет хлеб, и в заключение цену самой земли. <...>

6. <...> поблизости населенных мест, для пропитания населения которых нужны большие районы, земли не только приносят на этом основании более высокую ренту, но и стоят большей суммы годовых рент, чем земли совершенно такого же качества, но находящиеся в более отдаленных местностях. <...>

7. Закончив наше отступление относительно размеров ренты и стоимости земель и денег, вернемся теперь к нашему второму способу покрытия государственных расходов, который заключается в изъятии части ренты (что обычно называется обложением). Прежде всего необходимо сказать о методе подсчета этих рент.

<...>

8.1. <...> я предлагаю провести обследование очертаний, размеров и расположения всех земель в соответствии как с установленными границами приходов, ферм и т. д., так и с естественными разграничениями их морем, реками, грядами скал или горными цепями и т. д.

9.2. Я предлагаю, чтобы качество каждого участка было описано путем указания продуктов, которые он обычно доставляет, поскольку на некоторых землях отдельные сорта строевого леса, зерно, стручковые овощи или корнеплоды произрастают лучше, чем на других землях, а также путем указания прироста посеянных или посаженных на них продуктов, наблюдавшегося *communibus annis* [в обычные годы], и вместе с тем сравнительного качества этих продуктов, выраженного не в общепринятом мериле — в деньгах, а в отношении друг к другу. <...> Мы примем во внимание количество людей, живущих вблизи этой земли, а также и образ жизни, который они ведут, роскошный или умеренный, и помимо того гражданские, естественно-исторические и религиозные взгляды этих людей. <...>

10. Это я называю описанием или обследованием внутренней стоимости земли; о внешней, или случайной, мы поговорим ниже. Мы сказали, что изменение в количестве денег изменит цены товаров в соответствии с нашим счетом, выраженным в наименованиях и словах (ибо фунты стерлингов, шиллинги и пенсы не являются ничем иным). Например: Если кто-нибудь может добыть из перуанской почвы и доставить в Лондон одну унцию серебра в то же самое время, в течение которого

он в состоянии произвести один бушель хлеба, то первая представляет собой естественную цену другого; если же благодаря новым, более Богатым копиям он окажется в состоянии так же легко добыть две унции серебра, как прежде одну, то хлеб будет так же дешевле при цене в 10 шилл. за бушель, как прежде был при цене в 5 шилл. *caeteris paribus* (при прочих равных условиях). <...>

11. <...> Кредит же повсюду, в особенности в Лондоне, превратился в простую догадку о том, является ли человек кредитоспособным или нет при отсутствии всяких определенных данных о его богатстве или действительном имуществе. А между тем я полагаю, что природа кредита должна ограничиться лишь представлением о том, что способен данный человек добыть при помощи своего искусства и усердия, в то время как способ получения сведений о его имуществе должен стать научным, а способ заставить его платить свой долг с полным напряжением всех его возможностей должен быть обеспечен добросовестным проведением наших законов. <...>

Глава VI

О ТАМОЖЕННЫХ ПОШЛИНАХ И ВОЛЬНЫХ ГАВАНЯХ

Таможенные пошлины — это сборы или налоги с товаров, вывозимых из владений государя или ввозимых в них. В наших странах они составляют двадцатую часть не тех цен, которые уплачиваются купцами за соответствующий товар, а других — постоянных ставок, установленных правительством, хотя и в соответствии по большей части с советами заинтересованных лиц.

<...>

4. Размеры пошлин на вывозимые товары могут быть такими, чтобы, учитывая умеренную прибыль экспортера, наши товары, в которых нуждаются иностранцы, доставались этим иностранцам по ценам, несколько меньшим, чем те, за какие они могут получить из какой-нибудь другой страны.

<...>

6. <...> высокие пошлины являются причиной того, что люди пытаются обходиться совершенно без этих товаров или освободиться от уплаты за них, если только расходы по контрабандному ввозу их и на подкуп вместе с риском быть пойманными не превышают *communibus vicibus* [вместе взятые] пошлину.

7. Поэтому размеры пошлин этого рода должны быть таковы, чтобы людям было легче, безопаснее и выгоднее выполнять закон, чем нарушать его, за исключением таких случаев, при которых должностные лица могут несомненно добыться выполнения закона. <...>

8. Размеры пошлин на импортируемые товары должны быть таковы, чтобы: 1) все предметы, готовые или созревшие для потребления, стали несколько дороже, чем те же предметы, выращенные или произведенные внутри страны, если это возможно *caeteris paribus* [при прочих равных условиях]; 2) все излишества, приводящие к роскоши или греху, могли бы быть обложены таким налогом, который бы заменил направленный против роскоши закон, ограничивающий по-

ребление таких предметов. Но и здесь также необходимо следить за тем, чтобы не было более выгодно ввозить их контрабандным путем, чем платить пошлины.

9. Напротив, в отношении всех, не полностью обработанных и отделанных вещей, как, например, сырые кожи, шерсть, бобровые шкуры, шелк-сырец, хлопок, а также в отношении всех орудий и материалов для промышленности, красящих веществ и т. д. необходимо быть осторожным.

10. Если бы уплата этих пошлин могла быть полностью обеспечена, то государи могли бы беспорядочно вводить их одну за другой, но так как это оказывается невозможным, то жители платят лишь то, чего им не удастся сэкономить в общем итоге с большей безопасностью, и подчиняются законам лишь постольку, поскольку им не удастся этого избежать.

11. Неудобства взимания налогов путем пошлин сводятся к следующему.

1. Пошлины накладываются на вещи, которые еще не готовы к потреблению, на товары, еще не законченные производством и находящиеся лишь в процессе своего полного завершения...

2. Большое количество чиновников, требующееся для сбора этих пошлин, в особенности в такой стране, в которой имеется много гаваней...

3. Большая легкость контрабандного провоза товаров с помощью подкупа, тайного сговора, припрятывания и маскировки товаров и т. д., причем этому не мешают ни присяга таможенных чиновников, ни кары, и в то же время имеются различные способы смягчения и отмены этих кар даже после обнаружения нарушений. <...>

12. В качестве некоторой попытки исправить положение или как ближайший шаг я предлагаю, чтобы вместо уплаты пошлин с погружаемых на корабли товаров каждое прибывающее из-за границы или уходящее туда судно уплачивало бы потонный сбор, который может собираться небольшим количеством людей, поскольку мы имеем дело с фактом, очевидным для всех; а также, чтобы названный сбор составлял лишь такую часть фрахта, какая, будучи вычтена из всего потребления, покрыла бы все государственные расходы. Эта часть, вероятно, равна 4 % или близка к этой величине, т. е. составляет 2 млн в год из 50.

13. Второе предложение заключается в том, чтобы пошлины были сведены к своего рода страховой премии и были увеличены и так устроены, чтобы король мог взять на себя страхование товаров как от опасностей моря, так и от нападения врага. В результате этих мероприятий вся страна участвовала бы во всяких таких потерях, а в таком случае собственные интересы купца заставляли бы его более охотно подчиняться и платить за все то, что он страховал.

<...>

15. Запрещение вывоза денег, поскольку проведение его в жизнь почти невозможно, не имеет никакого смысла и бесполезно. А опасность его приводит либо к своего рода страховой надбавке, соответствующей риску быть пойманным, либо к повышению расхода на подкуп чиновников, производящих осмотр. <...> ...запрещение вывоза денег действительно выполняет роль закона, направленного против роскоши, не позволяя нам ввезти больше половины того количества иностранных товаров, которое мы потребляли раньше; однако оно оставляет на усмо-

трение купца выбор тех товаров, которые он не позаботится или воздержится ввезти, и тех, которые он ввезет, между тем как, издавая законы, направленные против роскоши, государство берет эту заботу на себя.

<...>

21. Нам могут сказать, что хотя мы ведем торговлю только для своих собственных нужд, однако если бы наши порты были свободны, то (поскольку они более удобны, чем порты других стран) они посещались бы более часто и, следовательно, больше обогащались бы благодаря расходам моряков и пассажиров, найму рабочих, складов и т. д., даже при полном отсутствии пошлин с товаров. Тем не менее разумно будет, чтобы за такое пользование нашими портами уплачивался, как сказано выше, небольшой налог с корабля и притом *eo nomine* [официально], не ожидая того, чтобы весь наш доход происходил от указанного найма погребов, носильщиков и извозчиков: доходы такого рода мы могли бы получать сверх всего как таковые.

22. Но если бы нам удалось занять место посредников в торговле между другими странами, то в таком случае не было бы оснований взимать налоги, как было сказано выше, с вещей, еще не законченных производством, которые находятся лишь в процессе своего завершения. <...>

Глава VII О ПОДУШНОМ НАЛОГЕ

Подушный налог — это налог на людей, налагаемый либо просто на всех без исключения, либо в соответствии с некоторыми присвоенными им определенными титулами или признаками отличия, т. е. либо в связи с простым почетом, либо в связи с некоторыми должностями, которых добиваются или которые несут по назначению, либо в соответствии с занятием некоторыми промыслами и профессиями, независимо от того, приносят ли эти титулы, должности или профессии Богатство или бедность, доход или расход, барыш или убыток.

2. Подушный налог, взимавшийся в последнее время, был чрезвычайно запутан. Некоторые Богатые лица платили налог по самым низким ставкам, некоторые кавалеры (Knights), хотя и нуждавшиеся в самом необходимом, должны были платить по 20 ф. ст. Этот налог поощрял некоторых тщеславных людей платить по ставке эсквайров, для того чтобы их называли эсквайрами в расписках; он заставлял некоторых людей уплачивать 10 ф. ст. в качестве докторов медицины или юридических наук, хотя они не имели никакого дохода от своей профессии и не заботились о практике; он заставлял некоторых бедных купцов, вынужденных носить форменную одежду своей корпорации, платить больше, чем они были в состоянии; наконец, некоторые лица должны были платить в соответствии со своим имуществом, которое оценивалось теми, кто не имел о нем никакого представления...

<...>

4. Поэтому, полностью отвергая этот запутанный способ обложения, я буду говорить о подушном налоге, организованном с большей определенностью, и в пер-

вую очередь о простом подушном налоге, накладываемом на каждого человека в одинаковых размерах. При этом приход уплачивает за тех, кто живет подаянием, родители — за своих малолетних детей и хозяева — за своих учеников и других лиц, не получающих заработной платы.

5. Недостаток этого метода состоит в том, что налог при этом весьма неравномерен: лица, имеющие неодинаковые средства, платят все одинаково, и те, которым приходится нести наибольшие расходы на детей, платят больше всего, т. е. чем они беднее, тем сильнее облагаются.

6. Преимущества этого метода заключаются, во-первых, в том, что налог может быть собран очень быстро и с небольшими издержками; во-вторых, поскольку число жителей всегда известно, имеется возможность достаточно точно подсчитать, в какую сумму он выльется; в-третьих, он, по-видимому, будет прищипывать всех людей к тому, чтобы они заставляли своих детей заняться каким-нибудь выгодным занятием, едва только они вырастут настолько, чтобы иметь возможность делать это так, чтобы каждый ребенок уплачивал приходящийся с него подушный налог из дохода от этого занятия.

7. Следующий способ взимания подушного налога состоит в обложении им каждого человека, но различая плательщиков по их чисто почетным титулам, независимо от какой бы то ни было должности или профессии, как то: герцогов, маркизов, графов, виконтов, баронов, баронетов, кавалеров, эсквайров, т. е. старших сыновей кавалеров *in perpetuum* [из поколения в поколение], и джентльменов, если кто-либо себя таковым именует. Этот способ ведет к гораздо большей равномерности, чем предыдущий, поскольку титулованные лица по большей части в соответствующей степени Богаты. Если же это не имеет места, то все же эти титулованные таким образом лица могут добиться преимуществ или должности даже в том случае, если они не покупают или не могут купить их у простых лиц и заплатить за них. Я при этом придерживаюсь того мнения, что обладание титулом дает своему владельцу возможность сэкономить такую сумму, какая соответствует вызываемому этим титулом излишку уплачиваемого подушного налога над уровнем его, уплачиваемым простыми лицами.

8. Кроме того, если будут вестись точные и разнообразные подсчеты числа жителей, то этот налог можно также собирать легко, быстро и дешево. <...>

9. Что касается должностей, то они действительно по большей части являются почетными. <...> Тем не менее может оказаться целесообразным облагать должности, к занятию которых люди стремятся или которые они принимают, хотя и могли бы отказаться от них. С другой стороны, ни одного *Titulado* не следует вынуждать платить подушный налог в соответствии с его титулом, если он согласен сложить титул и никогда не принимать его вновь.

10. Титулы, соответствующие занятию или профессии, не должны бы служить базой взимания подушного налога, потому что они не обязательно означают возможность платить или вероятность этой возможности и в то же время заключают в себе большие неравенства. Если же кто-либо благодаря своему праву заниматься определенным занятием зарабатывает много, то можно предположить, что он

соответственно будет и расходовать. В таком случае наш способ обложения акцизом несомненно уловит его в свои сети, как он это делает и в отношении упомянутых выше должностных лиц. <...>

Глава VIII О ЛОТЕРЕЯХ

Лица, получающие титулы, могут предвидеть, что они на основании их будут обложены налогом, как сказано выше (хотя, поскольку одна парламентская палата целиком, а другая большей своей частью состоят из титулованных лиц, такой налог вряд ли будет введен), и поэтому они как бы соглашаются на налог, накладываемый на них лично.

2. При лотерее люди, как правило, также облагают себя налогом, хотя и надеясь получить специальную выгоду. Лотерея поэтому есть, собственно говоря, налог на несчастных самонадеянных глупцов, людей, верящих в свое счастье или поверивших разным предсказателям. <...>

3. Однако поскольку мир изобилует такого рода дураками, то неудобно, чтобы всякий, кто захочет, обманывал бы всякого, кто захочет быть обманутым; напротив, правильно будет, если государь возьмет под свою опеку этих дураков, как это имеет место с лунатиками или идиотами. <...>

4. Поэтому лотерея не должна допускаться, если власти не установят долю, в какой люди будут платить за свои ошибки, и не позаботятся о том, чтобы людей не обманывали так сильно и часто, как они сами это допускают.

5. Способ лотереи употребляется лишь для сбора небольших сумм и скорее для приватно-общественных нужд (чем на содержание армий или экипировку флота), как, например, на постройку водопроводов, мостов, возможно, дорог и т. д. Поэтому в данном случае мы ничего о них больше не скажем.

Глава IX О ДОБРОВОЛЬНЫХ ВЗНОСАХ

Взимание денег путем добровольных взносов как будто не предполагает никакого принуждения в отношении кого бы то ни было и как будто ни у кого не берет больше того, без чего, как он сам знает, он может обойтись; тем не менее это не совсем так. Ибо одно то, что на тебя косо посмотрит государь или вельможа, часто влияет так же тяжело, как опись имущества при обложении или субсидии. А опасность того, что низкие льстецы и информаторы оговорят тебя в несочувствии к тому делу, для которого собираются взносы, настолько велика, что превышает возможный вред, который может принести уплата какой-либо суммы, соответствующей пропорционально взносам всех других людей (что, как я сказал, не означает обеднения). <...>

Глава X О НАКАЗАНИЯХ

Обычными наказаниями, помимо денежных штрафов, являются смерть, увечье, тюремное заключение, публичное бесчестие, причинение преходящей физической боли и больших мучений. На денежных штрафах мы будем больше всего настаивать, касаясь остальных лишь для того, чтобы рассмотреть, нельзя ли их заменить штрафами.

<...>

10. Здесь мы должны, исходя из нашего убеждения, что “труд есть отец и активный принцип Богатства, а земля его мать”, напомнить, что государство, увеча и подвергая тюремному заключению своих подданных, тем самым наказывает само себя. Поэтому необходимо (поскольку это возможно) избегать накладывать такие наказания и заменять их денежными штрафами, которые увеличат труд и общественное Богатство.

11. А раз это так, то не будет ли лучше заставить имущего человека, признанного виновным в убийстве, уплатить часть своего имущества, чем выжигать клеймо на его руке?

12. Почему бы лучше не наказывать несостоятельных воров отдачей в рабство, а не смертью? Если они будут рабами, их можно заставить трудиться так много и потреблять так мало, как только допускает природа, и благодаря этому мы будем иметь как бы увеличение общества на двух человек вместо сокращения на одного. Ибо если Англия недостаточно населена (предположим, наполовину), то я утверждаю, что ближайшей мерой вслед за ввозом в страну такого же количества людей, какое имеется в настоящее время, является принуждение тех, которые имеются в наличности, к выполнению вдвое большей работы, чем они выполняют сейчас, т. е. превращение некоторых из них в рабов. Но на этом я остановлюсь в другом месте.

13. И почему бы лучше не наказывать состоятельных воров и мошенников многократными возмещениями вместо смерти, позорного столба, кнута и т. д.? Однако возникает вопрос: возмещением во сколько раз большей суммы необходимо наказывать, например, карманную кражу? Я полагаю, что хорошо было бы для ответа на этот вопрос выяснить у некоторых опытных знатоков этого дела, как часто в среднем они попадаютсся во время этого занятия. Если лишь один раз из десяти случаев, то возмещение даже семикратной суммы дало бы хорошую прибыль, а возмещение десятикратной суммы было бы лишь простой компенсацией; поэтому возмещение двадцатикратной суммы, составляя возмещение в удвоенном размере, т. е. вдвое больше того, что допускает риск, будет, конечно, правильно установленным отношением возмещения к потерям и правильной мерой наказания.

14. И несомненно, что возмещение в удвоенном, утроенном, четырехкратном и семикратном размерах, упоминаемое в законе Моисеевом, должно пониматься именно таким образом, ибо иначе воровство могло бы сделаться весьма выгодной и законной профессией.

15. Следующее, что необходимо разрешить, — это сколько частей из многократных возмещений должны отдаваться потерпевшему. На это я отвечаю, что он никогда не должен получать больше одной части и даже еще меньше, чтобы приучить его к большей осторожности и самосохранению; три части должны отдаваться тому, кто открыл вора, а остальное должно пойти на общественные нужды.

<...>

29. Относительно наказаний и уголовных законов я добавляю лишь, что считаю неправильным, если они созданы не для того, чтобы держать людей подальше от греха, а для того, чтобы подвести последних под наказание, и если лица, следящие за их исполнением, держат их втайне, пока не будет совершен проступок, и потом внезапно показывают их бедному, незлонамеренному преступнику.

<...>

Глава XI

О МОНОПОЛИЯХ И ДОЛЖНОСТЯХ

Монополия (как показывает само слово) означает исключительное право продажи. Человек, обладающий этим правом, может продавать тот товар, на который это право распространяется, оценивая его, как ему заблагорассудится, или по той цене, по какой ему заблагорассудится, или делая и то и другое в пределах разрешенных ему границ.

2. Ярким примером монополии является налог на соль, взимаемый французским королем, причем он продает за 60 то, что стоило ему лишь единицу. Поскольку соль потребляется всеми разрядами людей и едва ли больше бедными, чем Богатыми, то, раз люди потребляют одинаковое количество ее или вынуждены, как это практикуется в некоторых местностях, покупать ее независимо от того, потребляют они ее или нет, этот налог имеет, по-видимому, те же результаты, что и наиболее простой из упомянутых выше подушных налогов. Но если люди расходуют или потребляют соль не в одинаковом количестве, как это обычно бывает, и не обязаны брать или платить за большее количество, чем они потребляют, то это не что иное, как собирательный акциз, в особенности в том случае, если соль вся одного и того же качества. Иначе говоря, это есть особый вид обложения, а именно монополия.

3. Польза или повод для учреждения монополии заключается в следующем.

Во-первых, в праве изобретателей, поскольку закон вознаграждает изобретателей, предоставляя им монополию на их изобретения на определенный срок (например, у нас, в Англии, на 14 лет), ибо при этом изобретатель вознаграждается в большей или меньшей степени в зависимости от того, как встречают его изобретение люди. <...>

Во-вторых, монополия может быть действительно полезной на некоторое время, а именно при первоначальном введении нового изделия, когда требуется боль-

шая точность для того, чтобы хорошо его сделать, и когда большинство людей не могут быть компетентны в производстве его. <...>

Учрежденные государством должности и установленные им самим вознаграждения аналогичны по своей природе монополиям, причем в одном случае речь идет о действиях и занятиях, подобно тому как в другом — о вещах. За и против них можно сказать то же самое, что и относительно монополий. <...>

<...> По мере того как деятельность данного королевства увеличивается, увеличивается и число должностей (т. е. исключительное право и возможность выполнения и оформления этих действий). <...> Это приводит к тому, что должности, которые в момент их учреждения выполнялись лишь наиболее способными, изобретательными и опытными людьми (такими, что могут бороться со всякими внезапно возникающими трудностями и извлекать из своих собственных длительных наблюдений, связанных с различными случайностями их занятий, правила и аксиомы для будущего руководства), выполняются в данное время их заместителями и помощниками — людьми самыми обыкновенными, работающими машинально, на манер рабочей лошади.

В то время как первоначально были установлены такие высокие жалованья, которые могли бы компенсировать искусство, честность и усердие администраторов (принимая даже во внимание, что таких лиц можно было тогда найти очень немного), эти высокие жалованья сохраняются до сих пор, хотя искусство и степень требуемого доверия уменьшились, а количество выплачиваемых жалований необычайно возросло. Так что в настоящее время выгоды от этих должностей (ставших весьма простыми и такими легкими, что всякий человек способен их занять, даже такой, который никогда не выполнял данной работы) покупаются и продаются на годы или на всю жизнь, как это может быть сделано со всяким другим регулярным годовым доходом. <...>

Таких должностей имеется много в стране: они могли бы приносить доход королю либо благодаря тому доходу, который они приносят ежегодно, либо будучи проданы на несколько лет сразу. <...>

Глава XII О ДЕСЯТИНЕ

Слово “десятина”, имеющее тот же смысл, что и десятая часть, означает само по себе не больше, чем долю изъятия или изъятую часть, подобно тому как если бы пошлины на импортированные и экспортированные товары назывались бы двадцаткой, как они иногда называются потонным и пофунтным сбором. Поэтому необходимо сказать, что под десятиной подразумевается здесь как указанная доля, так и назначение ее, а именно содержание духовенства, а также материал, или субстанция, из которого это содержание выкроено, т. е. непосредственный продукт земли и воды или доход от людского труда, искусства и капитала (Stock), приложенных к ним. Слово “десятина” указывает также на способ уплаты ее, а

именно *in specie* [в натуре], а не в деньгах (за исключением специальных случаев и случаев, добровольно установленных).

<...>

6. Итак, десятина увеличивается на любой территории соответственно увеличению труда данной страны, а труд возрастает или должен возрастать соответственно росту числа жителей. За 400 лет число жителей Англии увеличилось почти в четыре раза, удваиваясь каждые 200 лет, доля же ренты, получающейся со всех земель Англии, равна приблизительно четвертой части расходов ее жителей, так что остальные три четверти приходятся на долю труда и капитала.

7. Поэтому десятина в настоящее время должна быть в двенадцать раз больше, чем она была 400 лет назад, что можно очень легко заметить, сравнив занесенные в королевские книги цифры доходов причта за разные эпохи. Кое-что отсюда надо сбросить, поскольку соотношение между доходом от земли и доходом от труда изменяется в соответствии с тем, как меняется число работников. Поэтому мы лучше будем считать, что десятина сейчас лишь в шесть раз больше, чем она была 400 лет назад, т. е. что десятиной сейчас можно оплатить в шесть раз больше работников или накормить в шесть раз больше людей, чем это можно было бы сделать десятиной, получавшейся 400 лет назад.

8. Но в то время имелось не только такое же количество приходов, как и сейчас, но и больше священников в каждом приходе и больше набожных людей, которые являлись также священниками, религия же того времени доставляла больше хлопот и требовала затраты большего количества труда, чем в настоящее время, благодаря тому, что тогда было больше исповедей, праздников, служб и т. д., чем теперь. <...> Ясно поэтому, что духовенство сейчас значительно богаче, чем оно было раньше, и что принадлежать к духовенству в то время было своего рода подвижничеством, между тем как теперь (благодарение Богу) это дает возможность вести роскошный и великолепный образ жизни.

<...>

12. Возвратимся, однако, к десятине как к налогу, или сбору. Я утверждаю, что в Англии она не имеет такого характера, чем бы она ни была или ни казалась в первый век ее установления.

<...> ибо только внезапность и неожиданность расхода превращают в бремя налог, неожиданно присоединяющийся к издержкам и потерям какого-либо человека, делают его нетерпимым для тех людей, которые не понимают его, и заставляют людей даже братья за оружие, чтобы бороться против его уплаты. <...>

13. Итак, десятина не является налогом, и я говорю о ней лишь как о *modus* или образце налога, утверждая, что она очень близка к налогу, самому равномерному и беспристрастному, какой только может быть установлен для покрытия государственных расходов всей страны, а также церковных расходов; ибо при ее помощи взимается доля всего зерна, скота, рыбы, птицы, фруктов, шерсти, меда, воска, масла, пеньки и льна, созданных в стране и являющихся продуктом земли, искусства, труда и капитала, которые произвели их. <...>

Глава XIII

О РАЗЛИЧНЫХ МЕНЕЕ ЗНАЧИТЕЛЬНЫХ СПОСОБАХ ВЗИМАНИЯ ДЕНЕГ

Когда население недовольно каким-нибудь одним видом налога, всегда найдется какой-нибудь прожектер, который предложит другой и добьется того, что его выслушают, утверждая, что вместо существующего способа он может предложить способ обложения, могущий покрыть все общественные расходы. Например, если существующий и вызывающий недовольство способ есть поземельный налог и население хочет избавиться от него, то он предлагает обойтись без такого поземельного налога и принять подушный налог, или акциз, или введение новых должностей или монополий и таким путем заставляет тех или других людей прислушиваться к тому, что он говорит; а это особенно охотно делается теми, кто не занимает выгодных местечек, связанных с существующим видом налога, и кто надеется добыть себе службу при новой организации.

2. Я перечислю некоторые из менее значительных способов, которые я наблюдал в разных странах Европы.

Во-первых, в некоторых местах государство является общим кассиром для всех или для большей части денег, подобно тому как это имеет место там, где существуют банки, получая при этом в свою пользу проценты со всех тех денег, которые сданы ему на руки.

Во-вторых, иногда государство является общим кредитором: это имеет место там, где существуют ссудные банки и ломбарды. Это могло бы иметь место в более широких размерах и более эффективно там, где производится регистрация земель.

В-третьих, иногда государство является или могло бы быть общим страховщиком либо только от нападения врага на море, соответственно предполагаемой первоначальной цели наших пошлин в Англии, либо же от несчастных случаев, являющихся результатом действий врага, погоды, моря и корабля, взятых вместе.

В-четвертых, иногда государство имеет исключительное право продажи определенных товаров и получения выгод, связанных с этим, как, например, янтаря в стране герцога Бранденбургского, табака — в прежние времена в Ирландии, соли — во Франции и т. д.

В-пятых, иногда государство является коллективным нищим, как это имеет место в Голландии, где частная благотворительность, по-видимому, служит лишь для того, чтобы помогать лицам, скрывающим свою нужду, и уберечь их от стыда, который они испытывали бы, если бы им пришлось открыть свою бедность, и в меньшей степени — чтобы помогать при нужде, о которой заявлено и всем известно.

В-шестых, в некоторых странах государство является единственным попечителем несовершеннолетних, сумасшедших и идиотов.

В-седьмых, в некоторых других странах государство организует и содержит игорные дома и публичные увеселительные предприятия, выплачивая жалованье актерам и удерживая себе основную массу прибыли.

В-восьмых, в некоторых странах государство страхует дома от огня, взимая небольшую ренту ежегодно с каждого дома.

В-девятых, в некоторых странах взимается плата за пользование мостами, плотинами и паромами, построенными и содержащимися за государственный счет.

В-десятых, в некоторых местах умершие должны оставлять известные суммы государству, в некоторых других местах это же практикуется в случае брака и, возможно, что еще в других — в случае рождений.

В-одиннадцатых, в некоторых местах иностранцы, в особенности евреи, облагаются специальным налогом. Это может приносить пользу в перенаселенных странах, но вредно в обратном случае.

3. В-двенадцатых, в наше время применялись способы обложения путем взимания *aliquot* [определенной] части имущества жителей, например, пятой или двадцатой части их недвижимого имущества, даже их должностей и профессий, а также их воображаемого имущества. Этот способ дает большой простор разного рода мошенничествам, тайным соглашениям, угнетениям и беспокойствам, причем некоторые лица намеренно заставляют себя облагать налогом, чтобы получить больший кредит, другие прибегают к подкупу, чтобы платить низкий налог, и так как невозможно проконтролировать, или проверить, или проследить за правильностью этих сборов по оставляемым ими следам (каковыми являются, например, печи при налоге на дымовые трубы), то у меня не хватает терпения высказываться еще больше против них; я предпочитаю закончить без дальнейших церемоний словами нашего комика: они негодны и даже более чем негодны, весьма отвратительны и очень плохи.

Глава XIV

О ПОВЫШЕНИИ И СНИЖЕНИИ ДОСТОИНСТВА МОНЕТ И ОБ ИХ ПОРЧЕ

Случалось иногда, что государства (не знаю, по чьему необдуманному совету) повышали достоинство монет или портили их, надеясь, что вследствие этого деньги как бы умножатся и будут представлять как бы большую стоимость, чем до того, и надеясь купить за них большее количество товаров или труда. Все это, право же, сводится в действительности ни к чему иному, как к налогу на тех лиц, должником которых является государство, или к присвоению части долга, а также к вынуждению подобной же жертвы у всех тех, кто живет на пенсию, установленные ренты, годовые доходы, пособия и т. д.

2. Чтобы объяснить это явление, необходимо было бы броситься в глубокий океан всех загадок, связанных с деньгами, что сделано в других целях в ином месте. Тем не менее я сделаю это наилучшим доступным мне образом, выяснив основания *pro et contra* [за и против] порчи и повышения достоинства денег. Начну с порчи.

<...>

5. <...> Я считаю то золото испорченным, которое имеет больше примеси в виде меди или серебра, чем это необходимо для того, чтобы исправить его слишком большую природную мягкость и гибкость, вследствие чего оно в качестве денег изнашивается слишком быстро. Я считаю также испорченным то серебро, к которому подмешано больше меди, чем необходимо для того, чтобы оно сделалось достаточно вязким и не ломалось под молотом, прессом, машиной и т. д., посредством которых оно должно чеканиться.

<...>

12. Но предположим, что французская монета в четверть эю, стоимость которой обычно считается равной 18 пенсам, повышена до 3 шилл.; в таком случае верно, что все деньги Англии превратятся действительно в четверти эю, но столь же верно, что все английские деньги будут вывезены, а наши “четверти эю” будут содержать в себе лишь половину того благородного металла, который заключался в наших собственных монетах. Таким образом, повышение достоинства денег может действительно изменить монеты, однако с потерей, соответствующей повышению достоинства иностранных монет над их внутренней стоимостью.

13. Но предположим, что во избежание этого мы повысим достоинство четверти эю вдвое и запретим экспорт наших собственных денег в обмен на них. Я утверждаю, что такое запрещение будет бессмысленно и его нельзя будет провести; но если бы оно даже было возможно, то все же повышение достоинства указанных монет заставит нас продавать товары, купленные на такие “четверти эю”, фактически лишь за половину их обычной цены, между тем как те, кто нуждается в таких товарах, дали бы за них полную цену. Таким образом, снижение наших цен соблазнит иностранцев купить наши товары в количестве, превышающем то, что они обычно покупают, так же как это произошло бы в случае повышения достоинства их денег. Однако ни какое повышение, ни пониженные цены не заставят иностранцев потреблять больше наших товаров, чем им требуется, ибо хотя в первом году они вывезут необычное и излишнее количество товаров, в дальнейшем они возьмут на столько же меньше.

<...>

15. <...> Существует, конечно, немалая действительная разница между повышением достоинства иностранных денег вдвое и снижением цен наших товаров наполовину; однако продажа их при подразумеваемом условии оплаты иностранными деньгами данного момента увеличит количество наших денег, поскольку между повышением достоинства денег и понижением товарных цен существует та же разница, что и между продажей за деньги и продажей в обмен на другой и более дорогой товар, или между продажей за наличный расчет и продажей с уплатой через определенное время; ведь меновая торговля сводится к природе сделок с неопределенным сроком.

16. <...> Если мы можем себе позволить сократить наполовину нашу цену, но при этом имеем в виду лишь привлечение денег наших соседей, то при повышении достоинства их денег мы выигрываем столько, сколько составляет указанное различие между торговлей на деньги и меновой торговлей.

17. Но коренное решение этого вопроса зависит от действительного, а не мнимого пути определения цен товаров. Для того чтобы установить этот действительный путь, я делаю следующие предварительные предположения: во-первых, предположим, что на некоторой территории живет тысяча человек. Предположим, что этих людей достаточно для обработки всей этой территории и для производства хлеба, который, будем считать, покрывает все средства существования <...>; допустим, что производство одного бушеля хлеба требует столько же труда, сколько производство одной унции серебра. Предположим далее, что десятая часть этой земли и десятая часть всех жителей, т. е. 100 человек, могут произвести хлеба в количестве, достаточном для всех. Предположим, что земельная рента (определяемая так, как это было указано выше) составляет четвертую часть всего продукта (она действительно равна приблизительно этой доле, как мы можем заключить из того, что вместо ренты в некоторых местах уплачивается четвертый сноп). Предположим также, что, несмотря на то, что для ведения данного сельского хозяйства требуется лишь 100 человек, в нем занято 200 человек, и предположим, что там, где было бы достаточно одного бушеля, люди, желая питаться более утонченно, употребляют два, используя лишь лучшую часть обоих. Выводы из всего этого следующие.

Во-первых, богатство или скудость земли, или ее стоимость, определяется отношением той большей или меньшей части приносимого ею дохода, которая платится за пользование ею, к тому простому труду, который нужно было затратить для того, чтобы она приносила этот доход.

Во-вторых, что соотношения между хлебом и серебром означают лишь искусственную стоимость, а не естественную, потому что сравниваются между собой вещь, которая полезна по своей природе, и вещь, которая сама по себе бесполезна: это, между прочим, является отчасти причиной того, что в ценах серебра не наблюдается таких сильных изменений и скачков, как в ценах других товаров.

В-третьих, что естественная дороговизна или дешевизна зависит от того, больше или меньше требуется рук для удовлетворения естественных потребностей. Так, хлеб дешевле, если один производит на десятерых, чем если он может снабжать хлебом только шестерых; таким образом, людям приходится издерживать больше или меньше, смотря по климату. Но политическая дешевизна зависит от незначительности излишних рук в каком-либо промысле сверх необходимого в нем количества людей. Например, хлеб будет вдвое дороже там, где имеется 200 сельских хозяев, выполняющих ту же работу, какую могли бы выполнить 100 человек. Если этой пропорции соответствует пропорция излишнего расхода (т. е. если к упомянутой причине дороговизны присоединяется та, которая вызывается расходом, превышающим вдвое необходимый расход), то естественная цена окажется учетверенной, и эта учетверенная цена есть истинная политическая цена, исчисленная исходя из естественных оснований.

А эта последняя, будучи сопоставлена с обычным искусственным стандартом — серебром, дает то, что мы ищем, т. е. истинную рыночную цену.

18. Однако поскольку почти все товары имеют свои субституты, или заменители, и почти все нужды могут удовлетворяться разными способами, а также по-

скольку на цены товаров влияют в смысле повышения или понижения их новизна, вызванное ими изумление, пример вышестоящих лиц и представление о невозможности определить их эффект, то мы должны добавить эти случайные причины к упомянутым выше постоянным причинам, в благоразумном предвидении и учете которых заключаются достоинства купца.

Чтобы определить на практике это отклонение, я скажу, что для того, чтобы увеличить количество денег, весьма необходимо знать также, каким образом снизить или повысить цену товаров и денег, поскольку размеры повышения или понижения определяют данное отклонение.

19. В заключение всей этой главы мы скажем, что повышение наименования, или порча, денег является весьма неприятным и неравномерным способом обложения населения. И когда какое-либо государство прибегает к таким способам, то это признак упадка его, ибо они ведь сопровождаются бесчестьем приложения изображения государя для подтверждения правильности фальсифицированных товаров и изменой общественному доверию, проявляющейся в наименовании вещи тем, чем она в действительности не является.

Глава XV ОБ АКЦИЗЕ

Всеми принято считать, что жители должны участвовать в покрытии государственных расходов лишь соответственно их доле и заинтересованности в общественном спокойствии, т. е. в соответствии с их имуществом, или богатством. Однако существуют два рода Богатства: одно — фактическое, а другое — потенциальное.

Человек фактически и действительно Богат в соответствии с тем, что он ест, пьет, одевает или каким-нибудь другим образом действительно и фактически использует. Те же люди, которые хотя и имеют достаточно возможностей, но мало пользуются ими, лишь потенциально Богаты или Богаты лишь в воображении; они являются скорее управляющими и банкирами других людей, чем собственниками для самих себя.

2. Поэтому мы приходим к заключению, что каждый должен участвовать в государственных расходах в соответствии с тем, что он берет себе и действительно потребляет. Первое, что необходимо сделать, — это подсчитать, чему равны в общей сумме расходы всей нашей страны, состоящие из затрат каждого жителя на самого себя, а затем, какая часть этих расходов необходима на покрытие общественных нужд. И то, и другое (даже и первое) не является столь трудным, как это представляется большинству людей.

3. Затем мы должны понять, что самая лучшая идея обложения потребления состоит в обложении каждого средства существования в отдельности как раз в момент, когда оно готово для потребления; иначе говоря, не следует облагать ни зерно до того, как оно превращается в хлеб, ни шерсть, пока она не превратилась в сукно или, вернее, пока она не превратилась окончательно в платье, так чтобы

могла быть учтена стоимость шерсти, ткацкой и портняжной работы, вплоть до стоимости ниток и иголок. Однако, так как такой учет потребовал бы, возможно, слишком большого труда, необходимо составить список таких товаров, как природных, так и искусственных, учет которых может быть легко произведен, на которых (на них ли самих или на том предмете, в котором они находятся) может держаться штемпель акцизной палаты и которые в то же время, насколько это возможно, готовы к потреблению. Затем нам нужно учесть, какое количество дальнейшего труда или расходов необходимо затратить на каждый из них до их потребления, для того чтобы сделать соответствующую поправку.

<...>

5. Здесь возникает вопрос, должны ли отечественные экспортируемые товары уплачивать акциз или же те товары, которые ввозятся взамен их, не должны оплачивать никакого акциза? Я отвечаю, что первые не должны, ибо они не потребляются на родине в натуре. Но я полагаю, что те товары, которые ввезены из-за границы взамен их и потребляются здесь, должны уплачивать акциз в том случае, если экспортированные товары его уже не уплатили; таким образом, то, что мы потребляем, будет облагаться один раз, а не чаще.

Если же взамен товаров ввозится драгоценный металл, то в том случае, когда из него чеканятся деньги, он не должен облагаться, потому что деньги будут обменены на другие товары, которые и будут облагаться. Но если этот драгоценный металл будет переработан в украшения и посуду, или вытянут в проволоку или ленту, или сплюснен в листы, то он тоже должен быть обложен, потому что этим путем он потребляется и окончательно расходуется, что особенно ясно при выделке позументов и при золочении. В этом также заключается основание, почему я считаю, что налог, который мы обычно называем пошлиной, является несвоевременным и неразумным, поскольку он означает платеж до потребления.

6. Мы неоднократно упоминали собирательный акциз, подразумевая под этим обложение многих предметов, вместе взятых, как одного. Предположим, например, что много снадобий, употребляющихся на выработку известного противоядия или патоки, употребляется только в этой смеси; в таком случае при обложении какого-нибудь одного из них все остальные будут несомненно обложены так же, как это одно, поскольку все они употребляются в известном соотношении друг с другом. В сукне могут таким же образом быть обложены работа, инструменты, а также шерсть и т. д.

<...>

10. Лучшим из всех собирательных акцизов является, по-видимому, налог на печи, или налог на дымовые трубы; и это лишь потому, что он является наиболее легко осуществимым, ясным и дающим возможность определить размеры дохода, который он даст, ибо число печей легко подсчитать и они не перемещаются, как люди. Кроме того, легче уплатить небольшой налог, чем изменить или уничтожить печи, даже если они бесполезны или излишни. Нет возможности также скрыть их, поскольку большинство соседей знают об их существовании.

<...>

12. Доводы в пользу акциза сводятся к следующему.

Во-первых, естественная справедливость требует, чтобы каждый платил в соответствии с тем, что он действительно потребляет. Вследствие этого такой налог вряд ли навязывается кому-либо насильно и его чрезвычайно легко платить тому, кто довольствуется предметами естественной необходимости.

Во-вторых, этот налог, если только он не сдается на откуп, а регулярно взимается, располагает к бережливости, что является единственным способом обогащения народа, как это ясно видно на примере голландцев и евреев и всех других людей, наживших большие состояния.

В-третьих, никто не уплачивает вдвое или дважды за одну и ту же вещь, поскольку ничто не может быть потреблено более одного раза.

Между тем мы часто наблюдаем, что в иных случаях люди уплачивают одновременно ренты со своих земель, со своих дымовых труб, со своих титулов, а также и пошлины (которые уплачиваются всеми людьми, хотя купцы больше всего говорят о них). Они уплачивают также добровольные взносы и десятины. Между тем при акцизе никто не должен, собственно говоря, платить еще и другим способом, и больше чем один раз.

В-четвертых, при этом способе обложения можно всегда иметь превосходные сведения о Богатстве, росте, промыслах и силе страны в каждый момент. В силу всех этих причин при акцизе требуются не отдельные соглашения с семьями и не сдача всего налога на откуп, а собирание его особыми чиновниками, которые, будучи полностью заняты, не потребуют и четвертой части расходов, каких требует взимание наших теперешних многочисленных и многообразных налогов.

<...>

Петти В. Трактат о налогах и сборах. *Verbum sapienti* — слово мудрым. Разное о деньгах / В. Петти. — М. : Ось-89, 1997. — 112 с. — (Библиотека “Элиткласс”). — С. 4—86.

Франсуа КЕНЕ

1694—1774

Заслуга фізіократів в основному полягає у тому, що вони вели аналіз капіталу в межах буржуазного сприйняття, що робить їх справжніми батьками сучасної економіки.

Карл Маркс

Становлення та розвиток класичної політичної економії у Франції набули відображення у працях групи французьких учених другої половини XVIII ст., які утворили першу наукову школу економічної думки — *школу фізіократів* (буквально — природовладдя, грец. *physis* — природа, *kratos* — влада). У назві школи відображено її центральну ідею — вивчення основ природного порядку в економіці.

Услід за П. Буагільбером фізіократи виступили з різкою критикою принципів меркантилізму та політики кольбе-

ризму, спрямованої на розвиток мануфактурного виробництва при повному ігноруванні інтересів сільськогосподарських виробників, які потерпали від збереження феодальних відносин на селі та протекціонізму.

Засновником та лідером нової наукової школи був видатний французький економіст XVIII ст. **Франсуа Кене**, який заклав підвалини вчення фізіократів, сформулював його теоретичні засади та економічну програму.

Франсуа Кене народився у сім'ї дрібного землевласника з передмістя Вер-

сяля. Він рано втратив батька і змалечку був змушений привчатися до самостійного життя. Був дуже наполегливим та здібним до навчання, зарекомендував себе геніальним самоуком. У п'ятнадцятирічному віці Ф. Кене зацікавився медициною. З метою освоєння професії медика він переїхав до Парижа, де влаштувався на роботу, а у вільний час слухав лекції у медичній школі.

Здобувши медичну освіту та звання хірурга (1723 р.), Ф. Кене почав вдало практикувати недалеко від Парижа і невдовзі прославився. Це дало йому змогу в 1734 р. стати домашнім медиком герцога Виллеруа, згодом (у 1749 р.) особистим лікарем мадам Помпадур, а з 1752 р. — лейб-медиком короля Людовика XV. Оселившись на антресолях Версальського королівського палацу, Ф. Кене успішно продовжував займатися медичною практикою. Серйозні наукові роботи в галузі медичних наук сприяли зміцненню його авторитету в цій сфері. Прихильність короля виявилась у дарованому Ф. Кене титулі дворянина.

У віці 60 років придворний медик зацікавився політичною економією. У нього з'явилися однодумці, які регулярно зустрічались у його помешканні і жваво обговорювали актуальні економічні проблеми. Так утворилася перша в історії економічної думки справжня наукова школа, яка у подальшому отримала назву школи фізіократів. На засіданнях останньої побували відомі філософи К.А. Гельвецій, Д. Дідро, Д'Аламбер, які з 1751 р. почали видавати знамениту "Енциклопедію". Саме в ній були опубліковані перші економічні праці Ф. Кене — "Фермери", "Зерно", "Податки" та ін. На засіданнях школи

фізіократів побував молодий А. Сміт — засновник економічної науки, яскравий представник класичної політичної економії, який з повагою ставився до вчення фізіократів, хоч і не з усіма його положеннями погоджувався.

У 1758 р. Ф. Кене опублікував свій знаменитий твір "Економічна таблиця", у якому відобразилися основні ідеї фізіократії. Економічні погляди Кене знайшли відображення не тільки в "Економічній таблиці", а й у працях "Загальні принципи економічної політики держави" (1760), "Про торгівлю" (1760), "Аналіз економічної таблиці" (1766), "Діалог про ремісничу працю" (1766), "Зауваження стосовно грошового процента" (1766) та ін. З 1767 р. офіційним друкованим виданням школи фізіократів став журнал абата Н. Бодо "Відривні календарі громадянина".

Займаючись економічною теорією, фізіократи приділяли значну увагу питанням економічної політики. Зростання популярності їх ідей у 60-ті роки XVIII ст. значною мірою сприяли реформаторські прагнення Людовика XV і його міністрів, які у 1764—1771 рр. провели послідовну лібералізацію торгівлі зерном та внесли деякі зміни в оподаткування. Водночас спротив реформам та труднощі реалізації цієї непопулярної політики сприяли послабленню позицій школи фізіократів. З 1768 р. Ф. Кене залишив економіку, зайнявшись математичними дослідженнями. Помер учений у Версалі.

У творах Ф. Кене *проголосив ідею "природного порядку" як "першого прояву фізичної необхідності, яку неможливо ігнорувати"*¹. На думку вченого,

¹ Кенэ Ф. Физиократия / Ф. Кенэ // 25 ключевых книг по экономике. — Урал-LTD, 1999. — С. 31.

“природний порядок” визначає розвиток суспільства за об’єктивними законами, подібними до тих, які діють у природі. Ф. Кене зазначав, що ці закони мають божественне походження, “найбільш вигідні для людського роду і з точністю визначають природне право усіх людей, є вічними, незмінними і безумовно найкращими законами, які тільки можуть існувати”¹.

Основою “природного порядку” Ф. Кене вважав економічну свободу, недоторканність приватних інтересів та права власності. Водночас він стверджував що “природний порядок” і закладені в його основу природні закони в реальному житті реалізуються через “позитивні закони” — “вихідні правила, встановлені суверенною владою для закріплення порядку управління, для забезпечення захисту суспільства і постійного дотримання природних законів”². Таким чином, на відміну від природних законів, позитивні закони є результатом творчої діяльності державної влади, що передбачає їх мінливість і недосконалість. Відтак, на думку дослідника, важливим завданням учених є вивчення природних економічних законів та впровадження адекватної їм системи суспільної освіти.

Вірний своїй лікарській професії, Ф. Кене був переконаний, що суспільство може перебувати у здоровому (рівноважному) та хворому (нерівноважному) стані. Предметом його наукової зацікавленості стали умови досягнення економічної рівноваги.

Ф. Кене сфокусував аналіз на сфері виробництва, шукаючи в ній джерело добробуту нації та вбачаючи у багатстві насамперед його речову сторону. Базуючись на еквівалентності обміну, Ф. Кене стверджував, що “обмін або торгівля не породжують багатств”³. Водночас дослідник розумів, що “могутність держави становлять люди: завдяки їх потребам зростають багатства; чим більше народи виробляють необхідної продукції і чим більше вони її споживають, тим багатшими вони стають”⁴.

Кене вважав продуктивною лише землеробську працю, здатну створити “чистий продукт”. На відміну від представників англійської класичної політекономії, які чимало уваги приділяли розвитку промислового виробництва, Ф. Кене стверджував, що примноження багатства відбувається лише там, де “працює” природа. Учений виходив з того, що лише у сільському господарстві створюється “чистий продукт” — “багатство, яке формує дохід нації і є продуктом, який залишається після сплати всіх видатків з доходу, що отримується із земельних володінь”⁵.

Таким чином, своє розуміння продуктивної і непродуктивної праці Ф. Кене виводив із поняття “чистого продукту”. Продуктивною він вважав лише працю, яка створює “чистий продукт”, зазначаючи, що всі інші види людської діяльності є корисними, однак “безплідними” та непродуктивними.

Аналізуючи “чистий продукт” як надлишок продукції, отриманий понад

¹ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М., 1969. — С. 351.

² Кенэ Ф. Физиократия / Ф. Кенэ // 25 ключевых книг по экономике. — Урал-LTD, 1999. — С. 34.

³ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М., 1969. — С. 145.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 223.

витрати виробництва, учений зазначав, що у промисловості відбувається лише зміна форми, складання або комбінування споживних вартостей, тому тут дохід дорівнює витратам. Ф. Кене метафорично порівнював промисловця з кухарем, який може зварити горох, однак не в змозі збільшити число горошин у страві.

Ф. Кене здійснив аналіз класової структури суспільства та відповідних видів витрат. «Нація, — писав учений, — складається з трьох класів громадян: класу продуктивного, класу власників і класу безплідного»¹. *Продуктивний клас*, за його теорією, шляхом обробітку землі вирощує щорічне багатство нації, авансує свою працю в сільське господарство і щороку оплачує доходи власників землі. *Клас власників* (король, землевласники, духовенство) існує за рахунок чистого продукту землі, який йому щорічно віддає продуктивний клас після здійснення необхідних відрахувань (щорічних авансів та витрат на подальшу експлуатацію землі). Землевласники отримують чистий продукт у вигляді орендної плати, духовенство — у формі церковної десятини, король — у вигляді податків. Водночас Кене вважав клас власників корисним для суспільства, виправдовуючи його існування тим, що землевласники несуть відповідальність за обслуговування земель, а також виконують важливу економічну функцію проміжної ланки, пов'язуючи між собою два інші класи та беруть участь у реалізації створеного ними продукту. *Безплідний клас* (всі громадяни, діяльність яких не пов'язана із сільським

господарством) своєю працею додає до вартості продуктів землеробства вартість власних засобів існування, створюючи рівно стільки, скільки споживає. Витрати цього класу оплачуються продуктивним класом і класом власників.

Відповідно до цього підходу вчений виокремив *три види витрат*:

— *продуктивні* (сільськогосподарські витрати на виробництво зерна, тварин, сировини тощо);

— *безплідні* (витрати, пов'язані з промисловою або торговельною діяльністю);

— *витрати доходу* (витрати власників, які отримали дохід від продажу «чистого продукту», виробленого землеробами за попередній рік. Ці витрати розподіляються між продуктивними (хліб, м'ясо тощо) і непродуктивними (одяг, меблі тощо) витратами).

Ф. Кене дав досить глибоке, як на ті часи, визначення капіталу, започаткував поділ капіталу на основний та оборотний. Розглядаючи капітал в уречевленій формі, Ф. Кене писав про те, що останній — це не гроші, а ті засоби виробництва, за допомогою яких створюється «чистий продукт». Гроші учений аналізував як засіб полегшення обміну товарів. Він дотримувався думки, що накопичення грошей утворює «безплідне багатство», оскільки їх вилучення з обігу перешкоджає нормальному кругообігу товарів та доходів.

Ф. Кене вперше в економічній науці виокремив *два види витрат* — *разові та поточні*.

Досліджуючи продуктивний капітал, що функціонує у сільському господарстві, вчений виокремив:

— «*щорічні аванси*», або щорічні витрати (на насіння, засоби існування робітників тощо);

¹ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М., 1969. — С. 360.

— “первинні аванси”, або разові витрати (на сільськогосподарський інвентар, будівлі, худобу тощо).

Зазначивши, що для відшкодування першого виду витрат не потрібно залучати гроші ззовні, оскільки вони відшкодовуються при продажу сільськогосподарської продукції, Ф. Кене писав про те, що “первісні аванси” є разовими затратами, які здійснюються на багато років наперед.

Кене здійснив геніальну спробу проаналізувати процес відтворення та обігу всього суспільного продукту з метою виявлення головних народногосподарських пропорцій економічного розвитку. Принагідно зазначимо, що саме Ф. Кене вперше в історії економічної науки впровадив у науковий вжиток термін “відтворення суспільного продукту”, розмежував його вартісну і натуральну форми, відокремивши поняття “капіталу” та “доходу”.

В економічній таблиці Ф. Кене втілені основні положення учення фізіократів і вона стала першою моделлю процесу суспільного відтворення. Учений показав, що основу економічного життя суспільства становить постійне відновлення кругообігу сукупного суспільного продукту, який виробляється, розподіляється й обмінюється між класами так, що створюються передумови для продовження їх діяльності знову і знову.

Узявши за вихідний пункт відтворення кінець сільськогосподарського року, Ф. Кене виходив з того, що капітал фермерів складається з двох частин:

— “первинних авансів” у 10 млрд ліврів, які слугують протягом 10 років. Відтак щорічно одна десята частина їх вартості (1 млрд ліврів) входить до складу річного продукту;

— “щорічних авансів” у сумі 2 млрд ліврів, за рахунок яких покриваються витрати на сировину, заробітна плата найманих робітників тощо. Ця частина капіталу служить один рік і її вартість повністю відшкодовується.

Крім перенесеної капітальної вартості у сумі 3 млрд ліврів у вартість річного продукту фермерів Ф. Кене включив вартість виробленого за рік “чистого продукту” — 2 млрд ліврів. Таким чином, вартість річного сільськогосподарського продукту становить 5 млрд ліврів. За натуральною формою це насіння і продовольство (4 млрд ліврів), а також сировина для промисловості (1 млрд ліврів).

До складу сукупного суспільного продукту вчений включив також вартість продукту, виробленого “безплідним” класом (2 млрд ліврів). За натуральною формою це промислова продукція. У результаті вартість сукупного суспільного продукту становила 7 млрд ліврів.

Крім того, в “Економічній таблиці” Ф. Кене на початок аналізу землевласники мають 2 млрд ліврів орендної плати, отриманої від фермерів. Ці гроші вчений не включав до складу сукупного суспільного капіталу, розглядаючи їх як засіб, який опосередковує рух сукупного суспільного продукту.

Аналіз кругообігу річного продукту дав змогу Ф. Кене виокремити 5 взаємопов’язаних між собою активів, які завершуються відшкодуванням використаних фондів та створенням необхідних передумов для відновлення виробництва. Таким чином, учений довів, що дотримання певних пропорцій забезпечує безперервність процесу відтворення та утримує економіку в стійкій рівновазі.

Необхідно взяти до уваги, що теоретичний аналіз процесу відтворення, здійснений Ф. Кене, був спрощеним, оскільки учений:

- єдиним продуктивним класом вважав клас фермерів, який орендує землю у землевласників, володіє капіталом і здійснює товарне виробництво;

- абстрагувався від процесу нагромадження, аналізуючи просте відтворення, умови, за яких “культура, багатство і населення залишаються у тому ж стані, не зазнаючи ні зростання, ні скорочення”¹;

- ігнорував вплив міжнародної торгівлі на відтворення, яке здійснюється у національному масштабі, а також обмін, який відбувається у межах одного класу;

- досліджував економіку за умов “природного порядку”: вільної конкуренції, еквівалентного обміну та стабільності цін.

Водночас завдяки геніальній спробі аналізу процесу відтворення на макроекономічному рівні *“Економічна таблиця”* Ф. Кене стала справжнім проривом у світовій економічній науці, започаткувавши:

- економічне моделювання, створення макромоделей, які відображають умови та головні пропорції суспільного відтворення;

- макроаналіз на основі використання агрегованих показників та об’єднання численних актів купівлі-продажу на рівні національного господарства в цілому;

- осмислення економічної ролі капіталу як необхідної основи безперерв-

ного функціонування національної економіки.

Зі своєї відтворювальної концепції Ф. Кене виводив досить радикальну економічну програму, спрямовану на подолання занепаду сільського господарства шляхом упорядкування системи оподаткування, обмеження державного втручання в економіку, забезпечення свободи внутрішньої та зовнішньої торгівлі

У збірнику “Фізіократія”, виданому Дюпоном де Немуром у 1767 р., була вміщена стаття Ф. Кене “Загальні правила економічного управління сільськогосподарською державою”, в котрій учений виклав тридцять правил, які у концентрованій формі відобразили сутність фізіократичної проблематики. Серед них варто виокремити такі:

- влада монарха має опиратися на пізнання законів “природного порядку”, який є найприйнятнішим для людини і суспільства;

- король повинен проводити політику підтримки сільського господарства, оскільки земля є єдиним джерелом багатства, яке здатна примножити лише сільськогосподарська праця;

- найкраще для королівства — бути населеним багатими землеробами;

- необхідно нарощувати ринки збуту сільськогосподарської продукції шляхом будівництва нових доріг та інших шляхів сполучення;

- немає потреби у зниженні цін, оскільки “низька ціна на продукти харчування викличе зниження заробітної плати населення, зменшить його добробут, дасть менший обсяг роботи, скоротить прибуткові види діяльності і зведе дохід нації до нуля”²;

¹ Кенэ Ф. Физиократия / Ф. Кенэ // 25 ключевых книг по экономике. — Урал-LTD, 1999. — С. 31.

² Кенэ Ф. Физиократия / Ф. Кенэ // 25 ключевых книг по экономике. — Урал-LTD, 1999. — С. 46.

— необхідно забезпечити свободу внутрішньої та зовнішньої торгівлі зерном, оскільки “найнадійніша, найдієвіша і найвигідніша для народу та держави політика в галузі внутрішньої та зовнішньої торгівлі полягає у повній свободі конкуренції”¹ тощо.

Обстоюючи необхідність звільнення від податків фермерів, ремісників та селян, Ф. Кене виходив з того, що джерелом оподаткування має стати єдиний істинно економічний “надлишок” — земельна рента, яку отримують землевласники. “Власники, король і вся нація, — писав учений, — дуже зацікавлені у встановленні податку, який повністю лягатиме на дохід від землі, оскільки будь-яка інша форма оподаткування суперечила б природному порядку, була б шкідливою і для відтворення, і для самого податку...”².

Ідеї Ф. Кене підтримували та розвивали Віктор Рікеті Мірабо (1715—1789), П’єр Самюель Дюпон де Немур (1739—1817), Поль П’єр Мерсьє де Ла Рів’єр (1720—1793), Венсан де Гурне (1712—1759), Анн Робер Жак Тюрго (1727—1781) та ін. Найважливішими ідеями вчення фізіократів були такі.

Різка критика меркантилізму. На противагу меркантилістам, які досліджували переважно проблеми сфери обігу, фізіократи зосередили свою увагу на сфері виробництва. *Джерелом багатства нації вони вважали не зовнішню торгівлю, а сільське господарство.* Спростовуючи погляди меркантилістів

на роль держави у забезпеченні активного торговельного балансу, Ф. Кене та його однодумці виступили з ідеєю еквівалентного обміну та обґрунтували концепцію економічного лібералізму, концентрованим вираженням якої став знаменитий принцип “*laissez faire*”.

Теорія “природного порядку”, пов’язана з визнанням об’єктивного та закономірного характеру розвитку ринкової економіки. Фізіократи вважали, що економічні закони мають природний характер, божественне походження і є зрозумілими для всіх. *Основу природного порядку вони вбачали в економічній свободі та недоторканності приватної власності.* У зв’язку з цим французькі дослідники стверджували, що будь-яке втручання у природний хід речей порушує “природний порядок”, завдаючи шкоди суспільному відтворенню.

Концепція “чистого продукту”. Під чистим продуктом фізіократи розуміли отриманий у землеробстві надлишок продукції, що перевищує витрати виробництва. Цей надлишок вважався унікальним даром природи, створеним землею завдяки природній родючій силі. На думку французьких дослідників, отримати цей дар можна лише у сільському господарстві. Відтак *лише землеробська праця, пов’язана з реальним фізичним приростом матерії, проголошувалася продуктивною, а джерелом суспільного багатства і процвітання нації вважалося сільське господарство.* Всі інші галузі, на думку фізіократів, були корисними, але непродуктивними, оскільки в них відбувався не приріст чистого продукту, а лише зміна його форми або просторове переміщення. Єдиною формою чистого продукту проголошувалася рента.

¹ Кенэ Ф. Физиократия / Ф. Кенэ // 25 ключевых книг по экономике. — Урал-LTD, 1999. — С. 46.

² Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М. : Соцэкгиз, 1969. — С. 363.

Класовий поділ суспільства. Відповідно до концепції “чистого продукту” фізіократи вперше в історії економічної думки поділили суспільство на класи, взявши за основу економічний критерій: участь великих соціальних груп у створенні та розподілі суспільного багатства. Відтак вони виокремили продуктивний (землероби) та непродуктивний (ремісники, торговці) класи та клас землевласників. *Очевидною істиною для французьких дослідників було те, що продуктивною є лише праця, докладена до землі.* Тому діяльність усіх не зайнятих землеробською працею вони трактували як “безплідну”, таку, що не створює нового багатства і відіграє у суспільстві допоміжну, обслуговуючу роль.

Теоретико-методологічні здобутки Ф. Кене і його послідовників мають велике значення і для сучасності. А. Мар-

шалл писав: “Непрямий вплив фізіократів на сучасний стан у галузі економічної теорії був дуже великим. По-перше, чіткість і логічна переконливість їх доказів привели до того, що вони значним чином вплинули на подальше мислення. І, по-друге, основним мотивом їх дослідження не було, як це відбувалося з більшістю їх попередників, збільшення багатства купців, і поповнення скарбниці королів: вони прагнули зменшити страждання і приниження, які несла крайня злиденність. Таким чином, вони надали економічній теорії її сучасну мету пошуку таких знань, які можуть підвищити якість людського життя”¹.

---

¹ Історія економічних учень : підручник: у 2 ч. / за ред. В.Д. Базилевича. — 3-тє вид., виправл. — К. : Знання, 2006. — Ч. 1. — С. 173.

Ф. Кенэ. ОБЪЯСНЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТАБЛИЦЫ

Производительные издержки совершаются на земледелие, луга, пастбища, леса, рудники, рыболовство и т. п. с той целью, чтобы воспроизводить беспрестанно богатства, состоящие в зерновых хлебах, напитках, лесах, скоте, в сырых материалах для изделий ручного труда и т. п.

Бесплодные издержки совершаются на изделия ручного труда, на помещения, одежду, на уплату денежного процента, на прислугу, торговые расходы, чужеземные товары и т. п.

Продажа чистого продукта, произведенного в предшествовавшем году земледельцем, при помощи 600 ливров *годовых затрат*, употребленных фермером на обработку, дает возможность уплатить собственнику 600 ливров дохода.

300 ливров *годовых затрат* на бесплодные издержки идут на образование торгового капитала и на расходы по торговле, на покупку сырого материала для изделий ручного труда, на продовольствие и удовлетворение других потребностей ремесленника, пока он не сработает и не продаст своего изделия.

600 ливров *дохода* тратятся собственником; половина дохода идет на производительные издержки: на хлеб, вино, говядину и т. п.; другая половина на одежду, мебель, посуду и т. п.

Величина тех и других трат этого дохода может быть неодинакова, смотря по тому, на что предполагает каждый тратить свой доход: на улучшение еды или обстановки. Здесь взято среднее положение, при котором издержки воспроизводства из года в год приносят один и тот же доход. Но об изменениях, могущих произойти в годовичном воспроизводстве дохода, легко можно заключать по тому, насколько преобладали производительные или бесплодные издержки; об этом, говорю я, легко будет составить представление по самым изменениям, которые произойдут в схеме таблицы. Предположим, в самом деле, что издержки на роскошь в обстановке увеличились на одну шестую и у собственника и у ремесленника; воспроизводство дохода сократится в таком случае с 600 ливров на 500 ливров. Если же, наоборот, увеличатся издержки на потребление или на вывоз сырых материалов, то сообразно с этим подымется и воспроизводимый доход с 600 до 700 ливров. Отсюда видно, что чрезмерная роскошь может чрезвычайно скоро разорить вполне богатую страну.

300 ливров дохода, согласно со схемой таблицы, истраченные на производительные издержки, дают деньгам возмещение за те затраты, которые воспроизводят 300 ливров чистого дохода, представляющего собой лишь часть воспроизведенного дохода собственника. И в конечном счете при посредстве распределения тех сумм, которые снова возвращаются к производительному классу, ежегодно воспроизводится вся сумма дохода.

Эти 300 ливров, которые возвращаются затем к классу производительных издержек через продажу продуктов, которые собственник у них покупает, тратятся

фермером; половина — на потребление продуктов, добытых этим самым классом, другая же половина — на поддержание одежды, посуды, орудий и т. п.; последние издержки совершаются в виде вознаграждения класса бесплодных издержек. И эти издержки воспроизводятся вместе с чистым продуктом.

300 ливров дохода собственника, которые перешли к классу бесплодных издержек, тратятся ремесленником — половина на покупку у класса производительных издержек средств к существованию, сырого материала, необходимого для ремесленных изделий, и на поддержание внешней торговли; другая половина идет на поддержание и возмещение *затрат* у класса бесплодных издержек. Это обращение и обоюдное распределение идут в том же порядке и в тех же пропорциях до последнего остатка тех сумм, которые обоюдно переходят от одного класса издержек к другому.

Обращение переносит 600 ливров к классу бесплодных издержек; из этой суммы 300 ливров следует вычесть на *годовые затраты*; остается 300 ливров на заработную плату. Эта заработная плата равняется 300 ливрам, которые этот класс получает от класса производительных издержек, а затраты равняются 300 ливрам дохода, переходящего к тому же классу бесплодных издержек.

За вычетом налога, десятины и процента на затраты земледельца, — каковые расходы будут рассмотрены отдельно, дабы не осложнять слишком порядка издержек, — произведения другого класса представляют собой ценность в 1200 ливров. Расходятся эти произведения в таком порядке: собственник дохода покупает их на 300 ливров; такую же сумму затрачивает на их покупку бесплодный класс, причем половина этой суммы — 150 ливров — тратится на средства продовольствия в этом классе, другая половина — 150 ливров идет на внешнюю торговлю, издержки на каковую являются также бесплодными. Наконец, из остающихся произведений половина ценностью в 300 ливров потребляется классом производительных издержек, т. е. людьми, которые их производят; другая же половина в 300 ливров идет на продовольствие и содержание скота. Итак, из всей суммы произведений ценою в 1200 ливров этот класс издерживает их на 600 ливров; 600 ливров сделанных им затрат возвращаются ему через те продажи, которые совершил он собственнику и классу бесплодных издержек. Одна восьмая часть всей суммы этих произведений идет на внешнюю торговлю, т. е. для вывоза, или же на сырые материалы и на пищу тех туземных рабочих, которые продают свои произведения другим нациям. Продажи купцов уравниваются покупками товаров и золотых и серебряных слитков, которые получаютсЯ из-за границы.

Таков распределительный порядок потребления сырых материалов между классами граждан и таково представление, которое следует составить себе о том значении и о тех размерах, в каких должна вестись внешняя торговля в процветающей земледельческой стране.

Взаимный обмен одного класса издержек с другим распределяет между ними 600 ливров дохода, что дает по 300 ливров на каждый из этих классов, не считая затрат, которые сохраняются. Собственник существует на 600 ливров, которые он издерживает. 300 ливров, распределенные между обоими классами, вместе с

произведениями, составляющими налог, десятину и т. д., могут содержать по одному человеку в том и другом классе, так что 600 ливров дохода вместе с дополнительными суммами могут пропитать троих мужчин — глав семейства. Таким образом, на 600 миллионов дохода могут просуществовать 3 миллиона семей, считая в каждой из них по 4 человека всякого возраста.

Расходы, покрываемые *годовыми затратами* класса производительных издержек, затратами, которые ежегодно воспроизводятся и около половины которых идет на прокормление скота, а другая половина — на уплату вознаграждения людям, занятым в работах этого класса, дает еще 300 миллионов издержек; эта сумма с присоединением к ней части других продуктов может поддержать существование еще одного миллиона глав семейства.

Таким образом, согласно рассматриваемому порядку обращения и распределения годовых доходов, эти 900 миллионов, которые за вычетом налога, десятины и процентов на годовые и первоначальные затраты земледельца ежегодно воспроизводятся земельными имуществами, могли бы доставить средства к существованию для 16 миллионов лиц всякого возраста.

Под обращением подразумеваются здесь покупки из первых рук (*les achats de la premiere main*), оплачиваемые доходом, который распределяется между всеми классами людей. Торговля здесь не принимается во внимание, так как она лишь увеличивает число покупок и продаж, не умножая вещей, и является одним только увеличением общей суммы бесплодных издержек.

Богатства класса производительных издержек, в стране, в которой собственники земель имеют 600 миллионов постоянного дохода, могут быть исчислены таким образом.

600 миллионов дохода, получаемого собственниками, предполагают, кроме того, 300 миллионов налога и 150 миллионов десятины с годового продукта, считая в том числе все расходы, падающие на земли, подлежащие десятине. Все это вместе с доходом составляет 1 миллиард 50 миллионов; сюда следует присоединить 1 миллиард 50 миллионов воспроизведенных годовых затрат и 110 миллионов процентов на последние, считая из 10 %. В конечном счете получается 2 миллиарда 210 миллионов ливров.

В королевстве, в котором имеется много виноградников, лесов, лугов и т. п., лишь около двух третей этой суммы могло бы быть получено с помощью плужной обработки земли. Для этого понадобилось бы в благоустроенном государстве с крупным землевладением, в котором употребляются лошади, 333 334 плугов, считая один плуг на 120 десятин, 333 334 человека для управления ими и 40 миллионов десятин земли.

Под эту культуру может быть употреблено во Франции более 60 миллионов десятин, что потребует 5 или 6 миллиардов затрат.

Здесь не говорится о мелком землевладении, где работы исполняются с помощью быков и где потребовалось бы более миллиона плугов и около 2 миллионов человек для обработки 40 миллионов десятин, причем получалось бы лишь две пятых того количества продуктов, которое приносит крупное землевладение. Эта

мелкая система культуры, держаться которой земледельцы бывают вынуждены за неимением богатств, необходимых для первоначальных затрат, составляет невыгодное употребление самих этих земельных имуществ, тогда как земля обрабатывается здесь в большинстве случаев лишь для того, чтобы окупить расходы; на содержание массы людей, занятых в этом роде культуры, тратятся чрезмерные суммы, которые поглощают почти все количество получаемого продукта. Эта неблагоприятная система культуры, являющаяся признаком бедности и упадка страны, в которой она господствует, не имеет никакого отношения к схеме таблицы; последняя предполагает такое состояние земледелия, при котором земля обрабатывается половинным употреблением каждого плуга и в котором годовичные затраты могут при помощи фонда первоначальных затрат произвести 100 на 100.

Первоначальные затраты, вполне достаточные для обеспечения работы одного плуга при крупной культуре и совершенные на приобретение животных, инструментов, семян, пищи, содержания, на выдачу заработных плат и т. п., в период 2 лет до первой жатвы вычисляются в 10 000 ливров. Таким образом, вся сумма, требуемая для употребления 333 334 плугов, равняется 3 333 340 000 ливров¹.

Эти затраты должны приносить по меньшей мере 10 %, потому что продукты земледелия подвержены разным гибельным случайностям, которые в десять лет поглощают по крайней мере ценность годовой жатвы. Кроме того, надо много средств, чтобы держать эти затраты на известном уровне и возобновлять; таким образом, сумма процентов на издержки, употребленные земледельцами на первоначальное обзаведение, равняется 333 322 000 ливров.

Луга, виноградники, пруды, леса и т. п. требуют со стороны фермера небольших первоначальных затрат. Ценность этих затрат, включая сюда первоначальные издержки на насаждения и другие работы, производимые за счет собственников, может быть принята в 1 000 000 000 ливров.

Виноградники и садоводство требуют больших годовичных затрат, но вместе с затратами на остальные отрасли культуры можно включить их, не вникая в больший или меньший размер всех затрат вообще, в общую сумму вышеприведенных годовичных затрат.

Годовое воспроизводство чистого продукта (la reproduction totals annuelle en produit net), годовичных затрат и процентов на них, процентов на первоначальные затраты, исчисленное согласно со схемой таблицы, может быть оценено в 2 543 322 000 ливров.

Французская территория, принимая во внимание затраты, делаемые в ней, и сбыт ее продуктов, могла бы производить столько же и даже гораздо более.

Из приведенной суммы в 2 543 322 000 ливров 525 миллионов составляют половину воспроизведенных годовичных затрат, употребленных на прокормление скота. Таким образом, из общей суммы остается (если только весь налог входит в обращение и если он не падает на затраты земледельца) 2 018 322 000 ливров.

---

¹ См. в “Энциклопедии” статьи “Ферма”, “Фермеры”, “Зерно”. — Прим. авт.

На расходы людей *идет по приблизительному расчету около 504 580 500 ливров на каждый миллион глав семейства, что дает на одного главу 562 ливра; разные случайные бедствия могут уменьшить эту сумму до 530 ливров.* При таком положении вещей государство можно считать богатым, а людей — живущими в довольстве.

Земля производит ежегодно на человеческую пользу 2 543 322 000 ливров, из которых 1 050 000 000 ливров составляют чистый продукт. Если капитализировать приносимый ею продукт из 30 %, то он явится с этой точки зрения богатством в 33 455 000 000 ливров, к которому еще следует прибавить 4 333 340 009 ливров первоначальных издержек; общая сумма, включая сюда еще 2 210 500 000 ливров годовичного продукта, будет равняться 36 788 340 000 ливров.

Общая сумма богатств класса производительных издержек вместе со всеми расходами будет равняться 40 332 660 000 ливров.

При этом не вычислена особо ценность и доходность скота, потому что как та, так и другая были приняты во внимание при оценке затрат фермеров и при исчислении суммы годовичных продуктов.

Мы включаем сюда земли на том основании, что они благодаря своей продажной ценности могут быть рассматриваемы до некоторой степени как движимые богатства, ибо цена земель подвержена изменениям в зависимости от уровня стоимости других богатств, необходимых для культуры, поэтому, по мере того, как убывают богатства фермеров, земли ухудшаются и собственники теряют на их продажной ценности.

Богатства класса бесплодных издержек состояются:

Во-первых, из фонда годовичных бесплодных затрат... 525 000 000 ливров.

Во-вторых, из первоначальных затрат этого класса на устройство мануфактур, на орудия, машины, мельницы, кузницы, или другие принадлежности и т. п. — 2 000 000 000 ливров.

В-третьих, из монеты или денежного фонда богатой земледельческой страны, равного почти чистому продукту, который она получает ежегодно с земельных имуществ через посредство торговли 1 000 000 000 ливров. <...>

В-четвертых, из ценности земли под четырьмя миллионами домов или помещений для 4 миллионов семей, которая, если оценивать землю под каждым домом средним числом в 1500 ливров, равняется 6 000 000 000 ливров.

В-пятых, из ценности обзаведения и мебелировки 4 миллионов домов; которая, считая, что на этот предмет идет годовой доход, или заработок, 4 миллионов глав семейства, равняется 3 000 000 000 ливров.

В-шестых, из ценности серебряных изделий, драгоценных камней, изделий из них, зеркал, картин, книг и разных других изделий ручного труда, которые покупаются или переходят по наследству, которые могут равняться у богатого народа... 3 000 000 000 ливров.

В-седьмых, из ценности торговых и военных судов и их принадлежностей, если только страна морская; артиллерии и других прочных орудий для сухопутной войны, зданий, построек и других прочных общественных сооружений; совокупность всего этого имущества может быть оценена в 2 000 000 000 ливров.

Здесь не говорится об изделиях ручного труда, предназначенных для торговли, о съестных припасах, вывозимых или ввозимых, о произведениях, находящихся в лавках и магазинах торговцев и предназначенных на пользование и годовичное употребление; все эти предметы вычислены и включены в общую сумму произведений и годовичных издержек, согласно со схемой таблицы. *Совокупность богатств класса бесплодных издержек* равняется 18 000 000 000 ливров.

Общая же сумма богатств страны равняется 59 000 000 000 ливров.

Предположим, что мы ошиблись приблизительно на $1/20$, тогда общая сумма богатства будет от 55 до 60 000 000 000 ливров.

Мы говорим здесь о богатой нации, владеющей территорией и производящей затраты, которые ежегодно возвращают ей без ущерба 1 миллиард 50 миллионов чистого продукта. Иначе обстоит дело, когда земледельческая страна приходит в упадок; в таком случае все богатства, последовательно поддерживаемые годовичным продуктом, могут уничтожиться или потерять свою ценность просто в силу сокращения затрат на производительные издержки, а это может произойти в весьма непродолжительное время вследствие восьми главных причин:

1) Дурной формы обложения; если бы, например, последнее коснулось затрат земледельца, *Noli me tangere* — вот в чем заключается девиз этих затрат.

2) Излишнего бремени налогов вследствие чрезмерности издержек по их взиманию.

3) Излишества в роскоши на всякого рода украшения.

4) Чрезмерных расходов на ведение тяжб.

5) Отсутствия внешней торговли произведениями земли.

6) Отсутствия свободы во внутренней торговле сырыми материалами и в культуре земель.

7) Личной несвободы (*vexations personnelles*) обитателей деревни.

8) Отсутствия возврата (*defaut du retour*) годовичного чистого продукта к классу производительных издержек.

Кенэ Ф. Объяснение экономической таблицы // Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М. : Соцэкгиз, 1960. — С. 269—280.

Ф. Кенэ. АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТАБЛИЦЫ

Анализ арифметической формулы Экономической таблицы, показывающей распределение ежегодных издержек земледельческой нации

Нация состоит из трех классов граждан: *класса производительного, класса собственников и класса бесплодного.*

Классом производительным является тот, который возмещает путем обработки территорий ежегодные богатства нации, делает затраты на расходы по земледельческим работам и оплачивает ежегодно доходы собственников земли. В зависимости от этого класса находятся все затрачиваемые для этой цели издержки и весь труд вплоть до продажи произведений из первых рук, продажи, которая определяет ценность ежегодного воспроизводства богатств нации.

Класс собственников включает в себя государя, землевладельцев и получателей десятины. Этот класс существует на доход, или *чистый продукт*, от земледелия, уплачиваемый ему ежегодно производительным классом, после того как последний вычел из ежегодно воспроизводимых им богатств часть, необходимую на возмещение ежегодных затрат и на поддержание богатств, употребляемых на обработку.

Класс бесплодный образуют все граждане, выполняющие другие занятия и другие виды труда, помимо относящихся к земледелию. Издержки их оплачиваются классом производительным и классом собственников, которые в свою очередь получают свои доходы от производительного класса.

Чтобы проследить и в ясной форме представить отношения, существующие между этими различными классами, необходимо остановиться на каком-либо определенном случае, ибо нельзя основать верного расчета на простых абстракциях.

Итак, предположим большое государство, территория которого при самой высокой ступени развития земледелия доставляет каждый год сумму воспроизводства ценностью в *пять миллиардов* и где постоянство этой ценности основано на постоянных ценах, принятых в сношениях между торговыми нациями, при условии постоянного существования свободной конкуренции в торговле и полной обеспеченности собственности на богатства, занятые в обработке земли.

Экономическая таблица обнимает три класса и их ежегодные богатства и описывает обращение их в следующей форме:

Класс производительный	Класс собственников	Класс бесплодный
Затраты <i>ежегодные этого класса</i> , достигающие двух миллиардов ¹ , произвели <i>пять миллиардов</i> , из которых <i>два миллиарда</i> представляют собой чистый продукт, или доход	Доход этого класса составляет <i>два миллиарда</i> , из которых <i>один миллиард</i> расходуется на покупку у <i>производительного класса</i> , а другой миллиард — на покупки у <i>бесплодного класса</i>	Затраты этого <i>класса</i> составляют сумму в <i>один миллиард</i> , который расходуется <i>бесплодным классом</i> на покупки сырых материалов производства у <i>производительного класса</i>

Таким образом, *производительный класс* продает на *один миллиард* своих произведений *собственникам дохода* и на *один миллиард* — *бесплодному классу*, покупающему у него сырые материалы для своих изделий, что составит два миллиарда. *Миллиард*, который *собственники дохода* израсходовали на покупку у *бесплодного класса*, употребляется последним для поддержания существования лиц, из которых состоит этот класс, на покупку произведений, полученных от *производительного класса*, что составит еще *один миллиард*. *Итог* покупок, сделанных *собственниками дохода* и *бесплодным классом* у *производительного класса*, составит *три миллиарда*. Из этих *трех миллиардов*, полученных *производительным классом* за *три миллиарда* в произведениях, проданных им, он должен уплатить *собственникам* за текущий год *два миллиарда дохода*, а *один миллиард* он расходует на покупки изделий, доставляемых *бесплодным классом*. Этот последний удерживает эту сумму на возмещение своих затрат, которые были совершены им вначале на покупки у *производительного класса* сырых материалов, употребляемых в изделиях *бесплодного класса*. Следовательно, его затраты ничего не производят; он совершает их, и они возмещаются ему, оставаясь всегда в запасе (en reserve) из года в год.

Сырые материалы и труд, затрачиваемый на изделия, поднимают продажи *бесплодного класса* до суммы в *два миллиарда*, из которых *один миллиард* был израсходован на средства существования лиц, составляющих этот класс; очевидно, что здесь имеет место только потребление или уничтожение произведений, а отнюдь не воспроизводство, ибо этот класс существует только на последовательную уплату присвоенного его труду вознаграждения, неотделимую от расхода на средства существования, т. е. *от расхода на чистое потребление без восстановления того, что уничтожается этим бесплодным расходом, который целиком падает на сумму ежегодного воспроизводства земли*. Другой *миллиард* был сохранен для возмещения издержек этого класса, которые в следующем году будут вновь совершены на покупки у *производительного класса* сырых материалов для изделий, производимых *бесплодным классом*.

Таким образом, *три миллиарда*, которые *производительный класс* получил за совершенные им продажи *собственникам дохода* и *бесплодному классу*, были

¹ Ежегодные затраты заключаются в расходах, производимых ежегодно на сельскохозяйственную работу; эти затраты должны быть различаемы от первоначальных затрат, которые составляют фонд сельскохозяйственного оборудования (l'établissement) и которые по стоимости приблизительно в пять раз превышают ежегодные затраты. — Прим. авт.

употреблены производительным классом на уплату дохода текущего года в размере *двух миллиардов* и на покупки в размере *одного миллиарда* изделий, за которые он уплачивает бесплодному классу.

Ход этой торговли между различными классами и ее основные условия не являются гипотетическими. Каждый, кто захочет подумать над этим, убедится, что они верно отражают действительность, но предпосылки (*donnees*), которыми пользовались при расчетах, как уже указывалось, приложимы только к рассмотренному случаю.

Различные состояния процветания или упадка земледельческой нации представляют массу других случаев и, следовательно, других *предпосылок*, из которых каждая является основанием для особого расчета, свойственного во всей своей точности только ей одной.

Те предпосылки, из которых мы исходили, определяют в соответствии с наиболее постоянным законом в естественном порядке итог воспроизводства в сумме *пяти миллиардов* рублей, восстанавливаемых ежегодно производительным классом с помощью *двух миллиардов* ежегодных затрат на территории, подобной описанной нами. Согласно этой гипотезе, на каждую сотню ежегодных затрат воспроизводится двести пятьдесят. Доход собственников может быть тогда равен ежегодным затратам. Но эти предпосылки основаны на условиях *sine quibus non*: они предполагают, что свобода торговли поддерживает продажу произведений по высокой цене, устанавливая, например, цену хлеба в 18 ливров за сетье. Они предполагают, кроме того, что земледелец ни прямо, ни косвенно не уплачивает иных повинностей, кроме дохода собственников, часть которого, например *две седьмых*, должна образовать *доход* государя. При наших предпосылках, при всем доходе в два миллиарда часть государя была бы равна 572 миллионам; часть собственников составляла бы *четыре седьмых*, или 1 миллиард 144 миллиона; часть получателей десятины — *одну седьмую*, или 286 миллионов. Никаким иным способом нельзя *установить налог*, могущий доставить столь большой общественный доход, не причиняя при этом никакого ухудшения в ежегодном воспроизводстве богатств нации.

Собственники, государь и вся нация весьма заинтересованы в немедленном установлении налога, целиком падающего на доход от земли, ибо всякая другая форма обложения противоречила бы естественному порядку, была бы вредна и для воспроизводства, и для самого налога, один налог падал бы на другой. Все подчинено в этом мире законам природы: люди одарены достаточным разумом, чтобы постигнуть эти законы и соблюдать их, но множество объектов наблюдения требует и множества различных выводов, образующих предмет весьма обширной науки, построенной на очевидности (*dune science evidente*), изучение которой необходимо для того, чтобы избежать ошибок на практике. Из *пяти миллиардов* всей суммы воспроизводства *собственники дохода и бесплодный класс* купили на *три миллиарда* для покрытия своего потребления; следовательно, в руках *производительного класса* остается еще на *два миллиарда* произведений. Кроме того, этот класс купил на *один миллиард* изделий у *бесплодного класса*, что составило фонд в *три миллиарда*, потребленный различными лицами, входящими в состав этого

класса и занятыми в различных работах, оплачиваемых затратами на земледелие. Он расходовался также на различный текущий ремонт земледельческого оборудования, оплачиваемый процентами, о которых речь будет ниже.

Таким образом, ежегодный расход производительного класса составляет *три миллиарда*, а именно: *два миллиарда* в произведениях, удерживаемых им на покрытие своего потребления, и *один миллиард* в изделиях, покупаемых им у бесплодного класса.

Эти *три миллиарда* образуют то, что называется *обратными поступлениями* (les reprises) *производительного класса*; из них *два миллиарда* составляют ежегодные затраты, употребляемые на прямой труд по воспроизводству *пяти миллиардов*, которые этот класс воссоздает ежегодно, чтобы покрывать и непрерывно продолжать расходы, уничтожаемые потреблением. *Следующий миллиард* удерживается тем же классом с его продаж с целью покрытия процентов на издержки по основному оборудованию. Мы сейчас покажем необходимость этих процентов.

1. Фонд богатств, употребляемых на обработку и составляющих первоначальные затраты (les avances primitives), подвержен ежегодному ухудшению, которое требует постоянных восстановлений, совершенно необходимых для того, чтобы этот важный фонд остался в том же самом состоянии, а не стремился бы прогрессивно к полному уничтожению. Последнее погубило бы земледелие, а следовательно, и воспроизводство, следовательно, также и богатства государства, следовательно, также и население.

2. Земледелие неотделимо от многих больших бедствий, почти совершенно уничтожающих иной раз жатву. Таковы заморозки, град, хлебные паразиты, наводнения, падеж скота и т. д. Если земледельцы не располагают никаким запасным фондом, то в результате они после подобных бедствий или не в состоянии будут уплатить собственникам и государю, или не в состоянии будут покрыть расходы на свою культуру в следующем году. Этот последний случай является как раз тем, который всегда происходит, так как государь и собственники обладают властью заставить себе заплатить. Скоро почувствуются гибельные результаты такого упадка земледелия, которые не замедлят отразиться, не оставляя никакой надежды на будущее, на собственниках, на государе, на получателях десятины и на всей остальной части нации.

Проценты на затраты по оборудованию, совершаемые земледельцами, должны быть включены, следовательно, в их ежегодные обратные поступления. Они служат для противодействия этим большим бедствиям и для текущего поддержания богатств, употребляемых на обработку и требующих беспрестанного восстановления.

Выше было замечено, что *первоначальные затраты* на приведение земли в годный для обработки вид почти в пять раз превышают *ежегодные затраты*. По принятому предположению, ежегодные затраты составляют *два миллиарда*, следовательно, *первоначальные затраты* равны *десяти миллиардам*, ежегодные проценты в размере *одного миллиарда* составляют в таком случае десять процентов. Если принять во внимание количество расходов, которые должны покрываться этими процентами, если подумать о важности назначения последних, если поразмыслить о том, что без них уплата арендной платы и налога не будет никог-

да обеспечена, что восстановление расходов общества прекратится, что фонд богатств, затрачиваемых на обработку и, следовательно, само земледелие исчезнут, что это опустошение уничтожит большую часть рода человеческого, а меньшую принудит вновь вернуться к жизни дикаря, — то легко убедиться, что норму в десять процентов в отношении процентов на подверженные уничтожению затраты в земледелии нельзя признать слишком высокой.

Мы не говорим, что земледельцы ежегодно извлекают, помимо их ежегодных затрат, еще *десять процентов* на их первоначальные затраты, но мы утверждаем, что таково одно из главных условий процветания, что всякий раз, когда у какой-либо нации это не имеет места, данная нация находится в состоянии упадка, и притом упадка, прогрессирующего из года в год, так что, когда известно направление движения, можно определить путем расчета момент полной катастрофы. Мы говорим, сверх того, что фонды, помещенные так же выгодно для нации, как и фонды ее затрат на земледелие, должны сами собой приносить фермерам, присоединяющим к ним свой труд и свой разум, ежегодный процент по крайней мере в таких же размерах, как процент, уплачиваемый праздным рантье.

Общая сумма этих процентов ежегодно расходуется, ибо земледельцы не оставляют их лежать без дела. В промежутках, когда они не вынуждены употреблять их на увеличение и улучшение своей культуры, без чего они не могли бы устоять против больших бедствий. Вот почему проценты засчитываются в сумме ежегодных издержек.

Резюме

Общая сумма в *пять миллиардов*, разделенная вначале между *производительным классом и классом собственников*, будучи израсходована правильным образом, обеспечивающим постоянно неизменную сумму ежегодного воспроизводства, дает *один миллиард*, израсходованный *собственниками* на покупки, совершенные у *производительного класса*, и *один миллиард* — на покупки, совершенные у *бесплодного класса*. *Производительный класс*, продающий на *три миллиарда* произведений двум другим классам, возвращает из них *два миллиарда* на уплату дохода и издерживает *один миллиард* на покупки, совершенные у *бесплодного класса*. Таким образом, *бесплодный класс* получает *два миллиарда*, которые он употребляет на покупки у *производительного класса* средств существования для входящих в его состав лиц и сырых материалов для своих изделий. *Производительный класс* расходует сам ежегодно на *два миллиарда* произведения, что завершает расход или итог потребления *пяти миллиардов* годового воспроизводства.

Таков правильный порядок распределения издержек в *пять миллиардов*, восстанавливаемых ежегодно *производительным классом* путем израсходования *двух миллиардов* ежегодных затрат, которые включаются в общий итог издержек в *пять миллиардов*, составляющий сумму ежегодного воспроизводства.

Теперь вниманию читателя будет предложена арифметическая формула распределения этих издержек.

Направо¹, наверху, находится сумма затрат *производительного класса*, которые были издержаны в предшествующем году для создания жатвы текущего года. Под этой суммой проведена линия, отделяющая ее от столбца сумм, полученных этим классом.

Налево указаны суммы, полученные *бесплодным классом*.

Посредине, наверху указана сумма дохода, которая распределяется направо и налево между двумя классами, где она расходуется.

Распределение издержек отмечено пунктирными линиями, которые исходят из суммы дохода и идут, спускаясь по наклонным линиям, к одному и другому классу. В конце этих линий, с одной и с другой стороны, указана сумма, расходуемая собственниками дохода на покупки у каждого из этих классов.

Обоюдная торговля между двумя классами также обозначена пунктирными линиями, которые идут, наклонно спускаясь, от покупающего класса к классу, где совершаются покупки. В конце каждой линии находится сумма, получаемая одним классом от другого благодаря обоюдной торговле, совершаемой между ними на их расходы².

Наконец, исчисление заканчивается на каждой стороне итоговой суммой поступлений каждого из двух классов. Нетрудно заметить, что в данном случае, когда распределение издержек следует в порядке, подробно описанном выше, поступления производительного класса, включая в них его затраты, равны итогу годового воспроизводства. В таком случае земледелие, богатства, население остаются в том же самом состоянии, не возрастают и не приходя в упадок. Иной случай, как было указано выше, дал бы и иной результат.

Если бы собственники расходовали больше в *производительном классе*, чем в *классе бесплодном*, с целью улучшения их земель и увеличения их дохода, то этот прирост (*sucroit*) издержек, употребленный на работы производительного класса, должен рассматриваться как добавление к затратам этого класса.

---

¹ В действительности в схеме, помещаемой ниже, поступления производительного класса находятся налево, а бесплодного — направо. — *Прим. А.И. Казарина.*

² Каждая сумма, получаемая производительным классом и классом бесплодным, предполагает существование двойной стоимости, потому что налицо продажа и покупка, а следовательно, стоимость того, что было продано, и стоимость суммы, уплаченной за покупку. Но действительное потребление совершается только на стоимость в *пять миллиардов*, составляющих итог поступлений производительного класса. Суммы денег, проходящие через руки каждого класса, распределяют в них путем обращения определенной суммы денег, возобновляющей каждый год то же самое обращение. Эту сумму денег можно предполагать большей или меньшей в ее размерах и обращение более или менее быстрым, ибо быстрота обращения может возместить в значительных размерах количество денежной массы. В тот год, например, когда при отсутствии уменьшения в воспроизводстве произошло бы значительное повышение цен произведений в силу ли облегчений, предоставленных торговле, или в силу других причин, увеличение денежной массы не было бы необходимым, чтобы оплатить покупки этих произведений. И, однако, через руки покупателей и продавцов прошли бы значительно большие суммы денег, и это заставило бы большинство думать, что масса денег сильно возросла в государстве. Эта видимость, заменяющая действительность, является весьма таинственной для простого народа. — *Прим. авт.*

Формула экономической таблицы

Общий итог воспроизведения 5 миллиардов

	Затраты ежегодные про- изводительного класса	Доход собственников земли, государя и получателей десятины	Затраты бесплодного класса
		2 миллиарда	
Суммы, упо- требляемые на уплату дохо- да и процентов	2 миллиарда	1 миллиард	1 миллиард
на первоначальные затраты	1 миллиард	1 миллиард	1 миллиард
Издержки на ежегодные затраты	2 миллиарда		
	Итого 5 миллиардов		Итого — 2 мил- лиарда, из ко- торых полови- на удержива- ется этим клас- сом для затрат в следующем году

Расход сумм дохода предполагается здесь, при состоянии процветания, распределяющимся поровну между производительным и бесплодным классами, в то время как производительный класс передает только треть своих издержек бесплодному классу, потому что своими издержками земледелец менее свободно может распоряжаться, чем собственник — своими. Но чем более земледелие находится в упадке, тем большая часть издержек, которыми можно распоряжаться по свободному усмотрению, должна быть посвящена ему с целью его восстановления.

Кенэ Ф. Анализ экономической таблицы // *Ф. Кенэ. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М. : Соцэкгиз, 1960. — С. 350—369.*

Ф. Кенэ. ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА И ПРИМЕЧАНИЯ К ЭТИМ ПРИНЦИПАМ

I. *Верховная власть должна быть едина и выше всех членов общества и всех незаконных посягательств частных интересов*, так как целью господства и повиновения является достижение всеобщей безопасности и удовлетворение дозволенных интересов. Система многовластия является пагубным заблуждением, так как она повлекла бы за собой лишь распри сильных и угнетение слабых. Разделение общества на различные сословия граждан, из коих одним принадлежала бы верховная власть над другими, уничтожает обыкновенно общий национальный интерес и возбуждает среди этих сословий борьбу из-за своих частных интересов; подобное разделение извратило бы строй земледельческого государства, которое должно направить все частные интересы к одной основной цели — процветанию земледелия, являющегося источником богатств как самого государства, так и всех его граждан.

II. *Народ должен быть обучаем общим законам естественного порядка, являющегося основой, очевидно, наиболее совершенного управления*. Изучения человеческого права недостаточно для образования государственных мужей; необходимо, чтобы те, которые посвящают себя административной деятельности, были привлечены к изучению естественного порядка, наиболее пригодного для людей, соединенных в общество. Еще необходимо, чтобы те практические и благотворительные сведения, которые нация приобретает с помощью опыта и обобщения, послужили бы к образованию общей науки об управлении; тогда верховная власть, всегда хорошо осведомленная, издавала бы наилучшие законы и заставляла бы их неукоснительно исполнять, чем достигалась бы всеобщая безопасность и возможно большее благосостояние общества.

III. *Государь и народ никогда не должны упускать из виду, что земля есть единственный источник богатства и что одно только земледелие умножает последние*, так как умножение богатств обеспечивает увеличение населения; люди же и богатства обуславливают процветание земледелия, расширение торговли, оживление промышленности и непрерывное возрастание богатств. От этого обильного источника зависит успех всех отраслей управления в государстве.

IV. *Собственность как над недвижимыми, так и движимыми богатствами должна быть гарантирована их законным владельцам, так как обеспеченность собственности является основным фундаментом экономического строя общества*. Без этой обеспеченности территория осталась бы невозделанной. Не нашлось бы ни собственника, ни фермера, готовых произвести издержки, необходимые для того, чтобы придать ей ценность и начать ее обработку, если бы об-

ладание земель и продуктами не было гарантировано тем, которые произвели затраты на эти издержки (*les avarices de ses depenses*). Лишь обеспеченность постоянного владения привлекает труд и полезные богатства к возделыванию и улучшению земель, к предприятиям торговли и промышленности. И одна только могучая верховная власть, которой принадлежит исконное право на распределение плодов земли, этого единственного источника богатств, в состоянии гарантировать подданным их собственность.

V. *Налог не должен быть обременителен или непропорционален количеству национального дохода, его возвышение должно иметь место лишь в случае возрастания последнего*, он должен взиматься непосредственно с чистого продукта земельных имуществ (*produit net des biensfonds*), а отнюдь не с заработной платы или с жизненных припасов; в противном случае он увеличил бы расходы по своему взиманию, причинил вред торговле и ежегодно уничтожал бы часть богатств страны. Ни в коем случае не следует взимать налог с богатств земельных фермеров: *затраты государства на земледелие должны рассматриваться как неприкосновенный фонд, который необходимо тщательно сохранять для получения налога, дохода и средств существования для всех классов граждан*; в противном случае налог вырождается в средство грабежа, истощая и быстро разрушая государство.

VI. *Затраты земледельцев должны быть достаточны для того, чтобы при помощи издержек, употребляемых на культуру земли, могло получаться ежегодно возможно большее количество продуктов*, так как при недостаточности затрат издержки на культуру соответственно возвышаются и приносят менее чистого продукта (*produit net*).

VII. *Все количество дохода должно поступать в годичное обращение и пройти все его стадии*. Отнюдь не следует образовывать денежных имуществ (*fortunes pécuniaires*) или по крайней мере следует соблюдать равновесие между этими вновь возникающими имуществами и теми богатствами, которые поступают снова в обращение; в противном случае эти денежные имущества изъяли бы из распределения некоторую часть ежегодного дохода нации и удержали бы вне обращения денежные запасы (*le pécule*) государства в ущерб поступлению затрат на земледелие, выдаче ремесленникам заработной платы и потреблению различных классов людей, занимающихся прибыльными профессиями; таким образом, удерживание денежных запасов вне обращения уменьшило бы воспроизводство доходов и налога.

VIII. *Экономическая политика должна поощрять лишь производительные издержки и торговлю сырьем, бесплодные же издержки предоставить самим себе*.

IX. *Нация, владеющая большой территорией, годной для обработки, и имеющая возможность вести большую торговлю сырьем, не должна допускать большого наплыва денег и людей в мануфактуры и торговлю произведениями роскоши в ущерб труду и издержкам, затрачиваемым на земледелие, так как прежде всего государство должно быть населено богатыми земледельцами*.

X. *Ни одна часть из суммы доходов не должна быть вывезена за границу иначе, как в обмен за деньги или товары*.

XI. *Следует предупреждать эмиграцию жителей, которые могли бы вывезти из государства свои богатства.*

XII. *Детям богатых фермеров следует селиться в деревнях для того, чтобы там не чувствовалось недостатка в земледельцах, так как в том случае, когда какие-либо притеснения побуждают их покинуть деревню и удалиться в город, они уносят туда богатства своих отцов, которые затрачивались последними на культуру земли. В деревни следует привлекать не столько людей, сколько богатство, так как, чем больше богатств затрачивается на культуру земель, тем менее людей требует она, тем более процветает и тем больший доход приносит она. По отношению к зерновым хлебам подобное явление замечается, например, при крупном землевладении богатых фермеров в противоположность мелкому землевладению бедных полоников, обрабатывающих землю с помощью быков или коров.*

XIII. *Каждому следует предоставить свободу возделывать на своем поле такие произведения, какие только подсказывают ему его собственные интересы, способности, свойства почвы, и какие, по его мнению, способны давать возможно большее количество продуктов. Отнюдь не следует поощрять монополии в культуре земель, так как эта монополия наносит ущерб общему национальному доходу. Предрассудок, в силу которого следует стремиться к изобилию продуктов первой необходимости предпочтительно перед другими произведениями и в ущерб продажной цене (valeur venale) тех или других, порожден близорукостью; люди, зараженные этим предрассудком, не замечают влияния обоюдной внешней торговли, доставляющей все и устанавливающей цену продуктов, которые может производить нация с наибольшей для себя прибылью. После богатств, идущих на эксплуатацию и культуру земель, следует поставить доходы и налог государства, которые представляют из себя богатства первого порядка, необходимые для того, чтобы обезопасить подданных от голода и неприятеля, поддержать славу и могущество монарха и благосостояние народа.*

XIV. *Следует поощрять разведение домашнего скота, так как только он доставляет земле удобрение, обуславливающее собой обильные жатвы.*

XV. *Земли, предназначенные для культуры зерновых хлебов, следует соединять по возможности в большие участки, эксплуатируемые богатыми фермерами, так как в крупных земледельческих предприятиях сравнительно с мелкими издержки на содержание и ремонт менее значительны, расходы гораздо ниже, а чистый продукт несравненно значительней. Многочисленность мелких фермеров невыгодна для населения. Наиболее обеспеченным и способным к разным занятиям и профессиям, разделяющим общество на разные классы, является то население, которое содержится на чистый продукт. Всякое полезное сбережение, сделанное в труде, выполняемом с помощью животных, машин, водяной силы рек и т. п., служит к выгоде народа и государства, потому что более значительный чистый продукт обеспечивает больший заработок для людей, занятых в других профессиях и работах.*

XVI. *Отнюдь не следует стеснять внешней торговли сырьем, потому что каков сбыт, таково и воспроизводство.*

XVII. *Следует облегчать сбыт и перевозку произведений и изделий ручного труда посредством исправления дорог, навигации по каналам, рекам и морю, так как, чем более сберегает нация на торговых расходах, тем более возрастает доход, доставляемый территорией.*

XVIII. *Государство не должно стремиться к понижению цены на съестные продукты и товары, так как обоюдная иностранная торговля оказалась бы в этом случае невыгодной для нации. Какова продажная цена, таков и доход; избыток и низкие цены не создают богатства. Неурожай и дороговизна равноценны нищете. Изобилие же и дороговизна создают богатство.*

XIX. Пусть не думают, что дешевизна съестных припасов выгодна для простого народа, ибо она понижает заработную плату простого народа, снижает его благосостояние, доставляет ему менее труда и выгодных занятий и уничтожает доход нации.

XX. *Не следует уменьшать достатки беднейших классов общества, так как они не могли бы в таком случае потребить достаточного количества съестных припасов, которые могут быть потреблены только внутри страны, вследствие чего воспроизводство и доход нации сократились бы.*

XXI. *Собственники и лица, занимающиеся прибыльными профессиями, не должны, стремиться к бесплодным сбережениям, которые изъяли бы из обращения и распределения часть их доходов или барышей.*

XXII. *Отнюдь не следует поощрять роскоши (le lux de decoration) в ущерб издержкам на эксплуатацию и улучшение земледелия и на потребление средств пропитания, так как эти издержки поддерживают хорошую цену и сбыт сырья и воспроизводство доходов нации.*

XXIII. *Нация должна стремиться к тому, чтобы не потерпеть ущерба в обоюдной торговле с иностранцами, в особенности же в том случае, когда последняя была бы выгодна ее купцам, которые при продаже доставляемых торговлей товаров наживаются обыкновенно на счет своих сограждан; иначе увеличение состояний этих торговцев повлекло бы за собой сокращение доходов, находящихся в обращении, а это отразилось бы вредным образом на распределении и воспроизводстве.*

XXIV. *Не следует увлекаться кажущейся выгодой благоприятного денежного баланса, получаемого от обоюдной торговли с иностранцами. Надо принимать во внимание и тот более или менее значительный выигрыш, который получается вследствие различия продаваемых товаров от покупаемых. Часто теряет та нация, на стороне которой более выгодный денежный баланс, и эта потеря наносит ущерб распределению и воспроизводству доходов.*

XXV. *Следует поддерживать полную свободу торговли, так как самое надежное, совершенное и выгодное для народа и государства управление внутренней и внешней торговлей заключается в установлении полной свободы, конкуренции.*

XXVI. *Следует обращать меньшее внимание на увеличение населения, чем на возрастание доходов. Увеличение довольства, обеспеченного большими доходами, предпочтительнее развития настоятельных потребностей питания, удовлетворение которых требует население. Когда народ живет в достатке, более ресур-*

сов имеется на удовлетворение потребностей государства и более средств для процветания земледелия.

XXVII. Правительство должно менее заботиться о сбережениях, чем о работах, необходимых для процветания государства, так как очень большие издержки могут перестать быть таковыми при соответствующем возрастании богатств. Но не следует смешивать пустые растраты с настоящими издержками, так как первые могут поглотить все богатства нации и государя.

XXVIII. При управлении финансами, все равно — при взимании налогов или их расходовании, не следует давать повода к созданию денежных имуществ, отвлекающих часть доходов из обращения, распределения и воспроизводства.

XXIX. Источник для удовлетворения чрезвычайных потребностей государства следует видеть лишь в процветании народа, а не в кредите финансистов, так как денежные имущества представляют собой тайные богатства, не знающие ни государя, ни отечества.

XXX. Государство должно избегать займов, устанавливающих денежные ренты, ибо последние обременяют его всепожирающими долгами и при посредстве удобопродаваемых бумаг, дисконт которых все более увеличивает денежные бесплодные имущества, отдают финансовое хозяйство в жертву торговли или спекуляции. Эти имущества отвлекают финансы от земледелия и лишают деревни богатств, необходимых для улучшения земельных имуществ, эксплуатации и культуры земель.

Примечание к принципу III

(Земля есть единственный источник богатств, и лишь земледелие умножает последние)

Обоюдная торговля с иностранными нациями доставляет товары, платеж за которые производится из доходов либо деньгами, либо товарами; таким образом, при подробном исчислении доходов государства, не следует присчитывать к ним доставляемых из-за границы товаров, дабы не просчитать одного и того же дважды. Так же следует отнестись и к наемной плате домов и к денежным процентным рентам, так как эти платежи для тех, которые уплачивают их, являются издержками, покрываемыми из другого источника. Исключением являются ренты с денег, помещенных в землю, которые уплачиваются из производительного источника, но эти ренты включаются обыкновенно в ту сумму продуктов, которая составляет доход с земель. Итак, только земли и предпринятые на их культуру затраты представляют из себя единственный источник доходов для земледельческих наций.

Примечание к принципу V**(Налог не должен быть разорительным и т. д.)**

Хорошо организованный налог, т. е. налог, который благодаря дурному способу обложения не вырождается в средство грабежа, следует рассматривать как часть дохода, которая извлекается из чистого продукта, доставляемого земельными имуществами земледельческого государства; иначе он не имел бы никакого правильного соотношения ни с богатствами и доходами нации, ни с положением классов, платящих налоги; такой налог мог бы незаметно все разрушить, прежде чем правительство заметило бы это.

Чистый продукт земельных имуществ распределяется между тремя собственниками: государством, собственниками земель и лицами, имеющими право на взимание десятины. Одна только доля землевладельца может быть отчуждаема, причем продается она лишь за цену, соответствующую приносимому землей доходу. Собственность владельца не простирается, следовательно, далее этого. Это не он, стало быть, оплачивает других поземельных собственников, потому что их части не принадлежат ему, он не приобретал, да и не мог приобрести их по той простой причине, что они неотчуждаемы. Землевладелец не должен поэтому рассматривать обыкновенный налог как тягость, обременяющую его долю, так как не он уплачивает этот вид дохода, а та часть земли, которую он не приобретал и которая ему не принадлежит, уплачивает доход, кому следует. И лишь в чрезвычайных случаях, когда обеспеченность собственности подвергается опасности, все собственники в своих собственных интересах должны принять участие в платеже из своей доли той экстраординарной субсидии, которую могут потребовать настоятельные нужды государства.

Но не следует забывать, что налог ни в каком случае не должен падать на что-либо иное, кроме дохода, т. е. на годичный чистый продукт, произведенный землею, а отнюдь не на затраты землевладельцев, на трудящихся или на продажу товаров (*la vente des marchandises*); в противном случае он станет разрушительным. Если бы он упал на затраты трудящихся, он перестал бы быть налогом, а превратился бы в средство грабежа, сделал невозможным воспроизводство и повлек бы за собой ухудшение земель, разорение фермеров, собственников и государства. Падая же на заработную плату рабочих и на продажу товаров, он оказался бы произвольным, причем издержки по взиманию налога превысили бы сам налог и в противность всем правилам легли бы на доходы нации и государя. При этом следует различать издержки по взиманию налога от самого налога; в рассматриваемом случае эти издержки в три раза превысили бы сумму налога и в конце концов отозвались бы и на последней, так как при всяких государственных расходах налоги, падающие на товары, пришлось бы уплачивать из суммы налога. Таким образом, рассматриваемый налог оказался бы призрачным и разорительным.

Обложение же налогом рабочего класса, живущего своей заработной платой, является, строго говоря, не чем иным, как обложением труда, оплачиваемым лицами, нанимающими рабочих, подобно тому как обложение лошадей, упо-

требляемых при земледелии, было бы в действительности не чем иным, как обложением тех издержек, которые затрачиваются на культуру земли. Итак, взимание налога непосредственно с людей, а не с дохода отозвалось бы на самих расходах, вызываемых промышленностью и земледелием, двойной тяжестью пало бы на земельный доход и быстро повлекло за собой уничтожение самого налога. То же самое следует сказать и о налогах на товары, они также явились бы бременем, падающим на доход, налог и издержки, затрачиваемые на культуру земли, причем для их взимания потребовались бы огромные расходы, избежать которые большому государству было бы невозможно.

Между тем этот способ обложения является неизбежным ресурсом маленьких морских государств, существующих на счет перевозочной торговли; не имея совсем территории, эти государства по необходимости облагают налогом свою торговлю. Кроме того, этот налог почти всегда рассматривался как чрезвычайный ресурс для больших государств, когда земледелие приходило в такой упадок, что дохода с территории не хватало для доставления всей нужной суммы налога. Но и в подобных случаях этот подозрительный ресурс является лишним бременем, которое принуждает народ сберегать на потреблении, стесняет труд, сокращает воспроизводство и грозит гибелью подданным и государю.

Часто говорили об установлении такого налога, который вносился бы натурой в форме десятой части жатвы; и действительно, этот способ обложения был бы пропорционален общему количеству жатвы, включая сюда и расходы, но он не имел бы никакого соотношения с чистым продуктом; чем хуже была бы земля и меньше урожай, тем более он был бы обременителен, несправедлив и губелен.

Следовательно, налог должен взиматься непосредственно с чистого продукта земли, ибо, каким бы способом он ни взимался в государстве, получающем богатства со своей территории, он уплачивался бы в конце концов с земли. Таким образом, самой простой, справедливой, выгодной для государства и наименее обременительной для плательщиков формой обложения является та, при которой налог взимается в количестве, пропорциональном чистому продукту, и непосредственно с самого источника постоянно воспроизводимых богатств.

Этот простой способ взимания с источника доходов, т. е. с чистого продукта земель, становится крайне сложным в государстве, где за отсутствием необходимых затрат земледелие пришло в совершенный упадок или по крайней мере в состояние, не допускающее производства точного кадастра, который мог бы принять во внимание качества плохо обрабатываемых земель, крайне незначительная доходность которых вполне соответствует жалкому состоянию культуры, так как улучшение последней, которое могло бы воспоследовать вследствие лучшей администрации, тотчас же сделало бы кадастр совершенно несоответствующим действительности.

Обложение, падающее одинаково на земли, их произведения, на людей, человеческий труд, товары и домашний скот, представляло бы из себя градацию шести разных налогов, из коих один ложился бы на другой, при этом все они покоились бы на одном основании, хотя и уплачивались бы врозь, и все вместе доставили бы менее дохода государю, чем один простой, настоящий налог, падающий

исключительно и без издержек на чистый продукт в пропорции, равной предположенной сумме шести налогов. Этот указываемый естественным порядком налог сильно увеличил бы доход государя, между тем обошелся бы народу и государству в пять раз менее, чем вышеупомянутые шесть налогов, которые поглотили бы все произведения территории и по всей вероятности исключили бы всякую возможность исправить положение дел. Так как, по мере того как ухудшение земледелия увеличивается, эти налоги, призракные для государя и гибельные для народа, представляются житейским умом все более и более неизбежными.

Итак, сначала следует уничтожить как можно скорее произвольные налоги, падающие на земельных арендаторов, иначе этот вид обложения не замедлит поглотить все доходы государства. Из налогов, падающих на земли, труднее всего урегулировать тот, которым обложено мелкое землевладение, так как здесь отсутствует арендная плата, которая могла бы служить мерилем обложения, затраты производятся самим собственником, чистый продукт и слишком мал, и слишком неопределен. Подобная культура, представляемая в странах, в которых налог разорил фермеров, половниками и являющаяся последним ресурсом падающего земледелия, требует весьма осторожного отношения к себе, ибо налог, хотя бы и не очень обременительный, поглощает обыкновенно все затраты, делаемые на земледелие и губит его окончательно. Следует, стало быть, точно различать земли, разбитые на мелкие участки, расходы на обработку которых являются сравнительно с приносимым продуктом слишком большими и которые не приносят часто даже какой-либо прибыли, от земель, обрабатываемых богатыми фермерами, которые гарантируют собственникам определенный доход, могущий служить точным масштабом для пропорционального налога.

Этот налог должен падать на собственника, а не на фермера, и браться с арендной платы, как бывает обыкновенно в том случае, когда фермер осведомлен о налоге до заключения арендного контракта. Если государственные нужды требуют усиления налогов, то оно должно иметь место лишь на счет собственников, ибо правительство очутилось бы в противоречии с самим собой, если бы потребовало, чтобы фермеры выполнили все условия заключенных контрактов; в то время когда, облагая их непредвиденным налогом, поставило бы их в невозможность удовлетворить этим условиям. Во всех случаях уплата налога должна быть гарантирована самой ценностью земельных имуществ, а не ценностью богатств, затрачиваемых на культуру земель, так как эти богатства, не подвергаясь разграблению, не могут выполнять какой-либо другой общественной функции, как только возобновлять богатства народа и государя, и от этого естественного и необходимого назначения они никогда не должны быть отвлекаемы; употребление их на что-либо иное было бы грабежом. Собственники, принуждаемые к соблюдению этого правила правительством, опасались бы в видах обеспечения своего дохода и налога сдавать свои земли в аренду кому-либо другому, кроме богатых фермеров; эта предосторожность обеспечила бы развитие земледелия. Количество фермеров все увеличивалось бы, так как они не беспокоились бы, что до истечения срока контрактов введут новый налог; мелкое землевладение постепенно исчезало бы, а

доходы собственников и налоги возрастали бы пропорционально умножению продуктов с земельных владений, обрабатываемых богатыми земледельцами.

Существует нация, которая сумела утвердить свое могущество и обеспечить благоденствие, не облагая земледелия какими-либо налогами. Собственники, сами обложившие себя налогами, страдают во время войн от экстраординарных субсидий, но зато работы по культуре земель от этого отнюдь не приостанавливаются, а сбыт и продажная цена земельных имуществ всегда остается обеспеченной благодаря свободной торговле произведениями почвы. Точно так же земледелие и скотоводство в этой стране ничуть не ухудшаются во время самых продолжительных и разорительных войн; по водворении мира собственники находят свои земли хорошо обработанными и хорошо содержимыми, а свои большие доходы хорошо помещенными и обеспеченными. Отсюда легко заметить разницу, которая существует между чрезмерным и разорительным налогом, так как в зависимости от формы обложения налог может оказаться разорительным, не будучи чрезмерным, или оказаться чрезмерным, не будучи разорительным. <...>

Примечание к принципу VI

(Затраты на земледелие должны быть достаточны)

Следует заметить, что наиболее плодородные земли ничего не стоили бы при отсутствии богатств, необходимых для производства издержек на культуру земель, поэтому упадок земледелия в государстве следует приписывать не лености людей, а их бдительности. Если бы вследствие ошибок правительства затраты на культуру земли принесли мало чистого продукта, то издержки производства оказались бы слишком большими, доходы стали бы наименьшими, а обедневшее население было бы вынуждено заниматься в деревнях без всякой выгоды для государства плохой культурой земли, которая давала бы ему возможность влачить нищенское существование. Когда-то в подобном королевстве годовые затраты воспроизводили чистого продукта средним числом, включая сюда и налог на земледельца, около двадцати пяти на сто; продукт этот распределялся на следующие части: на десятину, налог и долю собственника, причем предварительно делался вычет на возмещение годовых затрат земледельца.

Если бы первоначальные затраты делались в достаточном размере, то земля свободно могла бы приносить сто и даже более чистого продукта на сто годовых затрат. Таким образом, нация терпела бы дефицит, равный по крайней мере четверем пятым чистого продукта, полученного с помощью годовых затрат; при этом не принимается во внимание потеря, получающаяся вследствие плохой эксплуатации и бездоходности земель, которые без всякого удобрения окупали расходы по жалкой культуре и по очереди на много лет оставались под паром для восстановления их производительности и приведения в такое состояние, при котором они могли бы приносить хотя бы ничтожную жатву. *Так как, каков чистый продукт, получаемый с помощью сделанных затрат и остающийся за вычетом издержек, таков и чистый продукт, приносимый трудом людей, занятых в*

этом производстве; и каков чистый продукт земли, таков чистый продукт и для дохода, налога и поддержания существования разных классов людей данной нации. Итак, чем меньше затраты, тем меньше пользы приносят государству люди и земля. Колоны, сами влачащие жалкое существование вследствие нерациональной культуры, могут доставлять средства пропитания, недостаточные даже для населения бедной нации.

Почти все налоги в этом королевстве взымались произвольным образом с фермеров, рабочих и с товаров. Таким образом, они падали косвенно или прямо на фонд издержек по культуре земледелия, что обременяло земельные имущества почти тремястами миллионами, составлявшими обычную сумму налогов, и такой же суммой, падавшей на управление, издержки взимания и т. п. И продукты земли за последнее время приносили нации, если судить по недочету налога, равному одной десятой части фонда производства, и по ухудшению качества продуктов, лишь около четырехсот миллионов чистого дохода, включая сюда десятину и прочие церковные доходы, жалкий продукт для столь обширной и плодородной территории и столь великого и трудолюбивого населения. Вывоз зерновых хлебов был воспрещен, производство было ограничено размерами народного потребления, половина земель была заброшена под пар и на ней было запрещено разводить виноград, внутренняя торговля зерновыми хлебами была подвергнута произвольной регламентации, сбыт между провинциями постоянно прерывался и продажная ценность съестных припасов постоянно колебалась.

Фонд производительных затрат (*les avances des dépenses productives*) постепенно был исчерпан произвольными последовательно возрастающими налогами и косвенными платежами, пока не прекратилось производство, а с ним вместе и получение налогов: дети земледельцев покинули деревни; надбавка налога на жизненные припасы возвысила их естественную цену и увеличила издержки нации вследствие чрезмерного вздорожания товаров и роста заработной платы; это в свою очередь вредно отразилось на возмещении издержек фермера, чистом продукте с земельных имуществ, налоге, культуре и т. п. Страшное разорение, причиненное частью налога, падавшего на фермеров, причинило сверх того прогрессивное ухудшение земледелия, которое в связи с отсутствием свободной торговли повлекло за собой дробление земельных участков и оставление их под паром.

Вот при таком-то состоянии упадка издержки на производство и давали не более 25 на 100, считая в том числе и налог, и то лишь благодаря крупному земледелию, существовавшему в четвертой части королевства¹. Не будем следить за быстрым ходом этого прогрессивного упадка, достаточно вычислить совокупное влияние всех этих разрушающих причин, обуславливающих одна другую, чтобы представить себе все печальные последствия.

Все эти неустройства и злоупотребления были в свое время отмечены, и устранение их составило заслугу более просвещенного министерства. Но потребности

¹ См. в “Энциклопедии” статью о зерновых хлебах, в которой приводится пример нации, терявшей ежегодно четыре пятых продукта земледельческой культуры. — *Прим. авт.*

государства данного времени не всегда представляются очевидными, когда приступают к реформам, требуемым здоровой экономической политикой, хотя бы эти реформы и были чрезвычайно существенны и необходимы для общего блага государства и нации.

Примечание к принципу IX

(Не следует поощрять наплыва денег и людей в мануфактуры и торговлю произведениями роскоши в ущерб труду и издержкам, затрачиваемым на земледелие)

Следует устраивать мануфактуры для таких лишь произведений, сырой материал для которых производится в стране и которые можно фабриковать поэтому с меньшими издержками, чем в других странах; следует также покупать за границей те произведения ручного труда, которые продаются там по более дешевой цене, чем в какую обходились бы стране, если бы она производила их сама. Этими покупками создается обоюдная торговля, так как если бы не хотели ничего покупать и продавать, уничтожили бы внешнюю торговлю и выгоду, доставляемую вывозом сырья, который несравненно более выгоден, чем вывоз изделий ручного труда. Земледельческая нация должна покровительствовать внешней активной торговле сырьем посредством внешней пассивной торговли изделиями ручного труда, которые она может купить с выгодой для себя за границей. Вот в чем заключается секрет торговли; при таких условиях не будем бояться превратиться в плательщиков других наций.

Примечание к тому же принципу

(Прежде всего королевство должно быть населено богатыми земледельцами)

Английский городок Goodmanschester прославился в истории тем, что сопровождал своего короля самым почетным кортежем, состоявшим из ста восьмидесяти плугов. Нашим горожанам, привыкшим к мишурному блеску, это великолепие должно показаться довольно жалким. Существуют еще бестолковые и пустые люди, которые не знают, что одни только богатые земледельцы и богатые торговцы, занятые торговлей продуктами земледелия, оживляют торговлю, все исполняют, всем повелевают и управляют, будучи сами вполне независимы; это они обеспечивают доходы нации; они же после собственников, составляющих родовую, должностную и умственную аристократию, образуют класс граждан наиболее почетный, достойный и значительный в государстве. Однако этих самых почетных обитателей деревни, этих господ, патриархов и крупных сельских хозяев, которых буржуа знают лишь под презрительной кличкой *пейзанов*, хотят лишить даже школьных учителей, которые обучают этих почтенных людей читать, писать, приводить в строгий порядок свои дела и расширяют их сведения относительно разных сторон их положения.

Это обучение, говорят буржуа, делает их пустыми сутягами; следует ли допускать юридическую защиту по отношению к людям, возящимся с землей, осмеливающимся нахально сопротивляться тем, которые по достоинству своего пребывания в городе должны бы пользоваться особенным уважением и почетом со стороны жителей деревень. Таковы смешные и пустые претензии горожанина, этого наемника, оплачиваемого богатствами деревни.

Из всех способов приобретения нет более хорошего, выгодного, приятного и более достойного свободного человека, чем занятие ЗЕМЛЕДЕЛИЕМ... По моему мнению, нет более счастливого занятия, чем земледелие; и не только по той пользе, какую приносит оно человеческому роду, но также и по тому удовольствию, удовлетворению и обилию всех произведений, необходимых не только для существования человека, но и для почитания богов.

Примечание к принципу XII

(Следует привлекать богатства в деревни, для того чтобы развить крупное и вытеснить мелкое землевладение)

При крупном землевладении один человек, управляя плугом, в который запряжены лошади, выполняет то же самое количество работы, что и шесть человек при трех плугах, влекаемых быками. В этом последнем случае вследствие отсутствия первоначальных затрат, необходимых для устройства крупного хозяйства, годовичные затраты слишком велики сравнительно с чистым продуктом, равняющимся почти нулю, и количеством употребляемой непроизводительно земли, в десять или двенадцать раз более, чем в первом случае. Собственники не находят фермеров, способных произвести нужные для хорошей обработки затраты; отсутствие затрат влечет за собой крайне убыточное истощение земли; сено, доставляемое лугами, потребляется быками земледельца во время зимы; летом же им предоставляется для пастбища часть поля; чистый продукт жатвы до того ничтожен, что достаточно малейшего налога, чтобы совершенно отказаться от обработки земли, что случается вскоре само собой вследствие бедности жителей. Говорят, что существует бедная нация, три четверти территории которой очутилось под мелким земледелием, причем около трети годных к обработке земель утратило всякую ценность. Но правительство стремится остановить ход этого упадка и принять меры для его устранения.

Примечание к принципу XIII

(Отнюдь не следует поощрять монополии в культуре полей; каждому должна быть предоставлена свобода возделывать на своем поле такие произведения, какие он найдет нужным)

Одно время во Франции было распространено мнение, что достаточно стеснить разведение винограда для того, чтобы культура хлеба расширилась; это имело

место, когда внешняя торговля хлебом была запрещена, когда даже сообщение между провинциями королевства с целью торговли зерновыми хлебами было затруднено; когда вследствие ограничения культуры хлеба внутренним рынком каждой провинции большая часть земель была заброшена и когда количество этих земель вследствие уничтожения винограда увеличивалось все более и более. Удаленные от столицы провинции были вынуждены тем не менее делать представления с целью протестовать против расширения культуры зерновых хлебов, которая за отсутствием сбыта не приносила в их краях никакого дохода, разоряя лишь собственников и фермеров и не принося того налога, которым были обременены земли. Так что все было направлено к уничтожению двух главных культур королевства и к все большему и большему обесценению земельных участков; одна часть землевладельцев пользовалась исключительными привилегиями в определенной культуре в ущерб другой части; жалкие результаты запрещений и ограничений торговли сырыми продуктами в королевстве, в котором провинции сообщаются реками и морями, а столица и все прочие города легко могут быть снабжены произведениями из всех частей территории и где удобства вывоза обеспечивают сбыт излишка.

Культура винограда является наиболее выгодной культурой во французском королевстве, так как чистый продукт с десятины винограда средним числом в три раза превосходит чистый продукт с десятины наиболее плодородной земли, засеянной зерновым хлебом. Кроме того, следует заметить, что издержки, включенные в общее количество продуктов, доставляемых той и другой культурой, более производительны в культуре винограда, чем в культуре хлеба, так как издержки первой культуры, кроме прибыли, доставляют гораздо более заработной платы для людей; расходы же на подпорки и бочки содействуют сбыту леса, а люди, занятые в виноградниках, свободны во время жатвы и представляют поэтому большое подспорье для земледельцев во время уборки зерновых хлебов. Кроме того, только что упомянутый класс людей, труд коих оплачивается землей, становясь очень многочисленным, увеличивает сбыт хлеба и вина и по мере расширения культуры поддерживает продажную ценность этих продуктов; с расширением же культуры увеличиваются и богатства, так как умножение богатств увеличивает численность всех общественных классов нации, а увеличение населения поддерживает в свою очередь наиболее совершенно продажную цену продуктов культуры.

Следует обратить внимание на то, что удобства внешней торговли сырьем, свободным от обременительных налогов, представляют большие выгоды для нации, владеющей обширной территорией, на которой она может разнообразить культуру для получения разнородных продуктов высокой ценности, в особенности же тех продуктов, которые не могут быть производимы в соседних странах. Продажа вина и водок за границу является для нас привилегированной торговлей, которой мы обязаны нашему климату и почве и которая в особенности должна поощряться правительством; поэтому ее не следует подвергать тяжелому обложению, отзывающемуся вредно и на взимании самого налога и на сбыте продуктов, служащих предметом большой внешней торговли, способной поддержать мо-

гущество королевства; налог должен просто и прямо падать на почву, производящую эти богатства, и при уравнивании общего обложения нужно падать те продукты, сбыт коих за границу следует поощрять соответствующей ценой, так как за умеренность налога, падающего на эти продукты, государство будет вознаграждено в этом случае выгодным влиянием рассматриваемой торговли на все прочие источники богатств государства. <...>

Примечание к принципу XVIII

(Низкая цена сырых продуктов сделала бы торговлю невыгодной для нации)

Если, например, покупают за границей известное количество товара за один сетье хлеба, стоящий 20 ливров, то понадобилось бы два сетье, чтобы оплатить то же количество этого товара в том случае, если бы правительство принудило понизить цену хлеба до 10 ливров.

Примечание к тому же принципу

(Какова продажная ценность, таков и доход)

В каждом государстве следует различать блага, которые имеют потребительную ценность, не имея продажной, от богатств, имеющих и потребительную и продажную ценность. Дикие племена Луизианы пользовались, например, многими благами, как-то: водой, лесом, дичью, продуктами почвы и т. п., которые не составляли богатств, не имея продажной ценности. Но с тех пор, как эти племена завязали некоторые торговые отношения с Францией, Англией, Испанией и т. д., часть этих благ приобрела продажную ценность и стала богатством. Итак, администрация королевства должна стараться обеспечить народу в одно и то же время и возможно большее изобилие продуктов, и возможно большую продажную ценность их, так как, имея большие богатства, она обеспечит посредством торговли все прочие вещи, какие только понадобятся ей, в пропорции, соответствующей состоянию ее богатств.

Примечание к принципу XIX

(Дешевизна съестных припасов невыгодна для бедных классов населения)

Дороговизна хлеба, например, хотя бы постоянно существующая в земледельческом государстве, была бы более выгодна для простого народа, чем низкие цены. Поденная плата ремесленника устанавливается довольно естественным путем в соответствии с ценой хлеба и равняется, обыкновенно, одной двадцатой доле цены сетье. При этом условии и предположив, что цена хлеба постоянно равнялась бы 20 ливрам, ремесленник заработал бы в течение года около 260 ливров, издержал бы на хлеб для себя и своей семьи 200 ливров, и 60 ливров ему осталось

бы на прочие потребности. Если же, наоборот, сетье стоил бы только 10 ливров, он заработал бы только 130 ливров, из них издержал бы на хлеб 100 ливров, и на остальные потребности ему осталось бы лишь 30 ливров. Точно так же замечено, что провинции, где хлеб дорог, гораздо более населены, чем те, где он дешев.

Та же самая выгода получается и для всех других классов общества, так как увеличивается прибыль земледельцев, доход собственников, налог и благоденствие государства. Продукт земли в этом случае с избытком вознаграждает за возвышение издержек на заработную плату и пропитание. В этом легко убедиться, высчитав количество издержек и возвысившуюся сумму продуктов.

Примечание к принципу XX

(Не следует уменьшать достатки простого народа)

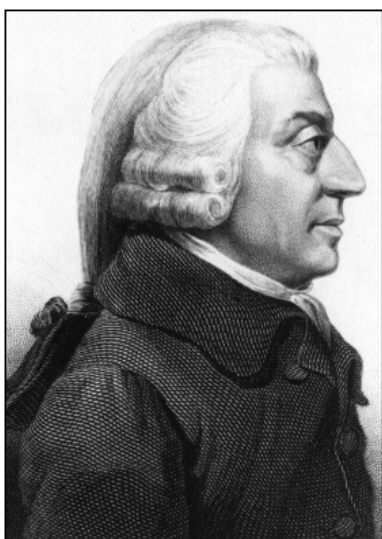
Чтобы оправдать притеснения деревенских жителей, сборщики податей выставили принцип, по которому *крестьяне должны оставаться бедными, для того чтобы не могли облениться*. Спесивые буржуа охотно усвоили этот варварский принцип, потому что недостаточно обращают внимание на другие, более верные принципы вроде того, например, что *человек, не имеющий возможности делать сбережения, работает лишь для того, чтобы, не умереть с голода, и что в общем всякий человек, имеющий возможность сберегать, трудолюбив, так как всякий человек стремится к богатству*. Истинная причина лениности забитого крестьянина заключается в слишком низкой заработной плате и в недостатке занятий в тех странах, в которых препятствия, чинимые торговле сырьем, обесценили съестные продукты или где другие причины разорили земледелие. Притеснения, низкая цена съестных припасов, заработок, недостаточный для того, чтобы побудить крестьян к работе, — вот что делает их браконьерами, бродягами и ворами. Принудительная бедность не является, стало быть, средством сделать крестьян более трудолюбивыми. Лишь обеспеченная собственность и спокойное пользование своим заработком могут ободрить их и сделать более энергичными.

Министры, руководимые гуманными чувствами, высшим образованием и более широкими взглядами, с негодованием отвергают ненавистные и разрушительные принципы, которые ведут только к запустению деревень; они не игнорируют, что лишь богатства жителей деревни порождают богатства нации. *Бедны крестьяне — бедно и королевство. <...>*

Кенэ Ф. Общие принципы экономической политики земледельческого государства и примечания к этим принципам // Кенэ Ф. Избранные экономические произведения/ Ф. Кенэ. — М. : Соцэкгиз, 1960. — С. 432—444, 449—457, 463—464.

Адам СМІТ

1723—1790

Порожнім марнославством було б вказувати на пункти, в яких думка його не була ще зовсім ясною, оскільки йому ми зобов'язані усім, навіть пізнішим відкриттям істин, які самому Сміту не були ще відомі.

Ж.С. де Сісмонді

Основоположник економічної науки **Адам Сміт** був однією з найосвіченіших людей свого часу, мав енциклопедичні знання з різних наук, справив значний вплив на сучасників та послідовників.

А. Сміт народився 5 червня 1723 р. у невеликому шотландському місті Керкольдї, недалеко від Единбурга. Він був єдиною дитиною в сім'ї. Батько Адама Сміта в останні роки життя служив контролером на митниці, що в ті часи вважалося справою в усіх аспектах грошовою. Але батько помер за кілька мі-

сяців до народження свого сина і добробут сімейства Смітів погіршився. Майбутній економіст і філософ із раннього дитинства навчився цінувати кожен пенні і на собі пізнав, що таке соціальна несправедливість.

Дуже рано, у віці 14 років (що було звично для того часу), Сміт вступив до університету в Глазго, який закінчив у 17 років, і як один з найкращих студентів отримав направлення і стипендію для завершення філософської освіти до найзнаменитішого в Англії Оксфордського університету, де майже безвиїз-

но провів шість років (1740—1746). Значний вплив на А. Сміта в цей період справили курси моральної філософії Френсіса Хатчесона (1654—1746), а також творчість Девіда Юма (1711—1776) і зокрема його “Трактат про людську природу”.

Повернувшись у 1746 р. до Единбурга, А. Сміт зайнявся самоосвітою та самостійними науковими дослідженнями, а в 1748 р., заручившись рекомендаціями лорда Кеймса (Генрі Х'юма), почав читати публічні лекції в столичному Единбурзі. Спочатку теми лекцій обмежувалися риторикою та літературою, через деякий час Сміта захопила етика, а потім і зовсім нова сфера наукової діяльності — “теорія багатства”, яка об'єднувала в одне ціле те, що до цього здавалося несумісним — політику та економіку.

Він написав трактат з філософії, але не зміг знайти видавця, щоб його опублікувати. Читання публічних лекцій з філософії мали успіх і сприяли тому, що вчений отримав запрошення до університету в Глазго. У 1751 р., через рік після знайомства з Девідом Юмом, одним із найвідоміших англійських філософів, Адам Сміт став професором філософії та логіки цього університету, очоливши кафедру логіки. У 1752 р. Сміт отримав також кафедру моральної філософії і, таким чином, став наступником Хатчесона, а у 1758 р. — обійняв посаду декана. Поняття “моральна філософія” відображало слабку диференціацію суспільних наук у XVIII ст., охоплюючи політичну економію, право, політологію, історію і філософію.

Політичну економію він розглядав у четвертій частині свого курсу, після природної теології, етики та юриспруденції. Таким чином, економічна кон-

цепція А. Сміта стала невід'ємною від роздумів про суспільство в усьому його різноманітті.

Результатом наукових пошуків А. Сміта у цей період стала глибока наукова праця “Теорія моральних почуттів” (1759), яка зробила його знаменитим. Книга містила новий погляд на головний, на думку Сміта, людський прояв — симпатію, під якою він розумів здатність сприймати навколишнє з позицій тієї чи іншої людини, у тому числі на рівні почуттів та емоцій. Ця книга — етап у становленні філософських та економічних ідей Сміта.

Активна участь ученого у своєрідному клубі політичної економії у Глазго, дружба з філософом, економістом Д. Юмом вплинули на зростання наукового інтересу А. Сміта до економічних проблем. Цьому сприяло також його знайомство з французькими філософами-енциклопедистами (Ж. Д'Аламбером, К.-А. Гельвецієм, П. Гольбахом), а також з фізіократами (Ф. Кене, А. Тюрго), яке відбулося під час закордонної подорожі. У 1764 р. Сміт залишив кафедри в університеті Глазго і став наставником молодого герцога Беккю, сина графині Далкйтської, що овдовіла після смерті герцога Беккюсського (Бакклафа) і вийшла заміж за Чарльза Таушенда — міністра фінансів. За поїздку Таушенд запропонував Сміту 500 фунтів на рік не лише на час подорожі, а і як пенсію до кінця життя, що дало можливість Сміту впродовж наступних 10 років працювати лише над книгою. До університету в Глазго він уже не повернувся. Саме супроводжуючи молодого вельможу під час його дворічного навчання (1764—1766) у Європі — у Швейцарії і Франції, Сміт

і зустрівся з економістами Кене і Тюрго.

Перебуваючи у Франції, А. Сміт у 1766 р. розпочав роботу над працею “Дослідження про природу і причини багатства націй”, яку завершив через десять років після повернення на батьківщину. Книга принесла автору гучну славу. До кінця століття вона перевидавалася ще 4 рази за життя А. Сміта (1778, 1784, 1786, 1789) і ще три рази після його смерті. У ХІХ ст. праця була перекладена основними європейськими мовами і витримала понад сто видань. На сьогодні кількість її перевидань та перекладів на більш ніж сорок мов світу перевищує дві сотні. У Росії переклад “Добробуту націй” А. Сміта, здійснений молодим чиновником міністерства фінансів Миколою Політковським, з’явився у 1802—1806 рр. у чотирьох томах у Санкт-Петербурзі. Перше українське видання “Добробуту націй” (скорочений переклад) видав О. Михалевич у 1913 р. у м. Львові. У цій хрестоматії наведено фрагменти четвертого прижиттєвого видання (1786 р.) “Добробуту націй”, уперше виданого українською мовою повного перекладу у 2001 р.

Загальний творчий задум ученого полягав у створенні універсальної, всеохопної картини розвитку людини і суспільства. У праці “Теорія моральних почуттів” він виклав свої соціально-філософські ідеї, в основі яких лежало визнання існування справедливих, “природних” законів, рівності та обов’язковості загальнолюдських норм моралі. За задумом автора, “Дослідження про природу і причини багатства націй” мало розкрити механізм дії “природного закону справедливості”, відповідно до якого “кожний отримує свою частку з усього виробленого землею”.

Заключну роботу (яка так і не була написана) автор планував присвятити дослідженню історії та теорії культури. Останні роки життя А. Сміт провів в Единбурзі. У 1778 р. Адам Сміт отримав посаду королівського уповноваженого (комісара) на шотландській митниці, тобто пішов слідами свого батька. Помер А. Сміт в Единбурзі 17 липня 1790 р. на 68-му році життя, так і не видавши інші свої праці. Останні чотири роки Сміт тяжко хворів, а після смерті з’ясувалося, що більшу частину своїх статків він використав на таємні пожертвування. Похоронений на невеликому кладовищі у центрі Единбурга.

Адам Сміт — видатний англійський економіст, з іменем якого пов’язане становлення економічної теорії як науки. Започаткувавши систематизований виклад економічних знань та глибокий теоретичний аналіз економічних явищ і процесів, він зайняв особливе місце в історії економічної думки.

Геніальна праця вченого “Добробут націй. Дослідження про природу та причини багатства націй” (1776) започаткувала народження ліберальної економічної теорії і стала справжнім проливом у світовій економічній думці. У ній А. Сміт уперше перейшов від аналізу окремих проблем до теоретичних узагальнень та систематизації економічних знань.

Спрямована на виявлення першооснови багатства народів та найважливіших чинників його зростання, насичена історичними прикладами та посиленнями на господарську практику, книга вченого завершила етап становлення економічної науки як особливої галузі людського знання. Викладена в ній теорія економічного розвитку, заснованого на дії механізмів ринку, відобразила специфіку соціально-еко-

номічного становища Англії XVIII ст., прагнення англійської промислової буржуазії до зовнішньоекономічної експансії, свободи господарювання, звільнення від опіки держави та протекціонізму.

“Добробут націй” Сміта складається з п’яти книг, перші дві з яких присвячені аналізу проблем політичної економії капіталізму. Першу книгу названо згідно з літературними традиціями того часу “Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природно розподіляється між різними класами народу”. Друга книга називається “Про природу капіталу, його нагромадження та застосування”. Третя і четверта книги присвячені відповідно проблемам історії народного господарства (“Про розвиток добробуту в різних народів”) та історії економічних учень (“Про системи політичної економії”). Назва п’ятої книги — “Про прибутки правителя або держави” — свідчить про те, що предметом її дослідження є державні фінанси. Отже, “Добробут націй” Адама Сміта — це своєрідна економічна енциклопедія, в якій узагальнено досягнення як економічної думки, так і господарського досвіду людства, що були накопичені за останню четверть XVIII ст.

Дослідження Адама Сміта безумовно здійснили революцію у розвитку світової економічної думки, а становлення і розвиток наступних шкіл економічної думки відбувалися значною мірою під впливом теорії Сміта.

Життєздатність теорії А. Сміта визначається такими причинами.

По-перше, А. Сміт уперше дослідив механізм ринку, на якому, як відомо, ґрунтується капіталістична економіка.

По-друге, суттєву роль у поширенні учення А. Сміта відіграли його політичні та ідеологічні аспекти. Умовою ефективного функціонування ринку він вважав свободу підприємницької діяльності. Ідеї економічного лібералізму Сміта обґрунтовували необхідність ліквідації феодальних порядків з їх відносинами особистої залежності і відігравали прогресивну роль. Тому вчення Сміта набуло надзвичайного поширення не лише в Західній Європі, а й за її межами, у тому числі в Росії та Україні.

По-третє, Сміт був першим економістом, що розробив трудову теорію вартості у вигляді достатньо цілісної системи і поклав її в основу аналізу капіталістичної економіки.

По-четверте, Адам Сміт одночасно використовував два різних методи дослідження — описовий та абстрактно-логічний, а отже, розробив дві теоретичні системи, які суперечили одна одній. Одна з них, що спиралася на описовий метод, фіксувала лише зовнішню видимість економічних явищ, а інша, що виникла на основі використовуваного ним абстрактного методу, була спрямована на розкриття внутрішніх закономірностей цих явищ.

І, нарешті, великою заслугою Сміта є з’ясування фундаментальної ролі праці в економічному житті суспільства. А. Сміт писав, що праця надає людям “початковий фонд” у вигляді продуктів, необхідних їм для існування і зручності життя. Праця постає джерелом вартості цих продуктів.

Така позиція Сміта пояснюється так: економічні явища тим і відрізняються від інших суспільних явищ, що вони є різноманітними виявами людської праці — живої чи уречевленої, змісту праці чи її суспільної форми,

предметів праці, засобів праці, її результатів, її ефективності, умов, оплати, розподілу й обміну результатів праці тощо. З цього погляду А. Сміт правомірно розглядає різноманітні економічні явища з погляду їх відношення до праці. Це є відправним пунктом його наукових досліджень.

Так, під час дослідження ринкового механізму, зокрема в концепції “невидимої руки”, Сміт показав, що механізм ринку в умовах вільного підприємництва без будь-якого втручання держави в економіку може забезпечити поєднання приватних та суспільних інтересів і на цій основі — найефективніший розвиток економіки суспільства. Сміт писав про підприємця, який прагнув до отримання найбільшого прибутку і, як правило, при цьому не задумувався про суспільну користь, а у цьому випадку, як і в багатьох інших, він невидимою рукою прямує до мети, що зовсім і не входила до його намірів. Дбаючи про власні інтереси, підприємець часто у дієвіший спосіб слугує інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це зробити. Але також Сміт певною мірою бачив і обмеженість ринкового механізму саморегулювання економіки. Зокрема в тих сферах господарства, в яких ринок не в змозі вирішити це завдання, його повинна замінити держава.

Уявлення про ринковий механізм Сміт виклав у вченні про ціну, де розрізняв “справжню”, “природну” та “ринкову” ціну товарів. Під першою він розумів вартість товару, витрати суспільно необхідної праці на його виробництво. Сміт писав, що праця є справжнім мірилом вартості всіх товарів. Він вважав, що товари продають за “справжньою ціною” за умов “нерозвинутого”, “первісного” суспільства, під

яким він розумів просте товарне виробництво, що передувало капіталізму.

Стосовно “природної ціни”, то це, на думку Сміта, модифікація “справжньої ціни” товару, якої вона набуває за умов “сучасного”, “розвинутого”, тобто капіталістичного, суспільства. Її вирішальна особливість полягає у тому, що вона забезпечує рівність прибутку на рівний капітал. Умовою виникнення “природних цін” Сміт вважав наявність “повної свободи” господарської діяльності, що на практиці означало розвиток не лише внутрішньогалузевої, а й міжгалузевої конкуренції. Те, що мав на увазі Сміт під “природною ціною”, надалі у Д. Рікардо отримало назву “відносної вартості”, а в теорії К. Маркса — “ціни виробництва” і розглядалося як наслідок розвитку міжгалузевої конкуренції, що урівнювала різні норми прибутку у різних галузях у середню норму прибутку.

“Номінальна”, “ринкова”, чи “грошова”, ціна товару, згідно зі Смітом, є власне його ціною, грошовим вираженням “справжньої”, чи “природної”, ціни, що коливається під дією попиту і пропозиції товару навколо цих центрів — основних регуляторів цін.

Згідно зі Смітом, вартість товару, як справжня ціна та природна ціна, — це своєрідний суспільний норматив, що стихійно встановлюється і на який вимушені орієнтуватися різноманітні виробники. Однакові товари продаються за єдиною ринковою ціною, що регулюється їх вартістю, а не затратами праці на їх виготовлення у різних окремих товаровиробників. А це означає, що ті виробники, в яких витрати вищі за таку ціну, будуть збитковими і збанкрутують, а ті, у кого витрати нижчі, будуть збагачуватися і розвивати своє виробництво.

З цього випливає, що ринковий механізм характеризується подвійністю. З одного боку, він постає як певна творча сила, ціновий механізм, що під загрозою збитків і банкрутства змушує товаровиробників до ефективного господарювання. А з іншого боку, наявна руйнівна сила ринку — інструменти ринку, якими він здійснює економічний примус до ефективного господарювання (збитки, банкрутство, соціальне розшарування населення, економічні кризи та безробіття, знищення “надлишкових” товарних запасів, недовантаження виробничих потужностей тощо), мають руйнівний характер. Але лише за допомогою саме таких інструментів ринок і може відповідно впливати на поступальний розвиток суспільства і його економіки.

Однією з основних складових теоретичної системи А. Сміта є трудова теорія вартості, яка стала дієвим інструментом аналізу капіталістичної економіки, всі явища якої проявляються в товарній формі. Трудову теорію вартості використовує Сміт під час пояснення ціни товарів, походження доходів різних класів суспільства — заробітної плати, прибутку, земельної ренти і т. ін., а також продуктивної та непродуктивної праці.

Як істинний творець, основоположник економічної науки А. Сміт посідає особливе місце в історії економічної науки. Його ідеї справили значний вплив на подальшу еволюцію економічної думки. Вони відобразилися у наукових дослідженнях багатьох економістів, у тому числі у працях Д. Рікардо та К. Маркса (трудова теорія вартості), Ж.-Б. Сея (теорія факторів виробництва), А. Маршалла (теорія ціни та факторів ціноутворення), у концепціях неолібералізму, мікро- та макроекономічних дослідженнях, теорії міжнародної торгівлі, державного регулювання економіки тощо. Економічні рекомендації та прогнози вченого більш як на століття вплинули на економічну політику більшості держав, у яких застосовувалися на практиці. І хоча не всі ідеї вченого витримали перевірку часом, його популярність не зменшується з роками, оскільки нові дослідники постійно відкривають усе нові й нові грані його геніального учення.

У цій хрестоматії пропонуються фрагменти “Добробуту націй” А. Сміта, за допомогою яких студенти зможуть долучитися до змісту однієї з центральних складових теоретичної спадщини великого шотландського мислителя XVIII ст. Адама Сміта.

А. Сміт. ДОБРОБУТ НАЦІЙ. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПРИРОДУ ТА ПРИЧИНИ ДОБРОБУТУ НАЦІЙ

ЗМІСТ

Книга 1. ПРИЧИНИ ЗБІЛЬШЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ Й ПОРЯДОК, ЗГІДНО З ЯКИМ ЇЇ ПРОДУКТ ПРИРОДНИМ ЧИНОМ РОЗПОДІЛЯЄТЬСЯ МІЖ РІЗНИМИ КЛАСАМИ НАРОДУ.

Розділ 1. Про поділ праці.

Розділ 2. Про причину, що веде до поділу праці.

Розділ 3. Поділ праці обмежують розміри ринку.

Розділ 4. Про походження і використання грошей.

Розділ 5. Про дійсну і номінальну ціну товарів, або про ціну їх у праці
і ціну їх у грошах.

Розділ 6. Про складники ціни товарів.

Розділ 7. Про природну та ринкову ціну товарів.

Розділ 8. Про заробітну платню.

Розділ 9. Про прибуток на капітал.

Розділ 10. Про заробітну платню і прибутки за різних застосувань праці
та капіталу.

Відділ 1. Нерівності, зумовлені самим характером занять.

Відділ 2. Нерівності, спричинювані втручанням держави.

Розділ 11. Земельна рента.

Відділ 1. Про сільськогосподарський продукт, що завжди дає ренту.

Відділ 2. Про сільськогосподарський продукт, що інколи дає ренту,
а інколи її не дає.

Відділ 3. Про коливання у співвідношенні вартості продуктів,
що завжди приносять ренту, і продуктів, що інколи приносять
ренту, а інколи не приносять її.

Нарис коливань вартості срібла протягом останніх чотирьох століть.

Коливання у співвідношенні між вартістю золота й срібла.

Підстави, які дозволяють припускати, що вартість срібла зменшується й
далі.

Різні наслідки розвитку культури для трьох видів сирих продуктів.

Завершення огляду коливань вартості срібла.

Вплив господарського розвитку на дійсну ціну промислових виробів.

Висновок.

Книга 2. ПРО ПРИРОДУ КАПІТАЛУ, ЙОГО НАГРОМАДЖЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ.

Розділ 1. Про поділ накопичених запасів.

Розділ 2. Про гроші як особливу частину загальних запасів суспільства, або про витрати для підтримання національного капіталу.

Розділ 3. Про нагромадження капіталу, або про працю продуктивну та непродуктивну.

Розділ 4. Про капітал, позичений під відсотки.

Розділ 5. Про різні вкладення капіталів.

Книга 3. ПРО РОЗВИТОК ДОБРОБУТУ В РІЗНИХ НАРОДІВ.

Розділ 1. Про природний розвиток добробуту.

Розділ 2. Про перешкоди розвиткові хліборобства у Давній Європі після падіння Римської імперії.

Розділ 3. Виникнення та розвиток міст після падіння Римської імперії.

Розділ 4. Як торгівля міст сприяла зростанню добробуту сільських місцевостей.

Книга 4. ПРО СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ.

Розділ 1. Про принципи комерційної, або меркантилістичної системи.

Розділ 2. Про обмеження ввезення з-за кордону таких продуктів, які можна виробити всередині країни.

Розділ 3. Про виняткові обмеження ввезення майже всіх товарів із країн, баланс з якими визнається несприятливим.

Відділ 1. Нерозумність таких обмежень з погляду самої меркантилістичної системи.

Відступ стосовно депозитних банків і, зокрема, Амстердамського банку.

Відділ 2. Нерозумність надзвичайних обмежень з інших міркувань.

Розділ 4. Про поворотні мита.

Розділ 5. Про премії.

Відступ з питання про хлібну торгівлю та хлібні закони.

Розділ 6. Про торговельні договори.

Розділ 7. Про колонії.

Відділ 1. Про причини, що спонукають до заснування нових колоній.

Відділ 2. Причини розквіту нових колоній.

Відділ 3. Про вигоди, що їх дало Європі відкриття Америки, і шляхи до Ост-Індії повз мис Доброї Надії.

Розділ 8. Висновки про меркантилістичну систему.

Розділ 9. Про хліборобські системи або про ті системи політичної економії, які визнають продукт хліборобства єдиним чи головним джерелом доходу та багатства кожної країни.

Книга 5. ПРО ПРИБУТКИ ПРАВИТЕЛЯ АБО ДЕРЖАВИ.

Розділ 1. Про витрати правителя або держави.

Відділ 1. Про витрати на оборону.

Відділ 2. Про витрати на відправлення правосуддя.

Відділ 3. Про витрати на громадські роботи й громадські установи.

Стаття 1. Про громадські роботи та громадські установи для сприяння торгівлі суспільства.

Стаття 2. Про витрати на освітні заклади для юнацтва.

Стаття 3. Про витрати на освітні заклади для людей будь-якого віку.

Відділ 4. Про витрати на підтримування гідності правителя.

Розділ 2. Про джерела загального, або державного, доходу суспільства.

Відділ 1. Про фонди, або джерела доходу, що можуть належати спеціально правителеві чи державі.

Відділ 2. Про податки.

Стаття 1. Податки на ренту. Податки на земельну ренту.

Стаття 2. Податки на прибуток, або на дохід, що його приносить капітал.

Стаття 3. Податки на заробітну платню.

Стаття 4. Податки, що передбачають оподаткування всіх без винятку видів доходів.

Розділ 3. Про державні борги.

Вступ і план твору

Річна праця кожного народу є первісним фондом, який дає йому всі необхідні для існування та зручностей життя продукти, що їх він споживає протягом року і що завжди складаються або з безпосередніх продуктів цієї праці, або з того, що він одержує в обмін на ці продукти в інших народів.

Тому залежно від кількості цих продуктів чи того, що одержують в обмін на них порівняно з кількістю тих, хто їх споживає, народ виявляється краще або гірше забезпеченим усіма необхідними предметами та зручностями, що їх він потребує.

Це відношення в кожного народу визначають дві умови: по-перше, майстерність, уміння та кмітливість, з якими, загалом, він здійснює свою працю, і, по-друге, відношення між числом тих, хто займається корисною працею, і тих, хто нею не займається. Хоч би якими були ґрунт, клімат і розміри території того чи іншого народу, достаток або мізерність його річного забезпечення завжди залежатимуть від цих двох умов.

Достаток або мізерність річного забезпечення, напевне, більше залежать від першої з цих умов, аніж від другої. У диких народів — мисливців та рибалок — кожна працездатна людина тією чи іншою мірою займається корисною працею і намагається в міру сил добувати все необхідне для свого життя і для тих осіб зі

свого сімейства та племені, які через свою старість, молодість або слабкість не можуть займатися мисливством і риболовлю. Ці народи, проте, зазвичай такі страшенно бідні, що злидні часом змушують їх — або принаймні вони думають, що змушують — убивати своїх дітей, старих і хронічно хворих або ж залишати їх на голодну смерть чи на поталу диким звірам. Навпаки, у народів цивілізованих і багатих — хоча в них велика кількість людей зовсім не працює, причому численні непрацюючі споживають у десять, а часто й у сто разів більше праці, ніж більшість працюючих, — продукт праці суспільства в цілому такий великий, що всі достатньо забезпечені ним, тож працівник навіть нижчого і найбіднішого розряду, якщо він ощадливий і працелюбний, може користуватися більшою кількістю предметів необхідності й зручностей життя, аніж будь-який дикун.

Причини такого прогресу в галузі продуктивності праці і порядок, відповідно до якого продукт цієї праці природним чином розподіляється між різними класами та трупами людей у суспільства становлять предмет першої книги цього дослідження.

Хоч би яким був рівень майстерності, уміння та кмітливості, застосовуваних під час роботи даним народом, достаток або мізерність його річного забезпечення за незмінності цього стану мають залежати від співвідношення між кількістю зайнятих корисною працею і кількістю тих, хто не займається нею. Число корисних і продуктивних працівників, як це буде з'ясовано надалі, залежить повсюдно від кількості капіталу, що витрачається на те, аби дати їм роботу, і від особливого способу його використання. Тому друга книга розглядає природу капіталу, способи його поступового нагромадження, а також зміни в кількостях праці, що їх він приводить у рух залежно від різних способів його застосування.

Народи, які вийшли досить далеко вперед у майстерності, умінні та кмітливості в застосуванні своєї праці, використовували дуже різні методи для того, щоб надати праці певного характеру або спрямування, причому не всі застосовувані ними методи були однаково сприятливими для примноження їхнього продукту. Політика одних народів особливо сильно заохочувала хліборобство, політика інших — міську промисловість. Навряд чи бодай один народ ставився однаково до всіх видів промисловості. Від часів падіння Римської імперії політика Європи більше сприяла ремеслам, мануфактурі й торгівлі — одне слово, міській промисловості, аніж хліборобству — праці сільській. Обставини, що, напевне, спричинили таку політику і зміцнили її, пояснено у третій книзі.

Хоча ці різні методи були, можливо, зумовлені приватними інтересами, а то й забобонами окремих груп населення, які не брали до уваги або не передбачали можливих наслідків для добробуту суспільства в цілому, однак вони стали підставою для різних теорій політичної економії; при цьому одні з останніх особливо наголошують на значенні міської промисловості, інші — сільської. Ці теорії мали значний вплив не тільки на думки освічених людей, а й на політику правителів і державної влади. У четвертій книзі я намагався якомога повніше й точніше пояснити ці різні теорії та головні результати, до яких вони приводили в різні століття й у різних народів.

Отже, у завдання перших чотирьох книг входить з'ясування того, що становило дохід головної маси народу або якою була природа тих фондів, що в різні століття й у різних народів становили їхнє річне споживання. П'ята, остання, книга розглядає дохід правителя або держави. У ній я намагався показати, по-перше, якими є необхідні витрати правителя або держави, які з цих витрат мають покриватися за рахунок зборів з усього суспільства і які — тільки певною частиною суспільства чи окремими його членами; по-друге, якими є різні методи залучення всього суспільства до покриття витрат, що падають на все суспільство, і якими є головні переваги та недоліки кожного з цих методів; і, нарешті, по-третє, які причини й міркування спонукали майже всі сучасні уряди віддавати частину своїх доходів у довгострокову заставу або укладати позики і який вплив вони мали на дійсне багатство суспільства, на річний продукт його землі та його праці.

КНИГА 1

ПРИЧИНИ ЗБІЛЬШЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ Й ПОРЯДОК, ЗГІДНО З ЯКИМ ЇЇ ПРОДУКТ ПРИРОДНИМ ЧИНОМ РОЗПОДІЛЯЄТЬСЯ МІЖ РІЗНИМИ КЛАСАМИ НАРОДУ

Розділ 1

ПРО ПОДІЛ ПРАЦІ

Найвидатніший прогрес у розвитку продуктивної сили праці і значна частка майстерності, вміння та кмітливості, з якими її спрямовують і застосовують, виявилися, напевне, наслідком поділу праці. Значення поділу праці для господарського життя суспільства в цілому найлегше уявити собі, ознайомившись із тим, як він діє у якомусь окремому виробництві. Зазвичай вважають, що якнайдалі поділ праці здійснено в деяких мануфактурах. Насправді поділ праці, можливо, і не йде там так далеко, як в інших, більших, але у невеликих мануфактурах, призначених обслуговувати попит лише незначної кількості людей, загальне число робітників має бути невеликим, і тому робітники, зайняті різними операціями у виробництві, часто з'єднані в одній майстерні і можуть бути всі одразу на видноті. Навпаки, у тих великих мануфактурах, що призначені задовольняти попит великої кількості людей, виконання кожної окремої частини роботи вимагає такої значної кількості робітників, що вже видається неможливим поєднати їх усіх в одній майстерні. Тут ми бачимо разом тільки робітників, які виконують одну частину роботи. І тому, хоча в таких великих мануфактурах поділ праці може бути насправді здійснено значно далі, ніж у мануфактурах меншого значення, у них він не такий помітний і тому мало звертав на себе увагу.

Тому для прикладу візьмемо малозначущу галузь промисловості, але таку, в якій поділ праці дуже часто мав місце, а саме — виробництво булавок. Робітник, який не освоїв цього виробництва (поділ праці зробив останнє окремою професією) і не вміє поводитися з використовуваними у ньому машинами (поштовх до

винаходу останніх, певно, також дав цей поділ праці), навряд чи зможе, навіть докладаючи все своє старання, зробити одну булавку за день і в усякому разі не зробить двадцяти булавок. Але за організації, яку має тепер це виробництво, воно не тільки саме в цілому є окремою професією, а й поділяється на низку спеціальностей, кожна з яких своєю чергою є окремим спеціальним заняттям. Один робітник тягне дріт, другий випрямляє його, третій обрізає, четвертий загострює кінець, п'ятий обточує один кінець для насаджування головки; виготовлення самої головки вимагає двох або трьох самостійних операцій; насадження її становить окрему операцію, полірування булавки — іншу; самостійною операцією є навіть загортання готових булавок у пакетики. Таким чином, складну працю виробництва булавок поділено приблизно на вісімнадцять самостійних операцій, що їх у деяких мануфактурах виконують різні робітники, тоді як в інших той самий робітник незрідка виконує дві або три операції. Мені довелося бачити одну невелику мануфактуру такого роду, де було зайнято тільки десять робітників і де, отже, декотрі з них виконували по дві й по три різні операції. Хоча вони були дуже бідні й недостатньо забезпечені необхідними пристроями, вони могли, напружено працюючи, виробити разом дванадцять із лишком фунтів булавок на день. А оскільки вважається, що у фунті трохи більше від 4 тис. середніх за розмірами булавок, то ці десятиро виробляли понад 48 тис. булавок на день. Отже, рахуючи на людину $1/10$ частину 48 тис. булавок, можна сказати, що один робітник виробляв понад 4 тис. булавок на день. Але якби всі вони працювали поодиноці, незалежно один від одного й не були при звичаєні до цієї спеціальної роботи, то, безперечно, жоден із них не спромігся б зробити 20, а можливо, й однієї булавки на день. Одне слово, вони, певно, не виробили б $1/240$, а може, й $1/4800$ того, що здатні виробити тепер у результаті належного поділу та поєднання їхніх різних операцій.

У будь-якому іншому ремеслі та мануфактурі наслідки поділу праці подібні до описаних у цьому малозначущому виробництві, хоч у багатьох із них працю не можна такою мірою поділити і звести до таких простих операцій. Однак поділ праці у будь-якому ремеслі, хоч би в яких розмірах його було запроваджено, веде до відповідного збільшення продуктивності праці. Напевне, ця перевага спричиняла відокремлення різних професій та занять одне від одного. Таке відокремлення зазвичай іде далі в тих країнах, що досягли вищого ступеня промислового розвитку: те, що в дикому стані суспільства становить роботу однієї людини, у розвиненішому суспільстві виконують декілька. У будь-якому розвиненому суспільстві фермер, як правило, займається лише фермерством, власник мануфактури — лише своєю мануфактурою. Працю, необхідну для виробництва якогось закінченого предмета, також майже завжди поділяють між більшою кількістю людей. Скільки різних професій задіяно в кожній галузі виробництва полотна або сукна, починаючи з тих, хто вирощує льон та овець, що дають вовну, і закінчуючи тими, хто займається відбілюванням і лошінням полотна або фарбуванням та апретурою сукна! Щоправда, хліборобство за природою своєю не припускає ані такого різноманітного поділу праці, ані такого повного відокремлення один від одного її видів, як це можливо у мануфактурі. Не можна цілком відділи-

ти заняття скотаря від заняття хлібороба, як це зазвичай має місце щодо професій теслі та коваля. Прядильник і ткаць — майже завжди дві різні особи, тоді як працівник, що оре, боронить, сіє та жне, часто одна особа. З огляду на те, що ці різні види праці мають виконуватися в різні пори року, неможливо, аби кожним із них протягом цілого року постійно займався окремий працівник. Неможливість такого повного відокремлення всіх різних видів праці, що їх практикують у хліборобстві, є, мабуть, причиною того, що збільшення продуктивності праці в цій галузі не завжди відповідає зростанню її у промисловості. Найбагатші народи, певна річ, випереджають своїх сусідів як у галузі хліборобства, так і в промисловості, але їхня перевага зазвичай більше виявляється у промисловості, ніж у хліборобстві, їхня земля, за загальним правилом, краще оброблена, і, через те, що в неї вкладено більше праці й витрат, вона виробляє більше, ніж це відповідало б її розмірові та природній родючості. Але це збільшення продуктивності рідко перевершує додаткове вкладення праці й витрат. У хліборобстві багатій країні праця не завжди продуктивніша, ніж у бідній країні, або, принаймні, ця відмінність у продуктивності ніколи не буває такою значною, як це спостерігається у промисловості. Тому хліб багатій країни за рівної якості не завжди продається на ринку дешевше, аніж хліб країни бідної. Хліб із Польщі коштує стільки ж, скільки французький хліб такої самої якості, незважаючи на більше багатство й технічну перевагу Франції. Хліб у хлібородних провінціях Франції такий же добрий і майже має ту саму ціну, що й хліб Англії, хоча за багатством та рівнем техніки Франція, напевно, стоїть нижче за Англію. А тим часом поля Англії обробляють краще, ніж поля Франції, а поля Франції, як стверджують, обробляють краще, ніж поля Польщі. Хоча бідна країна, попри гірший обробіток землі, може певною мірою суперничати з багатією країною стосовно дешевизни та якості свого хліба, проте вона не може претендувати на таку конкуренцію стосовно продуктів своїх мануфактур, принаймні якщо ці продукти відповідають умовам ґрунтів, клімату та географічному положенню багатій країни. Шовк Франції кращий і дешевший за шовк Англії, бо шовкова промисловість менше відповідає кліматові Англії, особливо за існуючих нині високих ввізних мит на шовк-сирець. Зате залізні товари й грубі сукна Англії незрівнянно переважають французькі, та й набагато дешевші за однакової якості. У Польщі, як повідомляють, відсутня будь-яка промисловість, за винятком невеликої грубої домашньої промисловості, без якої не може існувати жодна країна.

Значне збільшення кількості роботи, що її може виконати внаслідок поділу праці однакове число робітників, залежить від трьох умов: по-перше, від збільшення вправності кожного окремого робітника; по-друге, від економії часу, що його зазвичай втрачають на перехід від одного виду праці до іншого; і, нарешті, від винайдення великої кількості машин, які полегшують і скорочують працю та дають змогу одній людині виконувати роботу декількох.

1. Розвиток вправності робітника неодмінно збільшує кількість роботи, що її він у змозі виконати, а поділ праці, зводячи роботу кожного робітника до якоїсь простої операції і роблячи цю операцію єдиним заняттям усього його життя, не-

одмінно значною мірою збільшує вправність цього робітника. Звичайний коваль, який, хоча й звик працювати молотом, але раніше не виробляв цвяхів, коли доручити йому цю роботу, навряд чи зможе, а в цьому впевнений, виробити більш як 200 чи 300 цвяхів на день і до того ж — дуже поганих. Коваль, який уміє виготовляти цвяхи, але не займався виключно чи переважно цією справою, рідко може за особливого старання виробити більш як 800 або 1000 цвяхів на день. Я бачив багатьох юнаків, молодших за 20 років, які ніколи не займалися іншою справою, окрім вироблення цвяхів, і які, напружено працюючи, були в змозі виробляти понад 2300 цвяхів на день кожен. А тим часом вироблення цвяхів аж ніяк не є однією з найпростіших операцій. Той самий робітник роздмухує міхи, за потребою згрібає або розгрібає жар, розжарює залізо і кує окремо кожну частину цвяха; при цьому під час кування головки йому доводиться міняти інструменти. Різні операції, на які розчленовується праця з вироблення булавки або металевого гудзика, є простішими, і вправність робітника, праця якого впродовж усього його життя зводилася до цієї операції, зазвичай набагато більша. Швидкість, з якою виконуються деякі операції в цих мануфактурах, перевершує будь-яку ймовірність, і хто не бачив цього на власні очі, не повірить, що рука людини може досягти такої вправності.

2. Вигода, одержувана від економії часу на перехід від одного виду роботи до іншого, є значно більшою, ніж ми можемо уявити собі на перший погляд. Неможливо дуже швидко переходити від одного виду праці до іншого, оскільки останній виконують в іншому місці та іншими інструментами. Сільський ткаць, який опікується невеликою фермою, змушений втрачати дуже багато часу на перехід від свого верстата в поле і з поля до верстата. Коли два різні види праці можна виконувати в тій самій майстерні, втрата часу, звісно, значно менша. Однак навіть і в цьому разі вона є дуже значною. Переходячи від одного виду праці до іншого, робітник зазвичай робить невеликий перепочинок. Коли він береться за нову роботу, він рідко одразу виявляє велику завзятість та увагу; його голова, як кажуть, ще зайнята іншим, якийсь час він роздивляється навсід і не працює як слід. Звичка роздивлятися навсід і працювати недбало, якої природно, чи, точніше, неминуче набуває кожний сільський працівник, змушений кожні півгодини міняти роботу та інструменти і щодня впродовж усього свого життя пристосовуватися до двадцяти різних занять, майже завжди робить його лінюкуватим, недбалим і нездатним до напруженої праці навіть у разі нагальної необхідності. Тому незалежно від того, що йому бракує вправності, сама лише ця причина має завжди значно зменшувати кількість праці, яку він спроможний виконати.

3. Нарешті, усім має бути зрозуміло, як полегшується і скорочується праця завдяки застосуванню належних машин. Немає потреби наводити приклади. Мушу тільки зауважити, що винайдення всіх машин, які полегшують і скорочують працю, слід, напевне, приписувати поділові праці. Люди скоріше відкривають легші й швидші способи для досягнення якого-небудь результату, коли вся їхня увага та розумові здібності спрямовані лише до однієї певної мети, аніж коли вони розпорошуються на більшу кількість різних предметів. Унаслідок по-

ділу праці вся увага кожного працівника, природно, спрямована на якийсь один дуже простий предмет. Природно тому очікувати, що хтось із тих, що зайняті в кожній спеціальній операції, скоріше відкриє легший і швидший спосіб виконання своєї спеціальної роботи, оскільки її характер припускає це. Значну частину машин, використовуваних у тих мануфактурах, де запроваджено найбільший поділ праці, першими винайшли прості робітники. Ті, кому доводилося часто відвідувати такі мануфактури, мали бачити дуже добрі машини, винайдені самими робітниками з метою прискорення та полегшення виконуваної ними спеціальної роботи. До перших парових машин постійно приставляли підлітку для того, аби поперемінно відкривати й закривати сполучення між котлом і циліндром залежно від піднімання та опускання поршня. Один із цих хлопчиків, який любив гратися зі своїми товаришами, помітив, що, коли прив'язати мотузку від держака клапана, що відкриває це сполучення, до іншої частини машини, клапан відкриватиметься й закриватиметься без його допомоги і це дасть йому змогу вільно бавитися з товаришами. Таким чином, одне з найважливіших поліпшень, зроблених у паровій машині від моменту її винайдення, придумав підліток, який хотів скоротити свою власну працю. <...>

Розділ 4

ПРО ПОХОДЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ГРОШЕЙ

Щойно скрізь запроваджується поділ праці, лише дуже малу частку потреб кожної людини може задовольнити продукт її власної праці. Значно більшу частину їх вона задовольняє шляхом обміну того надлишку продуктів своєї праці, що залишається після задоволення власних потреб, на надлишки продукту праці інших людей, яких вона потребує.

Таким чином, кожна людина живе обміном або стає певною мірою торгівцем, а саме суспільство перетворюється, так би мовити, у торговельну спілку.

Однак, коли поділ праці ще тільки зароджувався, ця можливість обміну часто наражалася на дуже великі труднощі. Припустимо, що одна людина володіла більшою кількістю певного продукту, ніж потребувала його сама, тоді як другій його бракувало. Тому перша охоче віддала б частину цього надлишку, а друга охоче придбала б його. Але якщо остання на даний момент не мала б нічого такого, чого потребує перша, то між ними не могло б відбутися жодного обміну. М'ясник має у своїй крамниці більше м'яса, ніж сам може спожити, а пивовар і булочник охоче купили б кожен частину цього м'яса; вони не можуть нічого запропонувати йому взамін, окрім різних продуктів свого власного промислу, але м'ясник уже зробив запас тієї кількості хліба й пива, що знадобиться йому найближчим часом. У такому разі між ними не може відбутися обмін. М'ясник не може стати поставачальником пивовара та булочника, а вони — його споживачами; й, отже, усі вони не можуть прислужитися один одному. З метою уникнення таких незручних ситуацій кожна розумна людина на будь-якому ступені розвитку суспільства після виникнення поділу праці, ясна річ, мусила намагатися так влаштувати свої

справи, щоб постійно поряд із продуктами свого власного промислу мати певну кількість такого товару, який, на її думку, ніхто не відмовиться взяти в обмін на продукти свого промислу.

Напевне, для цієї мети послідовно вибирали й споживали найрізноманітніші товари. <...>

Однак в усіх країнах люди — напевне, через незаперечні докази — урешті-решт визнали за необхідне з цією метою надати перевагу порівняно з усіма іншими предметами металам. Метали можна не лише зберігати з найменшими втратами, оскільки навряд чи якісь інші предмети порівняно з ними мають більшу міцність, а й також без жодних втрат ділити на будь-яку кількість частин, що їх потім можна знову легко сплавити в один шматок; ця якість не властива жодному іншому продукту, що має таку саму міцність, і саме вона, більше за будь-яку іншу, робить метали придатними для того, аби служити знаряддям обміну та обігу. <...>

Різні народи користувалися з цією метою різними металами. Давні спартанці використовували залізо, давні римляни — мідь. Золотом і сріблом користувались усі багаті й торгові народи.

На самому початку метали, напевне, використовували з цією метою у зливках, а не в монеті. <...>

Користування такими зливками металу супроводжували дві дуже значні незручності: було важко, по-перше, зважувати метали і, по-друге, визначати їхню пробу. Стосовно дорогоцінних металів, коли навіть мізерна різниця в кількості зумовлює величезну різницю в їхній вартості, саме зважування з належною точністю вимагає принаймні дуже точних ваг і гир. Зважування золота — особливо копітка й тонка операція. Звісно, щодо грубіших металів, коли невелика помилка не має вагомого значення, потрібна менша точність. Однак ми вважали б вельми незручним, якби бідна людина, що збирається купити або продати щось на дрібну монету, мусила щоразу відважувати належну кількість металу. Операція засвідчення чистоти металу ще важча, вимагає ще більшої копіткості, і якщо метал не розплавлений належним чином у тиглі й не оброблений належними кислотами, будь-яке визначення його проби буде доволі неточним. До винайдення карбованої монети люди завжди змушені були зазнавати найбрутальніших обманів та ошуканства. Замість фунта чистого срібла або чистої міді в обмін на свої товари вони могли одержувати підроблений зливоч із найгрубіших та найдешевших матеріалів, які, проте, зовні були подібні до цих металів. Для запобігання таким зловживанням, для полегшення обміну і сприяння у такий спосіб розвитку всіх видів промисловості й торгівлі в усіх більш-менш розвинених країнах було визнано за необхідне позначати публічним тавром певні кількості металів, зазвичай використовуваних у цих країнах під час купівлі товарів. Так виникли карбована монета й ті державні установи, що отримали назву монетних дворів. <...>

Таким чином, в усіх цивілізованих народів гроші стали загальним знаряддям торгівлі, за допомогою якого продають і купують або ж обмінюють один на одний товари будь-якого роду.

Тепер я почну з'ясовувати правила, згідно з якими люди обмінюють товар на товар або товар на гроші. Ці правила визначають так звану відносну, або мінову, вартість товару.

Слід зазначити, що слово *вартість* має два різні значення: інколи воно означає корисність якогось предмета, а інколи — можливість придбання інших предметів, що її дає володіння даним предметом. Першу можна назвати споживчою вартістю, другу — міновою вартістю. Предмети, що мають дуже велику споживчу вартість, часто мають зовсім невелику мінову вартість або навіть зовсім її не мають; навпаки, предмети, що мають дуже велику мінову вартість, часто мають зовсім невелику споживчу або зовсім її не мають. Немає нічого кориснішого за воду, але на неї майже нічого не можна купити, в обмін на неї майже нічого не можна отримати. Навпаки, діамант майже не має жодної споживчої вартості, але часто в обмін на нього можна отримати дуже велику кількість інших товарів. Для з'ясування основних правил, що визначають мінову вартість товарів, я спробую показати:

- по-перше, яким є дійсне мірило цієї мінової вартості, або з чого складається дійсна ціна всіх товарів;

- по-друге, з яких частин складається ця дійсна ціна;

- і, нарешті, які причини інколи підносять деякі або всі частини цієї ціни над її природним або звичайним рівнем, а інколи знижують її нижче від цього рівня; або які причини інколи перешкоджають точному збігові ринкової ціни, тобто фактичної ціни товарів, з їхньою природною ціною.

Ці три питання я спробую з'ясувати з усією можливою повнотою та ясністю у трьох наступних розділах, причому мушу вельми серйозно просити в читача уваги й терпіння: терпіння — для розгляду подробиць, що можуть у деяких місцях видатися надто стомливими; уваги — для засвоєння того, що може видатися дещо незрозумілим навіть після найдокладніших пояснень, що їх я в змозі дати. Я завжди вважаю за краще вислухати критику в недостатній стислості, аби бути впевненим, що мій виклад зрозумілий; однак, попри все моє старання бути якомога зрозумілішим, питання може видатися недостатньо роз'ясненим через його надзвичайно абстрактний характер.

Розділ 5

ПРО ДІЙСНУ І НОМІНАЛЬНУ ЦІНУ ТОВАРІВ, АБО ПРО ЦІНУ ЇХ У ПРАЦІ І ЦІНУ ЇХ У ГРОШАХ

Кожна людина є багатого чи бідного залежно від того, якою мірою вона може користуватися предметами необхідності, зручності та задоволення. Але після запровадження поділу праці людина може власною працею виробляти лише дуже невелику частину цих предметів: значно більше їх вона має отримувати від праці інших людей; і вона буде багатого чи бідного залежно від кількості тієї праці, якою може розпоряджатися або яку може купити. Тому вартість будь-якого това-

ру для особи, що володіє ним і має намір не використовувати його або особисто спожити, а обміняти на інші предмети, дорівнює кількості праці, яку вона може купити на неї або отримати у своє розпорядження. Таким чином, праця є дійсним мірилом мінової вартості всіх товарів.

Дійсною ціною будь-якого предмета, тобто тим, що кожний предмет справді коштує для того, хто хоче його придбати, є праця та зусилля, потрібні для придбання цього предмета. Дійсна вартість будь-якого предмета для людини, що придбала його й хоче продати його чи обміняти на якийсь інший предмет, полягає у праці та зусиллях, від яких вона може позбавити себе, переклавши їх на інших людей. Те, що купується за гроші або отримується в обмін на інші предмети, отримується працею такою самою мірою, як і предмети, що отримуються нашою власною працею. Справді, ці гроші або товари заощаджують нам цю працю. Вони містять вартість певної кількості праці, яку ми обмінюємо на те, що, за нашим припущенням, містить у даний час вартість такої самої кількості праці. Праця була первісною ціною, первісною купівельною сумою, що її було сплачено за всі предмети. Не на золото або срібло, а лише на працю первісно було отримано всі багатства світу; вартість їх для тих, хто володіє ними й хто хоче обміняти їх на якісь нові продукти, точно дорівнює кількості праці, що її людина може купити на них або отримати у своє розпорядження. <...>

Однак, хоча праця є дійсним мірилом мінової вартості всіх товарів, вартість їх зазвичай розцінюють не у праці. Часто буває важко встановити відношення між двома різними кількостями праці. Час, витрачений на дві різні роботи, не завжди сам собою визначає це взаємовідношення. Слід урахувати також різну міру витрачених зусиль і необхідної вправності. Одна година якоїсь важкої роботи може містити більше праці, ніж дві години легкої роботи; точно так само одна година заняття таким ремеслом, для оволодіння яким знадобилося десять років праці, може містити більше праці, ніж виконання впродовж місяця якоїсь звичайної роботи, що не вимагає навчання. Нелегко знайти точне мірило для визначення міри труднощів або вправності. Щоправда, зазвичай при обміні продуктів різних видів праці беруть до уваги міру труднощів та вправності. Однак при цьому не існує жодного точного мірила, і справу вирішує ринкова конкуренція відповідно до тієї жорсткої справедливості, яка, не будучи цілком точною, усе ж достатня для звичайних життєвих справ.

Окрім того, товари значно частіше обмінюються, а тому й порівнюються з іншими товарами, ніж із працею. Тому природніше розцінювати їхню мінову вартість кількістю якогось іншого товару, а не кількістю праці, яку можна на них купити. До того ж більшість людей краще розуміє, що означає певна кількість якого-небудь товару, ніж певна кількість праці. Перше є відчутним на дотик предметом, тоді як друге — абстрактним поняттям, яке, хоча його й можна пояснити, не має такої простоти й наочності.

Відтоді як припинилася мінова торгівля і гроші зробилися узвичаєним засобом торгівлі, кожний окремий товар значно частіше обмінюють на гроші, ніж на будь-який інший товар. <...>

Однак, подібно до всіх інших товарів, вартість золота й срібла змінюється: вони бувають то дешевшими, то дорожчими, їх то легше, то важче купити. Кількість праці, яку можна отримати у своє розпорядження або купити на певну кількість цих металів, або кількість інших товарів, які можна вимінити на них, завжди перебувають у залежності від багатства або бідності родовищ, що їх розробляють на даний час. У XVI ст. відкриття багатих покладів в Америці зменшило вартість золота й срібла у Європі приблизно на цілу третину. Оскільки видобуток цих металів із копалень і доставка їх на ринок коштувала тепер меншої праці, то, потрапляючи на ринок, золото й срібло вже могли купити меншу кількість праці. І ця, мабуть, найвидатніша, революція у вартості золота й срібла зовсім не єдина відома в історії. Подібно до того як природні міри, такі як ступня, лікоть або жмень, постійно змінюючись у своїх розмірах, аж ніяк не можуть служити точним мірилом кількості інших предметів, так і товар, що сам постійно зазнає коливань у своїй вартості, аж ніяк не може бути точним мірилом вартості інших товарів. Можна сказати, що за всіх часів і в усіх місцях однакової кількості праці для робітника завжди мали однакову вартість. За звичайного стану свого здоров'я, сили й здібностей, за звичайного ступеня майстерності і вправності він завжди мусить жертвувати однаковою часткою свого дозвілля, своєї свободи і спокою. Ціна, яку він сплачує, завжди лишається незмінною, хоч би якою була кількість товарів, що її він одержує в обмін на свою працю. Щоправда, він може інколи купити більшу кількість цих товарів, інколи — меншу, але в даному разі змінюється вартість цих товарів, а не вартість праці, на яку їх купують. За всіх часів і всюди дорогим вважали те, що важко дістати або на придбання чого потрібно більше праці, а дешевим — те, що легше дістати або що вимагає затрати меншої кількості праці. Таким чином, одна лише праця, вартість якої ніколи не змінюється, є єдиним і дійсним мірилом, за допомогою якого за всіх часів і в усіх місцях можна було розцінювати й порівнювати вартість усіх товарів. Саме праця становить їхню дійсну ціну, а гроші становлять лише їхню номінальну ціну.

Та хоча рівні кількості праці для робітника мають завжди однакову вартість, проте для його наймача вони є то більшою, то меншою вартістю. Він купує цю кількість праці то за більшу, то за меншу кількість товарів, і йому видається, що ціна праці змінюється так само, як і ціна всіх інших предметів. В одних випадках вона здається йому дорогою, а в інших — дешевою. Але насправді саме товари є дешевими в одному разі і дорогими — в іншому.

Таким чином, у цьому звичайному сенсі можна говорити, що праця, подібно до товарів, має дійсну і номінальну ціну. Можна сказати, що її дійсна ціна полягає в кількості предметів необхідності й зручності, які дають за неї, а номінальна ціна полягає в кількості грошей. Робітник буває багатий чи бідний, його винагороджують добре чи погано залежно від дійсної, а не від номінальної ціни його праці.

Відмінність між дійсною і номінальною ціною товарів та праці має не лише суто теоретичне, а незрідка й важливе практичне значення. Та сама дійсна ціна завжди має однакову вартість, але з огляду на коливання вартості золота й срібла та сама номінальна ціна може мати доволі різні вартості. Тому, коли продається якийсь маєток із забезпеченням продавцеві постійної ренти, то за бажання, аби

ця рента завжди зберігала однакову вартість для сімейства, на користь якого встановлюється ця рента, важливо, щоб її не було виражено у якійсь певній сумі грошей. Справді, у такому разі вартість цієї ренти зазнавала б коливань подвійного роду: по-перше, тих, що зумовлені коливаннями кількості золота й срібла, які містяться в різні епохи в монеті того самого найменування; і, по-друге, тих, що зумовлені різною вартістю однакових кількостей золота й срібла в різні часи. <...>

Таким чином, очевидно, що праця є єдиним загальним, рівно як і єдиним точним мірилом вартості, або єдиною мірою, за допомогою якої ми можемо порівнювати між собою вартість різних товарів за всіх часів і в усіх місцях. Як уже зазначалося, ми не можемо визначати дійсну вартість різних товарів від століття до століття кількостями срібла, що їх дають за них. Ми не можемо визначати її від року до року кількостями хліба. Але кількостями праці ми можемо з надзвичайною точністю визначати її як від століття до століття, так і від року до року. Для дуже тривалих періодів часу хліб є кращим мірилом за срібло, тому що від століття до століття однакові кількості хліба обмінюють скоріше на ту саму кількість праці, ніж срібла. Навпаки, від року до року срібло видається кращим мірилом за хліб, тому що однакові кількості срібла скоріше можна обміняти на однакову кількість праці. <...>

Розділ 6

ПРО СКЛАДНИКИ ЦІНИ ТОВАРІВ

У суспільстві первісному й малорозвиненому, що передувало нагромадженню капіталів і переведенню землі у приватну власність, співвідношення між кількістю праці, необхідною для придбання різних предметів, було, напевне, єдиною підставою для обміну. Наприклад, якщо мисливському народові, аби вбити бобра, зазвичай доводиться витратити вдвічі більше праці, ніж для того, аби вбити оленя, одного бобра, зрозуміло, обмінюватимуть на двох оленів, або він матиме вартість двох оленів. Цілком природно, що продукт, який зазвичай виготовляють упродовж двох днів або двох годин праці, матиме вдвічі більшу вартість, аніж продукт, що його, як правило, виготовляють упродовж одного дня або однієї години праці.

Якщо один вид праці важчий за якийсь інший, то, певна річ, роблять надбавку відповідно до цієї більшої важкості і завдяки цьому продукт однієї години першого виду праці може часто обмінюватися на продукт двох годин легшої праці.

Так само, коли якийсь вид праці вимагає особливої майстерності і вправності, то повага, з якою люди ставляться до таких здібностей, надає їхньому продукту більшої вартості, ніж це відповідало б часу, витраченому на нього. Таких здібностей і хисту рідко можна набути за відсутності тривалої попередньої підготовки, і вища вартість їхнього продукту часто є лише цілком розумним відшкодуванням часу і праці, які потрібно було витратити на їх набуття. У розвиненому суспільстві в заробітну платню робітника зазвичай включають надбавку цього роду за

додаткову важкість і більшу майстерність; певно, щось подібне мало місце і в більш ранні періоди розвитку суспільства.

За такого стану речей увесь продукт праці належить робітникові, і кількість праці, що її, як правило, витрачають на придбання або виробництво якого-небудь товару, становить єдину умову при визначенні кількості праці, що її можна купити, отримати в розпорядження або вимінити на неї.

Щойно в руках приватних осіб починають нагромаджуватися капітали, декотрі з них, ясна річ, прагнуть використати їх для того, аби зайняти роботою працьовитих людей, яких вони забезпечують матеріалами і засобами існування, розраховуючи на отримання вигоди від продажу продуктів їхньої праці або від того, що ці робітники додали до вартості оброблюваних матеріалів. При обміні готового товару на гроші, працю або інші продукти, окрім оплати ціни матеріалів і заробітної платні робітників, має ще надаватися певна сума для прибутку підприємця, який ризикує у цій справі своїм капіталом. Тому вартість, що її робітники додають до вартості матеріалів, сама розпадається в цьому разі на дві частини, одна з яких іде на сплату їхньої заробітної платні, а друга — на сплату прибутку їхнього підприємця на весь капітал, що його він авансував у вигляді матеріалів та заробітної платні. Він аж ніяк не був би зацікавлений наймати цих робітників, якби не міг розраховувати отримати від продажу виготовлених ними товарів щось понад суму, достатню лише на відшкодування його капіталу; так само він не був би зацікавлений витрачати більший, а не менший, капітал, якби прибутки не відповідали величині капіталу, вкладеного в справу.

Але можуть подумати, що прибуток на капітал є лише іншим позначенням для заробітної платні за особливий вид праці, а саме за працю з нагляду та управління справою. Однак цей прибуток зовсім не схожий на заробітну платню, він встановлюється зовсім на інших засадах і жодним чином не відповідає кількості, важкості чи складності цієї передбачуваної праці з нагляду та управління. Прибуток визначається взагалі вартістю вкладеного у справу капіталу і буває більшим або меншим залежно від розмірів цього капіталу. Припустимо, наприклад, що в якомусь місці, де звичайний річний прибуток промислового капіталу доходить до 10 %, існують дві різні мануфактури, у кожній з яких працює по 20 робітників за платню по 15 ф. на рік, або при видатку 300 ф. на рік на заробітну платню в кожній мануфактурі. Припустимо далі, що сировина, яка йде в роботу на одній мануфактурі протягом року, коштує тільки 700 ф. ст., тоді як дорожча сировина для іншої мануфактури коштує 7000 ф. ст. У такому разі капітал, який щороку витрачають на першій мануфактурі, досягатиме лише 1000 ф., тоді як капітал, що його витрачають на другій, досягне 7300 ф. За норми в 10 % підприємець першої мануфактури очікуватиме прибутку лише у 100 ф., тоді як підприємець другої очікуватиме прибутку в 730 ф. Однак, хоча розмір прибутку так різниться, їхня праця з нагляду та управління справою може бути однаковою або майже однаковою. На численних великих підприємствах майже всю працю такого роду виконує головний службовець або управляючий. У його заробітній платні належним чином відображено вартість праці з нагляду та управління. Хоча за її встановлення зазвичай беруть до уваги не лише його працю та вміння, а також і дові-

ру, яку йому виявляють, ця заробітна платня, проте, ніколи не перебуває у якійсь відповідності до розмірів капіталу в керованому ним підприємстві. А власник цього капіталу, хоча таким чином він звільняється майже від будь-якої праці, все-таки очікує, що прибуток відповідатиме розмірам його капіталу. З огляду на це в ціні товарів прибуток на капітал утворює складову, цілком відмінну від заробітної платні, і визначається на цілком інших засадах.

За такого стану речей робітникам не завжди належить весь продукт його праці. У більшості випадків він мусить ділити його з власником капіталу, який його наймає. У такому разі кількість праці, зазвичай потрібної для придбання або виробництва якогось товару, не є єдиною умовою для визначення кількості праці, що її можна купити або отримати в обмін за нього. Очевидно, що додаткова кількість припадає на частку прибутку з капіталу, який авансований на заробітну платню і надав сировину робітникам.

Відтоді, як уся земля в тій чи іншій країні стала приватною власністю, землевласники, подібно до решти людей, хочуть пожинати там, де не сіяли, і починають вимагати ренту навіть за природні плоди землі. Тепер установлюється певна додаткова ціна за дерева в лісі, траву на луках і за всі природні витвори землі, які раніше, коли вона була спільною, не коштували робітникам нічого, окрім праці зібрати їх. Робітник тепер мусить платити за дозвіл збирати їх, він мусить віддавати землевласникові частину того, що збирає або виробляє. Ця частина, або, що те саме, ціна цієї частини, становить земельну ренту, і ця рента утворює третю складову ціни більшості товарів.

Слід мати на увазі, що дійсна вартість усіх різних складових ціни визначається кількістю праці, яку може купити або отримати у своє розпорядження кожна з них. Праця визначає вартість не лише тієї частини ціни, що припадає на заробітну платню, а й тих частин, що припадають на ренту та прибуток.

У будь-якому суспільстві ціна кожного товару врешті-решт зводиться до однієї з цих основних частин або до них усіх, а в кожному розвиненому суспільстві усі ці три складові більшою або меншою мірою входять у ціну величезної більшості товарів.

Наприклад, у ціні хліба одна її частка йде на оплату ренти землевласника, друга — на заробітну платню або утримання робітників і робочої худоби, зайнятих у його виробництві, і третя частка є прибутком фермера. Ці три частини, напевне, або безпосередньо, або в кінцевому підсумку становлять усю ціну хліба. Може видатися, що необхідна ще четверта частина для відшкодування капіталу фермера, тобто для відшкодування зношування його робочої худоби та іншого господарського знаряддя. Проте слід мати на увазі, що ціна будь-якого господарського знаряддя, хоч би й робочого коня, своєю чергою складається з таких самих трьох частин: з ренти на землю, на якій його було відгодовано, з праці, витраченої на догляд за ним і його утримання, та з прибутку фермера, що авансував ренту за землю й заробітну платню за працю. І тому, хоча в ціну хліба має входити оплата ціни та утримання коня, у цілому вона все-таки зводиться — безпосередньо або в кінцевому підсумку — до тих самих трьох складових: до ренти, заробітної платні та прибутку.

У ціні борошна ми маємо додавати до ціни зерна прибуток мірошника та заробітну платню його робітників; до ціни печеного хліба — прибуток пекаря та заробітну платню його робітників і в обох цих випадках — витрату на оплату праці з перевезення зерна від фермера до мірошника та від мірошника до пекаря, а також прибуток тих, хто авансував гроші на оплату цієї праці.

Ціна льону розпадається на такі самі три частини, як і ціна хліба. У ціні полотна маємо додати до ціни льону заробітну платню чесальника льону, прядильника, ткача, відбілювальника і т. ін., а також прибутки їхніх підприємців. <...>

Але ціна будь-якого товару в кінцевому підсумку має все-таки зводитися до тієї чи іншої або до всіх цих трьох частин, оскільки будь-яка частка ціни, що залишається після оплати земельної ренти й ціни всієї праці, витраченої на добування матеріалу, обробку та доставку його на ринок, має неодмінно виявитися чийось прибутком.

Оскільки ціна, або мінова вартість будь-якого товару, взятого окремо, зводиться до тієї чи іншої або до всіх трьох зазначених складових, то до таких самих трьох складових має зводитися ціна, або мінова вартість, усіх товарів, що становлять загальний річний продукт праці кожної країни, взятих разом. Вона має розподілятися між різними мешканцями даної країни чи то у вигляді заробітної платні за їхню працю, чи то у вигляді прибутку на їхній капітал, чи то у вигляді ренти за їхню землю. Саме в такий спосіб розподіляється між різними членами суспільства все, що кожного року збирається або виробляється працею цього суспільства, або, що те саме, уся ціна річного продукту праці. Заробітна платня, прибуток і рента є трьома первісними джерелами будь-якого доходу, рівно як і будь-якої мінової вартості. Будь-який інший дохід врешті-решт отримують із цих джерел.

Будь-яка людина, що отримує свій дохід із джерела, яке належить особисто їй, має отримувати його або від своєї праці, або від свого капіталу, або від своєї землі. Дохід, одержуваний від праці, називається заробітною платнею; дохід, одержуваний з капіталу особою, яка особисто вкладає його в діло, називається прибутком; дохід, одержуваний з нього особою, яка не вкладає його в діло, а позичає іншому, називається відсотком, або грошовим зростанням. Він становить винагороду, що її позичальник сплачує позикодавцеві за той прибуток, який він має можливість отримати за допомогою цих грошей. <...> Дохід, що цілком одержується із землі, називається рентою і його отримує землевласник. Дохід фермера одержується почасти від його праці, почасти з його капіталу. Для нього земля є лише знаряддям, що дає можливість отримувати заробітну платню за працю й мати прибуток зі свого капіталу. Усі податки і будь-який дохід, що ґрунтується на них, — усі оклади, пенсії, щорічні рентні доходи будь-якого роду — у кінцевому підсумку одержуються з цих трьох первісних джерел і виплачуються безпосередньо або непрямо із заробітної платні, з прибутку з капіталу або з ренти з землі.

Коли ці різні види доходу належать різним особам, їх легко відрізняють один від одного, та коли вони належать тій самій особі, їх незрідка змішують, принаймні в повсякденному вжитку. <...>

Розділ 7

ПРО ПРИРОДНУ ТА РИНКОВУ ЦІНУ ТОВАРІВ

У кожному суспільстві чи кожній місцевості для кожного з різних застосувань праці та капіталу існує звичайна або середня норма як заробітної платні, так і прибутку. Ця норма, як я покажу далі, природно, регулюється почасти залежно від загальних умов суспільства, від його багатства або бідності, від його процвітання, застою чи занепаду, а почасти залежно від особливостей природи його застосування праці та капіталу.

У кожному суспільстві чи кожній місцевості, так само, існує звичайна або середня норма ренти, що її, як я покажу далі, теж регулюють почасти загальні умови суспільства або місцевості, де розташована земля, а почасти природна або штучна родючість ґрунтів.

Ці звичайні або середні норми можна назвати природними нормами заробітної платні, прибутку й ренти для того часу і тієї місцевості, де вони зазвичай переважають.

Коли ціна якого-небудь товару не вища й не нижча від того, що необхідно для оплати відповідно до їхніх природних норм земельної ренти, заробітної платні та прибутку на капітал, витрачений під час добування, обробки та доставки його на ринок, то товар цей продається, можна сказати, за його природною ціною. <...>

Фактична ціна, за яку зазвичай продають товар, називається його ринковою ціною. Вона може або перевищувати його природну ціну, або бути нижчою за неї, або ж точно з нею збігатися.

Ринкова ціна кожного окремого товару визначається відношенням між кількістю його, фактично доставленою на ринок, і попитом на нього з боку тих, хто готовий сплатити його природну ціну, або повну вартість ренти, заробітної платні та прибутку, що їх належить сплатити для того, аби товар доставляли на ринок. Таких осіб можна назвати дійсними покупцями, а їхній попит — дійсним попитом, оскільки цей попит є достатнім для того, щоб спричинити доставку товару на ринок. Він відрізняється від абсолютного попиту. Про дуже бідну людину можна у певному сенсі сказати, що вона пред'являє попит на карету з шестернею коней; вона може бажати мати її, але її попит не є дійсним попитом, бо товар у жодному випадку не може бути доставлений на ринок для задоволення його. <...>

Якщо товар доставлено на ринок у кількості, що є якраз достатньою для задоволення дійсного попиту, то ринкова ціна або цілком збігається, або майже збігається з природною ціною. Уся наявна кількість товару може бути продана саме за цією, але не за вищою ціною. Конкуренція між торговцями примушує їх прийняти цю ціну, але не примушує погоджуватися на меншу.

Кількість кожного товару, що доставляється на ринок, природно узгоджується з дійсним попитом на нього. Усі особи, які продуктивно користуються своєю землею, працею або капіталом для доставки якого-небудь товару на ринок, зацікавлені в тому, щоб кількість його не перевищувала дійсного попиту, а решта зацікавлена в тому, щоб вона ніколи не падала нижче від цього попиту.

Коли в якийсь момент кількість товару на ринку перевищує дійсний попит, то окремі складові його ціни мають бути оплачені нижче від своєї природної норми. Якщо це буде рента, то інтерес землевласників негайно спонукатиме їх вилучити з обробітку частину своєї землі, а якщо це буде заробітна платня чи прибуток, то інтерес робітників в одному випадку та інтерес підприємців — у другому спонукатиме вилучити частину їхньої праці або капіталу з даного виробництва. І кількість товару, що доставляється на ринок, невдовзі виявиться якраз достатньою для задоволення дійсного попиту. Усі частини його ціни підвищаться до розмірів своєї природної норми, а вся ціна в цілому — до природної ціни товару. <...>

Таким чином, природна ціна немовби є центральною ціною, до якої постійно тяжіють ціни всіх товарів. Різні випадкові обставини можуть інколи тримати їх на значно вищому рівні й часом дещо знижують їх порівняно з нею. Але хоч би якими були перешкоди, що відхиляють ціни від цього стійкого центру, вони постійно тяжіють до нього.

Уся кількість праці, що її витрачають щороку на доставку будь-якого роду товарів на ринок, певна річ, співвідноситься, таким чином, із дійсним попитом — вона природно прагне завжди доставити на ринок рівно таку кількість товару, якої достатньо, і не більш ніж достатньо, для задоволення цього попиту. <...>

Ринкова ціна будь-якого товару рідко може тривалий час триматися нижче за природну ціну, хоча й може тривалий час залишатися на вищому рівні. Хоч би яку її частину оплачували нижче за її природну норму, особи, інтереси яких від цього страждають, негайно зазнають збитків і одразу ж витягнуть стільки праці або капіталу з виробництва цього товару, що кількість останнього, яку доставляють на ринок, виявиться достатньою лише для задоволення дійсного попиту на нього. Через це його ринкова ціна невдовзі підвищиться до його природної ціни. Так буде, принаймні, у разі існування повної свободи. <...>

Розділ 8

ПРО ЗАРОБІТНУ ПЛАТНЮ

Продукт праці становить природну винагороду, або платню за працю.

У тому первісному стані суспільства, що передуює переведенню землі у приватну власність і нагромадженню капіталу, весь продукт праці належить робітникові. Йому не потрібно ділитися ані з землевласником, ані з хазяїном.

Якби такий стан зберігся, заробітна платня за працю зростала б разом зі збільшенням продуктивної сили праці, що її породжує поділ праці. Усі предмети поступово ставали б дешевшими. На виробництво їх потрібна була б дедалі менша кількість праці, й оскільки товари, на виробництво яких витрачено однакову кількість праці, за такого стану речей, ясна річ, обмінювали б один на інший, то їх так само можна було б купувати на продукт меншої праці. <...>

Щойно земля стає приватною власністю, землевласник вимагає частку майже з будь-якого продукту, що його робітник може виростити на цій землі чи зібрати

з неї. Його рента становить перше вирахування з продукту праці, витраченої на обробіток землі.

Далі, особа, яка обробляє землю, тільки зрідка має кошти для свого утримання до жнив. Ці засоби існування зазвичай авансуються їй із капіталу її хазяїна або фермера, який наймає її і який не мав би жодного інтересу її наймати, якби він не отримував частку з продукту її праці або якби його капітал не відшкодувався з деяким прибутком. Цей прибуток становить друге вирахування з продукту праці, витраченої на обробіток землі. <...>

Розмір звичайної заробітної платні залежить від договору між цими обома сторонами, інтереси яких аж ніяк не тотожні. Робітники хочуть одержувати якомога більше, а хазяї хочуть давати якомога менше. Перші й намагаються домовитися для того, аби підняти заробітну платню, останні — аби її знизити.

Не важко, однак, передбачити, яка з цих двох сторін за звичайних умов матиме перевагу в цьому спорі й змусить другу підкоритися своїм умовам. Хазяї-підприємці, яких менше, значно легше можуть домовитися між собою, і при цьому закон дозволяє або, принаймні, не забороняє їм досягати згоди, тоді як робітникам він це робити забороняє. В Англії немає жодного парламентського акта проти угод щодо зниження ціни праці, але існує багато актів, спрямованих проти угод щодо її підвищення. В усіх таких суперечках і зіткненнях хазяї можуть триматися значно довше. Землевласник, фермер, власник мануфактури або купець, не наймаючи жодного робітника, можуть зазвичай прожити рік або два на вже набуті ними капітали. Багато робітників не можуть проіснувати й тижня, мало хто може проіснувати місяць, і навряд чи бодай один із них може прожити рік, не маючи праці. Врешті-решт робітник може виявитися так само необхідним для свого хазяїна, як і хазяїн для робітника, але в першому випадку необхідність не виявляється так безпосередньо. <...>

Хоча у своїх стосунках з робітниками хазяї, як правило, мають перевагу, однак існує певна межа, нижче від якої неможливо, напевне, скоротити на більш-менш тривалий час звичайну заробітну платню навіть нижчих видів праці.

Людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна платня мусить щонайменше бути достатньою для її існування. У більшості випадків вона має навіть дещо перевищувати цей рівень; в іншому разі робітник не мав би можливості утримувати сім'ю і раса робітників вимерла б після першого покоління. <...>

Таким чином, попит на осіб, які живуть заробітною платнею, неодмінно збільшується в міру зростання доходу та капіталу даної країни й аж ніяк не може збільшуватися за відсутності такого зростання. А зростання доходу та капіталу означає зростання національного багатства. Отже, попит на осіб, які живуть заробітною платнею, зрозуміла річ, зростає в міру зростання національного багатства і не може зростати за відсутності останнього.

Не розміри національного багатства, а його постійне зростання спричиняє збільшення заробітної платні за працю. Відповідно до цього заробітна платня є найвищою не в найбагатших країнах, а в країнах, які найбільше накопичують або найшвидше багатіють. Англія нині є, поза сумнівом, значно багатшою краї-

ною, ніж будь-яка частина Північної Америки. Однак заробітна платня робітників у Північній Америці значно вища, ніж у будь-якій частині Англії. <...>

Отже, висока оплата праці, будучи наслідком зростання багатства, водночас є причиною зростання населення. Жалітися з приводу її означає оплакувати необхідні наслідки та причини найвищого суспільного добробуту.

Слід, мабуть, зазначити, що становище робітників, цієї головної маси народу, напевне, стає найщасливішим і найсприятливішим скоріше за прогресуючого стану суспільства, коли воно рухається вперед у напрямку подальшого збагачення, аніж за такого стану, коли воно вже придбало всілякі багатства. Становище робітників є важким за стаціонарного стану суспільства і плачевним за його занепаду. Прогресуючий стан суспільства означає насправді радість й достаток для всіх його класів, нерухомий стан суспільства позбавлений утіхи, а регресуючий сповнений смутку.

Щедра винагорода за працю, заохочуючи розмноження простого люду, водночас збільшує його працьовитість. Заробітна платня заохочує працьовитість, що, так само, як і будь-яка інша людська властивість, розвивається відповідно до одержуваного заохочення. Щедра їжа збільшує фізичні сили працівника, а приємна надія покращити своє становище й скінчити свої дні в достатку спонукає його до максимального напруження своїх сил. Тому за високої заробітної платні ми завжди побачимо, що робітники більш діяльні, старанні та кмітливі, ніж за низької; в Англії, скажімо, ми скоріше знайдемо таких робітників, аніж у Шотландії, поблизу великих міст — скоріше, ніж у віддалених сільських місцевостях. Певна річ, існують такі робітники, які, коли вони можуть заробити за чотири дні прожиток на весь тиждень, інші три дні проводять склавши руки, однак вони зовсім не становлять більшості. Навпаки, коли робітники одержують високу поштучну плату, вони схильні надирватися над роботою і таким чином за кілька років руйнують своє здоров'я та сили. Тесля в Лондоні і деяких інших містах, як вважають, не може зберігати свою повну силу більш ніж вісім років. Щось подібне має місце в багатьох інших промислах, де робітникам платять поштучно; такий порядок, як правило, існує у мануфактурах і навіть у сільському господарстві — скрізь, де заробітна платня вища від звичайного рівня. <...>

Зростання заробітної платні неодмінно веде до зростання ціни багатьох товарів, оскільки збільшує ту її частину, яка припадає на заробітну платню й, отже, має тенденцію зменшувати споживання цих товарів як усередині країни, так і за кордоном. Однак та сама причина, яка підвищує заробітну платню за працю, а саме зростання капіталу, має тенденцію збільшувати продуктивну силу праці, через що при витраті меншої кількості праці виготовляється більша кількість виробів. Власник капіталу, який наймає більшу кількість робітників, у власних інтересах завжди намагається встановити такий належний поділ та розподіл робіт, аби робітники були в змозі виготовити якомога більше предметів. З тією самою метою він намагається забезпечити їх по можливості найкращими знаряддями. І те, що має місце серед робітників окремої майстерні, з тієї самої причини відбувається серед робітників усього суспільства. Чим значніше їхнє число, тим,

ясна річ, вони більше поділяються на різні класи й види занять. Більше умів зайнято винайденням найпридатніших знарядь і машин для виконання роботи кожного, тож досить вірогідно, що їх буде винайдено. У результаті цих удосконалень витрати праці у виробництві багатьох товарів зменшуються такою мірою, що зростання ціни праці більш ніж урівноважується зменшенням її кількості.

Розділ 9

ПРО ПРИБУТОК НА КАПІТАЛ

Підвищення або зменшення прибутку на капітал залежить від тих самих причин, що призводять до зміни заробітної платні за працю, — від зростання або зменшення багатства суспільства, але ці причини дуже по-різному позначаються на заробітній платні та прибутку.

Зростання капіталу, що збільшує заробітну платню, веде до зниження прибутку. Коли численні багаті купці вкладають свої капітали в ту саму галузь торгівлі, їхня взаємна конкуренція, звісно, веде до зниження їхніх прибутків, а коли в усіх галузях торгівлі даного суспільства відбувається таке саме збільшення капіталу, та сама конкуренція має діяти подібним чином в усіх галузях. <...>

Але хоча неможливо з певною мірою точності визначити, яким є нині і яким був раніше середній прибуток на капітал, деяке уявлення про це можна скласти на підставі звичайного відсотка на гроші. Можна визнати за правило, що відсоток на гроші буде вищим у тих випадках, коли можливо отримати більший прибуток від вкладення грошей у яке-небудь діло, і, навпаки, за них дадуть менше, якщо використання їх обіцяє меншу вигоду. Отже, ми можемо бути певні, що відповідно до коливань у певній країні звичайної ринкової норми відсотка має змінюватися також звичайний прибуток на капітал: знижуватися, коли знижується ця норма, і зростати, коли вона підвищується. <...>

Зазвичай для ведення якої-небудь торгівлі у великому місті потрібен більший капітал, аніж у селі. Великі капітали, вкладені в усі галузі торгівлі, і велике число конкурентів зазвичай роблять норму прибутку в місті нижчою від того рівня, що тримається в селі. Але заробітна платня у великому місті зазвичай вища, ніж у селі. У місті, що розвивається, особи, які володіють великими вільними капіталами, часто не можуть знайти потрібну їм кількість робітників і тому перехоплюють їх одна в одної, аби мати можливо більше число їх, а це підвищує заробітну платню і скорочує прибуток на капітал. У віддалених частинах країни незрідка не вистачає вільного капіталу, щоб зайняти всіх робітників, і тому вони конкурують один з одним у пошуках місця, а це знижує заробітну платню і підвищує прибуток на капітал. <...>

У країні, яка досягла найбільшого добробуту, що відповідає характерові її ґрунту й клімату та її розташуванню щодо інших країн, і яка, отже, не може розвиватися далі й водночас не рухається назад, — у такій країні заробітна платня та прибуток на капітал будуть, певно, дуже низькими. У країні занадто густо на-

селеній порівняно з тим, скільки можуть прогодувати її ґрунти або її капітал, конкуренція у пошуках роботи буде неодмінно такою сильною, що скоротить заробітну платню до рівня, необхідного для збереження наявного числа робітників; і оскільки країна вже густо заселена, число це не зможе збільшуватися. У країні, насиченій капіталом пропорційно до обсягу її промисловості й торгівлі, у кожен окрему галузь вкладається така кількість капіталу, яку допускають її характер та розміри. Через це конкуренція в усіх галузях буде дуже сильною, а отже, звичайний прибуток — дуже низьким. <...>

Розділ 11

ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА

Рента, що розглядається тут як плата за користування землею, природно, є найвищою сумою, що її в змозі сплатити орендар за певної якості землі. Встановлюючи умови договору, землевласник прагне залишити орендареві лише таку частку продукту, яка є достатньою для відшкодування капіталу, що його він витрачає на насіння, оплату праці, купівлю та утримання худоби, а також решти сільськогосподарського реманенту, і для отримання звичайного для даної місцевості прибутку на вкладений у сільське господарство капітал. Це, мабуть, найменша частка, якою може задовольнитися орендар, аби не зазнати збитків, а землевласник рідко має на увазі залишити йому більше. Всю ту частину продукту, або — що те саме — всю ту частину ціни, що залишається понад цю частку, землевласник, ясна річ, прагне втримати для себе як земельну ренту, що, певно, становитиме найвищу суму, яку тільки орендар може платити за даної якості землі. <...>

Можна думати, що земельна рента часто є лише помірним прибутком або відсотком на капітал, який землевласник витратив на поліпшення землі. Це, поза сумнівом, може мати місце в деяких випадках, але тільки почасти. Землевласник вимагає ренту і за землі, що аж ніяк не були поліпшені, а передбачуваний відсоток, або прибуток на капітал, що витрачається на поліпшення землі, зазвичай становить надбавку до цієї первісної ренти. Крім того, поліпшення ці не завжди здійснюються коштом землевласника, незрідка це робить своїм коштом орендар. Однак за поновлення орендного договору землевласник, як правило, вимагає такого збільшення ренти, наче всі ці поліпшення було здійснено його коштом. Він іноді вимагає ренту навіть за те, що взагалі не може бути поліпшене людськими зусиллями. <...>

Отже, земельна рента, розглядувана як плата за користування землею, природно, є монопольною ціною. Вона жодним чином не відповідає тому, що землевласник витратив на поліпшення землі, або тому, що він міг би з неї отримати. Вона визначається тим, що фермер спроможний платити за землю. <...>

Отже, треба зазначити, що рента входить до складу ціни продукту іншим чином, ніж заробітна платня та прибуток. Висока або низька заробітна платня та прибуток на капітал є причиною високої або низької ціни продукту; більший чи

менший розмір ренти є результатом останньої. Високою чи низькою є ціна продукту залежить від того, високу чи низьку заробітну платню та прибуток доводиться виплачувати для того, аби цей продукт доставлявся на ринок. Але ціна продукту дає високу чи низьку ренту або не дає жодної ренти залежно від того, високою чи низькою є ця ціна, набагато, незначною мірою чи зовсім не перевищує вона суму, достатню для покриття заробітної платні та прибутку. <...>

Земельна рента змінюється не тільки залежно від родючості землі, хоч би яким був продукт, одержуваний з неї, а й залежно від її розташування, хоч би якою була її родючість. Приміська земля дає більшу ренту, ніж така ж родюча земля у віддаленій частині країни. Хоча обробка однієї й другої може вимагати однакової кількості праці, доставка на ринок продукту з віддаленої ділянки землі завжди має коштувати дорожче, а отже, за рахунок цього продукту має утримуватися більша кількість праці; через це повинен скорочуватися той надлишок, з якого одержуються як прибуток фермера, так і рента землевласника. Але у віддалених частинах країни норма прибутку, як уже з'ясовано, зазвичай буває вищою, ніж на околицях великих міст. Тому землевласникові доводиться одержувати меншу частку з цього зменшеного надлишку. <...>

КНИГА 2

ПРО ПРИРОДУ КАПІТАЛУ, ЙОГО НАГРОМАДЖЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ

Розділ 1

ПРО ПОДІЛ НАКОПИЧЕНИХ ЗАПАСІВ

Коли запаси, якими володіє людина, не перевищують кількості, достатньої тільки на утримання її протягом кількох днів або тижнів, вона рідко замислюється щодо одержання з них якого-небудь прибутку. Вона споживає їх по можливості ощадливіше й намагається виробити що-небудь своєю працею для відшкодування цих запасів, доки їх не буде повністю спожито. У цьому разі свій дохід вона одержує виключно від своєї праці. Таким є становище більшості бідних робітників в усіх країнах.

Якщо ж ця особа володіє запасами, достатніми для утримання її протягом кількох місяців або років, вона, певна річ, намагається одержувати прибуток з більшої частини цих запасів, залишаючи для безпосереднього свого споживання лише стільки, скільки потрібно для прожиття доти, доки почне надходити цей дохід. Тому її запаси поділяються на дві частини. Та частина, від якої вона очікує отримати дохід, називається її капіталом. Друга частина йде на безпосереднє її споживання; вона складається, по-перше, з тієї частини всього запасу, що первісно відкладена для цієї мети; по-друге, з її доходу, незалежно від джерела останнього, у міру його надходження, і, по-третє, з тих предметів, які було куплено на ту чи ту частину запасу в попередні роки і які повністю не спожиті; такими є запаси одягу, хатнього начиння і т. ін. У тому чи іншому або в усіх цих трьох видах

містяться ті запаси, що їх люди зазвичай зберігають для власного безпосереднього споживання.

Капітал, щоб він давав дохід або прибуток своєму власникові, можна використовувати у два різні способи.

По-перше, його можна використати для виробництва, перероблення чи купівлі товарів з метою перепродажу їх із прибутком. Капітал, що його використовують таким чином, не приносить доходу або прибутку своєму власникові, доки він залишається у його володінні або зберігає свою колишню форму. Товари купця не приносять йому доходу або прибутку, доки він не продасть їх за гроші, а гроші даватимуть йому мало користі, доки своєю чергою не будуть виміняні на товари. Його капітал постійно йде від нього в одній формі й повертається в іншій, і тільки за допомогою такого обігу або послідовних обмінів він може приносити своєму власникові бодай якийсь прибуток. Тому такого роду капітали можна цілком слушно назвати обіговими капіталами.

По-друге, капітал можна використати для поліпшення землі, купівлі корисних машин та інструментів чи інших подібних предметів, що приносять дохід або прибуток без переходу від одного власника до іншого чи без подальшого обігу. Тому такі капітали можна з повним правом назвати основними капіталами.

У різних промислах потрібне досить різне співвідношення між використовуваними в них основними та обіговими капіталами.

Капітал купця, наприклад, цілком є капіталом обіговим. Йому не потрібні жодні машини або знаряддя, якщо не вважати такими його крамниці чи склади. <...>

Перша частина призначена для безпосереднього споживання і відрізняється тим, що не приносить доходу або прибутку. Вона складається із запасів їжі, одягу, предметів хатнього вжитку і т. ін., що їх придбали їхні безпосередні споживачі, але ще повністю не спожили. <...>

Другу з трьох частин, на які розпадаються загальні запаси суспільства, становить основний капітал, що характеризується тим, що він приносить дохід або прибуток, не надходячи в обіг або не міняючи власника. Він складається переважно з чотирьох таких статей.

По-перше, з будь-якого роду корисних машин і знарядь праці, що полегшують і скорочують працю.

По-друге, з усіх тих доходних будівель, що служать засобом отримання доходу не тільки для їхнього власника, який віддає їх в оренду, а й для осіб, що займають їх і сплачують за них орендну плату; такими є приміщення під крамниці, склади, майстерні, будинки на фермі з усіма потрібними будівлями: стайнями, коморами і т. ін. Ці будівлі дуже відрізняються від житлових будинків, вони є свого роду знаряддями виробництва і можуть розглядатися як такі.

По-третє, з поліпшень землі — усього того, що з вигодою витрачене на розчищення, осушення, огороження, удобрювання і приведення її до стану, найпридатнішого для обробітки та окультурення. <...>

По-четверте, з набутих і корисних здібностей усіх мешканців або членів суспільства. Набуття таких здібностей, враховуючи також утримання їх власника

впродовж його виховання, навчання або учнівства, завжди вимагає дійсних витрат, які є основним капіталом, що наче реалізується в його особистості. Ці здібності, які є частиною статку такої особи, водночас стають частиною багатства всього суспільства, до якого вона належить. Більшу вправність і вміння робітника можна розглядати так само як і машини та знаряддя виробництва, що скорочують або полегшують працю і, хоча й потребують певних витрат, але відшкодовують ці витрати разом із прибутком.

Третю, й останню, з трьох частин, на які, природно, поділяється весь накопичений запас суспільства, становить обіговий капітал, який характеризується тим, що приносить прибуток тільки в процесі обігу або міняючи господарів. Він складається, таким чином, із чотирьох частин:

1) з грошей, за посередництва яких обертаються й розподіляються серед споживачів інші три частини обігового капіталу;

2) із запасів продовольства, якими володіють м'ясник, скотопромисловець, фермер, хліботорговець, пивовар та ін. і від продажу яких вони розраховують отримати прибуток;

3) з матеріалів, цілком сирих або більш-менш оброблених, що призначені для виготовлення одягу, предметів обстановки, будинків, але ще остаточно не використані в ділі й залишаються на руках у сільських хазяїв, фабрикантів, кравців, сукнарів, лісоторгівців, столярів і теслярів, цегельників і т. ін.;

4) з виробів, що вже виготовлені й закінчені, але ще перебувають у руках торговця або фабриканта і не продані чи не розподілені серед відповідних споживачів; такими є готові вироби, що їх ми незрідка бачимо виставленими на продаж у майстернях слюсаря, столяра, золотаря, ювеліра, торговця порцеляною і т. ін. Таким чином, обіговий капітал складається з продовольства, матеріалів та готових виробів будь-якого роду, що перебувають на руках у відповідних продавців, і з грошей, потрібних для обігу їх і розподілу серед тих, хто врешті-решт користуватиметься ними або споживатиме їх.

З цих чотирьох частин три частини, а саме продовольство, матеріали та готові вироби, одержують регулярно — або щороку, або в більш-менш тривалі проміжки часу — з обігового капіталу і вкладають або в основний капітал, або в запаси, призначені для безпосереднього споживання.

Будь-який основний капітал первісно виникає з капіталу обігового й вимагає постійного поповнення з цього самого джерела. Усі корисні машини та знаряддя виробництва первісно виникають з обігового капіталу, що дає матеріали для їх виготовлення й засоби існування для робітників, які їх виготовляють. Так само капітал цього виду потрібний для їх постійного ремонту.

Жоден основний капітал не може приносити будь-якого прибутку ніж за допомогою обігового капіталу. Найкорисніші машини та знаряддя виробництва не можуть нічого виробити без обігового капіталу, який дає матеріали, що їх вони переробляють, і засоби існування для робітників. Земля, хай і найкраща, не принесе жодного прибутку без обігового капіталу, на який утримуються робітники, що обробляють її та збирають її продукт. Збереження та збільшення запасів, призначених для безпосереднього споживання, — єдина мета й призначення як ос-

новного, так і обігового капіталів. За рахунок цих запасів люди харчуються, одягаються і знаходять собі притулок. Їхнє багатство чи бідність залежать від того, щедро чи не дуже надають ці обидва види капіталу матеріал для запасів, призначених для безпосереднього споживання. <...>

Розділ 2

ПРО ГРОШІ ЯК ОСОБЛИВУ ЧАСТИНУ ЗАГАЛЬНИХ ЗАПАСІВ СУСПІЛЬСТВА, АБО ПРО ВИТРАТИ ДЛЯ ПІДТРИМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У першій книзі було показано, що ціна більшості товарів розпадається на три частини, одна з яких оплачує заробітну платню за працю, друга — прибуток на капітал, а третя — ренту з землі, витрачені й використані для виробництва і доставки їх на ринок; що існують, проте, такі товари, ціна яких складається тільки з двох частин, а саме із заробітної платні та прибутку на капітал, і дуже мало таких, у яких вона складається взагалі тільки з однієї частини — із заробітної платні за працю. Але принаймні ціна будь-якого товару неодмінно розпадається на ту чи іншу або на всі ці три зазначені частини, до того ж уся та частка її, що не припадає на ренту або заробітну платню, обов'язково виявляється чиймось прибутком.

І, як зазначалося, коли такі справи з кожним окремим товаром, то це має стосуватися й усієї сукупності товарів, що становлять річний продукт землі та праці кожної країни. Загальна ціна, або мінова вартість, цього річного продукту має розпадатися на такі самі три частини й розподілятися між різними мешканцями країни у вигляді заробітної платні за їхню працю, прибутку з їхнього капіталу або ренти з їхньої землі.

Однак, хоча вся вартість річного продукту землі та праці кожної країни розподіляється, таким чином, між різними мешканцями країни і становить їхній дохід, подібно до того як у ренті з приватного маєтку ми розрізняємо валову ренту й чисту ренту, так і в доході всіх мешканців великої за розмірами країни ми теж можемо проводити таке розрізнення. <...>

Валовий дохід усіх мешканців великої країни складається з усього річного продукту їхньої землі та праці; їхній чистий дохід становить те, що залишається в їхньому розпорядженні за винятком витрат на відновлення, по-перше, їхнього основного, а по-друге, їхнього обігового капіталу, або, інакше кажучи, все те, що вони можуть, не зменшуючи свого капіталу, зарахувати до запасу, призначеного для безпосереднього споживання, або витратити на своє харчування, зручності та втіхи. Їхнє дійсне багатство теж пропорційне не їхньому валовому, а чистому доходу.

Усі витрати на підтримання основного капіталу слід, очевидно, виключити з чистого доходу суспільства. За жодних умов не можуть входити до нього ані матеріали, потрібні для ремонту його корисних машин і знарядь праці, його доходних домів і т. ін., ані продукт праці, потрібний для приведення цих матеріалів у

належний стан. Щодо ціни цієї праці, то вона може становити частину чистого доходу, оскільки робітники, зайняті нею, можуть усю вартість своєї заробітної платні обертати на свій запас, призначений для безпосереднього споживання. Але щодо інших видів праці, то тут її ціна та продукт обертаються на цей запас: ціна — на запас робітників, продукт — на запас інших осіб, засоби існування яких, зручності та втіхи збільшуються завдяки праці цих робітників.

Призначення основного капіталу полягає у збільшенні продуктивної сили праці або в наданні тій самій кількості робітників можливості виконати значно більшу кількість роботи. На фермі, де всі потрібні будівлі, огорожі, канали, дороги і т. ін. перебувають у цілковитому порядку, та сама кількість робітників і робочої худоби виробить значно більшу кількість продуктів, аніж на фермі таких самих розмірів, і з землею такої самої доброї якості, але не так добре облаштованій. На фабриці та сама кількість робочих рук за допомогою кращих машин виробляє значно більшу кількість товарів, аніж за використання менш досконалих знарядь виробництва. Засоби, належним чином укладені в який-небудь основний капітал, завжди відшкодовуються з великим прибутком і збільшують річний продукт на значно більшу вартість, ніж вартість витрат, потрібних для цих поліпшень. Але все-таки ці витрати поглинають певну частку цього річного продукту; певну кількість матеріалів і працю певної кількості робітників, що їх можна було б безпосередньо витратити на збільшення кількості їжі, одягу, житла, засобів існування та зручностей суспільства, використовують, таким чином, для іншої справи, щоправда вельми вигідної, та все ж зовсім іншої. Саме з цієї причини всі технічні вдосконалення, що дають змогу незмінній кількості робітників виконувати ту саму кількість роботи за допомогою дешевших і простіших машин, ніж раніше, завжди визнаються вигідними для будь-якого суспільства. Певна кількість матеріалів і праця певної кількості робітників, що їх раніше витрачали на підтримання складніших і дорожчих машин, можуть бути після цього застосовані для збільшення кількості роботи, виконуваної за допомогою даної або якоїсь іншої машини. Якщо власник великої фабрики, який витрачає 1000 ф. на рік на підтримання в порядку своїх машин, зможе скоротити ці витрати до 500 ф., він, звісно, витратить 500 ф., що залишаються, на купівлю додаткової кількості матеріалів для переробки її додатковою кількістю робітників. Отже, збільшиться кількість роботи, виконуваної її машинами, і разом з тим збільшаться всі вигоди та зручності, що їх суспільство може отримати від цієї роботи. <...>

Розділ 3

ПРО НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ, АБО ПРО ПРАЦЮ ПРОДУКТИВНУ ТА НЕПРОДУКТИВНУ

Один вид праці збільшує вартість предмета, до якого він застосовується, інший вид праці не чинить такої дії. Перший, оскільки він виробляє певну вартість, можна назвати продуктивною працею, другий — непродуктивною. Так, праця робітника мануфактури зазвичай збільшує вартість матеріалів, що їх він

переробляє, а саме збільшує її на вартість його утримання й прибутку його хазяїна. Праця хатнього слуги, навпаки, нічого не додає до вартості. Хоча хазяїн авансує мануфактурному робітникові його заробітну платню, останній насправді не коштує йому жодних витрат, оскільки вартість цієї заробітної платні зазвичай повертається йому разом із прибутком у збільшеній вартості того предмета, до якого було застосовано працю робітника. Навпаки, витрати на утримання слуги ніколи не відшкодовуються. Людина стає багатішою, надаючи заняття більшому числу мануфактурних робітників; вона біднішає, якщо утримує велику кількість хатніх слуг. А проте праця останніх має свою вартість і заслуговує на винагороду так само, як і праця перших, але праця мануфактурного робітника закріплюється й реалізується у якомусь окремому предметі або товарі, який можна продати і який існує принаймні впродовж деякого часу по закінченні роботи. Певна кількість праці ніби відкладається на запас і накопичується, аби бути витраченою, якщо знадобиться, у якомусь іншому випадку. Цей предмет, або, що те саме, ціна цього предмета, може згодом, якщо знадобиться, привести в рух кількість праці, що дорівнює тій, яка первісно виробила його. Праця хатнього слуги, навпаки, не закріплюється й не реалізується у якомусь окремому предметі або товарі, придатному для продажу. Його послуги зазвичай зникають у момент надання їх і рідко залишають після себе якийсь слід або якусь вартість, що за неї можна було б згодом отримати рівну кількість послуг.

Праця деяких найбільш шанованих станів суспільства подібно до праці хатніх слуг не виробляє жодної вартості, не закріплюється й не реалізується в жодному предметі або товарі, який існує впродовж тривалого часу і який можна продати, який існував би й надалі по припиненні праці і за який можна було б отримати потім рівну кількість праці. Наприклад, правитель з усіма своїми судовими чиновниками та офіцерами, вся армія та флот є непродуктивними працівниками. Вони є слугами суспільства й утримуються на частину річного продукту праці решти населення. Їхня діяльність, хоч би якою почесною, корисною чи необхідною вона була, не виробляє зовсім нічого, за що потім можна було б отримати рівну кількість послуг. Захист та охорона країни — результат їхньої праці в цьому році — не куплять захисту й охорони її в наступному році. До того самого класу слід віднести як деякі з найбільш серйозних і важливих, так і деякі з найлегковішніх професій — священиків, юристів, лікарів, письменників будь-якого роду, акторів, паяців, музикантів, оперних співаків, танцівників та ін. Праця найостаннішого з цих людей має певну вартість, яку визначають ті самі правила, що визначають вартість будь-якого іншого виду праці, але праця навіть найшляхетнішої і найкориснішої з цих професій не виробляє нічого такого, на що можна було б потім купити або отримати однакову кількість праці. Подібно до декламації актора, промови оратора чи мелодії музиканта праця їх усіх зникає в момент її виконання.

Продуктивні та непродуктивні працівники й ті, хто зовсім не працює, однаково утримуються за рахунок річного продукту землі та праці країни. Цей продукт, хоч би яким значним він був, ніколи не може бути безмежним, він мусить мати певні межі. Через це, залежно від того, менша чи більша частка його витрачається

ся протягом року на утримання непродуктивних людей, для продуктивних працівників залишиться в одному випадку більше, в другому — менше, і відповідно до цього продукт наступного року буде значнішим або скоротиться, оскільки весь річний продукт, якщо не враховувати природних плодів землі, є результатом продуктивної праці.

Хоча весь річний продукт землі та праці кожної країни врешті-решт призначається, поза сумнівом, для задоволення споживання її мешканців і для забезпечення їм доходу, однак, після того як його спершу отримано від землі або від праці продуктивних працівників, він, природно, поділяється на дві частини. Одна з цих частин — і часто найбільша — призначається передусім для відшкодування капіталу або на відновлення предметів продовольства, матеріалів і готових продуктів, що їх було взято з капіталу; друга йде на утворення доходу власника капіталу — як прибуток з його капіталу або якої-небудь іншої особи — як рента з його землі. Так, із продукту землі одна частина відшкодовує капітал фермера, друга оплачує його прибуток і ренту землевласника, становлячи таким чином дохід власника цього капіталу як прибуток на його капітал і дохід якоїсь іншої особи як ренти з його землі. Так само з усього продукту великої мануфактури одна частина — і до того ж завжди найбільша — відшкодовує капітал підприємця, а друга оплачує його прибуток і таким чином утворює дохід власника цього капіталу.

Ту частину річного продукту землі та праці будь-якої країни, що відшкодовує капітал, завжди безпосередньо використовують для утримання тільки продуктивних працівників. Вона оплачує тільки заробітну платню продуктивної праці. А та частина, що безпосередньо призначена для утворення доходу у вигляді або прибутку, або ренти, може йти на утримання однаково як продуктивних, так і непродуктивних працівників.

Хоч би яку частину своїх запасів людина витрачала як капітал, вона завжди очікує, що її буде відшкодовано з прибутком. Тому вона витрачає її виключно на утримання продуктивних працівників; виконавши свою функцію капіталу, вона утворить дохід цих останніх. Щоразу, коли людина використовує частину своїх запасів на утримання непродуктивних працівників будь-якого роду, та частина від цього моменту виключається з її капіталу й надходить до її запасів, призначених для безпосереднього споживання.

Непродуктивні працівники й ті, хто зовсім не працює, утримуються на дохід; вони утримуються, по-перше, на ту частину річного продукту, що первісно призначена для утворення доходу якихось окремих осіб у вигляді ренти з землі чи прибутку на капітал, або, по-друге, на ту частину, що, хоча первісно призначається на відшкодування капіталу та утримання самих лише продуктивних працівників, проте, потрапивши до їхніх рук, може бути витрачена у тій частині, яка перевищує те, що потрібно для їхнього існування, на утримання однаково як продуктивних, так і непродуктивних працівників. Так не тільки великий землевласник або багатий купець, а й навіть простий робітник, якщо він одержує значну заробітну платню, може утримувати хатнього слугу чи піти інколи до театру або до цирку і в такий спосіб вносити свою частку на утримання певної групи непродуктивних працівників; так само він може сплачувати деякі податки і в та-

кий спосіб допомагати утримувати іншу групу їх, щоправда поважнішу й кориснішу, але так само непродуктивну. <...>

Капітали зростають унаслідок ощадливості й зменшуються внаслідок марнотратства і нерозсудливості.

Усе, що якась особа заощаджує зі свого доходу, вона додає до свого капіталу; вона або витрачає це заощадження на утримання додаткової кількості продуктивних робітників, або дає можливість зробити це комусь іншому, позичаючи йому це заощадження під відсотки, тобто за частку прибутку. Подібно до того як капітал окремої особи може збільшуватися тільки на ту суму, яку вона заощаджує зі свого річного доходу або прибутку, так і капітал усього суспільства, що дорівнює загальному капіталові всіх окремих осіб, які його складають, може бути збільшений тільки в такий самий спосіб.

Ощадливість, а не працьовитість, є безпосередньою причиною зростання капіталу. Щоправда, працьовитість створює те, що накопичують заощадження. Але хоч би що створювало працьовитість, капітал усе ж ніколи не міг би зростати, якби ощадливість не заощаджувала й не накопичувала.

Ощадливість, збільшуючи фонд, призначений на утримання продуктивних робітників, веде до збільшення числа тих робітників, праця яких збільшує вартість предметів, до яких її застосовано. Тому вона веде до збільшення мінової вартості річного продукту землі та праці даної країни. Вона приводить у рух додаткову кількість праці, яка надає додаткової вартості річному продукту.

Те, що заощаджується протягом року, споживається так само регулярно, як і те, що витрачається щороку і при цьому впродовж майже того самого часу, але споживають його зовсім інші люди. Частку доходу багатой людини, яку вона витрачає протягом року, у більшості випадків споживають бездіяльні гості і хатні слуги, що нічого не віддають взамін свого споживання. Частка доходу багатой людини, яку вона щороку заощаджує, оскільки з метою отримання прибутку негайно вкладає її в діло як капітал, споживається таким самим чином і майже в той самий час, але людьми іншого роду — сільськогосподарськими робітниками, промисловими робітниками та ремісниками, які відтворюють із певним прибутком вартість свого річного споживання. Припустимо, що дохід багатой людини виплачують їй грошми. У разі витрачання всього доходу продукти харчування, одяг і житло, що їх можна було б отримати на всю цю суму, були б розподілені серед першої групи осіб. У разі заощадження частини цього доходу, оскільки її з метою отримання прибутку негайно використовують як капітал її власник або якась інша особа, продукти харчування, одяг і житло, що їх можна придбати на неї, неодмінно дістануться другій групі людей. Споживання не змінилося, але споживачі інші.

Своїми заощадженнями за рік ощадлива людина не тільки дає засоби існування додатковій кількості продуктивних працівників на цей або на наступний рік, але подібно до засновника громадської майстерні немовби засновує вічний фонд для утримання такої самої кількості їх на всі майбутні часи. <...>

<...> Зменшуючи фонд, призначений для застосування продуктивної праці, він неминуче зменшує, наскільки це залежить від нього, кількість праці, що

збільшує вартість того предмета, на який вона витрачається, а отже, і річний продукт землі та праці всієї країни, дійсне багатство й дохід її мешканців. Якби марнотратство одних не врівноважувалось ощадливістю інших, то поведінка будь-якого марнотратця, що годує неробу хлібом працьовитого робітника, призвела б не лише до його власного розорення, а й до зубожіння країни.

Якщо навіть марнотратні люди витрачають свої кошти виключно на придбання вітчизняних, а не іноземних, товарів, то вплив цього на продуктивні фонди суспільства буде той самий. Щороку певна кількість їжі й одягу, що мала б іти на утримання продуктивних працівників, усе ж витратиться на утримання непродуктивних елементів. І тому щороку має місце певне зменшення вартості річного продукту землі та праці країни порівняно з тим, що було б в іншому разі.

Звісно, можна сказати, що, оскільки витрата ця спрямована не на придбання іноземних товарів і не спричиняє вивезення золота й срібла, остільки в країні залишається колишня кількість грошей. Але якби ту кількість їжі та одягу, що її, таким чином, спожили непродуктивні елементи, було розподілено серед продуктивних працівників, останні відтворили б із певним прибутком усю вартість спожитого ними. <...>

Щодо марнотратства, то до витрат штовхає прагнення насолоди, яке, хоча й буває незрідка дуже сильним і важко долається, усе ж зазвичай не триває довго й виникає з випадкових причин. Навпаки, до ощадливості нас спонукає бажання поліпшити своє становище, бажання, зазвичай позбавлене пристрастей і спокійне, яке, однак, притаманне нам від народження й не залишає нас до могили. Впродовж усього нашого життя навряд чи буває бодай один такий момент, коли людина була б так задоволена своїм становищем, що зовсім не прагнула б так або інакше змінити чи поліпшити його. Більшість людей має на увазі й бажає поліпшити своє становище за допомогою збільшення свого майна. Це — найзвичайніший і найпростіший засіб; а найбільш надійний спосіб збільшити свій статок — це заощадження й накопичення деякої частини того, що набувається або регулярно, або щороку, або ж за якогось виняткового випадку. Тому, хоча майже в усіх людей подеколи бере гору прагнення робити витрати, а в деяких воно переважує майже завжди, все ж у більшості людей, якщо мати на увазі все їхнє життя, прагнення до ощадливості, напевне, не лише переважає, а переважає значною мірою. <...>

Великі нації ніколи не убожіють через марнотратство та нерозсудливість приватних осіб, але вони незрідка убожіють унаслідок марнотратства та нерозсудливості державної влади. Весь або майже весь державний дохід у більшості країн витрачається на утримання непродуктивних елементів. До останніх слід віднести всіх тих, хто формує численний і блискучий двір, велику церковну організацію, великі флоти та армії, що за мирних часів нічого не виробляють, а під час війни не набувають нічого, що могло б покрити витрати на утримання їх бодай під час воєнних дій. Ці елементи, оскільки вони самі нічого не виробляють, утримуються за рахунок продукту праці інших людей. І коли число їх збільшується понад потрібне, вони можуть спожити за рік таку значну частину цього продукту, що на утримання продуктивних працівників не залишиться достатньо для того,

аби відтворити його наступного року. Через це продукт наступного року зменшиться порівняно з продуктом попереднього року; і якщо такий ненормальний порядок існуватиме й надалі, то продукт третього року виявиться ще меншим, ніж продукт другого. <...>

Вартість річного продукту землі та праці будь-якої нації можна збільшити тільки за допомогою збільшення числа її продуктивних працівників або продуктивної сили раніше зайнятих працівників. Число її продуктивних працівників, саме собою зрозуміло, можна значно збільшити тільки внаслідок збільшення капіталу або фондів, призначених для їх утримання. Продуктивну силу тієї самої кількості робітників можна збільшити тільки в результаті збільшення або вдосконалення машин і знарядь, що полегшують і скорочують працю, або внаслідок доцільнішого поділу та розподілу праці. В обох випадках майже завжди потрібний додатковий капітал. Лише за допомогою додаткового капіталу підприємець може забезпечити своїх робітників кращими машинами або здійснити доцільніший розподіл роботи між ними. Коли робота, що її належить виконати, складається з кількох операцій, для того, аби поставити кожного робітника на виконання тільки однієї з них, потрібний значно більший капітал, аніж у тому разі, коли кожен робітник переходить від однієї операції до іншої. Коли ми порівнюємо стан якого-небудь народу у два різні періоди і бачимо, що річний продукт його землі та праці помітно збільшився в другий період порівняно з попереднім, що його землі краще обробляються, його мануфактури численніші й успішніше працюють, а його торгівля має більший обсяг, то ми можемо бути певні, що його капітал зріс у проміжку між цими двома періодами і що до нього було більше додано внаслідок розсудливої поведінки одних, ніж узято з нього внаслідок безладної поведінки інших чи внаслідок марнотратства уряду. Але ми переконаємося, що це спостерігається майже в усіх народів у більш-менш спокійні та мирні епохи, навіть у тих, що не мали найрозсудливіших і найощадливіших урядів. Однак, аби скласти правильне судження про розвиток будь-якої країни, ми маємо порівнювати її стан у періоди, більше або менше віддалені один від одного. Прогрес часто відбувається так повільно й поступово, що за невеликі періоди його не лише не помітно, а й часто навіть виникає підозра, що країна убожіє і її промисловість падає, коли спостерігається занепад деяких галузей промисловості або деяких районів, що справді іноді має місце, хоча країна загалом процвітає. <...>

Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. — К. : Port-Royal, 2001. — С. 6—7, 9—14, 20—28, 34—38, 39—41, 44—48, 55—63, 94—96, 168—175, 202—204, 207—211.

Давід РІКАРДО

1772—1823

Рікардо і його послідовники розробили теорію функціонування вільного підприємництва (або, за їх термінологією, вільної конкуренції), яка містить багато істин, котрі, вочевидь, будуть зберігати своє значення, доки існує цей світ.

Альфред Маршалл

Давід Рікардо — визнаний лідер класичної політичної економії, найавторитетніший економіст першої половини ХІХ ст., послідовник та активний опонент А. Сміта, талановитий фінансист, один із найбагатших представників фінансового світу свого часу.

Д. Рікардо народився у сім'ї лондонського біржового маклера. Два роки він навчався у торговій школі в Амстердамі, однак не здобув систематичної освіти, оскільки з дитячих років допомагав батьку в торгових та біржових справах. Природні здібності допо-

могли майбутньому вченому досягти значних успіхів у фінансовій справі і без опіки батька домогтися значного матеріального статку. Він став заможним фінансистом, землевласником і рантє, капітал якого сягав 20 млн фунтів стерлінгів.

Досягнувши фінансової незалежності, Д. Рікардо став активно вивчати природничі науки. Його інтерес до економічної науки стимулювало ознайомлення з творами А. Сміта, Т. Мальтуса, Ж.-Б. Сея, Дж. Мак-Куллоха, Дж. Мілля та ін.

Економічна криза, яка спалахнула в Англії на початку XIX ст. після Наполеонівських війн і континентальної блокади, та інфляційні процеси, викликані надмірним випуском банкнот, розладнали грошовий обіг у країні. Тому не випадково перші економічні праці Д. Рікардо було присвячено дослідженню практичних питань грошового обігу. У період з 1809 по 1816 р. вийшли у світ такі твори вченого, як “Ціна золота” (1809), “Висока ціна злитків — доказ знецінення банкнот” (1811), “Пропозиції на користь економного і поступливого грошового обігу” (1816) та ін. У 1817 р. Д. Рікардо опублікував свою головну працю “Начала політичної економії та оподаткування”, у якій виступив як ідеолог промислової буржуазії.

Ця праця відобразила особливості теоретично-методологічних підходів вченого, що ґрунтувалися на послідовному та неухильному дотриманні трудової теорії вартості; переконанні, що головним завданням політичної економії є дослідження законів розподілу; прагненні виявити кількісні характеристики та співвідношення основних економічних категорій та понять. Найважливішими науковими здобутками вченого стали строго моністична трудова теорія вартості, яка базувалася на переконанні, що співвідношення між кількістю необхідної праці при придбанні різних товарів лежить в основі їх обміну; теорія капіталу, дослідження сутності та ролі грошей у ринковій економіці; глибокий та змістовний аналіз природи та динаміки розподілу доходів; теорія відносних (порівняльних) переваг у міжнародній торгівлі; теорія оподаткування, заснована на ідеях свободи економічної діяльності та вільної конкуренції товаровиробників.

За життя Д. Рікардо “Начала політичної економії та оподаткування” видавалися у 1817, 1819 та 1821 рр. Після смерті вченого побачило світ ґрунтовне видання відомого англійського дослідника Д. Мак-Куллоха, до якого ввійшли всі опубліковані на той час твори Д. Рікардо (*The Works of David Ricardo, Esq., M.P. With a Notice of the Life and Writings of the Author / By J.R. McCulloch, Esq. London, 1846*). Першу російську публікацію “Начал політичної економії та оподаткування” Д. Рікардо здійснив відомий український учений М. Зібер (*Сочинения Давида Рикардо // рус. пер. Н. Зибер. — Киев, 1873; 500 экз.*). У передмові до цього видання він писав: “Наша економічна література, що виникла зовсім недавно, збагатилася в останні 8—10 років, не враховуючи перекладів багатьох другорядних французьких авторів, перекладами видатних економістів-класиків, якими є А. Сміт, Т. Мальтус і, частково, Дж.С. Мілль. Але за якимось дивним збігом обставин неперекладеним виявився письменник, який у своєму роді представляє ніяк не менш, але, мабуть, більш повчальне явище, ніж інші представники англійської школи... як щодо наукових прийомів, так і щодо змісту. Внесок у науку Д. Рікардо ніскільки не поступається за розмірами та доброякісністю тому, що було зроблено в цій галузі А. Смітом, Т. Мальтусом та ін.”¹. Широко відоме друге видання цього твору (*Сочинения Давида Рикардо / рус. пер. и примечания Н. Зибер. — 2-е доп. и испр.*

¹ *Зибер Н. Жизнь и литературная деятельность Давида Рикардо // Сочинения Давида Рикардо / перевод под редакцией и с примечаниями Н. Зибер. — К., 1873. — С. 11—12.*

изд. — СПб., 1882) здійснив український дослідник за найбільш авторитетним на той час виданням Мак-Куллоха 1846 р.

Смерть М. Зібера “означала кінець цілої епохи в нашій рикардіанській традиції”¹. На думку В. Дмитрієва, наступне видання “Начал” Рікардо (пер. Н.В. Фабриканта; за ред. М. Щепкина и М. Вернера. — М., 1895) було “скороченим — безумовно невдалим, — про яке нема чого й говорити”². Водночас на Заході в 1891 р. вийшло нове видання “Начал політичної економії та оподаткування” Д. Рікардо за редакцією Є. Гоннера, яке швидко завоювало авторитет та перевидавалося в 1895, 1903, 1911, 1913, 1919, 1922, 1924, 1925, 1927 та 1929 рр. загальним тиражем понад 8250 екземплярів. У російській літературі наступне серйозне видання твору англійського дослідника було здійснено в 1929 р. у перекладі Д. Рязанова (*Рикардо Д. Начала политической экономии и податного обложения* / пер., вступ. ст. и прим. Д. Рязанова. — М.; Л., 1929). Воно вміщувало повну бібліографію літератури, присвяченої творчості Д. Рікардо, та складений ним “Ін-

декс”. На Заході в цей період було реалізовано проект щодо повномасштабного видання творів Д. Рікардо під егідою Королівського економічного товариства. Керівництво цим проектом здійснив відомий дослідник, засновник неорикардіанства П. Сраффа.

Д. Рікардо увійшов у історію економічної думки як видатний представник класичної школи політичної економії, який:

- побудував логічно послідовну моністичну теоретичну систему, що ґрунтується на трудовій теорії вартості;

- розвинув інструментарій економічних досліджень, заклав підвалини гіпотетично-дедуктивного способу умовиводу та модельного підходу до побудови економічної теорії;

- поглибив категоріальний апарат економічної науки, сформулював низку основоположних принципів класичної політичної економії, які увійшли у золотий фонд економічної думки (теорія ренти, теорія грошового обігу, трудова теорія вартості, теорія міжнародної торгівлі тощо);

- на основі теоретичного обґрунтування довготривалого вирішення проблем економічного зростання, розробив практичні рекомендації, які були втілені в економічній політиці багатьох країн, “допомогли зробити вільну торгівлю популярною метою британської політики”, перетворивши Британію в XIX ст. на “майстерню світу”³.

¹ Ключин П.Н. Значение теоретического наследия Д. Рикардо: П. Сраффа, российская аналитическая традиция и их синтетическое восприятие / П.Н. Ключин // Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное. — М.: Эксмо, 2007. — С. 39.

² Дмитриев В.К. Давид Рикардо. Собрание сочинений / В.К. Дмитриев // Критическое обозрение. — 1908. — Вып. IV. — С. 55.

³ Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. І. Дзюб. — К.: Основи, 2001. — С. 141.

Д. Рикардо. НАЧАЛА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ И НАЛОГОВОГО ОБЛОЖЕНИЯ

СОДЕРЖАНИЕ

- Предисловие Рикардо к первому изданию.
Предисловие Рикардо к третьему изданию.
Глава I. О стоимости.
Глава II. О ренте.
Глава III. О ренте с рудников.
Глава IV. О естественной и рыночной цене.
Глава V. О заработной плате.
Глава VI. О прибыли.
Глава VII. О внешней торговле.
Глава VIII. О налогах.
Глава IX. Налоги на сырые материалы.
Глава X. Налоги на ренту.
Глава XI. Десятина.
Глава XII. Земельный налог.
Глава XIII. Налоги на золото.
Глава XIV. Налоги на дома.
Глава XV. Налоги на прибыль.
Глава XVI. Налоги на заработную плату.
Глава XVII. Налоги на другие товары, кроме сырых материалов.
Глава XVIII. Налоги в пользу бедных.
Глава XIX. О внезапных переменах в ходе торговли.
Глава XX. Стоимость и богатство, их отличительные свойства.
Глава XXI. Влияние накопления на прибыль и процент.
Глава XXII. Премии за вывоз и запрещение ввоза.
Глава XXIII. Премии за производство.
Глава XXIV. Учение Адама Смита о земельной ренте.
Глава XXV. О колониальной торговле.
Глава XXVI. О валовом и чистом доходе.
Глава XXVII. О денежном обращении и банках.
Глава XXVIII. О сравнительной стоимости золота, хлеба и труда в богатых и бедных странах.
Глава XXIX. Налоги, уплачиваемые производителем.
Глава XXX. О влиянии спроса и предложения на цены.
Глава XXXI. О машинах.
Глава XXXII. Взгляды г-на Мальтуса на ренту.
Приложение к главе первой.

Предисловие Рикардо к первому изданию

Продукт земли — все, что получается с ее поверхности путем соединенного приложения труда, машин и капитала, — делится между тремя классами общества, а именно: владельцами земли, собственниками денег или капитала, необходимого для ее обработки, и рабочими, трудом которых она обрабатывается.

Но доли всего продукта земли, достающиеся каждому из этих классов под именем “ренды”, “прибыли” и “заработной платы”, весьма различны на разных стадиях общественного развития, в зависимости главным образом от уровня плодородия почвы, накопления капитала и роста населения, от квалификации и изобретательности работников и от орудий, применяемых в земледелии.

Определить законы, которые управляют этим распределением, — главная задача политической экономии. <...>

Глава I О СТОИМОСТИ

Отдел I

Стоимость товара, или количество какого-либо другого товара, на которое он обменивается, зависит от относительного количества труда, которое необходимо для его производства, а не от большего или меньшего вознаграждения, которое уплачивается за этот труд

<...> Таким образом, полезность не является мерой меновой стоимости, хотя она существенно необходима для этой последней. Если предмет ни на что не годен, другими словами, если он ничем не служит нашим нуждам, он будет лишен меновой стоимости, как бы редок он ни был и каково бы ни было количество труда, необходимое для его получения.

Товары, обладающие полезностью, черпают свою меновую стоимость из двух источников: своей редкости и количества труда, требующегося для их производства.

Существуют некоторые товары, стоимость которых определяется исключительно их редкостью. Никаким трудом нельзя увеличить их количество, и потому стоимость их не может быть понижена в силу роста предложения. К такого рода товарам принадлежат некоторые редкие статуи, картины, редкие книги и монеты, вина особого вкуса, выделяемые только из винограда, растущего на определенной почве, встречающейся в очень ограниченном количестве. Стоимость их совершенно не зависит от количества труда, первоначально необходимого для их производства, и изменяется в зависимости от изменения богатства и склонностей лиц, которые желают приобрести их.

Но в массе товаров, ежедневно обменивающихся на рынке, такие товары составляют очень незначительную долю. Подавляющее большинство всех благ, являющихся предметом желаний, доставляется трудом. Количество их может быть увеличиваемо не только в одной стране, но и во многих в почти неограниченном размере, если только мы расположены затратить необходимый для этого труд.

Вот почему, говоря о товарах, их меновой стоимости и законах, регулирующих их относительные цены, мы всегда имеем в виду только такие товары, количество которых может быть увеличено человеческим трудом и в производстве которых действие конкуренции не подвергается никаким ограничениям.

На ранних ступенях общественного развития меновая стоимость этих товаров, или правило, определяющее, какое количество одного товара должно обмениваться на другой, зависела почти исключительно от сравнительного количества труда, затраченного на каждый из них. <...>

Если меновая стоимость товаров определяется количеством труда, воплощенного в них, то всякое возрастание этого количества должно увеличивать стоимость того товара, на который затрачивается труд, а всякое уменьшение — понижать ее.

Но Адам Смит, который так правильно определил коренной источник меновой стоимости, оказался непоследовательным. Вместо того чтобы строго держаться принципа, в силу которого стоимость предметов увеличивается или уменьшается в зависимости от увеличения или уменьшения затраченного на них труда, он выдвинул еще другую стандартную меру стоимости и говорит о предметах, стоящих больше или меньше, смотря по тому, на большее или меньшее количество таких стандартных мер они обмениваются. Иногда он принимает за такую меру хлеб, иногда труд — не количество труда, затраченное на производство того или иного предмета, а то количество его, какое можно купить за этот предмет на рынке, — как будто это равнозначные выражения, как будто рабочий необходимо получит за свой труд вдвое больше против прежнего, раз труд его стал вдвое производительнее, и он может поэтому выработать вдвое больше товара.

Будь это действительно верно, будь вознаграждение рабочего всегда пропорционально тому, сколько он произвел, количество труда, затраченное на товар, и количество труда, которое за этот товар можно купить, были бы равны, и любым из них можно было бы точно измерять изменения (в стоимости) других предметов. Но они не равны: первое при многих обстоятельствах является неизменным эталоном, показывающим изменения (в стоимости) других предметов, а последнее подвержено стольким же колебаниям, как и стоимость товаров, сравниваемых с ним. Адам Смит, весьма искусно показав недостаточную пригодность такого изменчивого мерил, как золото и серебро, для определения изменения стоимости других вещей, сам избрал не менее изменчивое мерило, остановившись на хлебе или труде.

Несомненно, стоимость золота и серебра подвержена колебаниям вследствие открытия новых и более богатых рудников; но такие открытия редки, и действие их, хоть и могущественное, ограничивается сравнительно короткими периодами. Она подвержена колебаниям также вследствие повышения квалификации труда и усовершенствования машин, с помощью которых разрабатываются рудники; благодаря этому при том же количестве труда можно добыть больше золота и серебра. Далее, стоимость их подвержена колебаниям и вследствие истощения рудников, снабжавших золотом и серебром мир в течение веков. Но разве стоимость хлеба не подвергается действию хотя бы одной из этих причин? Разве

не изменяется она, с одной стороны, вследствие улучшений в способах обработки земли, в машинах и орудиях, применяющихся в сельском хозяйстве, а также вследствие открытия в других странах новых участков плодородной земли, которые могут быть обращены под обработку и окажут, таким образом, влияние на стоимость хлеба на всех рынках, куда ввоз его свободен? Разве, с другой стороны, стоимость его не увеличивается вследствие запрещения ввоза, роста населения и богатства и вместе с тем вследствие возрастающей трудности увеличить предложение, так как обработка худших земель требует дополнительного труда? И разве не так же изменчива и стоимость труда, на которую, как и на все другие вещи, влияет не только отношение между спросом и предложением, — отношение, постоянно изменяющееся с каждой переменной в состоянии общества, — но и изменение цен на пищу и другие необходимые предметы, на которые расходуется заработная плата?

В одной и той же стране производство данного количества пищи и необходимых для жизни предметов может требовать в одну эпоху вдвое больше труда, чем в другую, более давнюю, вознаграждение же рабочего при этом может уменьшаться очень мало. Если в предыдущий период заработная плата рабочего составляла известное количество пищи и других необходимых предметов, то он, вероятно, не мог бы существовать, если бы это количество уменьшилось. При этих условиях стоимость пищи и предметов, необходимых для жизни, поднялась бы на 100 %, считая по *количеству* труда, необходимого для их производства; между тем если измерять стоимость их количеством труда, на которое они обмениваются, то она едва ли возросла бы. <...>

<...> Относительная стоимость двух товаров изменяется; как же узнать, в котором из них действительно произошло изменение? Сравнив настоящую стоимость одного из них со стоимостью обуви, чулок, шляп, железа, сахара и всех других товаров, мы находим, что он обменивается на то же самое количество всех этих вещей, что и прежде. Сравнив с этими же товарами другой, мы находим, что он изменился относительно всех их; в таком случае мы можем с большой вероятностью заключить, что изменение произошло в этом товаре, а не в товарах, с которыми мы его сравнивали. Если, исследуя подробнее все обстоятельства, связанные с производством всех этих различных товаров, мы найдем, что для производства обуви, чулок, шляп, железа, сахара и пр. необходимо то же количество труда и капитала, что и прежде, а для производства того единственного товара, относительная стоимость которого изменилась, уже не нужно прежнее количество труда, то вероятность превратится в достоверность, и мы будем уверены, что происшедшее изменение относится только к этому товару: мы открываем, таким образом, и причину его изменения.

Если я нашел, что унция золота обменивается на меньшее количество перчисленных выше товаров и многих других, если сверх того я нашел, что данное количество золота благодаря открытию новых и более богатых рудников или более выгодному применению машин можно получить с меньшим количеством труда, то я вправе буду сказать, что причиной изменения стоимости золота относительно других товаров была большая легкость его производства или уменьшение

количества труда, необходимого для его получения. Точно так же, если стоимость труда значительно упала в сравнении со стоимостью всех других предметов и если я установил, что это падение было следствием обильного предложения, поощряемого большей легкостью производства хлеба и других предметов жизненной необходимости для рабочего, то я считаю себя вправе сделать вывод, что стоимость хлеба и других предметов первой необходимости упала вследствие уменьшения количества труда, необходимого для их производства, и что вследствие большей легкости прокормить рабочего понизилась также стоимость труда. Нет, возражают Адам Смит и Мальтус, в примере с золотом вы были правы, объясняя происшедшее изменением его стоимости, так как стоимость хлеба и труда не изменялась в этом случае. А так как за золото можно было бы теперь получить только меньшее количество их, как и всех других предметов, то совершенно правильно было заключить, что все вещи остались в том же положении и только золото подверглось изменению (в своей стоимости). Но если упала стоимость труда и хлеба — предметов, избранных нами, несмотря на все изменения, которым подвергается их стоимость, и, по нашему признанию, стандартными мерами последней, — то было бы в высшей степени неверно сделать тот же самый вывод. Пользуясь правильной терминологией, надо сказать, что стоимость труда и хлеба не изменилась и что, наоборот, возросла стоимость всех остальных предметов.

Но именно против такого способа выражения я и протестую. Я нахожу, что, точно так же как и в примере с золотом, причиной изменения стоимости хлеба относительно других вещей служит уменьшение количества труда, необходимого для его производства. Поэтому, рассуждая последовательно, я должен назвать изменение в стоимости хлеба и труда падением их стоимости, а не повышением стоимости вещей, с которыми они сравниваются. Если мне надо нанять рабочего на неделю и я плачу ему вместо 10 шилл. 8, причем в стоимости денег не произошло никакой перемены, то рабочий может, вероятно, получить больше пищи и предметов первой необходимости за 8 шилл., чем раньше получал за 10. Но это произойдет не вследствие повышения действительной стоимости его заработной платы, как утверждал Адам Смит и недавно Мальтус, а вследствие падения стоимости предметов, на которые рабочий расходует свою заработную плату, а это совершенно различные вещи. И, однако, когда я называю это падением действительной стоимости заработной платы, мне говорят, что я употребляю новую и необычную терминологию, не соответствующую истинным началам науки. А мне, наоборот, кажется, что именно мои противники употребляют необычную и действительно несостоятельную терминологию.

Предположим, что рабочему платят бушель хлеба за неделю труда, когда цена хлеба составляет 80 шилл. за квартал¹, и бушель с четвертью, когда цена его падает до 40 шилл. Предположим, далее, что рабочий со своей семьей потребляет полбушеля хлеба в неделю, а остальной хлеб обменивает на топливо, мыло, свечи, чай, сахар, соль и пр. Если три четверти бушеля, которые останутся у него в од-

¹ 1 квартал = 4 бушелям.

ном случае, не доставят ему столько же названных товаров, сколько в другом случае полбушеля, то повысилась или упала стоимость труда? Повысилась, должен сказать Адам Смит, потому что у него мерой сравнения служит хлеб, а рабочий получает больше хлеба за неделю труда. Упала, должен сказать тот же Адам Смит, “потому что стоимость вещи зависит от покупательной силы, которую дает обладание ею по отношению к другим вещам”, а покупательная сила труда относительно этих других предметов уменьшилась.

<...>

Отдел II

Труд различного качества вознаграждается различно.

Это обстоятельство не служит причиной изменения относительной стоимости товаров

Но, если я говорю, что труд является основой всякой стоимости и что относительное количество его определяет [почти исключительно] относительную стоимость товаров, то из этого еще не следует, что я упускаю из виду различия в качестве труда и трудность сравнения между часом или днем труда в одной отрасли промышленности с трудом той же продолжительности в другой. Оценка труда различных качеств скоро устанавливается на рынке с достаточной для всех практических целей точностью и в значительной мере зависит от сравнительного искусства рабочего и напряженности выполняемого им труда. Раз сложившаяся шкала подвергается незначительным изменениям. Если день труда рабочего ювелира стоит больше, чем день труда простого рабочего, то это отношение уже давно установлено и заняло свое надлежащее место в шкале стоимости. <...>

<...> Так как анализ, на который я хочу обратить внимание читателей, ставит себе целью исследовать влияние изменений не абсолютной, а относительной стоимости товаров, то для нас не представляет интереса сравнительная оценка различных видов человеческого труда. Мы можем с достаточным основанием принять, что, каково бы ни было первоначальное неравенство между ними, насколько бы больше ни требовалось ловкости, искусства или времени для овладения одним ремеслом по сравнению с другим, разница будет продолжать существовать почти без перемен из поколения в поколение или по крайней мере, что имевшие место изменения весьма незначительны; поэтому для коротких периодов они мало влияют на относительную стоимость товаров. <...>

Отдел III

На стоимость товаров влияет не только труд, применяемый непосредственно к ним, но и труд, затраченный на орудия, инструменты и здания, способствующие этому труду

Даже в том первобытном состоянии общества, на которое указывает Адам Смит, охотнику нужен для его промысла некоторый капитал, хотя, возможно, созданный и накопленный им же самим. Без какого-либо оружия нельзя убить

ни бобра, ни оленя, и потому стоимость этих животных регулируется не только временем и трудом, необходимыми, чтобы убить их, но и временем и трудом, необходимыми для снабжения охотника капиталом-оружием, с помощью которого их убивают. <...>

<...> В зависимости от различных условий изобилия или скудости капитала сравнительно с трудом, в зависимости от различных условий изобилия или скудости пищи и предметов необходимости для содержания рабочих те, кто вложил капитал одинаковой стоимости в тот или другой промысел, будут получать половину, четверть или одну восьмую добытого продукта, а остаток будет уплачиваться в виде заработной платы тем, кто доставил труд. Но это разделение не отразится на относительной стоимости этих товаров, потому что, будет ли прибыль на капитал больше или меньше, составит ли она 50, 20 или 10 %, будет ли заработная плата рабочих высока или низка, все это окажет одинаковое влияние на оба промысла.

Если мы предположим, что количество отдельных занятий в обществе увеличилось, что одни доставляют лодки и снасти, необходимые для рыбной ловли, другие — семена и грубые орудия, применяющиеся в первобытном земледелии, то все же остается в силе принцип, согласно которому меновая стоимость произведенных товаров пропорциональна труду, затраченному на их производство; не только на непосредственное производство, но и на изготовление орудий и машин, требующихся для того вида труда, при котором они применяются.

Если мы представим себе состояние общества, в котором достигнуты большие успехи, в котором промышленность и торговля процветают, то мы по-прежнему найдем, что стоимость товаров изменяется согласно тому же принципу: определяя, например, меновую стоимость чулок, мы найдем, что их стоимость сравнительно с другими вещами зависит от всего количества труда, которое необходимо для изготовления их и доставки на рынок. Сюда войдет, во-первых, труд по обработке земли, на которой разводят хлопок; во-вторых, труд по доставке хлопка в страну, где будут изготовлены из него чулки, сюда же включается также часть труда, затраченного на постройку судна, на котором хлопок перевозится и который оплачивается в фрахте товаров; в-третьих, труд прядильщика и ткача; в-четвертых, часть труда машиностроителя, кузнеца и плотника, которые строили здания и машины, с помощью которых изготавливаются чулки; в-пятых, труд розничного торговца и многих других лиц, которых мы не будем перечислять. Общая сумма этих различных видов труда определяет, на какое количество других предметов будут обменены чулки, а чтобы определить, какое количество каждого из этих предметов будет дано в обмен за чулки, надо опять-таки сосчитать общую сумму различных видов труда, затраченного на них. <...>

Экономия в приложении труда всегда понизит относительную стоимость товара, все равно, касается ли она труда, необходимого для изготовления самого товара, или же для образования капитала, с помощью которого товар производится. Цена чулок упадет во всех случаях оттого ли, что будет занято меньше белильщиков, прядильщиков и ткачей — лиц, непосредственно необходимых для их изготовления, или же матросов, перевозчиков, машиностроителей и кузнецов — лиц,

занятых в этом производстве более косвенным образом. В первом случае все сбережение труда придется на чулки, потому что эта доля труда всецело уходила на производство чулок; во втором — только часть придется на чулки, а остальная часть придется на все другие товары, производству которых служили строения, машины и средства перевозки. <...>

Итак, если бы мы имели неизменную меру, которой могли бы измерять изменения в стоимости других товаров, то мы нашли бы, что крайний предел повышения стоимости товаров, если они производятся при предположенных нами обстоятельствах, пропорционален добавочному количеству труда, требующемуся для их производства, и что если для производства их не требуется больше труда, то стоимость их не могла бы повыситься ни в какой степени. Рост заработной платы не увеличил бы их стоимость ни относительно денег, ни относительно всех других товаров, для производства которых не требовался добавочный труд, и между основным и оборотным капиталом сохранилось бы то же отношение, причем основной капитал мог бы служить тот же срок. Если бы для производства какого-нибудь другого товара потребовалось больше или меньше труда, то, как мы уже показали, это непосредственно вызвало бы изменение в его относительной стоимости, но такое изменение произошло бы вследствие изменения количества требующегося труда, а не в силу повышения заработной платы. <...>

Отдел IV

Принцип, согласно которому количество труда, затраченного на производство товаров, регулирует их относительную стоимость[,] в значительной степени [модифицируется] вследствие применения машин и другого основного и долговечного капитала

<...> В зависимости от того, быстро ли изнашивается капитал и часто ли требует воспроизведения или же потребляется медленно, он причисляется или к оборотному, или к основному капиталу. О пивоваре, который пользуется ценными и долговечными зданиями и аппаратами, говорят, что он употребляет значительную долю своего капитала в форме основного; напротив, о сапожнике, капитал которого идет главным образом на уплату заработной платы, которая расходуется на пищу и одежду, — товары менее долговечные, чем здания и машины, — говорят, что он употребляет значительную часть своего капитала в форме оборотного. <...>

Следует также отметить, что оборотный капитал может оборачиваться или возвращаться к своему хозяину в весьма неодинаковые промежутки времени. Пшеница, купленная фермером для посева, есть основной капитал по сравнению с пшеницей, купленной булочником для приготовлений из нее хлеба. Один оставляет ее в почве и не может получить обратно раньше года, другой может перемолоть ее в муку, продать в виде хлеба своим покупателям, и спустя неделю его капитал высвободится для возобновления того же самого дела или чтобы начать какое-нибудь новое.

Так, в двух отраслях промышленности могут употребляться капиталы одинаковой величины, но эти капиталы различным образом подразделяются на основную и оборотную доли. <...>

<...> Если бы люди не применяли в производстве машины, а только труд, и если бы для доставки их товаров на рынок требовалось одинаковое количество времени, то меновая стоимость их товаров была бы точно пропорциональна количеству затраченного труда.

Если бы они употребляли основной капитал одной и той же стоимости и долговечности, то стоимость произведенных товаров была бы и тогда одинакова, и она изменялась бы в зависимости от большего или меньшего количества труда, затраченного на их производство.

Хотя относительная стоимость товаров, произведенных в одинаковых условиях, изменяется только вследствие увеличения или уменьшения количества труда, необходимого для производства того или другого из них, однако в сравнении с другими товарами, произведенными при иной относительной доле основного капитала, стоимость их будет изменяться также от другой причины, упомянутой мною выше, а именно, от повышения стоимости труда, хотя бы на производство этих товаров употреблялось и не меньшее количество его. Ячмень и овес при всяком изменении заработной платы будут находиться в одном и том же отношении друг к другу. То же самое произошло бы с ситцем и сукном, если бы они были произведены при совершенно сходных условиях. И все-таки при повышении или падении заработной платы стоимость ячменя может в большей или меньшей степени измениться в сравнении со стоимостью сукна.

Предположим, что два лица нанимают в течение года по 100 рабочих для сооружения двух машин, а третье лицо — то же количество рабочих для производства хлеба; каждая из машин будет иметь в конце года одинаковую стоимость с хлебом, потому что произведена одинаковым количеством труда. Предположим далее, что владелец одной машины употребит ее в следующем году для изготовления сукна, имея 100 рабочих, а владелец другой машины — для изготовления ситца тоже при 100 рабочих, фермер же будет по-прежнему держать 100 рабочих для производства хлеба. На второй год все они будут употреблять одинаковое количество труда, но товары и машины как фабриканта сукон, так и фабриканта ситцев будут результатом труда 200 рабочих, занятых в течение года, или, скорее, труда 100 рабочих, работавших 2 года, тогда как хлеб будет произведен трудом 100 человек в течение одного года. Следовательно, если стоимость хлеба равняется 500 ф. ст., то сукно и машина фабриканта сукон должны представлять стоимость в 1 тыс. ф. ст., а стоимость машины и ситцев хлопчатобумажного фабриканта должна быть тоже вдвое больше стоимости хлеба. Но первая будет превышать стоимость хлеба больше чем вдвое, потому что прибыль на капитал фабрикантов сукон и ситцев за первый год была присоединена к их капиталам, между тем как фермер свою прибыль издержал на личные нужды. Следовательно, ввиду различных сроков жизни их капиталов, или, что одно и то же, ввиду различия во времени, которое должно пройти, прежде чем партия товаров будет доставлена на рынок, стоимость их не будет точно пропорциональна количеству

затраченного на них труда. Отношение их стоимостей будет уже не 2 : 1, а несколько больше; это является компенсацией за больший промежуток времени, который должен пройти, прежде чем более дорогой товар может быть доставлен на рынок.

Предположим, что каждый рабочий будет получать за труд 50 ф. ст. в год или что затрачен капитал в 5 тыс. ф. ст. и что прибыль равнялась 10 %. Тогда стоимость каждой машины, так же как и хлеба, составит в конце первого года 5500 ф. ст. Во втором году фабриканты и фермер снова затратят по 5 тыс. ф. ст. на содержание труда и поэтому опять продадут свои товары за 5500 ф. ст. Но люди, пользующиеся машинами, должны получить, чтобы быть в равных условиях с фермером, не только 5500 ф. ст. при равных капиталах в 5 тыс. ф. ст., затраченных на труд, но еще и 550 ф. ст. как прибыль на 5500 ф. ст., которые они вложили в машины. Следовательно, их товары должны быть проданы за 6050 ф. ст. Здесь, значит, мы имеем перед собою капиталистов, которые применяют ежегодно совершенно одинаковое количество труда в производстве своих товаров, и, однако, стоимость товаров, которые они производят, будет неодинакова ввиду того, что различны количества основного капитала или накопленного труда, соответственно применяемые каждым из них. Сукно и ситец имеют одинаковую стоимость, потому что они — продукты одинакового количества труда и одинаковых количеств основного капитала; но хлеб не будет иметь одинаковую стоимость с этими товарами, потому что, поскольку дело касается основного капитала, он производится при иных условиях. <...>

Повышение стоимости труда невозможно без соответствующего падения прибыли. Если хлеб подлежит разделу между фермером и рабочим, то, чем больше доля последнего, тем меньше остается первому. Точно так же если сукно или хлопчатобумажные ткани делятся между рабочими и их хозяевами, то, чем большая доля дается первым, тем меньше остается последним. ...Степень изменения относительной стоимости товаров вследствие повышения или падения стоимости труда будет зависеть от того, какую долю всего затраченного капитала составляет основной капитал. Упадет относительная стоимость всех товаров, в производстве которых применяются очень дорогие машины или очень дорогие здания или которые требуют большего промежутка времени, прежде чем они могут поступить на рынок, тогда как относительная стоимость тех товаров, которые производятся главным образом трудом или которые быстро поступают на рынок, повысится. <...>

Отдел VII

Различные следствия, вызываемые изменением стоимости денег — средства с помощью которого всегда выражается ЦЕНА, или изменением стоимости товаров, которые покупаются на деньги

Я уже объяснил, что с целью более отчетливого выяснения причин относительных изменений в стоимости других товаров я буду считать стоимость денег неизменной. Но я считаю все же полезным указать на различные следствия изме-

нения товарных цен, происходящего в силу уже указанных мною причин, а именно вследствие различия в количестве труда, требующегося для производства товаров, и вследствие изменения стоимости самих денег.

Так как деньги — изменяющийся (в стоимости) товар, то повышение денежной заработной платы часто вызывается падением стоимости денег. Действительно, повышение заработной платы вследствие этой причины неизменно сопровождается повышением цены товаров; но в таких случаях оказывается, что изменение произошло не в относительной стоимости труда и других товаров, а что изменилась только стоимость денег.

Деньги являются товаром, получаемым из-за границы; они служат всеобщим средством обмена между всеми цивилизованными странами и распределяются между ними в пропорциях, которые изменяются с каждым усовершенствованием в торговле и машинах, с каждым увеличением трудности добывания пищи и других предметов жизненной необходимости для растущего населения. В силу всего этого они подвергаются непрерывным изменениям. Устанавливая принципы, регулирующие меновую стоимость и цены, мы должны тщательно отличать изменения, причины коих лежат в самом товаре, от изменений, вызываемых переменами в самой мере, которой определяется стоимость или выражается цена.

Повышение заработной платы вследствие изменения в стоимости денег оказывает общее воздействие на все цены и по этой причине не оказывает никакого реального действия на прибыль. Напротив, повышение заработной платы в силу того обстоятельства, что рабочий получает более щедрое вознаграждение, или вследствие затруднений в добывании предметов жизненной необходимости, на которые расходуется заработная плата, не влечет за собой, за исключением некоторых случаев, повышения цены, но оказывает большое влияние на понижение прибыли. В одном случае на содержание рабочих не уделяется более значительная доля годового труда страны, во втором — уделяется.

Судить о повышении или падении ренты, прибыли и заработной платы можно лишь в соответствии с разделением всего продукта земли [какой-либо фермы] между тремя классами — землевладельцев, капиталистов и рабочих, а не в соответствии со стоимостью этого продукта, определяемого в заведомо изменчивой мере.

Не по абсолютному количеству продукта, получаемому каждым классом, можно правильно судить о норме прибыли, ренты и заработной платы, но по количеству труда, требующегося для получения этого продукта. Благодаря улучшению машин и прогрессу в земледелии весь продукт может удвоиться; но если заработная плата, рента и прибыль тоже удвоятся, то соотношение между ними останется без изменения и ни об одной из них нельзя будет сказать, что она относительно изменилась. Но если бы заработная плата не участвовала в полной мере в этом увеличении, если бы она, вместо того чтобы удвоиться, увеличилась лишь наполовину, если бы рента, вместо того чтобы удвоиться, возросла только на три четверти, а остальное увеличение досталось на долю прибыли, то, мне кажется, я был бы вправе сказать, что рента и заработная плата упали, а прибыль повысилась. Если бы мы имели неизменный масштаб для измерения стоимости этого

продукта, мы нашли бы, что классу рабочих и землевладельцев досталась меньшая стоимость, чем прежде, а классу капиталистов большая, чем прежде. Мы могли бы найти, например, что, хотя абсолютное количество товаров удвоилось, они все-таки являются продуктом точно такого же количества труда, как и прежде.

<...>

<...> Заработную плату следует измерять ее действительной стоимостью, т. е. количеством труда и капитала, употребленным на ее производство, а не номинальной стоимостью ее в сюртуках ли, шляпах, деньгах или хлебе. При обстоятельствах, только что предположенных мною, стоимость товаров упала бы наполовину, а если бы стоимость денег не изменилась, то и цена их тоже упала бы наполовину. Если бы оказалось, что заработная плата, выраженная в этой не изменившейся в своей стоимости мере, упала, то это еще не означает действительного падения ее, так как рабочий на теперешний заработок может купить большее количество дешевых товаров, чем на прежний.

Как бы велико ни было изменение в стоимости денег, оно не влияет на норму прибыли. Положим, что цена товаров фабриканта поднялась с 1 тыс. до 2 тыс. ф. ст., или на 100 %, если его капитал, на который изменения в стоимости денег влияют так же, как и на стоимость продукта, т. е. его машины, здания и склады тоже поднялись в цене на 100 %, тогда норма его прибыли не изменится, и он будет располагать таким же количеством продуктов труда данной страны, но не большим.

Если с помощью капитала данной стоимости фабрикант может путем экономии на труде удвоить количество продуктов и понизить их цены наполовину, то отношение между стоимостью капитала и произведенного продукта останется таким же, а следовательно, не изменится и норма прибыли.

Если в то самое время, как фабрикант удвоил количество продукта, применяя тот же капитал, стоимость денег в силу какой-либо причины понизится наполовину, то продукт будет продан за вдвое большую денежную стоимость, чем раньше; но капитал, затраченный на его производство, будет также представлять вдвое большую денежную стоимость в сравнении с прежней. Значит, и в этом случае отношение стоимости продукта к стоимости капитала останется тем же, что и прежде. Хотя количество продукта удвоилось, рента, заработная плата и прибыль изменятся лишь постольку, поскольку изменится отношение, в котором этот удвоенный продукт делится между тремя классами, разделу между которыми он подлежит. <...>

Глава II О РЕНТЕ

Остается, однако, рассмотреть, не вызывает ли обращение земли в собственность и следующее за этим создание ренты какого-либо изменения в относительной стоимости товаров независимо от количества труда, необходимого для их производства. Чтобы выяснить эту сторону вопроса, мы должны исследовать природу ренты и законы, регулирующие ее повышение или падение.

Рента — это та доля продукта земли, которая уплачивается землевладельцу за пользование первоначальными и неразрушимыми силами почвы. Ее, однако, часто смешивают с процентом и прибылью на капитал, и в обыденной речи этот термин прилагается ко всем ежегодным платежам фермера землевладельцу. Положим, что из двух смежных ферм одинаковой величины и одинакового естественного плодородия одна располагает всеми полезными хозяйственными строениями и, кроме того, хорошо осушена и удобрена и как следует разделена на участки плетнями, изгородями и стенами, тогда как другая не имеет ни одного из этих преимуществ. Естественно, что за пользование первую будет платиться большее вознаграждение, чем за пользование второю, а между тем в обоих случаях это вознаграждение называется рентой. Очевидно, однако, что только часть денег, ежегодно уплачиваемых за улучшенную ферму, дается за первоначальные и неразрушимые силы почвы, другая же часть платится за пользование капиталом, который был употреблен на улучшение качества почвы и на сооружение зданий, необходимых для хранения продукта и предохранения его от порчи. <...>

При первом заселении страны, где имеется в изобилии богатая и плодородная земля, лишь незначительную долю которой нужно обрабатывать для снабжения пищей наличного населения или же можно на деле обработать при капитале, которым располагает это население, ренты не существует. Ведь никто не станет платить за пользование землей, раз есть налицо масса еще не обращенной в собственность земли, которою поэтому может располагать всякий, кто захочет обрабатывать ее.

Согласно общим законам предложения и спроса никто не будет платить ренту за такую землю, точно так же как никто не платит ренты за пользование воздухом и водой или каким-либо другим даром природы, существующим в неограниченном количестве. При данном количестве материалов машины выполняют известную работу, используя давление атмосферы и упругость пара, и сокращают таким образом в очень значительной степени человеческий труд. Но никто не взимает платы за пользование этими силами природы, потому что они неистощимы и могут быть использованы всяким. Точно так же пивовар, водочный заводчик, красильщик постоянно пользуются воздухом и водой при производстве своих товаров; но так как запасы их безграничны, то они и не имеют никакой цены. <...> Если бы вся земля имела одинаковые свойства, если бы она имелась в неограниченном количестве и была однородна по качеству, то за пользование ею нельзя было бы брать плату, за исключением тех случаев, когда она отличается особенно выгодным положением. Следовательно, рента всегда платится за пользование землей только потому, что количество земли не беспредельно, а качество ее неодинаково, с ростом же населения в обработку поступает земля низшего качества или расположенная менее удобно. Когда с развитием общества поступает в обработку земля второго разряда по плодородию, на земле первого разряда тотчас возникает рента, и величина этой ренты будет зависеть от различия в качестве этих двух участков.

Когда поступает в обработку земля третьего разряда по качеству, тотчас начинает давать ренту земля второго разряда. Как и раньше, рента регулируется раз-

личием в их производительной силе. В то же время поднимается рента с земли первого разряда, потому что она всегда должна быть выше ренты с земли второго разряда на величину разницы в продукте, который они дают при данном количестве капитала и труда. С каждым приростом населения, который заставляет страну прибегать к земле худшего качества, чтобы иметь возможность увеличить свой запас пищи, будет подниматься рента со всех более плодородных земель. <...>

Если бы, следовательно, хорошей земли было гораздо больше, чем требуется для снабжения пищей растущего населения, или если бы капитал можно было беспредельно прилагать к старой земле без уменьшения выручки, то рента не могла бы повышаться, потому что рента неизменно происходит от того, что приложение добавочного количества труда дает пропорционально меньший доход.

Наиболее плодородная и наиболее удобно расположенная земля поступит в обработку раньше других, и меновая стоимость ее продукта будет определяться точно так же, как и меновая стоимость всех других товаров, т. е. всем количеством труда, необходимого — в различных его формах от начала до конца процесса производства — для изготовления и доставки продукта на рынок. Когда поступит в обработку земля низшего качества, меновая стоимость сырых материалов повысится, потому что на производство их потребуется больше труда.

Меновая стоимость всех товаров — будут ли то промышленные изделия или продукты рудников, или земледельческие продукты — никогда не регулируется наименьшим количеством труда, достаточным для их производства при особо благоприятных условиях, составляющих исключительный удел тех, кто пользуется особенными возможностями. Напротив, она регулируется наибольшим количеством труда, по необходимости затрачиваемым на производство товаров теми, кто не пользуется такими условиями и продолжает производить при самых неблагоприятных условиях; под последними понимаются такие, при каких необходимо вести производство, чтобы было произведено требуемое количество продукта. <...>

Итак, сравнительная стоимость сырых материалов повышается потому, что на производство последней добытой доли их затрачивается больше труда, а не потому, что землевладельцу уплачивается рента. Стоимость хлеба регулируется количеством труда, затраченного на производство его на земле того качества или с той долей капитала, при которых не платят ренты. Не потому хлеб дорог, что платится рента, а рента платится потому, что хлеб дорог. Справедливо поэтому было замечено, что цена хлеба несколько не понизилась бы, если бы даже землевладельцы отказались от всей своей ренты. Такая мера только позволила бы некоторым фермерам жить по-барски, но не уменьшила бы количества труда, необходимого для получения сырых материалов с наименее производительной земли, находящейся под обработкой.

Нам часто говорят о преимуществах земли перед всеми другими источниками полезных продуктов ввиду того избытка, который она дает в форме ренты. Но, когда земля имеется в особенном изобилии, когда она наиболее производительна и наиболее плодородна, она не дает вовсе ренты, и только тогда, когда ее произво-

дительная сила падает и труд на ней приносит меньше, часть первоначального продукта более плодородных участков обособляется в качестве ренты. Замечательно, что особенным преимуществом земли выставляется как раз то свойство ее, которое должно было бы считаться ее недостатком сравнительно с естественными факторами, которыми пользуются фабриканты. Если бы воздух, вода, упругость пара и давление атмосферы были неоднородны по своим качествам, если бы они могли быть обращены в собственность и каждый разряд имелся бы только в ограниченном количестве, то и они, подобно земле, давали бы ренту по мере использования низших разрядов. С каждым переходом к низшему разряду стоимость товаров в той отрасли, где он применяется, повышалась бы потому, что то же самое количество труда давало бы менее продукта. Человек трудился бы больше в поте лица своего, природа выполняла бы меньше, и земля не славила бы больше ограниченностью своей производительной силы. <...>

Повышение ренты всегда является результатом роста богатства страны и трудности снабжения пищей ее возросшего населения. Это симптом, но отнюдь не причина богатства, потому что богатство часто возрастает всего быстрее, когда рента остается неподвижной или даже падает. Рента увеличивается всего быстрее, когда уменьшаются производительные силы земли, имеющейся в нашем распоряжении. Богатство всего быстрее возрастает в тех странах, где имеющаяся в нашем распоряжении земля всего плодороднее, где ввоз наименее ограничен и где благодаря усовершенствованиям в земледелии количество продуктов может быть умножено без соответствующего увеличения количества труда и где, следовательно, рента растет медленно.

Если бы высокая цена хлеба была следствием, а не причиной ренты, то цена его изменялась бы пропорционально повышению или понижению ренты и рента была бы составной частью цены. Но так как регулятором цены хлеба является хлеб, производящийся при наибольшей затрате труда, то и рента не входит и не может ни в малейшей степени входить в качестве составной части в его цену.¹ Адам Смит поэтому безусловно ошибается, предполагая, что первоначальное правило, регулировавшее меновую стоимость товаров, — а именно сравнительное количество труда, которым они произведены, — может вообще быть изменено вследствие обращения земли в частную собственность и уплаты ренты. Сырой материал входит в состав большинства товаров, но стоимость его, так же как и стоимость хлеба, регулируется производительностью той доли капитала, которая, будучи приложена к земле последней, не платит никакой ренты. Поэтому рента не есть составная часть цены товаров. <...>

<...> Население регулируется фондом, назначенным на доставление ему занятий, и, следовательно, всегда увеличивается или уменьшается с увеличением или уменьшением капитала. Поэтому за всяким уменьшением капитала необходимо следуют уменьшение платежеспособного спроса на хлеб, падение цен и сокращение обрабатываемой площади. Уменьшение капитала будет понижать ренту в порядке, обратном тому, в каком накопление капитала повышает ее. Будут последо-

¹ Ясное понимание этого принципа имеет, по моему убеждению, величайшую важность для науки политической экономии. — *Прим. авт.*

вательно покидать земли менее производительные, меновая стоимость продукта будет падать, пока под обработкой останется только земля высшего качества, которая тогда уже не будет приносить ренты.

Однако такие же результаты может дать увеличение богатства и населения страны, если оно будет сопровождаться столь значительными усовершенствованиями в земледелии, что необходимость возделывать более плохие земли уменьшится или то же количество капитала будет затрачиваться на возделывание плодородных участков. <...>

Несомненно, что падение относительной цены сырья вследствие улучшений в земледелии или, вернее, вследствие того, что меньше труда будет затрачиваться на его производство, приведет, естественно, к увеличению накопления, так как прибыль на капитал значительно увеличится. Это накопление приведет к увеличению спроса на труд, повышению заработной платы, увеличению населения, дальнейшему спросу на сырье и расширению обрабатываемой площади. Однако рента достигнет своей прежней высоты лишь после увеличения населения, т. е. после того, как пойдет под обработку № 3. До этого пройдет значительный период, связанный с положительным уменьшением ренты. <...>

Глава IV

О ЕСТЕСТВЕННОЙ И РЫНОЧНОЙ ЦЕНЕ

Но если мы принимаем труд за основу стоимости товаров, а сравнительное количество труда, необходимого для их производства, за регулятор, определяющий соответственные количества товаров, которые должны обмениваться друг на друга, то из этого еще не следует, что мы отрицаем случайные и временные отклонения действительной или рыночной цены товаров от этой их первичной и естественной цены.

При обычных условиях нет ни одного товара, который в течение скольконибудь долгого времени всегда поставлялся бы как раз в том количестве, какого требуют нужды и желания людей. Нет поэтому ни одного товара, цена которого не подвергалась бы случайным и временным изменениям.

Только вследствие таких изменений на производство различных товаров, на которые существует спрос, и уделяется ровно столько капитала, сколько требуется, а не больше. С повышением или падением цен прибыль поднимается выше или опускается ниже общего уровня, и прилив и отлив капитала к известной отрасли промышленности, в которой произошло такое изменение, то поощряется, то задерживается. <...>

Таким образом, стремление каждого капиталиста извлекать свои фонды из менее прибыльного и помещать в более прибыльное дело не позволяет рыночной цене товаров надолго оставаться или много выше, или много ниже их естественной цены. Именно конкуренция устанавливает меновую стоимость товаров на таком уровне, при котором после выдачи заработной платы за труд, необходимый для их производства, и покрытия всех прочих расходов, требующихся для того, чтобы применяемый капитал сохранял состояние своей первоначальной пригод-

ности, остаток стоимости, или избыток ее, будет в каждой отрасли пропорционален стоимости затраченного капитала.

В седьмой главе “Богатства народов” весь этот вопрос прекрасно исследован. Мы вполне признаем временное влияние, которое случайные причины могут оказывать на цены товаров, а также на заработную плату и прибыль на капитал в отдельных отраслях промышленности. Но так как это влияние не затрагивает общего уровня цен товаров, заработной платы или прибыли и одинаково действует на всех стадиях общественного развития, то мы совершенно не будем принимать его во внимание при изучении законов, управляющих естественными ценами, естественной заработной платой и естественной прибылью — явлениями, совершенно не зависящими от этих случайных причин. Итак, говоря о меновой стоимости или покупательной силе того или другого товара, я всегда разумею ту покупательную силу, которой он обладал бы, если бы она не нарушалась временными или случайными причинами, и которая представляет его естественную цену.

Глава V

О ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЕ

Как и все другие предметы, которые покупаются и продаются и количество которых может увеличиваться или уменьшаться, труд имеет свою естественную и свою рыночную цену. Естественной ценой труда является та, которая необходима, чтобы рабочие имели возможность существовать и продолжать свой род без увеличения или уменьшения их числа.

Способность рабочего содержать себя и семью так, чтобы число рабочих не уменьшалось, зависит не от количества денег, которое он получает в виде заработной платы, а от количества пищи, предметов жизненной необходимости и комфорта, ставшего для него насущным в силу привычки, которые можно купить за эти деньги. Поэтому естественная цена труда зависит от цены пищи, предметов насущной необходимости и удобств, требующихся для содержания рабочего и его семьи. С повышением цены пищи и предметов жизненной необходимости естественная цена труда поднимется, с падением их цены — упадет.

С прогрессом общества естественная цена труда всегда имеет тенденцию повышаться, потому что один из главных товаров, которым регулируется его естественная цена, имеет тенденцию становиться дороже, в зависимости от возрастающей трудности его производства. Однако, поскольку усовершенствования в земледелии и открытие новых рынков, откуда можно получать жизненные припасы, могут временно ослаблять тенденцию к повышению цены предметов насущной необходимости и даже вызвать падение их естественной цены, эти же самые причины будут оказывать соответствующее действие и на естественную цену труда.

Естественная цена всех товаров, кроме сырья и труда, имеет тенденцию падать с прогрессом богатства и населения. Ибо, хотя, с одной стороны, их действительная стоимость повышается вследствие повышения естественной цены сырого ма-

териала, из которого они сделаны, с другой — это повышение более чем уравнивается усовершенствованиями в машинах, лучшим разделением и распределением труда и мастерством производителей, растущим вместе с прогрессом науки и техники.

Рыночная цена труда есть та цена, которая действительно платится за него в силу естественного действия отношения между предложением и спросом: труд дорог, когда он редок, и дешев, когда имеется в изобилии. Но как бы рыночная цена труда ни отклонялась от естественной цены его, она подобно цене товаров имеет тенденцию сообразоваться с нею. <...>

Когда рыночная цена труда превышает его естественную цену, рабочий достигает цветущего и счастливого положения, он располагает большим количеством предметов необходимости и жизненных удобств и может поэтому вскормить здоровое и многочисленное потомство. Но когда вследствие поощрения к размножению, которое дает высокая заработная плата, число рабочих возрастает, заработная плата опять падает до своей естественной цены. Она может даже иногда в силу реакции упасть ниже последней.

Когда рыночная цена труда ниже его естественной цены, положение рабочих в высшей степени печально: бедность лишает их тогда тех предметов комфорта, которые привычка делает абсолютно необходимыми. Лишь после того, как лишения сократят их число или спрос на труд увеличится, рыночная цена труда поднимается до его естественной цены, и рабочий будет пользоваться умеренным комфортом, который доставляет ему естественная норма заработной платы.

Несмотря на тенденцию заработной платы сообразоваться с ее естественной нормой, рыночная норма заработной платы может быть в прогрессирующем обществе выше естественной в течение неопределенного периода: едва только скажется действие импульса, который увеличение капитала дает новому спросу на труд, дальнейшее увеличение капитала может произвести такое же действие. Таким образом, если капитал будет постепенно и постоянно расти, то спрос на труд может давать непрерывный стимул к росту населения.

Капитал есть та часть богатства страны, которая употребляется в производстве и состоит из пищи, одежды, инструментов, сырых материалов, машин и пр., необходимых, чтобы привести в движение труд.

Количество капитала может возрастать одновременно с повышением его стоимости. Может увеличиться количество пищи и одежды в стране, в то самое время как для производства добавочного количества их требуется больше труда, чем прежде; в таком случае увеличится не только количество капитала, но и его стоимость.

Или же количество капитала может возрастать без увеличения его стоимости или даже при фактическом уменьшении ее; может даже увеличиться количество пищи и одежды в стране, но благодаря машинам это добавочное количество может быть получено без всякого увеличения и даже при абсолютном уменьшении соответственного количества труда, необходимого для его производства. Количество капитала может возрасти, и в то же время стоимость его в целом или

отдельных его частей не станет больше, чем прежде [или даже фактически уменьшится].

В первом случае естественная цена [труда], которая всегда зависит от цены пищи, одежды и других предметов насущной необходимости, повысится, во втором — она останется без изменения, или упадет, но в обоих случаях рыночная норма заработной платы повысится, потому что пропорционально возрастанию капитала возрастет и спрос на труд. Пропорционально работе, которую надо выполнить, будет расти и спрос на тех, кто должен выполнять ее.

Сверх того в обоих случаях рыночная цена труда поднимется выше его естественной цены, и в обоих случаях она будет иметь тенденцию сообразоваться с его естественной ценой, но в особенности быстро это приспособление совершится в первом случае. Положение рабочего улучшится, но не намного, потому что возросшая цена пищи и предметов жизненной необходимости поглотит значительную долю его возросшей заработной платы. Поэтому небольшое предложение труда или незначительное увеличение населения скоро сведет рыночную цену труда к его естественной цене, которая в этом случае возрастает.

Во втором случае положение рабочего улучшится весьма значительно; он будет получать увеличенную денежную плату, не будучи вынужден платить повышенную цену за товары, которые потребляют он и его семья, а пожалуй, будет даже платить за них меньшую цену. И только после того, как население значительно увеличится, рыночная цена [труда] опять будет сведена к [его] естественной низкой цене, которая в этом случае уменьшается.

Таким образом, с поступательным движением общества, с каждым возрастанием его капитала рыночная заработная плата будет повышаться, но длительность этого повышения будет зависеть от того, повысилась ли также и естественная цена [труда]. А это опять-таки будет зависеть от повышения естественной цены тех предметов жизненной необходимости, на которые расходуется заработная плата труда. <...>

При естественном поступательном движении общества заработная плата труда имеет тенденцию к падению, поскольку она регулируется предложением и спросом, потому что приток рабочих будет постоянно возрастать в одной и той же степени, тогда как спрос на них будет увеличиваться медленнее. <...>

С ростом населения цены на предметы насущной необходимости будут постоянно повышаться, потому что для их производства будет требоваться больше труда. Если бы, значит, денежная заработная плата труда падала и в то же время каждый товар, на который она расходуется, становился дороже, рабочий страдал бы вдвойне и скоро совершенно лишился бы возможности существовать. На деле денежная заработная плата труда будет не падать, а повышаться, но не в достаточной мере для того, чтобы рабочий имел возможность покупать столь же много предметов комфорта и необходимости, сколько он покупал до повышения цены этих товаров. <...>

Таким образом, несмотря на то, что рабочий будет в действительности оплачиваться хуже, возрастание его заработной платы необходимо уменьшит прибыль

фабриканта, ибо товары его будут продаваться не по более высокой цене, тогда как издержки производства их увеличатся. Но это явление мы рассмотрим после, при исследовании законов, регулирующих прибыль.

Итак, оказывается, что та же причина, которая повышает ренту, а именно возрастающая трудность получения добавочного количества пищи с помощью пропорционального добавочного количества труда, будет повышать и заработную плату. А потому, если стоимость денег останется без изменения, как рента, так и заработная плата будут иметь тенденцию расти вместе с ростом богатства и населения. <...>

Явная и прямая тенденция законов о бедных прямо противоречит этим очевидным принципам; эти законы ведут не к улучшению положения бедных, что имели в виду благодушные законодатели, а к ухудшению положения и богатых и бедных. Вместо того, чтобы делать бедных богатыми, они как бы рассчитаны на то, чтобы сделать богатых бедными. Пока эти законы остаются в силе, вполне естественно, что суммы на содержание бедных будут прогрессивно расти до тех пор, пока они не поглотят весь чистый доход страны или по крайней мере ту часть его, которую государство оставит нам за покрытием своих собственных всегда существующих потребностей по государственным расходам. <...>

Эта пагубная тенденция законов о бедных уже не является тайной, после того как она была вполне выяснена компетентным пером Мальтуса, и всякий друг бедных должен горячо желать полной отмены этих законов. К несчастью, однако, они изданы так давно и бедняки настолько свыклись с ними, что радикальное устранение их из нашей политической системы требует величайшей осторожности и уменья. Даже самые ревностные сторонники отмены признают, что, если желательно оградить от самой гнетущей нищеты тех, для блага которых такие законы были ошибочно изданы, их отмена должна быть проведена с величайшей постепенностью.

Не подлежит никакому сомнению, что комфорт и благосостояние бедных не могут быть постоянно обеспечены, если вследствие их собственных стараний или некоторых усилий со стороны законодательства не будет урегулировано возрастание их численности и ранние и непредусмотрительные браки не станут менее частыми в их среде. Действие системы законов о бедных было прямо противоположно. Они делали воздержание излишним и поощряли неблагоразумных, предлагая им часть заработной платы благоразумных и трудолюбивых.

Природа этого бедствия сама указывает на лекарство. Суживая постепенно сферу применения законов о бедных, разъясняя беднякам ценность независимости, приучая их рассчитывать в деле пропитания не на систематическую или случайную благотворительность, а на свои собственные усилия, внушая им, что благоразумие и предусмотрительность — не лишние и не безвыгодные добродетели, мы постепенно приблизимся к более нормальному и здоровому состоянию. <...>

Глава VI

О ПРИБЫЛИ

<...> Следует помнить, что я говорю о прибыли вообще. Я уже заметил, что рыночная цена товара может превышать его естественную или необходимую цену, потому что он может быть произведен не в таких обильных размерах, каких требует новый спрос на него. Это, однако, лишь временное явление. Высокая прибыль на капитал, вложенный в производство такого товара, будет, естественно, привлекать капиталы в данную отрасль промышленности, а как только будут доставлены необходимые фонды и количество товара увеличится в надлежащей степени, цена его упадет, и прибыль в данной отрасли придет в соответствие с общим уровнем. Падение общей нормы прибыли вовсе не несовместимо с частичным повышением прибыли в отдельных отраслях. Именно благодаря неравенству прибыли капитал и перемещается из одного занятия в другое. Таким образом, в то время как общая прибыль падает и для нее постепенно устанавливается более низкий уровень вследствие повышения заработной платы и увеличивающейся трудности снабжения возрастающего населения предметами насущной необходимости, прибыль фермера может в течение короткого промежутка времени быть выше прежнего уровня. Точно так же какая-либо отрасль внешней и колониальной торговли может получить на некоторое время необычайный толчок для развития; но допущение этого факта ничуть не обесценивает теорию, в силу которой прибыль зависит от высокой или низкой заработной платы, а заработная плата — от цены предметов жизненной необходимости, цена же последних главным образом от цен на пищу, потому что количество всех других потребных предметов может быть увеличено почти беспрдельно. <...>

Итак, прибыль имеет естественную тенденцию падать, потому что с прогрессом общества и богатства требующееся добавочное количество пищи получается при затрате все большего и большего труда. К счастью, эта тенденция, это, так сказать, тяготение прибыли, приостанавливается через повторные промежутки времени благодаря усовершенствованиям в машинах, применяемых в производстве предметов жизненной необходимости, а также открытиям в агрономической науке, которые позволяют нам сберечь часть труда, требовавшегося раньше, и таким образом понизить цену предметов первой необходимости рабочего. Повышение цены предметов жизненной необходимости и заработной платы труда имеет, однако, свой предел: как только заработная плата будет равна (как в приведенном раньше случае) 720 ф. ст., т. е. всей выручке фермера, должен наступить конец накоплению; никакой капитал не может тогда давать какой-либо прибыли, и не может быть никакого спроса на добавочный труд, а следовательно, и численность населения достигнет своей наивысшей точки. В действительности задолго до этого периода весьма низкая норма прибыли остановит всякое накопление, и почти весь продукт страны, за вычетом платы рабочим, станет собственностью землевладельцев и сборщиков десятины и налогов. <...>

Хотя производится более значительная стоимость, но зато и более значительная часть того, что остается после уплаты ренты, потребляется производителем

ми, а именно это, и только это, регулирует прибыль. Пока земля дает обильные урожаи, заработная плата может временно повыситься, и производители могут потреблять больше, чем свою обычную долю, но стимул, который таким образом будет дан росту населения, скоро вернет рабочих к их обычному потреблению. Но когда в обработку поступают плохие земли или когда больше капитала и труда затрачивается на старой земле, а количество продукта уменьшается, тогда результат должен быть более постоянным. Более значительная доля той части продукта, которая остается после уплаты ренты и подлежит разделу между собственниками капитала и рабочими, будет уделяться последним. Каждый рабочий может и, вероятно, будет получать абсолютно меньше, но так как будет занято больше рабочих по отношению к величине всего продукта, удерживаемого фермером, то стоимость значительно большей доли всего продукта будет поглощена заработной платой, и, следовательно, на долю прибыли достанется меньшая стоимость меньшей доли. Это будет по необходимости постоянным явлением в силу законов природы, которые ограничили производительные силы земли.

Таким образом, мы снова приходим к тому же заключению, какое пытались установить раньше, а именно, что во всех странах и во все времена прибыль зависит от количества труда, требующегося для снабжения рабочих предметами первой необходимости, на той земле или с тем капиталом, которые не приносят никакой ренты. Значит, результаты накопления будут различны в разных странах в зависимости главным образом от плодородия земли. Как бы обширна ни была страна, земля которой недостаточно плодородна и куда ввоз жизненных припасов запрещен, самое умеренное накопление капитала будет сопровождаться там значительным понижением нормы прибыли и быстрым повышением ренты. И наоборот, небольшая, но плодородная страна, особенно если она разрешает свободный ввоз пищевых продуктов, может накапливать капитал в изобилии без значительного уменьшения нормы прибыли или значительного возрастания земельной ренты. ...Итак, я старался показать, во-первых, что повышение заработной платы не повышает цены товаров, но неизменно понижает прибыль, и, во-вторых, что если бы цены всех товаров и повысились, то действие такого повышения на прибыль оставило бы ее размеры прежними, и фактически понизилась бы только стоимость меры, в которой исчисляются цены и прибыль.

Глава VII О ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ

Никакое расширение внешней торговли не может увеличить непосредственно сумму стоимостей в стране, хотя оно и будет очень сильно способствовать увеличению массы товаров и, следовательно, количества жизненных удобств. Так как стоимость всех иностранных товаров измеряется количеством продуктов нашей земли и труда, которое отдается в обмен на них, то мы не будем иметь больше стоимостей, если вследствие открытия новых рынков будем получать вдвое большее количество иностранных товаров в обмен на данное количество наших. <...>

Итак, норма прибыли повышается не вследствие расширения рынка, хотя такое расширение может оказать влияние на увеличение массы товаров и тем дать нам возможность увеличить фонды, предназначенные для содержания труда и приобретения материалов, к которым может быть приложен труд. Для счастья человечества не имеет значения, происходит ли увеличение наших жизненных удобств благодаря лучшему распределению труда, т. е. вследствие того, что каждая страна производит те товары, к производству которых, она приспособлена в силу своего положения, климата и других естественных или искусственных преимуществ, и обменивает их на товары других стран, или оно является результатом повышения нормы прибыли.

Я старался показать на протяжении всего этого труда, что норма прибыли может повыситься только вследствие падения заработной платы и что последняя может упасть надолго только вследствие падения стоимости предметов насущной необходимости, на которые она расходуется. Если, следовательно, благодаря расширению внешней торговли или усовершенствованиям в машинах пища и предметы насущной необходимости рабочего могут быть доставлены на рынок по пониженной цене, то прибыль поднимется. Если, вместо того чтобы возделывать свой собственный хлеб или изготовлять платье и другие предметы потребления рабочего, мы откроем новый рынок, откуда можно получать эти товары по более дешевой цене, то заработная плата упадет и прибыль повысится; но если товары, получаемые по более дешевой цене благодаря расширению внешней торговли или усовершенствованиям в машинах, потребляются исключительно богатыми, в норме прибыли не произойдет никакого изменения. Норма заработной платы не изменится, если вино, бархат, шелк и другие дорогие товары упадут в цене на 50 % и, следовательно, прибыль останется без перемены. <...>

Таким образом, внешняя торговля весьма полезна для страны тем, что увеличивает массу и разнообразие предметов, на которые может расходоваться доход, и создает благодаря обилию и дешевизне товаров побуждение к сбережению и к накоплению капитала; однако она не имеет тенденции повышать прибыль с капитала, если только ввозимые товары не принадлежат к разряду тех, на которые расходуется заработная плата труда.

Замечания, сделанные относительно внешней торговли, одинаково применимы и к внутренней. Норма прибыли никогда не повышается вследствие лучшего распределения труда, изобретения машин, проведения дорог и каналов или каких-либо других способов сокращения труда в производстве или перевозке товаров. Эти причины влияют на цены и приносят всегда большую пользу потребителям, так как позволяют им за тот же труд или за стоимость продукта того же труда получать в обмен большее количество товара, в производстве которого применяются усовершенствованные способы, но на прибыль они не оказывают никакого действия. С другой стороны, всякое уменьшение заработной платы труда повышает прибыль, но не оказывает никакого действия на цену товаров. Одно выгодно всем классам, потому что все классы являются потребителями; другое приносит пользу только предпринимателям; они получают больше барыша, в то время как цены всех товаров остаются без изменения. В первом же случае они по-

лучают столько же, сколько и прежде, но меновая стоимость всех предметов, на которые они расходуют свои барыши, уменьшается.

Правило, регулирующее относительную стоимость товаров в одной стране, не регулирует относительную стоимость товаров, обмениваемых между двумя или несколькими странами.

При системе полной свободы торговли каждая страна, естественно, затрачивает свой капитал и труд на такие отрасли промышленности, которые доставляют ей наибольшие выгоды. Это преследование индивидуальной выгоды самым удивительным образом связано с общим благом всех. Стимулируя трудолюбие, вознаграждая изобретательность, утилизируя наиболее действительным образом все те силы, которые дает нам природа, этот принцип приводит к самому эффективному и наиболее экономному разделению труда между разными нациями. И в то же время, увеличивая общую массу продуктов, он увеличивает всеобщее благополучие и связывает узами общей выгоды и постоянных сношений все цивилизованные нации в одну всемирную общину. Именно этот принцип определяет, что вино должно производиться во Франции и Португалии, что хлеб должен возделываться в Америке и Польше, а различные металлические изделия и другие товары должны изготовляться в Англии.

В одной и той же стране уровень прибыли, вообще говоря, всегда одинаков. Различия происходят только потому, что одно помещение капитала более или менее безопасно и привлекательно, чем другое. Если прибыль на капитал, занятый в Йоркшире, превышает прибыль на капитал, занятый в Лондоне, то капитал быстро переместится из Лондона в Йоркшир, и равенство прибыли восстановится. Но если вследствие уменьшения производительности земледельческого труда в Англии или вследствие возрастания капитала и населения заработная плата повысится, а прибыль упадет, то из этого не следует, что капитал и население необходимо переместятся из Англии в Голландию или Испанию, или Россию, где прибыль может быть выше.

Если бы Португалия не находилась в торговых сношениях с другими странами, она была бы вынуждена извлечь значительную часть своего капитала и труда из производства вин, за которые она покупает необходимые для нее металлические изделия и сукна из других стран; она должна была бы затратить эту часть на изготовление данных товаров, причем получала бы их, вероятно, меньше, и они были бы ниже по качеству.

Количество вина, которое она отдает в обмен на английское сукно, не определяется соответственными количествами труда, затрачиваемого на производство того или другого, как это имело бы место, если бы оба товара изготовлялись или в Англии, или в Португалии.

В Англии условия могут быть таковы, что производство сукна требует труда 100 рабочих в течение года, а на производство вина, если бы она вздумала выделывать его, потребовался бы труд 120 человек в течение того же времени. Поэтому Англия найдет более выгодным ввозить вино и покупать его посредством вывоза сукна.

Производство вина в Португалии может требовать труда только 80 человек в течение года, а производство сукна потребовало бы труда 90 человек в течение того же времени. Поэтому для нее будет выгодно вывозить вино в обмен на сукно. Этот обмен может иметь место даже в том случае, если ввозимый Португалией товар мог быть произведен там с меньшим количеством труда, чем в Англии. Хотя бы она могла изготовить сукно трудом 90 человек, она будет ввозить его из страны, где на производство его требуется труд 100 человек. Для нее будет выгоднее употребить свой капитал предпочтительно на производство вина, за которое она получит больше сукна из Англии, чем она произвела бы сама, если бы она переместила часть своего капитала из виноделия в производство сукон.

Таким образом, Англия отдавала бы продукт труда 100 человек за продукт труда 80. Такой обмен не мог бы иметь места между индивидами одной и той же страны. Труд 100 англичан не может быть отдан за труд 80 англичан, но продукт труда 100 англичан может быть отдан за продукт труда 80 португальцев, 60 русских или 120 индусов. Разница в этом отношении между одной страной и многими легко объясняется, если мы примем во внимание трудность перемещения капитала из одной страны в другую в поисках более прибыльного занятия и подвижность, с какою он неизменно перемещается из одной области в другую в пределах одной и той же страны. <...>

Несомненно, как для английских капиталистов, так и для потребителей обеих стран было бы выгодно, чтобы при таких обстоятельствах и вино, и сукно изготовлялись в Португалии и, следовательно, чтобы английский капитал и труд, занятые в производстве сукна, переместились для той же цели в Португалию. В таком случае относительная стоимость этих товаров регулировалась бы тем же самым принципом, как если бы один из них производился в Йоркшире, а другой в Лондоне; и во всех других случаях при свободном перемещении капитала в те страны, где он мог бы быть применен наиболее прибыльно, не было бы никакой разницы в норме прибыли и никакой другой разницы в реальной или трудовой цене товаров, кроме той, которая определяется добавочным количеством труда, требующимся для перевозки их на разные рынки, где они должны быть проданы.

Опыт, однако, показывает, что воображаемое или действительно неуверенное положение капитала, который уже не находится под непосредственным контролем своего владельца, естественное нерасположение всех людей покидать свою родину, рвать старые связи и верить себя со всеми своими установившимися привычками чужестранному правительству и новым законам задерживают эмиграцию капитала. Эти чувства, ослабление которых мне было бы печально видеть, побуждают большинство лиц со средствами скорее довольствоваться низкой нормой прибыли у себя на родине, чем искать более выгодного помещения для своего богатства в чужих странах.

Так как золото и серебро были выбраны всеобщим средством обращения, то торговая конкуренция распределяет их между различными странами мира в пропорциях, соответствующих естественному обмену, который имел бы место,

если бы не существовало таких металлов и международная торговля была чисто меновой торговлей.

Так, сукно не может ввозиться в Португалию, если не продается там за большее количество золота, чем то, которого оно стоит в стране, откуда оно ввозится, и вино не может ввозиться в Англию, если оно не продается выше своей стоимости в Португалии. Если бы торговля была чисто меновой торговлей, то она могла бы продолжаться лишь до тех пор, пока Англия могла бы выделять сукно так дешево, чтобы получать с помощью данного количества труда, затраченного на сукно, больше вина, чем если бы она занималась виноделием, и пока в Португалии промышленность дает противоположные результаты.

Предположим теперь, что Англия открыла такой способ выделки вина, при котором ей выгоднее самой производить его, чем ввозить; естественно, часть своего капитала она перенесет из внешней торговли во внутреннюю: она перестанет изготавливать сукно для вывоза и станет возделывать для себя виноград. В соответствии с этим будет регулироваться и денежная цена этих товаров: в Англии цена вина упадет, а цена сукна останется без изменения, в Португалии же не произойдет никакого изменения в цене ни того, ни другого товара. Сукно будет в течение некоторого времени по-прежнему вывозиться от нас, потому что цена его в Португалии будет по-прежнему выше, чем здесь; но вместо вина за него будут расплачиваться деньгами, до тех пор пока накопление денег здесь и уменьшение их количества за границей не повлияют на относительную стоимость сукна в обеих странах так, что вывоз его перестанет быть прибыльным. Если усовершенствование в выделке вин будет весьма значительно, то для обеих стран может оказаться выгодным поменяться занятиями так, чтобы Англия производила все вино, а Португалия все сукно, потребляемые ими; но это может произойти только при посредстве нового распределения драгоценных металлов, которое подняло бы цену сукна в Англии и понизило ее в Португалии. Относительная цена вина упала бы в Англии вследствие действительной выгоды, полученной благодаря усовершенствованию его выделки, иначе говоря, оттого, что его естественная цена упала бы; относительная же цена сукна поднялась бы тут вследствие накопления денег. <...>

Глава VIII О НАЛОГАХ

Налоги составляют ту долю продукта земли и труда страны, которая поступает в распоряжение правительства; они всегда уплачиваются, в конечном счете, или из капитала, или из дохода страны. <...>

Свойственное каждому человеку желание сохранять свое общественное положение и удерживать свое богатство на раз достигнутой высоте ведет к тому, что большинство налогов, будут ли то налоги на капитал или же на доход, уплачивается из дохода. Поэтому с ростом обложения или с умножением правительственных расходов то количество предметов комфорта, которым пользуется народ, должно

уменьшаться, если только он не сможет соответственно увеличить свой капитал и свой доход. Задача политики правительства и должна состоять в том, чтобы поощрять это стремление к накоплению. Оно никогда не должно вводить такие налоги, которые неминуемо падают на капитал. Поступая так, оно затрагивает фонд, предназначенный для содержания труда, и тем самым уменьшает будущее производство страны. <...>

Глава XX

СТОИМОСТЬ И БОГАТСТВО, ИХ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ СВОЙСТВА

<...> Стоимость существенно отличается, следовательно, от богатства, ибо она зависит не от изобилия, а от трудности или легкости производства. Труд 1 млн человек на фабриках всегда произведет одну и ту же стоимость, но он не произведет всегда одно и то же богатство. Изобретение новых машин, усовершенствование квалификации рабочего, лучшее разделение труда или открытие новых рынков, где можно более выгодно обменивать товары, — все это дает возможность 1 млн человек производить при одном состоянии общества вдвое или даже втрое больше богатства — предметов “насущной необходимости, удобства и удовольствия”, — чем при другом. Но на этом основании они еще не прибавили бы ничего к стоимости, так как стоимость каждого предмета повышается или падает пропорционально легкости или трудности его производства, или, другими словами, пропорционально количеству труда, затраченного на его производство. <...>

Таким образом, мы можем сказать, что две страны, владеющие совершенно одинаковым количеством предметов жизненной необходимости и комфорта, одинаково богаты, но что стоимость богатства каждой из них зависит от сравнительной легкости или трудности его производства. Если усовершенствованная машина дает нам возможность производить без затраты добавочного труда две пары чулок вместо одной, то 1 ярд сукна будет обмениваться на двойное количество чулок. Если бы такое же усовершенствование сделано было в производстве сукна, чулки и сукно обменивались бы в том же отношении, что и прежде, хотя стоимость их одинаково упала бы, так как пришлось бы отдавать двойное количество их в обмен на шляпы, золото или всякие другие товары. Если бы это усовершенствование распространилось на производство золота и всех других товаров, то все стоимости вернулись бы к своим прежним соотношениям. Количество товаров, производимых ежегодно в стране, удвоилось бы, следовательно, удвоилось бы также богатство страны, но стоимость этого богатства не возросла бы. <...>

Из всего сказанного следует, что богатство страны может возрастать двояким путем: оно может быть увеличено путем употребления более значительной части дохода на содержание производительного труда, который увеличил бы не только количество, но и стоимость всей массы товаров, или же оно может быть увеличено без затраты дополнительного количества труда, если тоже самое количество труда станет более производительным и увеличит только количество, а не стоимость товаров. <...>

Глава XXII

ПРЕМИИ ЗА ВЫВОЗ И ЗАПРЕЩЕНИЕ ВВОЗА

<...> Итак, если премия повышает цену хлеба в сравнении со всеми другими предметами, то фермер будет получать больше прибыли, и в обработку начнут поступать новые участки земли; но если премия не повышает стоимости хлеба в сравнении с другими предметами, то она не будет сопровождаться никаким другим неудобством, кроме необходимости платить ее, — неудобством, значение которого я не желаю ни отрицать, ни уменьшать. <...>

Я уже старался показать, что рыночная цена хлеба будет вследствие возрастания спроса под влиянием премии выше его естественной цены до тех пор, пока не будет получено требуемое добавочное количество, и что тогда она опять сравняется с естественной ценой. Но естественная цена хлеба устанавливается иначе, чем естественная цена товаров, так как при большом добавочном спросе на хлеб придется обратиться к обработке земли худшего качества и затратить для получения данного количества продукта больше труда, чем прежде. В результате естественная цена хлеба поднимется. Следовательно, при постоянной премии за вывоз хлеба создается тенденция к постоянному повышению его цены, а это, как я уже показал прежде, не преминет повысить ренту. Вот почему землевладельцы не только временно, но и постоянно заинтересованы в запрещении ввоза хлеба и в премиях за вывоз его. Что же касается фабрикантов, то они только временно заинтересованы в введении высоких ввозных пошлин и премий за вывоз товаров. <...>

Единственным последствием высоких ввозных пошлин на промышленные изделия и хлеб или премии за их вывоз является отлив капитала в такие отрасли производства, в которые он при естественном ходе вещей не направился бы. Это приводит к крайне пагубному распределению общих фондов общества, так как такой отлив вводит фабриканта в искушение продолжать дело или даже начинать его в сравнительно невыгодной отрасли производства. Пошлины и премии представляют притом же худший вид обложения, потому что они не отдадут даже чужой стране всего, что они берут у собственной: баланс причиняемых ими потерь определяется наименее выгодным распределением всего капитала. <...>

Глава XXVII

О ДЕНЕЖНОМ ОБРАЩЕНИИ И БАНКАХ

<...> Денежное обращение находится в самом совершенном состоянии, когда оно состоит целиком из бумажных денег, но бумажных денег, стоимость которых равняется стоимости представляемого ими золота. Употребление бумажных денег вместо золота заменяет самое дорогое орудие обращения наиболее дешевым и дает возможность стране без потери для отдельных лиц обменять все золото, которое употреблялось для целей обращения, на сырые материалы, инструменты и продовольствие. Пользуясь же последними, можно увеличить и богатство страны, и комфорт ее населения.

С точки зрения всей нации, если только бумажное обращение хорошо урегулировано, совершенно безразлично, кто будет заниматься выпуском бумажных денег — правительство или Английский банк. Богатство страны увеличится одинаково в обоих случаях. Иначе представляется дело с точки зрения частных лиц. Для жителей страны, где рыночная норма процента равняется 7 и где государству нужны для какого-нибудь расхода 70 тыс. ф. ст. в год, весьма важно, будут ли они обложены специальным налогом для уплаты этих 70 тыс. ф. ст. в год или они могут уплатить их другим способом, помимо налога. Предположим, что для снаряжения какой-нибудь экспедиции требуется 1 млн денег. Если бы государство выпустило на 1 млн бумажных денег и таким образом извлекло бы из обращения 1 млн в монете, то экспедиция была бы снаряжена без всякого обременения для народа. Но если бы этот миллион был выпущен в обращение бумажными деньгами Английским банком, который ссудил бы его правительству из 7 %, обесценив тем самым миллион в монете, то страна была бы обременена постоянным налогом в 70 тыс. ф. ст. в год; народ вносил бы налог, банк получал бы его, и общество в целом было бы так же богато, как и прежде. Экспедиция была бы действительно снаряжена благодаря улучшению нашей денежной системы, которое сделало возможным производительное употребление капитала стоимостью в 1 млн, затраченного на товар, вместо того чтобы оставаться непроизводительным в форме монеты. Но все выгоды достались бы учреждению, выпустившему бумажные деньги в обращение. А так как государство является представителем народа, то если бы оно, а не Английский банк, выпустило этот миллион, народ мог бы сбегать всю сумму платимого им налога.

Я уже указал, что, будь у нас полная гарантия от злоупотреблений выпуском бумажных денег, с точки зрения национального богатства было бы безразлично, кто будет проводить эти выпуски. Теперь же я показал, что население прямо заинтересовано в том, чтобы эти выпуски производились государством, а не компанией купцов или банкиров. Однако опасность таких злоупотреблений гораздо больше, когда право выпуска принадлежит правительству, а не банковской компании. Так, некоторые думают, что компания находилась бы больше под контролем законов. Если бы ей даже было выгодно увеличивать выпуски банкнот в самых неограниченных размерах, она встретила бы препятствие и границу в праве частных лиц требовать в обмен на банкноты монеты или слитки. Указывают также, что если бы правительство пользовалось привилегией выпуска бумажных денег, оно не считалось бы с таким препятствием; что оно скорее склонно принимать во внимание интересы настоящего, чем интересы будущего, и поэтому, ссылаясь на текущие нужды, оно могло бы отменить всякие ограничения, которыми контролировалось бы количество выпускаемых им денег. <...>

Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо; пер. с англ. ; предисл. П.Н. Ключкина. — М. : Эксмо, 2007. — 960 с. — (Антология экономической мысли). — С. 79—314.

Томас Роберт МАЛЬТУС

1766—1834

Якби Мальтус, а не Рікардо, був родоначальником політичної економії в XIX столітті, то наш світ сьогодні був би значно мудрішим і значно багатшим.

Джон Мейнард Кейнс

Томас Роберт Мальтус — відомий англійський економіст, належить до англійської класичної школи політичної економії XIX ст. Народився 13 лютого 1766 р. у маєтку Рукері, Доркінг (англійське графство Суррей), поблизу міста Гілдфорд, у сім'ї багатого англійського дворянина. Батько вченого, Деніел Мальтус, був послідовником Давида Юма і Жан-Жака Руссо, з якими він був особисто знайомий. Томас був сьомою дитиною і молодшим, другим сином, і за звичаєм його чекала духовна кар'єра, оскільки він не міг претенду-

вати на спадок. Початкову освіту Томас здобув удома, під наглядом батька. В 1782—1784 рр. навчався під опікою Джілберта Вейкфілда в Дисентерській духовній академії, у Воррингтоні, а згодом у домі Вейкфілда, в Бремкоті, графство Ноттінгемшир.

У 1784 р. Томас вступив до коледжу Ісуса Оксфордського університету, де успішно вивчав математику, риторику, латину та грецьку мову, і став дев'ятим у списку випускників, які особливо відзначилися на іспиті з математики. Здібний до науки, англійський дослідник

багато читав і проводив свій вільний час у дискусіях на філософські, економічні та політичні теми зі своїм батьком, який був високоосвіченою людиною і, на відміну від сина, з оптимізмом дивився на майбутнє людства. По закінченні коледжу деякий час був членом його ради і ад'юнкт-професором.

У 1789 р. він був посвячений у духовний сан диякона англійської церкви, що на той час не вимагало навіть формальної віри в Бога, і призначений вікарієм в Оквуд, неподалік від батьківського дому в Сурреї. В 1793 р. Мальтуса було призначено членом Наукового товариства в коледжі Ісуса.

У 1796 р. Томас Мальтус став священиком (пастором) у містечку Олбері (Суррей), що на той час означало всього лише державну посаду зі скромною зарплатою і не дуже обтяжливими обов'язками, де на практиці намагався використати ідеї Вільяма Годвіна. Священик Годвін повніше і наївніше за інших сформулював оптимістичні погляди про щасливе майбутнє людства.

Після кількох неврожайних років, у 1796 р. Мальтус написав невеликий твір "Криза. Погляд одного з прихильників конституційного устрою на нинішнє цікаве становище Великої Британії", в якому обстоював ідеї соціальної справедливості та допомоги злиднім. Але твір так і не було опубліковано. Надалі його думка розвивалася зовсім в іншому напрямі.

Численні дискусії з батьком стосовно досконалості суспільства утвердили Мальтуса у необхідності викласти свої ідеї письмово, в результаті чого в 1798 р. з'явилася широковідома стаття "Аналіз популяцій".

У 1798 р. Томас Мальтус анонімно публікує перше "Дослідження закону

народонаселення і його вплив на майбутнє поліпшення суспільства з примітками на роздуми містера Годвіна, мсьє Кондорсе та інших авторів" (*An Essay on the Principle of Population as it affects the Future Improvement of Society, with remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other Writers*) — памфлет проти ідей Годвіна і проти законодавства 1795 р. про бідних (закон Спінемленда), який одразу ж зробив його автора знаменитим.

У 1800 р. Мальтус публікує "Розвідку про причини високих цін на харчові продукти". В 1803 р. Мальтуса було призначено парохом у Вейлзбі, графство Лінкольншир. Ця посада давала йому засоби до проживання впродовж всього життя. Мальтус навіть наймав вікарія, що правив за нього службу та обслуговував духовні потреби парафіян.

У 1804 р. у віці 39 років Мальтус одружився з Геріет Екерсол і в нього народилася перша дитина. Після одруження, у 1805 р., Томаса Мальтуса було призначено першим професором загальної історії, політики та фінансів у заново створеному коледжі Ост-Індії, в Гейлібері (графство Хартфордшир), навчальному закладі, де готували чиновників для майбутньої служби в Індії, де він працював до кінця життя, відхиливши запрошення стати вікарієм Еффінгема в Сурреї.

Це була одна з перших кафедр політичної економії в Англії, і Мальтус став першим академічним економістом країни. Він написав багато видатних праць і, незважаючи на неприйняття багатьма його концепцій про долі популяцій, Мальтус був одностайно визнаний видатним мислителем свого часу, про що свідчить обрання його членом багатьох товариств і академій.

У 1807 р. публікує “Лист до Семюела Вітбрета”, в якому критикує пропозиції Вітбрета стосовно Закону про бідних. З 1811 р. починає листування і дружбу з Давідом Рікардо. Потрібно зазначити, що хоча Рікардо і Мальтус майже завжди розходилися в думках, погляди Мальтуса стосовно народонаселення його друг повністю поділяв. Про ставлення до Давіда Рікардо свідчать слова Мальтуса, що хіба що членів своєї сім’ї він любив більше, ніж його.

Будучи професором політекономії в Гейлібері, Мальтус задумується над тогочасними економічними проблемами і, зокрема, розробляє тему ціни на засоби до існування. В 1814 р. Мальтус публікує “Спостереження над наслідками дії Хлібних законів”, у яких виявив неупереджений підхід до переваг вільної торгівлі та протекціонізму. В 1815 р. публікує “Розвідку про природу та поступ ренти, а також принципи, що її регулюють” (*An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is Regulated*) і “Обґрунтування окремого погляду на політику обмеження імпорту чужоземного хліба” (*Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn*), причому в останній праці Мальтус висловив “обережну, але рішучу думку” на користь імпортних обмежень.

Після 1815 р., під впливом Рікардо, Мальтус створює свою економічну теорію, викладену в таких працях: “Засади політичної економії, розглянуті під кутом їхнього практичного застосування” (*Principles of Political Economy Considered with a View to Their Practical Application*) (1820), “Міра вартості, встановлена й проілюстрована” (1823), “Визначення в політичній економії” (1827).

У 1823 р. також видає статтю про народонаселення для Британської енциклопедії, згодом перевидану як “Загальний погляд на закон народонаселення” (1830).

“Засади політичної економії...” — праця хоча і менш відома, ніж “Есе про принципи народонаселення”, але не менш значуща. У ній Мальтус частково виклав висновки, до яких дійшов у результаті викладання політичної економії в Гейлібері, а частково відповів на “Засади...” Давіда Рікардо. У “Засадах політичної економії...” викладено всю сукупність економічних поглядів Мальтуса і вони є додатковою книгою до “Есе...”, яке присвячене аналізу жорсткої залежності, що існує між зростанням кількості населення і його постачанням продуктами харчування. “Засади...” є логічним продовженням, оскільки, як говорить Мальтус, їх мета — “визначити головні причини, що впливають на це постачання”. У “Засадах...” Мальтус розвинув теорію відтворення, дуже відмінну як від теорії А. Сміта, так і від теорії Д. Рікардо.

У 1826 р. Мальтус публікує шосте й останнє видання “Дослідження закону народонаселення”.

Говорячи про основні положення наведених у хрестоматії фрагментів “Дослідження...”, необхідно зазначити, що, на думку Мальтуса, населення зростає швидше, ніж засоби до існування, а отже, людство йде до голоду. Закони про бідних і допомога стимулюють народжуваність, тому потрібно скасувати ці закони. Ця праця виросла з дискусій із батьком відносно ідей маркіза де Кондосе і Вільяма Годвіна.

Ж. Кондорсе бачив шлях перебудови суспільного устрою в розвитку освіти та прогресі науки. В 1794 р. він написав

“Ескіз історичної картини прогресу людського розуму”. Незважаючи на те, що сам Кондорсе зіштовхнувся з якобінським терором, довго переховувався, був заарештований і покінчив життя самогубством у тюрмі, у своїй праці він проголосив швидкий прихід царства розуму, де на основі досягнень науки будуть подолані бідність, голод, хвороби і навіть смерть. Кондорсе виступав проти війн і революцій, за природні права людини, тобто був продовжувачем ідей філософів-просвітителів і фізіократів.

Вільям Годвін, також будучи прибічником ідей Просвітництва, розвивав теорію справедливого суспільства в двотомній праці “Дослідження про політичну справедливість” (1793), виступав за розвиток общин, ліквідацію провідної ролі держави, перебудову суспільства на основі розуму і природного закону. Книга не залишала каменя на камені від сучасного, але пропонувала майбутнє, в якому не буде ні війн, ні злочинів, ні здійснення правосуддя, та й самої держави. Окрім цього, там не знайдеться місця хворобам, стражданням, образам. Автора цієї книги можна було звинуватити в підриві суспільних підвалин, адже в утопічних мріях Годвіна анархічний комунізм найрадикальнішого спрямування обумовлював абсолютну рівність: скасуванню підлягав навіть шлюбний контракт. Але ціна на книгу була такою високою (три гінеї за примірник), що Таємна рада вирішила не переслідувати автора. Ідеї містера Годвіна стали модною темою в аристократичних домах королівства. Одним із таких домів, у якому захоплювалися подібними бесідами, був Олбері-хаус, неподалік від Гілдфорда, де й прожи-

вав Даніель Мальтус, батько Томаса Мальтуса.

Зрозуміло, що земний рай Годвіна не оминув уваги Даніеля і Томаса Мальтуса. Якщо добродушний дивак Мальтус-старший украй співчутливо ставився до утопії, побудованій на пануванні розуму, то на противагу поглядам батька Томас Мальтус був налаштований скептичніше, мало того, в певний момент він побачив нездоланний бар’єр, що відокремлював тогочасне людське суспільство від прекрасної видуманої землі вічного миру і благоденства. Бажаючи переконати батька, він детально виклав усі свої заперечення. Даніель Мальтус був настільки вражений ідеями сина, що запропонував надрукувати ці думки і представити їх на суд громадськості. Так з’явився на світ у 1798 р. анонімний трактат із п’ятдесяти тисяч слів, який одним ударом зруйнував усі прекрасні мрії про вселенську гармонію. Декілька сторінок — і земля задрижала під ногами самовпевнених мислителів того часу: замість прогресу людей очікували тільки, смуток, убогість і жах.

У листуванні з Д. Рікардо Мальтус згадував, що ідея власного дослідження у вигляді відповіді В. Годвіну і Ж. Кондорсе склалась у нього під впливом суперечок із батьком, який був їх прихильником. Томас Мальтус вирішив проаналізувати реальні можливості досягнення загального добробуту, побудови світу без війн, хвороб та голоду. На його думку, такі проекти повинні наштовхнутися на пристрасті людей із їх нераціональними стимулами і рішеннями.

Справа в тому, що нарис містив таку думку: населення зростає настільки

швидко, що рано чи пізно прогодувати його буде неможливо. Суспільство не тільки не буде виходити на все нові рівні розвитку, а й опиниться в пастці: людське прагнення до продовження роду поставить нас на межу зникнення. Жодних утопій — люди приречені на марні спроби нагодувати прожерливі роти, яких буде все більше і більше, за допомогою постійно порожнього буфету матінки природи, а він, скільки не шукай, не дасть і зайвої крихти.

Не дивно, що після ознайомлення з працею Мальтуса Т. Карлейль назвав економіку “похмурою наукою”, а Годвін пожалівся, що через Мальтуса сотні переконаних прибічників прогресу стали якими реакціонерами.

Завданий Мальтусом удар за один момент змусив опам'ятатися епоху, що думала тільки про задоволення і не бачила іншого шляху, крім поступового прогресу і покращання.

Мальтус не очікував такої бурхливої і скандальної реакції на свій памфлет. Нападки були такими численними, що друге видання, в 1803 р., Мальтус був змушений розширити, доповнивши коментарями і пом'якшити ряд найрізкіших висловлювань. Але своїх головних ідей Мальтус ніколи не змінював, умів їх послідовно і твердо обстоювати, незважаючи на стриманий і холодний стиль письма.

“Дослідження...” старанно перероблялось і було завершено тільки в 1803 р., коли й вийшло друком друге видання, чому дуже сприяла подорож із друзями до Норвегії, Швеції, Німеччини, де Мальтус збирав також додатковий матеріал із проблем народонаселення.

Найбільшу відомість з усієї сукупності поглядів Томаса Мальтуса отри-

мала саме теорія народонаселення, викладена спочатку в його “Дослідженні...”. У цій теорії Т. Мальтус опирається на попередні дослідження Дж. Ботеро (1586), В. Петті, Б. Франкліна (1751) і Дж. Тауседа (1786), подібні стимули регулювання народонаселення розглядав і Р. Кантільйон, а також В. Мірабо (1756, 1758). Й. Шумпетер вважав, що Т. Мальтус не вніс нічого принципово нового в аргументацію стимулів і факторів зростання народонаселення. Але саме з роботи Мальтуса починається широка полеміка навколо причин надлишкового населення. Мальтус зібрав, скомпонував і логічно осмислив усі концепції народонаселення, які висувалися до нього і розвивалися в межах різних теорій відтворення і економічної політики.

Вихідною в теоретичній побудові Мальтуса була думка про існування *закону народонаселення*, як великого і тісно пов'язаного з людською природою закону, який діяв незмінно з часів походження суспільства. Закон цей полягає у постійному прагненні, притаманному всім живим істотам, плодитися швидше, ніж це допускає кількість харчів, що є в їх розпорядженні.

Розвиваючи цю тезу, вчений звернув увагу на проблему обмеженості природних ресурсів та неминуче зменшення віддачі від додаткових вкладень праці та капіталу внаслідок залучення в обіг земель гіршої якості. Це зниження, на думку вченого, не в змозі компенсувати технічний прогрес та зміни в технології, які здійснюються у сільському господарстві занадто повільно. Виявлена Т. Мальтусом тенденція отримала назву *закону “спадної родючості ґрунтів”*, який став прообразом фундаментального *економічного закону спадної граничної продуктивності*.

Головне, до чого вчений мав намір привернути увагу, полягало в тому, що, якщо зростання населення не затримується якими-небудь перешкодами, це населення подвоюється кожні 25 років і, отже, зростає у кожний наступний двадцятип'ятирічний період у геометричній прогресії. Водночас засоби існування за найбільш сприятливих умов застосування людської праці ніколи не можуть зростати швидше, ніж у арифметичній прогресії.

Цю об'єктивну тенденцію вчений продемонстрував на умовному прикладі. “Припустимо, що загальна цифра населення сьогодні дорівнює приблизно тисячі мільйонів, — писав Мальтус, — ми маємо всі підстави оцінити зростання чисельності людського роду через кожні 25 років відносними числами 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, а збільшення кількості засобів до існування відповідно як 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Отже, за два століття населення зростає в 256 разів, а кількість засобів до існування — в 9. За три століття це відношення вже становитиме 4096 до 13, а за тисячу років різниця майже не піддаватиметься обчисленню”¹.

Розвиваючи далі свої економічні міркування, вчений стверджував, що в усіх людських суспільствах існують природні перешкоди до розмноження населення, які висувають Бог і Природа і які здатні утримати його кількість на рівні існуючих засобів існування. Ці перешкоди Мальтус поділив на дві групи: 1) запобіжні, або добровільні; 2) природні, або руйнівні.

Запобіжні (добровільні) перешкоди, які залежать від раціональності самих

людей, попереджують розмноження населення і ґрунтуються на здатності передбачати й оцінювати віддалені наслідки — моральне стримування, відмова від шлюбу, вдівство, пізні бездітні шлюби, добровільна відмова від народжування дітей тощо. Мальтус пише: “Запобіжний захід є свідомим, а отже, він властивий тільки людині і спричинений тією вищістю розуму, яка відрізняє її від усього живого й наділяє її здатністю передбачати далекі наслідки. Перешкоди необмеженому зростанню кількості рослин та не наділених розумом тварин мають переважно позитивний характер...”².

Природні (руйнівні) — це перешкоди, які скорочують населення в міру його надмірного зростання, — голод, хвороби та дитяча смертність. Людина додала сюди тільки війну та тяжку надмірну працю. Сюди можна також додати шкідливі для здоров'я заняття, крайню злиденність, погане харчування дітей, шкідливі умови великих міст, різного роду надмірності, епідемії тощо. Таким чином, Мальтус не виправдовує війну і злидні, він тільки відносить наявність останньої до неморального утримування, браку раціональності і невміння передбачити наслідки своїх дій.

Томас Мальтус трактував бідність як природне явище, зумовлене дією закону народонаселення. Зазначаючи, що “народ повинен звинувачувати головним чином самого себе у власних стражданнях”, учений підкреслював, що бідність є наслідком “легковажності і неосвіченості”. У перших виданнях “Зако-

¹ *Малтус Т.Р.* Дослідження закону народонаселення / Т.Р. Малтус ; пер. з англ. В. Шовкун. — К. : Основи, 1998. — С. 61.

² *Малтус Т.Р.* Дослідження закону народонаселення / Т.Р. Малтус ; пер. з англ. В. Шовкун. — К. : Основи, 1998. — С. 63.

ну народонаселення” Т. Мальтус категорично стверджував, що людина, яка прийшла в уже зайнятий світ, якщо батьки не здатні прогодувати її або якщо суспільство не спроможне використати її працю, не має права вимагати будь-якої їжі, вона зайва на землі. На великому життєвому банкеті для неї немає місця. Природа наказує їй віддалитись і не зволікає з виконанням свого вироку.

Наголошуючи на тому, що жодні соціально-економічні перетворення не в змозі відмінити дію природного закону народонаселення, вчений засуджував спроби подолати бідність за допомогою приватної доброчинності або державного втручання у процес розподілу доходів. Жодні пожертвування з боку багатих, особливо грошові, — писав учений, — не в змозі ліквідувати серед нижчих класів злидні або попередити їх повернення на тривалий час. Водночас Мальтус був переконаний, що головна і постійна причина бідності мало або зовсім не залежить від способу правління або від нерівномірного розподілу майна.

У зв'язку з цим Т. Мальтус, як і Д. Рікардо, виступав проти “Законів про бідних”, зазначаючи, що останні, по-перше, заохочують розмноження населення, не збільшуючи при цьому кількість продуктів споживання; по-друге, кількість продовольства, яка споживається у парафіяльних робітничих будинках злидарями, яких не можна вважати корисними членами суспільства, настільки ж зменшує частку робітників, тобто людей, більш корисних для країни. Зважаючи на те, що ігнорування дії об'єктивного закону народонаселення і втручання держави у розподільчі процеси зруйнує основи

природного саморегулювання, призвівши до катастрофічних наслідків, Т. Мальтус стверджував, що суспільний добробут має впливати з добробуту окремих осіб і для досягнення його кожен повинен турбуватися насамперед про самого себе.

Будучи логічним і послідовним, Томас Мальтус виступав проти доброчинності і суспільної допомоги бідним. Він вважав, що такі дії не сприяють розвитку відповідальності, просвітництва, працелюбства. Допмагаючи бідним грішми, продуктами харчування, беручи на виховання їх дітей, суспільство, на думку Мальтуса, знижує дієвість попереджувальних засобів, тобто призводить до тяжких наслідків для самого себе. Єдиним важливим засобом для поліпшення бідних Мальтус вважав просвітництво, професійне навчання і виховання в дусі морального стримування.

Мальтус вбачав роль держави у здійсненні різного роду превентивних заходів з метою встановлення такого співвідношення між населенням і засобами його існування, “яке б не викликало боротьби між ними”.

Наголошуючи на тому, що для збереження природної рівноваги “необхідно, щоб розмноження населення постійно стримувалося”, Т. Мальтус виступав за обмеження народжуваності шляхом неухильного дотримання моральних принципів, добровільного самообмеження, утримання від ранніх шлюбів тощо. Водночас учений обстоював необхідність нарощування виробництва, зростання доходів та збільшення на цій основі частки середнього класу. Не надмірна розкіш невеликої кількості людей, — писав учений, — але поміrne багатство всіх класів суспільства

становить добробут і процвітання народу. Водночас він розумів, що вищі та нижчі верстви неминучі та корисні. Якщо відібрати у людини надію на підвищення і побоювання зниження, то й не було б тієї старанності, яка спонукає кожную людину до поліпшення свого становища, виступаючи головним рушієм суспільного добробуту.

Ідеї Мальтуса справили потужний позитивний вплив на розвиток біології, по-перше, через їх вплив на Дарвіна, а по-друге, через розвиток на їх основі математичних моделей популяційної біології, починаючи з логістичної моделі Ферхюльста.

Погляди Мальтуса справили також великий вплив як на його сучасників, так і на наступні покоління економістів. Багато положень Мальтуса поділяли Д. Рікардо, Дж.С. Мілль, К. Віксель. Але вони не робили таких суворих висновків стосовно допомоги бідним. Дж.С. Мілль і К. Віксель були прибічниками просвітництва населення стосовно заходів з попередження народжуваності, виступали за реформу освіти, охорону здоров'я, пропонували заходи реформування розподілу тощо. Разом з тим вони включали закони Мальтуса в теорію ренти, відтворення, зарплати.

Отже, *теорія народонаселення* Мальтуса, яка сприяла виникненню та поширенню нового напрямку в соціально-економічних дослідженнях — *мальтузіанства* (згодом — неомальтузіанства), прихильники якого вбачають причини бідності у перенаселенні, поряд з іншими його ідеями і поглядами справила помітний вплив на економічну науку.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. стало зрозуміло, що закономірності зростання народонаселення є

більше соціальними, ніж біологічними. Так, у Європі, Північній Америці почалося різке скорочення темпів зростання населення. Проблеми надлишкового населення, як стало зрозуміло, коріняться у дефіциті капіталу, в браку інвестицій, а не в народжуваності. Водночас у середині XX ст. про теорію Мальтуса знову згадали вже стосовно країн, що перебували на етапі трансформації традиційного суспільства з багатовіковою орієнтацією на багатодітну сім'ю. Скорочення смертності, покращання умов життя створили проблеми перенаселення для країн Азії та Африки. За цих умов почало розвиватися “неомальтузіанство”, а додатковим поштовхом до його розвитку була екологічна криза середини XX ст.

Принагідно зазначимо, що на сьогодні у більшості країн, які розвиваються, високі темпи зростання населення породжують великі економічні проблеми, зумовлюючи спроби обмеження народжуваності як важливий напрям державної політики зайнятості.

Подальший розвиток економічної думки був пов'язаний з критикою теорії народонаселення Мальтуса, оскільки, на думку більшості дослідників, учений:

— наводив некоректні, з наукового погляду, докази, використовуючи розрахунки, що базувалися на статистичних даних, які не враховували, що зростання населення у Північній Америці у XVI—XVIII ст. відбувалося не стільки за рахунок природних чинників, скільки за рахунок міграції європейців;

— ігнорував той факт, що фізіологічна плодючість людей як біологічних істот зовсім не визначає реальних темпів зростання населення, оскільки тен-

денція до збільшення народжуваності у відповідь на поліпшення умов життя не є абсолютною і на певній стадії розвитку суспільства поступається прямо протилежній, пов'язаній зі скороченням народжуваності у розвинутих країнах світу.

Стосовно людського суспільства думка Мальтуса про те, що скорочення чисельності населення веде до збільшення середнього доходу на душу населення, вплинула на формування в 1920-х роках теорії оптимальної чисельності населення, за якої дохід на одну особу максимальний. Але в сучасних умовах теорія не зовсім придатна у вирішенні реальних соціально-економічних проблем, хоча її можна використовувати в аналітиці, оскільки вона дає можливість знати про недо- і пере-населення.

Впродовж усього життя Мальтус жив дуже скромно, щоб не сказати навіть бідно, але послідовно й принципово відмовлявся як від високих державних посад, які йому пропонував уряд, так і від церковної кар'єри, вважаючи головною справою свого життя наукову діяльність. У 1819 р. Мальтуса було обрано членом Лондонського королівського товариства, в 1826 р. — інозем-

ним почесним членом Петербургської академії наук, а в 1833 р. членом Французької академії наук, етики і політики, честь, яка випадала небагатьом ученим. У 1831 р. Томас Мальтус став засновником Клубу політичної економії, і в 1834 р. — одним із засновників Лондонського (в подальшому Королівського) статистичного товариства. Мальтус також був обраний членом Королівського товариства літератури, Британської асоціації, Королівської академії в Берліні.

Мальтус, будучи відомим економістом, не приховував своїх політичних поглядів на користь ліберальної партії і землевласників. Відомість Т. Мальтуса перевершують його ж власні теоретичні положення (про зростання кількості населення і допомоги бідним), а також успіх Рікардо. Залишалось лише чекати Джона Мейнарда Кейнса, щоб реабілітувати думки Мальтуса про роль попиту.

Помер Томас Мальтус 23 грудня 1834 р. і похований в абатстві міста Бет, графство Сомерсет. На могилі Томаса Мальтуса, на надгробному камені написано: "Його твори будуть вічним пам'ятником глибині і правильності його розуміння".

Т.Р. Мальтус. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНУ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ, або ПОГЛЯД НА ТЕ, ЯК ВІН ВПЛИВАВ І ЯК ВПЛИВАЄ НИНІ НА ЛЮДСЬКЕ ЩАСТЯ З ОГЛЯДОМ НАШИХ ПЕРСПЕКТИВ НА МАЙБУТНЄ УСУНЕННЯ АБО ПОМ'ЯКШЕННЯ СПРИЧИНЮВАНОВОГО НИМ ЗЛА

ЗМІСТ

Передне слово (1803 р.).

Передмова до п'ятого видання (1817 р.).

Книга перша. ПРО ПЕРЕШКОДИ ЗРОСТАННЮ ЛЮДНОСТІ В МЕНШІ ЦИВІЛІЗОВАНИХ ЧАСТИНАХ СВІТУ І В ДАВНІ ЧАСИ.

Розділ перший. Формулювання теми. Пропорції зростання кількості людей і кількості вироблених продуктів харчування

Розділ другий. Про головні перешкоди зростанню людності та про те, як вони діють

Розділ третій. Про перешкоди зростанню людності на найнижчій стадії людського суспільства.

Розділ четвертий. Про перешкоди зростанню людності серед американських індіанців.

Розділ п'ятий. Про перешкоди зростанню людності на островах південних морів.

Розділ шостий. Про перешкоди зростанню людності серед стародавніх жителів Північної Європи.

Розділ сьомий. Про перешкоди зростанню людності серед сучасних пастуших народів.

Розділ восьмий. Про перешкоди зростанню людності в різних частинах Африки.

Розділ дев'ятий. Про перешкоди зростанню людності в Сибіру, Північному й Південному.

Розділ десятий. Про перешкоди зростанню людності в турецьких володіннях і у Персії.

Розділ одинадцятий. Про перешкоди зростанню людності в Індостані та Тибеті.

Розділ дванадцятий. Про перешкоди зростанню людності в Китаї та Японії.

Розділ тринадцятий. Про перешкоди зростанню людності серед греків.

Розділ чотирнадцятий. Про перешкоди зростанню людності серед римлян.

Книга друга. ПРО ПЕРЕШКОДИ ЗРОСТАННЮ ЛЮДНОСТІ В РІЗНИХ ДЕРЖАВАХ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ.

Розділ перший. Про перешкоди зростанню людності в Норвегії.

Розділ другий. Про перешкоди зростанню людності у Швеції.

Розділ третій. Про перешкоди зростанню людності в Росії.

Розділ четвертий (а). Про плодючість шлюбу (1803 р.).

Розділ п'ятий. Про перешкоди зростанню людності в Середній Європі.

Розділ шостий (а). Вплив епідемій на рівень смертності (1803 р.).

Розділ сьомий. Про перешкоди зростанню людності у Швейцарії.

Розділ восьмий. Про перешкоди зростанню людності у Франції.

Розділ дев'ятий. Про перешкоди зростанню людності у Франції (продовження — додано 1817 р.).

Розділ десятий. Про перешкоди зростанню людності в Англії.

Розділ одинадцятий. Про перешкоди зростанню людності в Англії (продовження — додано 1817 р.).

Розділ дванадцятий. Про перешкоди зростанню людності в Шотландії та в Ірландії.

Розділ тринадцятий. Загальні висновки з попереднього погляду на суспільство.

Книга третя. ПРО РІЗНІ СИСТЕМИ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ, ЯКІ ПРОПОНУВАЛИСЯ АБО БУЛИ ПОШИРЕНІ В СУСПІЛЬСТВІ, І ЯК ВОНИ ВПЛИВАЮТЬ НА ЗЛО, СПРИЧИНЮВАНЕ ЗАКОНОМ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Розділ перший. Про системи рівності. Волес. Кондорсе.

Розділ другий. Про системи рівності. Годвін.

Розділ третій (А). Зауваження до відповіді пана Годвіна.

Розділ третій (Б). Про системи рівності (продовження).

Розділ четвертий. Про еміграцію.

Розділ п'ятий. Про англійський Закон про бідних.

Розділ шостий. Продовження теми Закону про бідних.

Розділ сьомий. Закон про бідних (продовження).

Розділ восьмий. Про аграрну систему.

Розділ дев'ятий. Про комерційну систему.

Розділ десятий. Про аграрну та комерційну системи в їхньому поєднанні.

Розділ одинадцятий. Про Хлібні закони. Заохочення експорту.

Розділ дванадцятий. Про Хлібні закони. Обмеження на Імпорт.

Розділ тринадцятий. Про зростання багатства і як воно впливає на становище бідних.

Розділ чотирнадцятий. Про головні джерела найпоширеніших помилок стосовно теми народонаселення.

Книга четверта. ПРО НАШІ МАЙБУТНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЩОДО УСУНЕННЯ АБО ПОМ'ЯКШЕННЯ ЗЛА, СПРИЧИНЮВАНОГО ЗАКОНОМ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Розділ перший. Про моральну здержливість і роздуми про те, чому ми повинні плекати цю чесноту.

Розділ другий. Про те, як впливатиме на суспільство загальне дотримання цієї чесноти.

Розділ третій. Про єдиний ефективний засіб поліпшення становища бідних.

Розділ четвертий. Огляд заперечень, висунутих проти цього способу.

Розділ п'ятий. Про наслідки застосування протилежного методу.

Розділ шостий. Як може вплинути знання основної причини бідності на громадянську свободу.

Розділ сьомий. Продовження попередньої теми.

Розділ восьмий. План поступового скасування Закону про Бідних.

Розділ дев'ятий. Як можна виправити широко розповсюджені хибні погляди на проблему народонаселення.

Розділ десятий. Куди спрямовувати нашу добродійність.

Розділ одинадцятий. Про всілякі помилкові пропозиції різного роду, мета яких — поліпшити становище бідних.

Розділ дванадцятий. Продовження попередньої теми.

Розділ тринадцятий. Про необхідність мати загальні принципи в цьому питанні.

Розділ чотирнадцятий. Про наші раціональні сподівання щодо майбутнього поліпшення суспільства.

КНИГА ПЕРША ПРО ПЕРЕШКОДИ ЗРОСТАННЮ ЛЮДНОСТІ В МЕНШ ЦИВІЛІЗОВАНИХ ЧАСТИНАХ СВІТУ І В ДАВНІ ЧАСИ

Розділ перший

ФОРМУЛЮВАННЯ ТЕМИ. ПРОПОРЦІЇ ЗРОСТАННЯ КІЛЬКОСТІ ЛЮДЕЙ І КІЛЬКОСТІ ВИРОБЛЕНИХ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

У будь-якому дослідженні, де йдеться про майбутнє поліпшення суспільства, тему найчастіше висвітлюють у такому порядку:

- 1) розглядають причини, які раніше стояли на перешкоді поступові людства до щастя;
- 2) вивчають можливість повного або часткового усунення цих причин у майбутньому.

Повністю висвітлити це питання і перелічити причини, які досі впливали на процес удосконалення суспільства, — понад силу одній людині. Головна мета цього дослідження — розглянути дію певної істотної причини, тісно пов'язаної із самою людською природою; причини, яка постійно й дуже активно діяла від самого початку виникнення суспільства, але яку автори, що писали на цю тему, майже не брали до уваги. Хоча факти, які свідчать про існування згадуваної причини, неодноразово констатувалися й визнавалися, але їхні природні й неминучі наслідки майже цілком нехтувалися; а тим часом до цих наслідків можна віднести чималу частку тих пороків та злигоднів і тієї нерівності в розподілі дарів природи, що їх так енергійно і невтомно намагалися виправити освічені філантропи всіх часів.

Згаданою вище причиною є постійна тенденція, притаманна всім формам земного життя, розмножуватися понад ту кількість, яку може прогодувати природа.

Доктор Франклін зазначав, що для плодючості, властивої як рослинам, так і тваринам, не існує іншої межі, крім тієї, яку ставить їм надмірна тіснота та брак засобів до життя. Якби поверхня нашої планети, каже він, була вільна від інших рослин, вона поступово засіялася б і вкрилася одним видом, скажімо, кропом; і якби на ній не було інших жителів, то всього за кілька сторіч вона заповнилася б одним народом — наприклад англійцями.

Це справді незаперечна істина. Як у тваринному, так і в рослинному світі, природа широко й щедро розкидала насіння життя, але була досить скупкою в наданні йому необхідного для існування простору та харчів. Зародки життя, наявні на малому клаптику землі, маючи вдосталь їжі та вдосталь простору, в якому вони могли б розмножуватися, за кілька тисяч років заповнили б мільйони світів. Тільки необхідність, цей владний і всепроникний закон природи, утримує їх у приписаних межах. І рослинне, і тваринне плем'я підлягають цьому великому обмежувальному закону; отже, й людське плем'я, попри всі зусилля свого інтелекту, не може не підкорятися йому.

У світі рослин та у світі тварин проблема виглядає просто. І перші, й другі підкоряються могутньому інстинктові поширення виду; і цей інстинкт не уривається жодними розумуваннями чи сумнівами щодо того, слід їм чи не слід піклуватися про своє потомство. Тобто всюди, де є свобода, діє інстинкт до зростання; а його надмірні вияви пригнічуються згодом через брак місця та харчів, що характерно як для тварин, так і для рослин; а у випадку тварин діє ще й той фактор, що вони стають здобиччю одне одного.

Впливи таких перешкод на людину діють у набагато складніший спосіб. Хоча й вона підкоряється не менш могутньому інстинкту поширення свого виду, але розум стримує цей інстинкт, запитуючи її, чи має вона право народжувати на світ істоти, яких вона нездатна забезпечити засобами до життя. Якщо людина зважає на цю очевидну пересторогу, обмеження часто веде до пороку. Якщо ж вона її нехтує, то людський рід наражається на постійну небезпеку випередити у своєму розмноженні зростання виробництва засобів існування. Та оскільки завжди діє неухильний закон природи, згідно з яким для людського життя необхідні харчі, населення в реальній дійсності ніколи не зможе перевищити кількості, спроможної бодай убого прогодуватися наявними харчовими продуктами; отже, має постійно діяти перешкода зростанню людності, спричинена труднощами добування їжі. Ці труднощі не можуть не виявлятися в реальних процесах, існуючи в rozmaїтих формах бідності або страху перед бідністю й зачіпаючи велику частину людства.

Той факт, що популяція має постійну тенденцію зростати понад ту кількість, яка спроможна прогодуватися наявними харчовими продуктами, і що це утримує її на відповідному рівні, стане достатньо очевидним із розгляду різних станів суспільства, в яких існувала людина. Та перш ніж ми перейдемо до цього розгляду, ми, можливо, побачимо тему в яснішому світлі, якщо спробуємо з'ясувати, яким же буде природний приріст населення, коли дозволити йому зростати без жодних обмежень; і в якій пропорції збільшуватимуться дари земні за найсприятливіших обставин суспільного виробництва. Порівнюючи ці два темпи зростання, ми матимемо змогу оцінити силу тенденції, що штовхає населення зростати поза межі, поставлені кількістю засобів до існування, а наявність такої тенденції ми уже встановили. <...>

У північних штатах Америки, де засобів до прожитку більше, звичаї людей чистіші, а перешкод до раннього шлюбу менше, ніж у будь-якій сучасній європейській країні, населення, як виявилось, регулярно подвоювалося приблизно двадцять п'ять років. А проте в ці ж таки періоди в деяких містах число смертей було більше за число народжень; і якби не постійний наплив людей із сільської місцевості, то населення цих міст почало б зменшуватися.

У глухих селищах, де сільське господарство було єдиним видом діяльності, а порочні звичаї та нездорові нахили були незнані, населення, згідно з відомими нам даними, подвоювалося кожні п'ятнадцять років. Але й цей надзвичайно високий темп зростання, мабуть, значно нижчий від граничних можливостей популяції. Адже для освоєння цілинної землі потрібна тяжка праця, і навряд чи таку ситуацію можна вважати ідеально сприятливою для здоров'я; крім того, поселен-

ці, певно, потерпали вряди-годи від індіанських наскоків, що обходилися їм у якесь число смертей або принаймні поменшували продовольчі припаси, добуті їхньою працею.

Згідно з таблицею Ейлера, при смертності 1 на 36, якщо відношення числа народжень до числа смертей становитиме 3 до 1, то населення подвоюватиметься лише за $12\frac{4}{5}$ року. І ці пропорції не тільки теоретичні, вони справді мали місце впродовж коротких періодів не в одній країні.

Сер Вільям Петті припускає, що подвоєння людності можливе навіть протягом десяти років.

Але щоб бути цілковито певними, що ми не відступали від істини, візьмемо за основу найповільніший із цих темпів зростання; темп, який неодноразово засвідчений і неодноразово підтверджений різними дослідниками процесу розмноження.

Отже, можна з повною певністю припустити, що населення за відсутності перешкод подвоюється кожні двадцять п'ять років або зростає в геометричній прогресії.

Але не так просто вдається визначити темп, у якому може збільшуватися кількість добутих плодів земних. Проте навряд чи слід сумніватися в тому, що пропорція зростання цієї кількості має цілком іншу природу, ніж пропорція зростання людності. Теоретично тисяча мільйонів осіб може так само легко подвоїтися через двадцять п'ять років, як і тисяча. Але харчі для прогодування приросту від більшого числа, безперечно, не так легко добути. Простір, на якому можуть розселятися люди, обмежений. Якщо додавати акр до акра, аж поки буде використано всю родючу землю, річний приріст кількості харчових продуктів залежатиме тільки від поліпшення обробітку вже освоєних ділянок. Цей приріст, з огляду на природу ґрунту, з плином часу не тільки не зростатиме, а й поступово вичерпуватиметься. Але населення, якщо давати йому вдосталь харчів, зростатиме з невичерпною енергією, і приріст за один період даватиме силу для ще бурхливішого приросту в наступному — і так далі, без обмежень. <...>

Якщо населення Америки зростатиме і в майбутньому — а воно, безперечно, зростатиме, хай і не так швидко, як спочатку, — індіанців витіснять усі далі й далі в глиб країни, аж поки цю расу людей буде остаточно винищено.

Ці міркування, певною мірою, слушні для всіх земних регіонів, де ґрунт обробляється недосконало. Винищити жителів більшої частини Азії чи Африки — така думка навряд чи сьогодні прийнятна. Цивілізувати і правильно спрямувати трудові зусилля різних татарських та негритянських племен — таке завдання, звичайно, вимагатиме значного часу й обіцяє хіба що тимчасовий і непевний успіх.

Європа в жодному разі не заселена настільки густо, як могла б. І саме в Європі існують найбільші шанси того, що людський потяг до праці можна спрямувати в оптимальне річище. Агрономічна наука широко застосовується в Англії та в Шотландії; а тим часом у обох цих країнах досі існують великі ділянки необробленої землі. Спробуймо оцінити, в якому темпі могло б зростати сільськогосподарське виробництво на цьому острові за найсприятливіших обставин.

Якщо ми припустимо, що за найуспішнішої можливої політики та енергійного сприяння розвитку сільського господарства середня цифра виробництва продуктів харчування на острові може подвоїтися за перші двадцять п'ять років, то це, певно, дозволить населенню зростати навіть у швидшому темпі, аніж можна сподіватися, виходячи з раціональних міркувань.

Але марно сподіватися, що протягом наступних двадцяти п'яти років первісна цифра виробленої продукції зросте вчетверо. Це суперечило б усьому, що ми знаємо про властивості ґрунту. Поліпшення виснажених ґрунтів вимагало б чимало часу та великої праці; і для кожного, хто бодай трохи знайомий із сільським господарством, відомо, що пропорційно до збільшення площ розорюваної землі поступово й неухильно мають зменшуватися щорічні прирости раніше вироблюваної в середньому продукції.

Аби мати змогу чіткіше провести порівняння зростання населення та збільшення обсягу харчів, зробимо припущення, яке, не претендуючи на точність, набагато повніше оцінює продуктивну силу землі, аніж будь-який людський досвід, якого ми набули дотепер.

Припустимо, що річні прирости середнього обсягу отриманої попереднього року продукції не зменшуються з кожним роком, як то спостерігається в дійсності, а залишаються такими самими; і що продукція, вироблена на нашому острові, може збільшуватися через кожні двадцять п'ять років на кількість, яка дорівнює сьогоднішньому її виробництву. Найоптимістичніший спостерігач не зможе сподіватися на більший приріст, аніж цей. При такому поступі кожен акр землі на нашому острові за кілька сторіч перетвориться на квітучий сад.

Якщо подібне припущення ми висунемо стосовно всієї поверхні нашої Землі і вважатимемо за можливе, що кількість харчових продуктів, необхідних для виживання людини, які дає земля, зростатиме кожні двадцять п'ять років рівно на стільки, скільки їх виробляють нині, то це означає уявити собі значно вищий темп зростання виробництва, аніж практично здійснений за найцілеспрямованішої і найактивнішої праці всього людства. Коли ми порівняємо ці два темпи зростання, то наслідки такого порівняння будуть разючі. Скажімо, сьогодні населення нашого острова становить приблизно одинадцять мільйонів осіб; погодьмося з цією цифрою і припустимо, що сучасний рівень виробництва харчових продуктів дає можливість без проблем прогодувати таку кількість людей. За перші двадцять п'ять років населення зросте до двадцяти двох мільйонів, і виробництво їжі також подвоїться, а отже, кількість засобів до життя збільшиться адекватно зростанню людності. Через наступні двадцять п'ять років населення вже становитиме сорок чотири мільйони, а засоби до існування дорівнюватимуть тій кількості, яка зможе прогодувати лише тридцять три мільйони. Протягом наступного періоду населення досягне вісімдесяти восьми мільйонів, а засоби до життя відповідатимуть лише половині цієї цифри. І наприкінці першого століття населення налічуватиме сто сімдесят шість мільйонів, а засобів до існування вистачить для утримання тільки п'ятдесяти п'яти мільйонів; тобто сто двадцять один мільйон людських істот залишиться без жодних засобів до життя.

Якщо замість нашого острова ми візьмемо до розгляду всю Землю — у такому разі, звичайно, еміграція на цей процес не впливатиме — і припустимо, що загальна цифра населення сьогодні дорівнює приблизно тисячі мільйонів, ми маємо всі підстави оцінити зростання чисельності людського роду через кожні 25 років відносними числами 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, а збільшення кількості засобів до існування відповідно як 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Отже, за два століття населення зросте в 256 разів, а кількість засобів до існування — в 9. За три століття це відношення вже становитиме 4096 до 13, а за тисячу років різниця майже не піддаватиметься обчисленню.

Причому ми не ставили жодних обмежень продуктивній спроможності землі, припустивши, що вона може зростати вічно й перевищити будь-яку наперед задану цифру. Та оскільки населення за кожен часовий проміжок прагне зростати набагато швидше, то чисельність людського роду може утримуватися на рівні наявних засобів існування тільки завдяки постійній дії могутнього закону необхідності, що діятиме як перешкода інстинкту розмноження.

Розділ другий

ПРО ГОЛОВНІ ПЕРЕШКОДИ ЗРОСТАННЮ ЛЮДНОСТІ ТА ПРО ТЕ, ЯК ВОНИ ДІЮТЬ

[Від видання 1806 р. цей розділ починається так:]

Отже, кінцевим обмеженням зростання людності є брак харчів — неминучий наслідок різних темпів, за якими зростають населення і виробництво засобів до існування. Але ця кінцева перешкода ніколи не вступає в дію безпосередньо, крім випадків очевидного голодомору.

Безпосередні перешкоди можна виявити в усіх звичаях та хворобах, породжених нестачею засобів до життя; а також у всіх причинах, що діють незалежно від цієї нестачі, — причинах як духовної, так і фізичної природи, які мають тенденцію передчасно ослабити людський організм і довести його до загибелі.

Ці перешкоди зростанню людності, які постійно діють із більшою або меншою силою в кожному суспільстві й утримують населення в межах наявності засобів до існування, можна поділити на дві загальні категорії — запобіжні заходи і природні перешкоди.

Запобіжний захід є свідомим, а отже, він властивий тільки людині і спричинений тією вищістю розуму, яка відрізняє її від усього живого й наділяє її здатністю передбачати далекі наслідки. Перешкоди необмеженому зростанню кількості рослин та не наділених розумом тварин мають переважно позитивний характер, а якщо вони запобіжні, то ця запобіжність несвідома. Але людина також часто буває неспроможна розглянутися довкола й реально оцінити небезпеку...

Перешкоди зростанню людності, які постійно діють із більшою або меншою силою в кожному суспільстві й утримують населення в межах наявної кількості

продуктів харчування, поділяються на дві головні категорії: запобіжні заходи й природні перешкоди.

Запобіжний захід притаманний передусім людині і спричинений тією вищеступтю розуму, яка відрізняє її від усього живого і наділяє здатністю передбачати далекі наслідки. Рослини й тварини, безперечно, не переймаються подальшою долею свого потомства. Тому всі перешкоди необмеженому зростанню їхньої кількості є позитивними. Але людина також часто буває неспроможна розглянутись довкола й реально оцінити небезпеку, яка чатує на тих, хто має великі родини; вона не може добачити, що майже все вироблене вона сама ж таки споживає, та обрахувати, якою буде кожна частка, коли з невеличким додатком весь її набуток доведеться ділити на сім або й вісім осіб, а отже, її не мучать сумніви, чи вдасться їй утримувати нащадків, яких вона, можливо, приведе на світ, якщо скорятиметься поклику своїх інстинктів. Ось так, досить просто, формулюється це питання в державі, де панує рівність, якщо така держава може існувати. Але в сучасному суспільстві виникають міркування іншого, складнішого порядку. Чи не знизиться твій суспільний ранг і чи не доведеться тобі зрештою покинути суспільні верстви, до яких ти звик? Чи зможеш ти знайти собі таку роботу, яка дасть тобі реальну надію утримувати родину? Чи, щонайменше, ти не наразити себе на більші труднощі і тяжчу працю, ніж коли ти жив сам-один? Чи вдасться тобі передати дітям ті переваги вищої освіти та професійної підготовки, якими ти володієш? Чи певен ти, що коли заведеш велику родину, то твоїх, хай і найвідчайдушніших зусиль, вистачить на те, щоб урятувати своїх дітей від убогого животіння, від безпросвітних злиднів, від поступового падіння на саме дно суспільства? І чи не втратиш ти свою незалежність, коли будеш змушений скоритися прикрій необхідності й простягувати руку, випрошуючи милостиню в добрих людей?

Саме такі обачні міркування мають тенденцію утримувати і справді утримують чимало осіб у всіх цивілізованих націях від того, щоб піддатися диктату природи й рано прихилитися до якоїсь однієї жінки.

Якщо така стриманість не призводить до пороків — а це в багатьох випадках трапляється — і здебільшого в середовищі жінок середнього й вищого класу, — то вона є, безперечно, найменшим злом із тих, що спричиняються законом народонаселення. Зважаючи на те, що це заборона на цілком природний і в усіх інших відношеннях невинний нахил, вона може на короткий час пригнічувати людину; але це смуток легкий, і його годі порівнювати зі злом, яке походить від інших перешкод зростанню людності.

Коли ж ця заборона дає вихід порокам, як часто буває з чоловіками та з досить-таки численним класом жінок, то це призводить до такого великого зла, що воно для всіх очевидне.

Безладні статеві зносини, доведені до тієї міри, що народження дитини стає неможливим, як нам здається, принижують до крайньої межі гідність людини. Безперечно, вони погано позначаються й на чоловіках, але аж надто очевидно є їхня тенденція псувати характер жінки, руйнуючи всі його приємні та високі риси. До цього слід додати, що в середовищі цих безталанних жінок, якими ки-

шать наші великі міста, можна виявити більше справжнього горя та тяжкої скорботи, аніж у будь-якій іншій царині людського життя. <...>

Природні перешкоди зростанню людності надзвичайно розмаїті і включають кожену причину, чи то походить вона від пороків, чи то від знегод, яка більше або менше сприяє вкороченню природної тривалості людського життя. Отже, до цієї категорії можна віднести все, що шкодить здоров'ю: тяжку працю і відсутність даху над головою, крайню вбогість, поганий догляд за дітьми, атмосферу великих міст, всілякі надуживання, усю довжелезну низку звичайних та епідемічних хвороб, воєн, пошестей, чуми та голодоморів.

Якщо ми розглянемо перешкоди зростанню людності, які я включив до категорій запобіжних заходів та природних перешкод, нам стане ясно, що всі вони зводяться до моральної здержливості, пороків та лиха або знегод.

Серед запобіжних заходів утримування від шлюбу, яке не супроводжується розпусними втіхами, може бути назване моральною здержливістю.

Безладні статеві зносини, збочені пристрасті, порушення подружньої вірності та непристойні манери з метою приховати наслідки розпусних зв'язків очевидно підпадають під рубрику пороків.

Серед природних перешкод ті, які є неминучим наслідком законів природи, можна назвати лихом або знегодами; але ті, що їх ми накликаємо на себе самі — наприклад, війни, надуживання та багато інших, яких ми в спроможі уникнути, — вони явно змішаної природи, їхня безпосередня причина — порок, а їхні наслідки — лихо.

[У виданні 1806 р. тут було вставлено такий абзац:]

Всі ці запобіжні заходи та реальні перешкоди становлять у сумі одну загальну перешкоду, яка й гальмує безпосередньо процес зростання людності; і досить очевидно, що в кожній країні, де інстинкт розмноження не може реалізуватися повністю, запобіжні заходи та реальні перешкоди перебувають в обернено пропорційній залежності; тобто в країнах або з нездоровими умовами життя, що спричинені якимись природними факторами, або з підвищеною смертністю, хоч би якими були її причини, дія запобіжних заходів незначна; зате в країнах, де умови життя, навпаки, здорові й де головну роль відіграють запобіжні заходи, реальні перешкоди проявляються незначною мірою, і рівень смертності там здебільшого дуже низький.

У кожній країні постійно діють ті або ті з цих перешкод, з більшою або меншою силою; та попри їхню очевидну активність небагато знайдеться країн, де б не існувала постійна тенденція населення зростати поза межі наявних засобів до існування. Ця тенденція не може не сприяти погіршенню становища нижчих класів суспільства і перешкоджає стабільному поліпшенню умов їхнього життя.

Ці впливи за нинішнього стану суспільства, як нам здається, відбуваються так. Припустімо, що засоби до існування в кожній країні дорівнюють тій кількості, яка дає змогу легко прожити її населенню. Постійний тиск інстинкту розмноження, що діє навіть у найрозбещеніших суспільствах, збільшує число людей раніше, аніж відповідно зростають харчові припаси. Тож продукти, якими годувалися одинадцять мільйонів, тепер мають бути розподілені на одинадцять з полови-

ною мільйонів. Отже, бідним доведеться ще сутужніше, і багато з них скотяться на саме дно злиднів. Оскільки число робітників теж перевищить попит на ринку праці, вартість робочої сили матиме тенденцію спадати, тоді як ціна на харчові продукти, навпаки, почне підвищуватися. Отже, робітникам доведеться працювати більше, аби заробити те саме, що він заробляв раніше. Протягом цього важкого періоду небажання брати шлюб і труднощі прогодування родини настільки посиляться, що приріст населення дорівнюватиме майже нулю. Водночас дешевизна робочої сили, великий вибір робітників та необхідність залучення їх до суспільно корисної праці заохотять хліборобів краще обробляти свою землю, розорювати цілину, угноювати та поліпшувати родючість уже обробленої ріллі, внаслідок чого засоби до прожитку можуть досягти того самого рівня, з якого ми почали наш розгляд. А що становище робітника знову стане більш-менш стерпним, то обмеження приросту населення певною мірою послабляться; і після короткого періоду розпочнеться новий цикл руху “вперед до щастя — назад від щастя”. <...>

Обставина, яка, можливо, більшою мірою, ніж інші, сприяла прихованню цих коливань від ока пересічної людини, — це різниця між номінальною і реальною вартістю праці. Досить рідко трапляється, щоб номінальна вартість праці повсюди спадала; але ми добре знаємо, що вона часто залишається на одному рівні, тоді як ціна на харчові продукти поступово підвищується.

[Два наступні речення... були вставлені у виданні 1817 р.]

Так зазвичай трапляється, коли зростання мануфактурного виробництва та розвиток комерції відбуваються достатньо бурхливо, щоб працевлаштувати трудівників, яких викинуто на ринок праці, і водночас не знижувати платню новонайнятій робочій силі при зростанні її пропозиції. Але зростання числа робітників, що одержують однакову грошову платню, неминуче призведе внаслідок їхньої конкуренції до підвищення грошової ціни на хліб.

Насправді це означає реальне пониження вартості праці; і протягом цього періоду становище нижчих класів суспільства поступово погіршується. Але фермери та капіталісти збагачуються внаслідок реальної дешевизни праці. Їхні капітали невпинно зростають, що дає їм змогу наймати більше людей; а що зростання людності, безперечно, нашттовхнулося на певну перешкоду внаслідок того, що стало важче утримувати родину, попит на робочу силу, після певного періоду, зростає відносно пропозиції, і заробітна платня почне, звичайно, підвищуватися, поки не досягне природного рівня; ось у такий спосіб становище нижчих класів суспільства братиме участь у періодичному процесі поступально-регресивного руху, хоча номінальна ціна на працю може й не падати. <...>

Не намагаючись розглянути ці процеси прогресу-регресу в різних країнах, що явно вимагало б від нас ознайомлення з більшою кількістю докладних історій, аніж ми маємо в своєму розпорядженні, ми, проте, вважаємо доведеними такі твердження.

1. Кількість населення неминуче обмежена наявністю засобів до існування.
2. Населення незмінно зростає там, де зростає виробництво засобів до існування, поки цей процес не нашттовхнеться на могутні й очевидні перешкоди.

3. Ці перешкоди, а також ті, що пригнічують могутній інстинкт розмноження і втримують населення на рівні наявних засобів до існування, можна звести до моральної здержливості, пороків і лиха або знегод.

Перше з цих тверджень навряд чи потребує ілюстрації. Друге й третє будуть достатньо підкріплені оглядом минулого і теперішнього станів суспільства.

Цей огляд і стане темою наступних розділів.

КНИГА ДРУГА ПРО ПЕРЕШКОДИ ЗРОСТАННЮ ЛЮДНОСТІ В РІЗНИХ ДЕРЖАВАХ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ

Розділ тринадцятий

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ З ПОПЕРЕДНЬОГО ПОГЛЯДУ НА СУСПІЛЬСТВО

Те, що згадувані вище перешкоди є справжніми причинами повільного зростання людності і що ці перешкоди виникають головним чином унаслідок нестачі засобів до існування, стає очевидним, коли ми звернемо увагу на той факт, як відносно швидко починає зростати населення всюди, де завдяки якомусь несподіваному збільшенню виробництва продуктів харчування ці перешкоди значною мірою усуваються. <...>

<...> Англійські північноамериканські колонії, де проживає нині могутній народ Сполучених Штатів Америки, далеко випередили всіх інших у зростанні свого населення. Адже вони не тільки були сповна забезпечені родючою землею, як і іспанські та португальські колонії, а й трудилися в умовах значно більшої свободи та рівності. Правда, було накладено певні обмеження на їхню комерційну діяльність за кордонами своєї країни, зате ніхто не втручався у їхні внутрішні справи. Політичні інституції, які в них переважали, прихильно ставилися до відчуження та перерозподілу власності. Землі, не оброблювані їхніми власниками протягом певного часу, могли передаватися будь-якій іншій особі. В Пенсильванії не було права первородства, а в провінціях Нової Англії найстарший син одержував тільки подвійну частку. В жодному зі штатів не збирали десятину і майже не стягували податків. І з огляду на крайню дешевизну доброї землі найвигідніше було вкладати капітал у сільське господарство, а це, по-перше, надавало можливість людям працювати в здорових умовах, а по-друге, забезпечувало суспільство найціннішою продукцією.

Наслідком такого поєднання сприятливих обставин було настільки швидке зростання людності, що йому годі знайти паралелі в історії. На всій території північних провінцій населення подвоювалося кожні двадцять п'ять років. Первісна кількість осіб, які оселилися в чотирьох провінціях Нової Англії, становила 21 200. Згодом, як було підраховано, звідти більше людей виїздило, аніж прибувало до них. У 1760 р. їх уже було півмільйона. Отже, їхня кількість подвоювалася кожні двадцять п'ять років. У Нью-Джерсі населення подвоювалося за двадцять два роки. В Род-Айленді ще швидше. В глухих поселеннях, жителі яких

працювали виключно в сільському господарстві й не знали розкоші, їхня кількість, певно, подвоювалася за п'ятнадцять років. На океанському узбережжі, заселеному, природно, в першу чергу, період подвоєння людності тривав приблизно 35 років, а в деяких портових містах приріст населення дорівнював нулю. З останнього перепису, проведеного в Америці, можна зробити висновок, що всі штати, взяті до купи, на той час іще подвоювали своє населення кожні двадцять п'ять років. А оскільки тамтешнє населення сьогодні таке численне, що еміграція з Європи на ньому позначається мало, й оскільки, як відомо, у деяких містах та регіонах, розташованих поблизу океанського узбережжя, населення зростає відносно повільно, то у внутрішніх областях країни загалом період подвоєння людності тільки внаслідок природного розмноження мав бути значно коротший, ніж 25 років.

Згідно з останнім переписом, населення Сполучених Штатів Америки становить 5 172 312 осіб. Ми не маємо підстав вважати, що Велика Британія сьогодні менше населена внаслідок виїзду невеличкого числа предків тих, хто започаткував ці мільйони. Навпаки, певний струмінь еміграції, як відомо, сприятливо впливає на зростання людності в метрополії. Так, було помічено, що дві іспанські провінції, з яких емігрувало до Америки найбільше, стали в кінцевому підсумку найзаселенішими.

Хоч би якою була початкова кількість британських переселенців, що так швидко зросла в Північній Америці, запитаймо себе: чому ж така сама кількість не дала такого самого приросту у Великій Британії? Очевидною причиною, яка пояснює цей феномен, є нестача їжі; і що саме ця нестача передусім спричиняє три великі перешкоди зростанню людності, що діють, як було зазначено, в усіх суспільствах, ми переконаємося, коли зважимо на те, як швидко навіть старі держави одужують після спустошливих воєн, пошестей, голодоморів та природних катаклізмів. Бо тоді вони опиняються на короткий час ніби в становищі нових колоній, і наслідки завжди такі, яких і слід сподіватися. Якщо жителі не втратили любові до праці, виробництво продуктів харчування незабаром вийде за межі потреб зменшеного населення, і неминучим результатом стане те, що людність, яка раніше, либонь, перебувала в стаціонарному стані, негайно почне зростати, і цей процес триватиме, аж поки не поновиться попередня чисельність населення. <...>

З тих відомостей, які були зібрані та зафіксовані в різних країнах, очевидно, що зростання в них людності стримується періодичними, хоча й нерегулярними, епідеміями та багатими на хвороби сезонами. Доктор Шорт у своїх надзвичайно цікавих дослідженнях смертних списків часто вживає вираз “страшні корективи надлишку людства” і на прикладі таблиці всіх пошестей, епідемій та голодоморів, відомості про які йому пощастило зібрати, показує постійність та універсальність їхньої дії.

Епідемічних років у його таблиці, тобто років, коли панувала чума або якась інша грізна і спустошлива епідемія — бо сезони з переважанням звичайних хвороб туди, здається, не включені, — нараховується 431, причому 32 з них мали місце до християнської ери. Отже, якщо поділимо число років нинішньої ери на

399, то виявиться, що для країн, історію яких ми більш-менш знаємо, середній часовий проміжок між періодичними нашествиями епідемій дорівнює приблизно чотирьом із половиною рокам.

З 254 перелічених у таблиці великих голодоморів та суспільних криз, пов'язаних із нестачею харчів, 15 сталися до християнської ери, починаючи з голоду, який лютував у Палестині за часів Авраама. Якщо ми віднімемо ці 15 і поділимо число років нинішньої ери на остаток, то з'ясується, що середній інтервал між цими періодичними страшними лихоліттями дорівнює сімом з половиною рокам.

Наскільки всі ті “страшні корективи надлишку людства” були спричинені занадто швидким зростанням населення — це питання, яке досить важко розв'язати з чітко означеним ступенем точності. Причини більшості наших захворювань видаються нам такими таємничими та, мабуть, і справді настільки розмаїті, що було б необачним занадто наголошувати на якійсь одній; але навряд чи доводиться сумніватися в тому, що серед цих причин ми, безперечно, повинні відзначити перенаселені житла та недостатнє або нездорове харчування, тобто природні наслідки того процесу, коли населення зростає швидше, аніж дозволяють житлові умови та наявність харчів у тій або тій країні.

Майже всі відомості про епідемічні захворювання, які ми маємо у своєму розпорядженні, більшою або меншою мірою підтверджують це припущення, історичні хроніки загалом відзначають, що найбільшої шкоди епідемії завдають людям нижчих суспільних класів. <...>

Щодо другого великого лиха, якого досі не може позбутися людство, — голоду, то було б помилкою твердити, ніби зростання населення неминуче веде його за собою. Таке зростання, хай навіть і швидко відбувається, завжди має поступовий характер; а що люди не можуть існувати без їжі навіть протягом короткого часу, то очевидно, що їх виживає не більше, аніж може прогодуватися з наявних харчових припасів. Та хоч закон народонаселення й не обов'язково спричиняє голодомор, він дбайливо готує для нього ґрунт; адже саме він примушує людей нижчого стану жити в умовах браку харчів, на межі виживання, а за таких умов навіть невеличка нестача після неврожайного сезону може обернутися трагічними наслідками; тому не підлягає сумніву, що саме закон народонаселення — одна з головних причин голоду та голодоморів. Серед ознак наближення періоду суворих нестатків доктор Шорт називає один або два послідовні врожайні роки, і це спостереження, мабуть, слушне, бо ми вже знаємо, що в роки дешевизни та достатку значно більше осіб беруть шлюб, а за таких обставин навіть черговий рік середнього врожаю може спричинити брак харчів. <...>

В усіх цих випадках, хоч би якої малої ваги ми були схильні надавати впливові закону народонаселення як безпосередньому фактору виникнення біди, ми аж ніяк не можемо знехтувати його роль у створенні сприятливих умов для виникнення зарази та в підсиленні тих моментів, що роблять її наступ невимовним і жахливішим у своїх фатальних наслідках.

Доктор Шорт помітив, що після тяжкої смертної епідемії неодмінно настає період, коли люди відзначаються на диво міцним здоров'ям, оскільки недавня по-

шесть забирає всіх тих, хто підупав на силі чи стояв однією ногою в могилі. Ймовірно також, що другою причиною такого благополуччя є наявність житла та достаток у харчах, а отже, й поліпшені умови життя нижчих класів суспільства. Іноді, за спостереженнями доктора Шорта, після дуже сприятливого року настає рік, багатий на смерті та хвороби, а після тяжких років часто приходять роки щасливі, так ніби Природа постійно дбає про те, щоб відвернути або швидко відшкодувати втрати, завдані смертю. Загалом рік, який йде після багатих на хвороби і смерть років, є щедрим у відношенні до тих продуцентів, яким пощастило вижити. <...>

<...> Різні способи, до яких удається природа, щоб усунути надлишкове населення, видаються нам очевидними й регулярними; та хоча ми не завжди можемо передбачити спосіб, ми можемо з певністю передбачити факт. Коли пропорція народжень — смертей протягом кількох років дає числа значно більші, аніж співвідношення вироблених або придбаних у країні харчів, ми можемо бути цілком певні: якщо в країні не відбувається еміграції, то число смертей незабаром перевищить число народжень, і те зростання людності, яке спостерігалось протягом кількох останніх років, аж ніяк не дорівнює середньому приросту населення. Якщо не мали місця інші причини депопуляції і якщо запобіжний захід не спрацьовує надійно, кожна така країна неминуче переживе чуму або голодомор.

Єдиним правдивим критерієм реального і перманентного зростання людності в будь-якій країні є зростання кількості засобів до існування. Хоча й цей критерій трохи варіює, такі коливання можна легко простежити. В деяких країнах населення зростало мовби над силу; тобто людей поступово привчали існувати на мінімумі споживання їжі. У таких країнах, певно, бували періоди, коли кількість людей безперервно збільшувалася, а кількість засобів до життя залишалася на одному рівні. До народів, що відповідають цьому описові, можна віднести китайців, жителів Індії і країн, підкорених арабами-бедуїнами. Кількості харчів, яка виробляється в тих країнах, мабуть, ледве вистачає для прогодування людності, і, звичайно, кожна нестача внаслідок неврожайного року неминуче стає там фатальною. Голодомори в таких державах — постійне явище. <...>

Якщо країна ніколи не підпадає під владу завойовників, що досягли більшого успіху в ремеслах, то в ній відбувається природний поступ цивілізації, і від часу, коли її продукцію можна розглядати як одиницю, і до часу, коли вона зростає до мільйона, не буде жодного періоду, протягом якого людська маса, прямо чи непрямо, не терпіла б від нестатків, спричинених браком їжі. В кожній державі Європи, оскільки ми маємо найбільше відомостей саме про них, мільйони і мільйони осіб зазнали впливу цієї очевидної напасти, хоча, можливо, в деяких державах до справжнього голодомору й не доходило.

Голодомор — це, мабуть, останній і найстрашніший засіб, до якого вдається природа. Темпи людського розмноження настільки перевищують темпи, якими земля спроможна надавати своїм жителям засоби до існування, що передчасна смерть у тій чи в тій формі є неминучою супутницею людського роду, і відвернути її можна, тільки вдавшись до якогось запобіжного заходу. Людські пороки — це діяльні і здібні служники депопуляції. Вони часто йдуть попереду могутнього

війська нищення, і вони ж таки здебільшого й довершують страшну роботу. Та навіть якщо вони й зазнають поразки в цій війні на вигублення людського роду, то негайно вступають у дію неврожайні роки, пошесті, епідемії та заразні хвороби, що змітають тисячі, десятки тисяч і більше людей. Якщо й вони не досягнуть цілковитого успіху, насуне ґрандіозний, неминучий голодомор і одним страшним ударом зведе кількість населення на той рівень, на якому воно зможе прогосуватися наявними у світі харчами.

Отже, кожному, хто уважно вивчав історію, має бути цілком очевидно, що в будь-яку епоху, в будь-якій державі, де тільки жили або нині живуть люди, *зростання населення неминуче обмежується наявністю засобів до існування; населення неодмінно зростає, коли зростає кількість засобів до існування, якщо тільки не діють могутні запобіжні заходи й природні перешкоди.*

Такими перешкодами, що утримують населення на межі, накресленій можливістю прогодуватися наявною кількістю харчів, є моральна здержливість, людські пороки і лихо. <...>

Війни — головна перешкода зростанню населення серед диких народів — безперечно, вщухли, навіть якщо взяти до уваги останній період нещасливої революційної колотнечі; а внаслідок підвищення рівня особистої гігієни, вдосконалення методів прибирання та будівництва міст і справедливішого розподілу продуктів землі, що став можливим завдяки глибшому вивченню політичної економії, пошесті, епідемічні захворювання та голодомори, безперечно, стали м'якшими і приходять рідше. <...>

КНИГА ТРЕТЯ

ПРО РІЗНІ СИСТЕМИ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ, ЯКІ ПРОПОНУВАЛИСЯ АБО БУЛИ ПОШИРЕНІ В СУСПІЛЬСТВІ, І ЯК ВОНИ ВПЛИВАЮТЬ НА ЗЛО, СПРИЧИНЮВАНЕ ЗАКОНОМ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Розділ сьомий

ЗАКОН ПРО БІДНИХ (ПРОДОВЖЕННЯ)

<...> Велика мета, яку не слід випускати з уваги, — це підтримати людей у їхній сьогоднішній скруті в надії (і небезпідставній, я думаю) на кращі часи. Труднощі, які ми нині переживаємо, безперечно, підсилені потужним стимулом, що сприяв швидкому зростанню нашої людності протягом останніх років, адже наслідки цього процесу будуть подолані не так скоро. Та, мабуть, буде відзначено в найближчому офіційному звіті про народонаселення, що число одружень та народжень зменшилося, а кількість смертей зросла навіть порівняно з 1800 і 1801 роками; і якщо цей процес триватиме з більшою або меншою інтенсивністю протягом кількох років, то він неминуче сприятиме уповільненню темпів зростання людності й у поєднанні з усе більшими потребами Європи та Америки, багатство яких зростає, та з пристосуванням внутрішнього постачання товарів до нового

перерозподілу багатства, спричиненого переминами в засобах обігу, знову наповнить життям та енергією всі наші торговельні та сільськогосподарські операції й допоможе трудящим класам подолати кризу безробіття, і кожен знайде собі працю за добру платню.

Стосовно скрути, яку терплять бідняки, а надто стосовно зростання пауперизму за останні роки, було висловлено чимало хибних поглядів. Пропорційне зростання під час війни кількості осіб, змушених просити парафіяльної допомоги, пояснювали головним чином високими цінами на товари першої життєвої необхідності. Але ж ми бачили, як ціни на речі першої необхідності несподівано й різко впали, але в той самий час збільшилася й пропорційна кількість людей, залежних від парафіяльної допомоги.

Сьогодні говорять про те, що високі податки — це єдина причина тяжкого становища народу та екстраординарної стагнації в попиті на робочу силу; і все ж я твердо переконаний, що якби завтра скасували всі податки, ця стагнація не тільки б не припинилася, а й значно посилилася. Така подія спричинила б ще одне велике й загальне підвищення вартості обігових засобів і завдала б ще одного удару по промисловості, яким завжди супроводжується така конвульсія в суспільстві. Якщо тепер — як було доведено — трудящі класи сплачують майже половину своїх заробітків на податки, той, хто може бодай на мить припустити, що коли товари, на які вони витрачаються, впадуть наполовину в ціні внаслідок скасування податків, заробітна платня збереже свою номінальну вартість, знає дуже мало про закони, якими регулюється заробітна платня. Якщо вона бодай на короткий час залишиться тією самою, тоді як ціни на всі товари впадуть і обігові засоби пропорційно зменшаться, ми дуже скоро побачимо, як безліч робітників утратять працю й будуть викинуті на вулицю.

Немає сумніву, що стягування податків у багатьох випадках завдає шкоди — і то великої; але можна вважати за правило з небагатьма винятками, що переваги податкової системи аж ніяк не дорівнюють прикритим наслідкам, до яких призводить її запровадження; і загалом слід відзначити, що головна вада податкової системи полягає в тому, що вона гальмує виробництво, а не в зниженні попиту, яке вона спричиняє. Стосовно всіх товарів вітчизняного виробництва і вітчизняного попиту, то цілком очевидно, що перетворення капіталу на річний дохід, яке відбувається внаслідок надання позик, неминуче збільшує пропорційне відношення попиту до пропозиції; а перетворення доходів окремих осіб на дохід держави, що відбувається внаслідок раціонально виправданого оподаткування, хоч і пригнічує оподаткованих індивідів, не має тенденції зменшувати попит у його загальних масштабах. Воно, звичайно, зменшує попит окремих осіб, бо знижує їхню купівельну спроможність; але на ту саму суму, на яку зменшується купівельна спроможність цих осіб, збільшується купівельна спроможність держави та людей, що перебувають у неї на службі. Якщо маєток у п'ять тисяч річного прибутку відданий під заставу в дві тисячі, на відповідні виплати зможуть — і досить непогано — прожити дві родини, причому обидві вони матимуть значну потребу в житлі, меблях, екіпажах, тканинах, — і сукняних, і шовкових, і бавовняних тощо. Власник такого маєтку живе, звичайно, гірше, аніж йому жилося б,

якби заставу було ліквідовано, але фабрикантам та робітникам, які постачають шовк, сукно, ситець тощо, така ліквідація не принесла б користі, адже мав би минути значний період часу, поки збагачений власник поновив би колишній попит на їхні вироби; але якби йому заманулося витратити свої додаткові прибутки на коней, мисливських гончаків та лакеїв, що цілком імовірно, то не тільки втратили б зайнятість фабриканти й робітники, що раніше виготовляли шовк, сукно, ситець, а й змінений у своїй структурі попит був би значно менш сприятливим для зростання капіталу та загальних ресурсів країни.

Попередня ілюстрація більше, ніж будь-які інші, що їх можна собі уявити, демонструє вплив національного боргу на трудящі класи суспільства і показує, якою помилкою є припущення, що, оскільки потреби значної частини суспільства зростуть зі сплатою боргу, ці зрослі потреби не будуть переважені, й навіть більше ніж переважені, зменшенням попиту з боку людей, котрі мають державні цінні папери, та уряду.

Викладаючи ці спостереження, я не хочу сказати, що державний борг не може бути великим тягарем для держави і завдавати їй значної шкоди. Розподіл і перерозподіл власності, що приносить помітну користь, коли він помірний, відбивається фатально на виробництві продукції, якщо його довести до крайньої межі. Розподіл маєтку вартістю в п'ять тисяч річного прибутку в загальному випадку має тенденцію збільшувати попит, стимулювати виробництво і поліпшувати структуру суспільства; але розподіл маєтку, що дає вісімдесят фунтів річного прибутку, як правило, дає прямо протилежні наслідки.

Та крім імовірності того, що розподіл власності, спричинений наявністю національного боргу, може в багатьох випадках заходити надто далеко, процес розподілу ведеться засобами, які іноді дуже гальмують виробництво. Таке гальмування неминуче має місце до певної міри майже за всіх видів оподаткування; але за сприятливих обставин воно долається стимулом, що його одержує попит. Оскільки під час останньої війни ми спостерігали фантастично високе зростання виробництва та населення, то можна дійти висновку, що виробництво тоді істотно не гальмувалося, попри величезні податки; але за того стану, який виник після укладення миру, коли різко знизилася мінова вартість сировинної сільськогосподарської продукції і внаслідок цього помітно зменшилася маса обігових засобів, раптове й значне посилення податкового тиску, мабуть, дуже сприяло загостренню інших чинників, які гальмують виробництво. Цей вплив уже дав про себе знати в галузі обробітку землі; але прикрі явища в тій сфері вже помітно пом'якшилися; а в комерційному та фабричному світі, де багато людей залишилися без роботи, зло очевидно виникає не так унаслідок нестачі капіталів та засобів виробництва, як через відсутність ринку для вже вироблених товарів — відсутність, для якої скасування податків — захід слушний і навіть абсолютно необхідний на тривалу перспективу — не є швидкодіючими і специфічними ліками.

Головні причини зростання пауперизму, незалежно від нинішньої кризи, — це, по-перше, загальний розвиток мануфактурної системи та неминучі зміни у сфері мануфактурного виробництва; і, по-друге, до того ж конкретніше, застосовувана нині в багатьох графствах і швидко поширювана на все королівство прак-

тика виплати значної частини тих сум, які б мали бути заробітною платнею, у вигляді парафіяльної допомоги. Безперечно, що протягом війни, коли попит на робочу силу був великий і щодалі зростав, саме ця практика, а не щось інше, перешкоджала зростанню цін на робочу силу в пропорційній відповідності до потреб у товарах першої необхідності, хоч би до якої міри зростала ця потреба внаслідок оподаткування. Справді, було видно, що саме в тих частинах Великої Британії, де ця практика була найменш поширена, заробітна платня зросла найбільше. Так сталося в Шотландії й подекуди на півночі Англії, — там поліпшення в становищі трудящих класів і їхній зрослий попит на предмети першої необхідності та всілякі життєві вигоди особливо впадали у вічі. А якщо в деяких інших частинах країни, де ця практика мало розвинулася, а надто в містах, заробітна платня зросла в меншій мірі, то це сталося через вплив та конкуренцію населення з навколишніх графств, де швидко й легко утворився значний його надлишок.

Як цілком слушно зазначив Адам Сміт, спроби законодавчої влади підняти платню священикам завжди виявлялися неефективними, бо в цій галузі пропозиція значно перевищувала попит з огляду на щедрі пожертви, які отримували молоді люди, підготовлені для церкви в університетах. Не менш слушним є й те, що жодні людські зусилля не зможуть підняти денну заробітну платню настільки, щоб дозволити чоловікові утримувати родину середніх розмірів, поки ті, хто має понад двоє дітей, наділятимуться правом претендувати на парафіяльну допомогу.

Якби така система стала повсюдною, а признаюся, мені здається, що Закон про бідних природно веде до неї, то я не бачу причини, чому б парафіяльна допомога не поширювалася на все більшу й більшу кількість осіб; і я абсолютно переконаний, що якби навіть уряд та державний устрій нашої країни були в усіх відношеннях настільки досконалі, наскільки бачить їх такими у своїй уяві найнесамовитіший із провидців, якби навіть парламент збирався у нас щороку, якби навіть ми мали загальне виборче право і не знали ані воєн, ані податків, ані пенсій, а цивільний лист обходився б нам у півтори тисячі фунтів на рік, більша частина нашого суспільства, проте, була б нагромадженням злидарів.

Мене звинуватили в тому, ніби я запропонував видати закон, який забороняв би біднякам одружуватися. Це неправда. Я не тільки не пропонував такого закону, а навпаки, цілком ясно сказав, що, коли чоловік бажає одружитися, не маючи перспективи утримувати родину, він повинен мати цілковиту свободу вчинити так, як йому захочеться; і щоразу, коли люди, які зробили хибні висновки зі сказаного мною, пропонували мені проекти заборон, я постійно і твердо відкидав їхні пропозиції. Я справді дотримуюся непохитного переконання, що будь-який позитивний закон, який би обмежував шлюбний вік, був би і несправедливим, і аморальним; і моє найістотніше заперечення проти системи суспільної рівності та суспільної системи, побудованої на Законі про бідних (а суть цих двох систем, хоч вони й зовсім різного походження, така, що призводить до однакових наслідків), полягає в тому, що те суспільство, де вони будуть успішно запроваджені, в кінцевому підсумку прийде до жалюгідної альтернативи обирати між загальною

вбогістю і запровадженням *прямих* законів, спрямованих проти свободи вибору в питанні укладення шлюбу.

Що ж до мене, то я пропонував зовсім інший захід, а саме: *поступове й дуже поступове* скасування Закону про бідних. І причина, з якої я наважився внести на розгляд громадськості таку радикальну пропозицію, — це моє тверде переконання, що він сприяв істотному зниженню заробітної платні трудящих класів і зробив їхнє загальне становище набагато тяжчим, аніж воно було б за умови, якби цього закону ніколи не існувало. Він повсюди призводить до поганих наслідків; але особливо згубно відбивається на трудящих класах у великих містах. По сільських парафіях бідняки одержують певну реальну компенсацію за свою низьку платню; їхні діти, коли своєю кількістю переходять за певну межу, по суті, утримуються коштом парафії; і хоча трудящому чоловікові, либонь, прикро думати, що навряд чи існує для нього можливість одружитися без того, щоб не стати батьком злидарів, проте, якщо він зуміє змиритися з такою перспективою, то компенсація в тому вигляді, в якому вона існує, його не обмине. Але в Лондоні та в інших великих містах королівства люди терплять скруту, не маючи компенсації. Надлишок населення, який утворюється в провінції завдяки парафіяльній милостині, неминуче й природно стікається до міст і так само неминуче й природно має тенденцію поменшувати там рівень заробітної платні, тоді як у реальній перспективі ті, хто одружується в містах, мають шанси одержати допомогу від своєї парафії тільки в тому разі, коли родина вже, по суті, гине з голоду; і загалом, допомога, яку трудящі класи одержують на прогодування своєї родини, та їхня зменшена заробітна платня становлять досить-таки незначну суму.

Щоб запобігти наслідкам цієї конкуренції сільського населення, ремісники та робітники мануфактур у містах почали об'єднуватися, маючи на меті утримати ціну на робочу силу на певній позначці й не допустити, щоб хтось погоджувався працювати за меншу платню. Але такі об'єднання не тільки незаконні, а й нерозумні та неефективні; бо якщо наявність робітників у тій чи тій галузі ремесла буде надмірною, і це, природно, мало б призвести до зниження платні, то утримання її силоміць на вищому рівні матиме той наслідок, що число безробітних значно зросте і витрати на їхнє прогодування зрівняються з виграшем, досягнутим унаслідок збереження високої платні, тож у відношенні до загальної маси трудящого люду ця нібито висока платня виявиться ефемерною.

Слід визнати за *абсолютно неможливе* досягти такого становища, щоб усі класи суспільства водночас добре оплачувалися й були повністю зайняті в тих випадках, коли пропозиція робочої сили загалом перевищує попит на неї; а що Закон про бідних має виразну тенденцію збільшувати пропозицію робочої сили у відношенні до попиту, то його неминучими наслідками буде або загальне зниження всіх видів заробітної платні, або — у тому випадку, коли її утримуватимуть на високому рівні штучно, — витіснення великої кількості робітників за межі виробництва, тобто вищезначений закон постійно збільшує масштаби вбогості та скрути в середовищі трудящих класів суспільства.

Якщо це справді так (а я твердо переконаний, що так воно і є), то кожен, хто щиро зичить щастя всім без винятку людям, може тільки гірко пожалкувати, що

автори, найбільше сьогодні читані в середовищі простого народу, заповзялися піддавати осудові саме ту лінію поведінки, яка тільки й може поліпшити їхнє становище, і вихваляти уявну систему, що неминуче приведе їх до вбогого й жалюгідного животіння. <...>

Якщо ми навчатимемо людей, що всі, хто народився на світ, мають *природне право* годуватися з дарів земних, незалежно від їхньої кількості, і тому немає потреби додержуватися обачності у справах одружень з метою зменшити кількість таких претендентів на дари земні, люди, як то очевидно з усіх відомих нам законів, що визначають людську природу, не зможуть опиратися спокусі, й усе більше й більше народу поступово потраплятиме в залежність від парафіяльної допомоги. Важко уявити більш непослідовну й суперечливу поведінку, як поведінка тих, хто висуває подібні доктрини боротьби з бідністю, а потім нарікає на велике число злидарів. Такі доктрини й маси злидарів неминуче й нерозривно між собою пов'язані; і жодна революція, жоден урядовий переворот неспроможні їх роз'єднати.

Розділ одинадцятий

ПРО ХЛІБНІ ЗАКОНИ. ЗАОХОЧЕННЯ ЕКСПОРТУ

Було помічено, що багато країн із великими земельними ресурсами й очевидною спроможністю утримувати набагато зросле населення з власних урожаїв узяли собі, проте, за звичку імпортувати у великих кількостях чужоземний хліб і потрапили в залежність від інших країн стосовно великої частини своїх харчових припасів.

Причини, що призвели до такого стану речей, головним чином, полягають ось у чому.

По-перше: всілякі перешкоди, що їх закони, конституції або звичаї країни ставлять перед застосуванням капіталу у сфері обробітку землі і які не діють із такою самою силою в комерційній та мануфактурній галузях.

У кожній державі, де довго панував феодальний лад, існують закони та звичаї такого роду, що чинять перешкоди вільному перерозподілу та відчуженню землі, на відміну від інших форм власності, і створюють великі труднощі для розширення оброблюваних земельних площ, унаслідок чого підготовка до цієї діяльності вимагає надто великих коштів. У таких країнах удосконалення запроваджуються здебільшого орендарями, які часто не мають договорів на оренду, принаймні договорів, укладених на тривалий час; і хоча їхнє багатство та суспільна вага значно зросли за останні роки, все ж таки неможливо ставити їх на одну дошку з підприємливими власниками, бо вони не мають ані тієї незалежності, ані тих стимулів, а отже, й охоти, вкладати свої капітали у виробництво, що й купці або фабриканти.

По-друге: система прямого або непрямого оподаткування такого виду, який більше пригнічує сільське господарство країни, — чи тому, що податки розподі-

ляються між галузями нерівномірно, чи тому, що внаслідок якихось особливих обставин комерція та мануфактурне виробництво витримують їх легше.

Загальноновизнано, що прямий податок на хліб, вирощуваний удома, якщо не врівноважити його відповідним податком на імпорт хліба, може повністю знищити сферу вирощування зернових культур у країні й примусити її імпортувати все потрібне їй для споживання зерно; можна також спричинити частковий ефект того самого виду, якщо через систему непрямого оподаткування загальна ціна на робочу силу зросте, але в той же час внаслідок накладення мита на вітчизняні та зарубіжні товари, а також унаслідок великої кількості колоніальної продукції і завдяки наявності тих рідкісних товарів, попит на які за кордоном не дуже знизиться після підвищення на них ціни, вартість усієї маси експорту — хоча не її кількість — теж матиме тенденцію до зростання.

По-третє: вдосконалення машин у поєднанні з великим капіталом і прогресивним поділом праці.

Якщо в тій чи тій країні завдяки великому капіталу та вдосконаленим машинам одна людина зможе виконувати роботу десятих, то очевидно, що, перш ніж ці самі вигоди поширяться й на інші країни, підвищення ціни на робочу силу дуже мало позначиться на спроможності продавати ті види товарів, у виробництві яких так ефективно застосовується капітал та передова техніка. Не викликає сумніву, що підвищення заробітної платні, яке здорожує вирощування хліба, може так само позначитися й на інших товарах; і якби не було цих інших товарів, то не було б і стимулу до розширення закупівлі зарубіжного зерна, бо просто не знайшлося б коштів, за які його можна було б там купувати. <...>

Отже, очевидно, що будь-яка країна, попри відносно високу ціну на робочу силу та матеріали, може легко витримати конкуренцію з чужоземцями в тих товарах, у виробництві яких вона може ефективно застосувати прогресивний капітал і передову техніку; хоча ця ж таки висока ціна на робочу силу та на матеріали дасть незаперечну перевагу чужоземцям у сільськогосподарській галузі та в інших сферах виробництва, де не можна застосувати подібну економію робочої сили. За такої ситуації ця країна може дійти висновку, що їй дешевше купувати значну частину потрібних їй запасів хліба за кордоном, натомість експортуючи туди свої мануфактурні вироби та специфічну продукцію, ніж вирощувати весь хліб на власних нивах. <...>

Розділ тринадцятий

ПРО ЗРОСТАННЯ БАГАТСТВА І ЯК ВОНО ВПЛИВАЄ НА СТАНОВИЩЕ БІДНИХ

Метою свого “Дослідження” Адам Сміт проголосив “Природу і причини багатства націй”. Але він розглядає також іншу тему, ще цікавішу, яку часом домішує до першої, — причини, які впливають на щастя й добробут нижчих станів суспільства, що становлять у кожній країні найчисленніший клас. Ці дві теми, безперечно, тісно пов’язані; але природа і міцність цього зв’язку і спосіб, у який

зростання багатства впливає на становище бідняків, ще не досліджені з достатньою точністю і коректністю.

У своєму розділі про заробітну платню Адам Сміт розглядає кожен випадок зростання капіталу або доходу суспільства як зростання фондів на утримання робочої сили; а висунувши ще раніше твердження, що попит на тих, хто живе із заробітної платні, може підвищуватися лише пропорційно до зростання фонду виплати заробітної платні, він, природно, доходить висновку, що зростання багатства завжди веде за собою зростання попиту на робочу силу і поліпшення життєвих умов нижчих класів суспільства.

Однаке при ближчому розгляді буде виявлено, що фонди на утримання робочої сили не обов'язково зростають зі зростанням багатства і дуже рідко зростають *пропорційно* його нагромадженню; і що становище нижчих класів суспільства залежить не тільки від зростання фонду на утримання робочої сили або його спроможності давати платню більшому числу робітників.

Адам Сміт визначає багатство держави як річну продукцію її землі та трудової діяльності. Це визначення явно включає не тільки продукцію землі, а й продукцію мануфактурної промисловості. Отже, очевидно, що навіть коли нація, з огляду на специфічну ситуацію та обставини, неспроможна добувати додаткову кількість харчів, її виробництво не обов'язково зупиниться, хоча продукція її землі та її здатність імпортувати хліб застигнуть у своєму подальшому розвитку. Якщо є можливість дістати матеріали для мануфактурного виробництва або вдома, або з-за кордону, завдяки вдосконаленому професійному вмінню та застосуванню нових машин можна буде переробляти значно більшу їхню кількість тим самим числом робочих рук, і навіть число робочих рук може збільшитися внаслідок більшого припливу людей у мануфактурне виробництво порівняно з військом та лакейською службою, що дозволило б зайняти в промисловості та комерції пропорційно більшу частку від усього населення країни.

Не можна не погодитися з тим, що такі ситуації виникають нечасто. Проте вони не тільки можливі, а й формують специфічну межу зростанню населення в природному поступі обробітку землі, з чого можна зробити висновок, що існує також межа подальшому зростанню багатства — і не тимчасова. Але хоч такі випадки трапляються й нечасто, бо ці межі досягаються рідко, наближення до них мають місце постійно, і в природному процесі вдосконалення та зростання багатства й капіталу ми рідко спостерігаємо пропорційне зростання спроможності утримувати додаткову кількість робітників.

Деякі стародавні нації, згідно з тими відомостями, які ми про них маємо, володіли досить-таки незначним мануфактурним та комерційним капіталом, але на власному рівні обробляли свої землі завдяки аграрному розподілу власності і мали, безперечно, велике населення. В таких країнах, хоч вони уже й досить залюднені, очевидно, є місце для великого зростання капіталу та багатства; але навіть якщо ми припустимо можливість максимально ймовірного зростання виробництва та імпорту харчових продуктів завдяки стимулу додаткового капіталу, очевидно все-таки, що засоби до існування не зростатимуть пропорційно.

Якщо ми порівняємо ранній стан більшості наших європейських королівств, які колись процвітали, з їхнім сьогодишнім становищем, ми виявимо, що цей висновок майже універсально підтверджується на практиці.

Адам Сміт, говорячи про різний поступ достатку в різних країнах, каже, що Англія від часів королеви Єлизавети постійно просувалася вперед у комерції та мануфактурному виробництві. Потім він додає: "Обробіток землі та поліпшення умов життя в країні, безперечно, поступово прогресували. Та, як здається, вони йшли позаду й на досить значній відстані від набагато швидшого прогресу комерції та мануфактурного виробництва. Більша частина території країни була, мабуть, оброблена ще до правління Єлизавети, і дуже велика її частина досі лишається необробленою, а рівень обробітку значно більшої частини орних земель досі набагато нижчий, аніж міг би бути". Це саме зауваження ми могли б зробити і стосовно більшості інших країн Європи. Найкращі землі, природно, були оброблені в першу чергу. Завдяки своїй родючості вони навіть за того недбалого обробітку та марнування трудових зусиль, які були притаманні феодальній добі, могли прогодувати чимале населення; а в процесі зростання капіталу дедалі більший потяг до всіляких вигод та предметів розкоші в поєднанні з відносно малою продуктивністю нових земель, втягуваних у сферу обробітку, природно й неминуче спрямовував більшу частку цього нового капіталу в комерцію та в мануфактурну промисловість і сприяв швидшому зростанню багатства, ніж населення.

За правління Єлизавети населення Англії за приблизними підрахунками становило близько п'яти мільйонів, тобто трохи менше половини від сьогодишньої його кількості; та коли ми візьмемо до уваги пропорційне співвідношення між кількістю товарів комерційного та мануфактурного походження і кількістю харчової продукції, виробленої для людського споживання, то буде явно заниженою оцінкою сказати, що загальне багатство або основний капітал і дохід країни, незалежно від будь-яких змін у вартості обігових засобів, зросло більш як учетверо. Мало які з інших країн Європи збільшували своє комерційне та мануфактурне багатство в такому самому швидкому темпі, як Англія; але завжди, коли вони виходили на цю дорогу, всі факти ясно свідчили за те, що прогрес їхнього загального багатства випереджав прогрес у галузі виробництва засобів до існування для додаткової людності.

Той факт, що зростання капіталу або доходу країни не можна ототожнювати зі зростанням реальних фондів на утримання робочої сили, особливо яскраво підтверджується на прикладі Китаю.

Адам Сміт зазначає, що Китай, імовірно, завжди був багатий настільки, наскільки це дозволяли йому його закони та інституції; і далі він дає зрозуміти, що якби Китай мав інші закони та інституції і якби там більше шанували зовнішню торгівлю, то ця країна могла бути значно багатша.

Справді, якби в Китаї належно шанували зовнішню торгівлю та комерцію, то завдяки великій кількості своїх робітників та дешевизні своєї робочої сили він би міг виробляти товари для продажу на чужоземних ринках у дуже великому обсязі. Не менш очевидно й те, що, з огляду на надто велику масу потрібної йому провізії та неоглядні розміри внутрішньої території, він не зміг би натомість імпор-

тувати стільки продукції, що вона давала б помітну надбавку до потрібних цій країні засобів до існування. Отже, величезну кількість самостійно вироблених мануфактурних товарів Китай мусив би або споживати сам, або обмінювати на предмети розкоші, доставляючи їх в усі кінці світу. Нині країна явно перенаселена і має значно більше людності, аніж можуть залучити до праці її основні ресурси, а тому у виробництві харчової продукції використовується забагато робочої сили. У виробництві мануфактурних товарів для зовнішньої торгівлі не можна застосовувати великого капіталу, якщо не змінити ситуацію й не забрати частину робітників з аграрної галузі, що могло б призвести до зменшення загального обсягу виробленої в країні продукції. <...>

Таким чином, треба визнати, що фонди на утримання робочої сили не обов'язково зростають разом зі зростанням багатства, і дуже *рідко* зростають *пропорційно* до нього.

Але умови життя нижчих класів суспільства, звичайно, залежать не тільки від зростання фондів на утримання робочої сили або засобів для прогодування більшого числа робітників. Те, що ці засоби завжди складають вельми істотну частку в загальному середовищі бідняків і є головною спонукальною причиною зростання людності, не підлягає сумніву. Але, по-перше, вигоди нижчих класів суспільства залежать не тільки від кількості заробленої їжі і навіть не повністю від предметів найпершої необхідності; і не можна вважати їхнє становище цілком задовільним, якщо вони не матимуть певного комфорту і навіть предметів розкоші. По-друге, властива населенню тенденція зростати пропорційно до зростання кількості доступних засобів до існування загальному гальмує процес значного і постійного впливу цих засобів на поліпшення становища бідняків. І, по-третє, причина, яка справляє найтриваліший ефект на поліпшення становища нижчих класів суспільства, залежить головним чином від поведінки та завбачливості самих індивідів, а тому не безпосередньо і не неминуче пов'язана зі зростанням обсягу вироблених засобів до існування.

Отже, пам'ятаючи про інші причини, які впливають на становище трудових класів разом зі зростанням обсягу вироблених засобів до життя, ми можемо визнати за доцільне детальніше дослідити спосіб, у який впливає на суспільство зростання загального багатства, і відзначити як невігоди, так і вигоди, що супроводжують цей процес.

У природному й регулярному поступі країни до багатой і густо населеної держави є дві невігоди, які, здається, неминуче визначають становище нижчих класів суспільства. Перша — це менша спроможність утримувати дітей за тих звичок, які вироблені в суспільстві щодо умов життя. І друга — залучення пропорційно більшої частки населення до менш сприятливої для здоров'я праці, а також роботи, яка більше залежить від коливань попиту та нестабільності в платні.

Менша спроможність утримувати дітей — це абсолютно неминучий наслідок просування країни до найвищої межі зростання її народонаселення. <...>

КНИГА ЧЕТВЕРТА ПРО НАШІ МАЙБУТНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЩОДО УСУНЕННЯ АБО ПОМ'ЯКШЕННЯ ЗЛА, СПРИЧИНЮВАНОВОГО ЗАКОНОМ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Розділ перший ПРО МОРАЛЬНУ ЗДЕРЖЛИВІСТЬ І РОЗДУМИ ПРО ТЕ, ЧОМУ МИ ПОВИННІ ПЛЕКАТИ ЦЮ ЧЕСНОТУ

Оскільки не доводиться сумніватися, що в кожному з розглянутих нами сучасних суспільств природний поступ народонаселення постійно і потужно затримувався; й оскільки видається очевидним, що ані поліпшені форми врядування, ані хай там які плани еміграції, ані благодійницькі установи, ані хай там який розвиток чи нове спрямування національного виробництва не можуть усунути безперервну дію великої перешкоди зростанню людності, що виявляється в тій чи тій формі; то ми доходимо неминучого висновку, що маємо поставитися до неї як до неунікного закону природи і єдине, що нам залишається з'ясувати, це як ужити заходів, щоб вона завдавала якомога меншої шкоди добродію звичаям та щастю людського суспільства. Різні природні перешкоди та запобіжні заходи зростанню людності, що, як було виявлено, найчастіше діють у нашій та в інших країнах, начебто всі зводяться до моральної здержливості, пороків та злиднів; і якщо ми звуємо вибір до цих трьох, то нам не випадає сумніватися, яку з них слід усіляко підтримувати й заохочувати.

У попередньому виданні цього “Дослідження...” я відзначив, що оскільки закони природи незаперечно свідчать про необхідність дії якої-небудь перешкоди зростанню людності, то ліпше буде, якщо ця перешкода виникне внаслідок передбачення майбутніх труднощів утримання родини та від страху перед неминучою вбогістю, аніж унаслідок сьогоднішньої наявності нужди та хвороб. <...>

Уважний аналіз як віддалених, так і негайних наслідків усіх людських пристрастей і всіх загальних законів природи приводить нас до безсумнівного висновку, що за наявного стану речей дуже мало з них можна помітно ослабити, не завдавши при цьому більше шкоди джерелам добра, аніж джерелам зла. І причина видається очевидною. Ці пристрасті приносять нам і радість, і страждання; і щастя, і лихо; вони є джерелом і наших чеснот, і наших пороків. Отже, їх слід регулювати та правильно спрямовувати, а не послаблювати чи гасити. <...>

Але якби внаслідок свого вміння пригнічувати свої пристрасті або з огляду на легкість позашлюбних статевих зносин людина дивилася на стан целібату з певною байдужістю і не вважала, що він позбавляє її багатьох радощів життя, мета природи заселити землю могла б у кінцевому підсумку зазнати невдачі. Для щастя людства надзвичайно важливо не розмножуватися занадто швидко; але в інтересах досягнення вищезазваної мети не можна допускати, щоб бажання взяти шлюб помітно послаблювалося. Очевидно, що обов'язок кожного індивіда — не

квапитися з одруженням, поки він не матиме перспективи прогодувати своїх дітей; але водночас вельми бажано, щоб він зберіг у всій силі бажання одружитися, бо тільки в цьому випадку він робитиме все можливе для здійснення цієї своєї мети і матиме стимул заробляти більше, аніж потрібно для прожитку однієї людини.

Отже, очевидно, що в стосунку до закону народонаселення слід прагнути до його регулювання та правильного спрямування, а не до його ослаблення чи зміни. І якщо моральна здержливість — це єдиний доброчесний шлях до усунення побічного зла, спричинюваного цим законом, то наш обов'язок дотримуватися її спиратиметься достоту на ті самі підвалини, що й наш обов'язок сповідувати інші чесноти, — на підвалини корисності.

Хоч би з якою поблажливістю сприймали ми окремі відхилення від вищезначеної лінії поведінки, проте ми не повинні сумніватися в абсолютній необхідності для кожної людини не одружуватися протягом певного часу, твердо дотримуючись у цей період вимог моралі. Передусім це стосується країн давно заселених, де чоловік повинен брати шлюб лише тоді, коли він знає, що зможе прогодувати своїх дітей, і така лінія поведінки, безперечно, заслуговує на увагу мораліста, а надто, якщо буде доведено, що неухильне дотримування цього обов'язку допоможе людині ефективніше відвернути злидні, ніж усі інші чесноти разом узяті; і що в разі нехтування цього обов'язку, тобто коли люди візьмуть собі за звичай відповідати на перший поклик природи й одружуватимуться, щойно досягши статевої зрілості, то навіть сумлінно й ретельно сповідуючи всі відомі нам чесноти, вони не врятують суспільство від найтяжчих і найбезнадійніших злиднів та від хвороб і голодомору, які звичайно їх супроводжують.

Розділ третій

ПРО ЄДИНИЙ ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ПОЛІПШЕННЯ СТАНОВИЩА БІДНИХ

Той, хто публікує моральний кодекс або систему обов'язків, хоч би як твердо він був переконаний у необхідності для кожного індивіда суворо дотримуватися їх, ніколи не уявляє собі — бо то була б очевидна дурниця, — що вони знайдуть повсюдне або принаймні загальне поширення. Але цей факт не можна вважати ґрунтовним запереченням проти публікації кодексу. Бо інакше ми не мали б жодних загальних правил поведінки, і до тих пороків людства, які виникають унаслідок спокуси, додався б значно довший список, аніж ми маємо сьогодні, пороків через незнання.

Якщо ми будуватимемо свої аргументи лише у світлі природних явищ і якщо ми переконані в неминучості лиха, до якого призводить надлишок населення з одного боку, та прикростей і горя, передусім для жіночої статі, спричинюваних безладними статевими зносинами, з другого, то я не бачу, як можливо для особи, що визнає принцип корисності за найміцнішу підвалину моралі, не прийти до висновку, що моральна здержливість до того часу, коли ми здобудемо засоби утри-

мувати родину, — це єдина чітка лінія розумної поведінки; а коли взяти до уваги ще й божественне одкровення, то необхідність підлягати цьому обов'язку отримує могутнє підтвердження. Водночас я думаю, що мало хто з моїх читачів менш оптимістично дивиться на можливість великої переміни в загальній поведінці людей у цьому плані, аніж я; і головна причина, чому в останньому розділі я дозволив собі уявити таке суспільство, де всі люди сповідуватимуть цю чесноту, це прагнення усунути будь-які сумніви в добрих намірах Божества, довівши, що зло, до якого призводить закон народонаселення, має ту саму природу, що й інші різновиди зла, які викликають менше нарікань, що це зло посилюється внаслідок людського невігластва та лінощів і послаблюється внаслідок людської обізнаності та доброчесної поведінки; і що за обставин, коли б кожен індивід суворо виконував свій обов'язок, воно було б майже цілком усунуте; і це не призвело б до виснаження джерел людської втіхи, якби ми помірковано віддавалися пристрастям, що їх ми слушно розглядаємо як головну складову людського щастя.

Хай би навіть тільки з ілюстративною метою малював я картину суспільства, де кожен індивід строго виконує свої обов'язки, я не бачу в цьому ніякої шкоди; і вважаю, що письменника не слід звинувачувати у схильності до фантасмагорій, якщо він не вимагає універсального і загального послуху для практичного здійснення своєї системи та для того скромного і часткового вдосконалення, якого тільки й можна сподіватися в разі найповнішого знання нами своїх обов'язків.

Але в цьому відношенні існує істотна різниця між удосконаленим станом суспільства, існування якого я припустив у останньому розділі, та більшістю інших теорій, що стосуються означеної теми. Вдосконалення, які я мав на увазі, якщо ми будь-коли наблизимося до них, мають здійснюватися в той самий спосіб, у який звичайно здійснюються усі з найграндіозніших удосконалень, що про них ми знаємо, тобто з урахуванням інтересу та щастя кожного окремого індивіда. Від нас не вимагається діяти з мотивів, до яких ми незвичні; прагнути до загального добра, якого ми можемо чітко не розуміти або ефект якого може послаблюватися відстанню та розсіянням. Загальне щастя має стати результатом щастя окремих індивідів і починатися з цього. Не вимагається ніякого об'єднання зусиль. Кожен крок важить. Той, хто сумлінно виконає свій обов'язок, пожене всі його результати, незалежно від кількості інших людей, яким це не вдасться. Цей обов'язок очевидний і зрозумілий кожному, хто має бодай трохи тямки в голові. Не треба тільки народжувати на світ дітей, яких ти не зможеш прогодувати. Коли це питання буде прояснено від суті, якою огорнули його закони про парафіяльну допомогу та приватна доброчинність, кожен чоловік повинен відчувати глибоку переконаність у необхідності виконувати цей обов'язок. Якщо він не зможе прогодувати своїх дітей, вони неминуче помруть від голоду; і якщо він одружиться, знехтувавши очевидну ймовірність того, що йому не вдасться добути засоби на утримання дітей, він бере на себе провину за все лихо, яке він у цей спосіб накличе на себе, на свою дружину і на своє потомство. Відкладати одруження, поки працею та ощадливістю він здобуде можливість утримувати дітей, які ймовірно народяться з цього шлюбу, — така поведінка в його інтересах і тільки вона реально сприятиме його майбутньому щастю; а що в даний час він не може задовольни-

ти свої пристрасті, не порушуючи очевидної Божої заповіді і не ризикуючи завдати великої шкоди і собі, і своїм ближнім, то міркування його власного інтересу і його щастя продикують йому необхідність суворо дотримуватися правил моральної здержливості.

Хоч би якими могутніми були імпульси пристрасті, вони звичайно в певній мірі пом'якшуються розважливістю. І не видається абсолютною фантазією припустити, що якби до свідомості кожної людини ясно дійшло, внаслідок терплячих роз'яснень або навіть примусового втовкмачування, звідки походить справжнє і невиліковна вбогість, це певною, а може навіть значною, мірою вплинуло б на її поведінку; принаймні такого експерименту ніколи не було здійснено. Майже все, що досі робилося для бідняків, мало на меті, під приводом піклування про них, огорнути цю тему густим мороком і приховати від них справжню причину їхньої вбогості. В той час як заробітної платні ледве вистачає на утримання двох дітей, чоловік одружується і заводить п'ятьох або шістьох. Він, звичайно, опиняється в тяжкому становищі. Він нарікає на те, що його заробітної платні не вистачає для утримання родини — отже, вона надто мала. Він звинувачує свою парافیю за те, що вона надто повільно і надто скупко виконує свій обов'язок допомагати йому. Він звинувачує людей багатих за те, що вони жадібно гребуть гроші під себе і змушують його терпіти нужду в тому, чого самі мають удосталь. Він звинувачує упереджені й несправедливі суспільні закони та інституції, що дають йому занадто малу частку від загальної продукції. Нерідко він звинувачує й божественне провидіння, яке відвело йому місце в суспільстві, де він не може виборсатися зі скрути та рабської залежності. Шукаючи об'єкти для своїх звинувачень, він ніколи не дивиться в той бік, звідки приходять усі його прикrostі. Остання людина, яку йому спаде на думку звинуватити, — це він сам, тобто той, на кому справді лежить уся провина, крім, звичайно, тієї частки, яку несуть на собі вищі класи суспільства за те, що обманюють його. Либонь, він може розкаятися в тому, що одружився, бо ж тепер відчуває на собі всі невігоди такого становища; але ніколи не спаде йому на думку, що він зробив щось не так. Його завжди запевняли, що виховувати підданих для свого короля та своєї держави — це дії, які заслужовують найвищої похвали. Він чинить такі дії, а проте страждає через них. Він, природно, думає, що страждає за праведні діяння; і поведінка його короля та його країни видається йому неймовірно несправедливою і жорстокою, адже вони примушують його так страждати, замість дякувати йому, що він дає їм те, в чому, за їхніми ж таки запевненнями, вони відчувають найгострішу потребу.

Поки ці хибні уявлення не будуть виправлені й замість мови помилок та забобонів щодо проблем народонаселення не зазвучить повсюдно мова природи та здорового глузду, ми не зможемо сказати, що ми спробували розтлумачити простолюду істинну суть його поведінки; і ми здобудемо право дорікати їм за непередбачливість та брак працелюбності лише тоді, коли донесемо до їхньої свідомості, що вони самі винні у своїй бідності; що засоби виборсатися з неї у їхніх власних руках, а не в руках якихось інших персон; що суспільство, в якому вони живуть, і уряд, який ними править, цілковито безпорадні в цьому відношенні; бо хоч би як палко прагнули вони визволити своїх підданих з убогості і хоч би до яких по-

дібних спроб удавалися, вони абсолютно неспроможні зробити те, чого цілком щиро бажають, але необачно обіцяють; що коли заробітної платні не вистачає для утримання родини, це незаперечний знак, що їхній король та країна не потребують більше підданих або принаймні неспроможні прогодувати їх; що коли вони одружаться за таких обставин, то не тільки не виконають свого обов'язку щодо суспільства, а й накинуть йому на шию непотрібний тягар, водночас опустившись самі на саме дно злиднів; і що в такому випадку вони діятимуть усупереч волі Бога, і накликають на себе безліч усяких хвороб, яких — або принаймні багатьох із них — могли б уникнути, якби прислухалися до постійних настанов, що їх Він дає через закони природи кожній істоті, спроможній розважливо міркувати. <...>

Ті, хто справді бажає покращити становище нижчих класів суспільства, повинні поставити собі за мету підняти пропорційне співвідношення заробітної платні до ціни на провізію; і в такий спосіб дати робітникам можливість мати в своєму розпорядженні більше речей першої необхідності та життєвих вигод. Досі ми намагалися досягти цієї мети, матеріально підтримуючи одружених бідняків, а отже, збільшуючи число трудящих — тобто затоварюючи ринок робочою силою й водночас запевняючи, що ми прагнемо підняти ціну на неї. Не треба бути пророком, щоб передбачити неминучий крах такого плану дій. Проте ніщо так добре не вчить, як досвід. Такий план намагалися здійснити в багатьох різних країнах і протягом багатьох сторіч, і успіх завжди відповідав задумові. Справді настав час спробувати щось інше.

Коли було виявлено, що кисень, тобто та складова повітря, яка дає нам життя, не лікує сухоти, як сподівалися, а навпаки, скоріш загострює їхні симптоми, тоді для цієї мети спробували застосувати повітря протилежної якості. Я хотів би, щоб ми керувалися тим самим філософським духом у наших спробах вилікувати хворобу вбогості; і з'ясувавши, що постачання свіжих ресурсів на ринок праці має тенденцію лише загострювати її симптоми, спробувати довідатися, якими будуть наслідки деякого скорочення цих ресурсів.

У всіх старих і повністю заселених державах саме цей метод, і тільки він може дати нам раціональну надію на стабільне покращення життєвих умов для нижчих суспільних класів. <...>

Якщо ми справді серйозні у своєму пошуку того певного способу, який дозволить би нам істотно й стабільно поліпшити становище бідняків, ми повинні пояснити їм справжню суть їхнього становища і довести їм, що скорочення пропозиції робочої сили — це єдиний спосіб реально підняти ціну на працю; а оскільки лише вони володіють цим товаром, то тільки від них і залежить, як вони зуміють ним розпорядитися.

Мені здається, що цей спосіб настільки очевидний у теорії і настільки підтверджується аналогією з усіма іншими видами товарів, якими торгують на ринку, що тільки одне міркування могло б виправдати нашу нехіть спробувати здійснити його на практиці; це якби хтось зумів довести, що він принесе більше зла, ніж користі. <...>

Розділ чотирнадцятий

ПРО НАШІ РАЦІОНАЛЬНІ СПОДІВАННЯ ЩОДО МАЙБУТНЬОГО ПОЛІПШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

Щоб остаточно підсумувати й проаналізувати наші раціональні сподівання щодо пом'якшення зла, спричинюваного законом народонаселення, слід насамперед зазначити, що хоча зростання людності в геометричній прогресії — це незаперечна істина, і тривалість періоду, за який населення подвоюється в разі відсутності перешкод, скоріше завищувалася в цій книжці, аніж занижувалася, проте деякі природні наслідки поступального розвитку суспільства та цивілізації неминуче затримують цей процес. Так, скажімо, існують великі міста та мануфактури, де ми навряд чи маємо надію, а тим більше реальні підстави сподіватися на істотні матеріальні зміни. Безперечно, що наш обов'язок — і це обов'язок з усіх поглядів високий і благородний — домогтися, щоб наші міста та мануфактурне виробництво якомога менше негативно впливали на тривалість людського життя; та хоч би скільки зусиль ми заради цього доклали, вони, ймовірно, завжди будуть місцями менш сприятливими для здоров'я, аніж сільська природа і сільська праця, отже, діючи як природні перешкоди, вони певною мірою зменшуватимуть необхідність запобіжних заходів.

Помічено, що в кожній старій державі значна кількість дорослих людей протягом певного часу лишаються неодруженими. Обов'язок дотримуватися загально-визнаних правил моралі протягом цього періоду ніколи не піддавався сумніву в теорії, однак часто порушувався на практиці. Цей аспект обов'язку моральної здержливості майже не розглядався в аргументації, покладеній в основу цієї книжки. Він підпирається тими самими міркуваннями, що й раніше, ані міцнішими, ані слабшими. А що ми знаємо, як неповно досі виконувався цей обов'язок, то було б невиправданою фантазією сподіватися на майбутнє істотних змін на краще.

Щодо аргументації, яка підпирає цю працю, то вона стосується не нашої поведінки протягом періоду утримання від укладання шлюбу, а нашого обов'язку розтягувати цей період доти, доки ми здобудемо перспективу прогодувати своїх дітей. І не можна вважати за необґрунтовану фантазію сподівання на певні сприятливі зміни в цьому відношенні; бо з практики відомо, що звичка обачливої стриманості була неоднаково поширена в різних країнах, а також у одній і тій самій країні в різні періоди.

Не випадає сумніватися, що в Європі загалом, і передусім у її північних державах, відбувся вирішальний перехід до обачливої стриманості після повсюдного панування войовничих і заповзятливих звичок, які вигубили стількох людей. Не так давно до переміни такого самого типу спричинилися поступове ослаблення й майже цілковите зникнення пошестей, які так часто навідували Європу в XVII та на початку XVIII сторіч. Очевидно, що й у нашій країні відносна кількість шлюбів зменшилася після того, як умови життя в наших містах стали кращими, епідемії стали спалахувати рідше, а люди призвичаїлися до чистоти та охайності. Як здається, зменшилася кількість шлюбів і протягом останніх неврожайних ро-

ків; гадаю, що ті самі мотиви, які утримали багатьох людей від одруження в цей період, діятимуть і в майбутньому, якщо додаткове число дітей, котрі доживуть до дорослого віку завдяки запровадженню щеплень від коров'ячої віспи, зросте настільки, що вони переповнять усі робочі місця, знизять рівень заробітної платні і створять тяжкі умови для прогонування родини.

Повсюди практика людства в питанні шлюбів була виваженішою за його теорії; і хоч би як часто лунали заклики вступати в цей стан, бо такий, мовляв, обов'язок людини, і хоч би скільки говорилося про переваги ранніх союзів, що оберігають від пороків, кожен індивід вважав за потрібне подумати про те, на які засоби він стане утримувати родину, перш ніж зважувався на такий важливий крок. Ця могутня *vis medicatrix reipublicae*, що навіювала нам прагнення поліпшити умови нашого життя і вселяла страх погіршити їх, постійно діяла і постійно виводила людей на правильну дорогу, незважаючи на всі заклики, що збивали їх на манівці. Завдяки тій потужній пружині, яку рухало здоров'я нації і яка діяла в кожній державі, тому яскравому промінчику, що його закони природи сфокусовували на увазі кожної людини, звичка ставитися до шлюбу з обачною пересторогою розповсюдилася і зміцніла в Європі; і є всі підстави зробити висновок, що вона й далі ширитиметься та міцнітиме. Якщо так станеться, без якогось помітного розповсюдження практики сексуальних збочень, суспільство у своєму загалі стане, безперечно, набагато щасливішим... <...>

Метою цієї праці є не стільки запропонувати нові плани поліпшення суспільного устрою, скільки донести до свідомості читачів необхідність задовольнитися тим способом такого поліпшення, який диктує нам сама природа, і не перешкоджати їй поступові на цьому шляху. <...>

<...> Головна і перманентна причина вбогості дуже мало залежить або й зовсім не залежить від форм урядування чи від нерівного розподілу власності; і що оскільки люди багаті насправді неспроможні давати бідним роботу та засоби до життя, бідняки, за самою суттю речей, не мають права нічого від них вимагати. Ці дві важливі істини впливають із самого закону народонаселення, який, коли його належно пояснити, не виходить поза межі пересічного розуміння. І цілком очевидно, що кожна людина з нижчих суспільних прошарків, коли її ознайомлять із цими істинами, буде схильна переносити скруту, в яку закинуть її обставини, з більшим терпінням і почуватиме менше роздратування та невдоволення проти уряду й вищих суспільних класів за свою вбогість; і за всіх обставин вона буде менше схильна до непокори та заколоту; а якщо їй нададуть допомогу, чи то від державної інституції, чи то з рук приватної доброчинності, вона одержить її з більшою вдячністю і справедливіше оцінить її вартість.

Якби знання цих істин поступово розповсюдилося (що не видається таким уже неймовірним, адже люди постійно обмінюються думками), нижчі суспільні класи, у своєму загалі, стали б спокійнішими й акуратнішими; менше влаштовували б усіляку колотнечу в період гострих нестатків і в усі часи менше піддавалися б впливу запальних і підбурювальних публікацій, знаючи, як мало залежать від революції розмір заробітної платні та засоби для утримання родини. Просте знання цих істин, навіть у випадку, якби воно не досить істотно вплинуло на звичай

бідняків, приохотивши їх до обачності в питанні шлюбу, все ж таки надзвичайно ефективно й благодійно відбилося б на їхній поведінці в політичному аспекті; і одним із найвартісніших наслідків такого стану речей стало б те, що тепер би вищі та середні суспільні класи отримали змогу поступово поліпшувати своє врядування, не боячись тих революційних надуживань, страх перед якими сьогодні загрожує позбавити Європу навіть того ступеня свободи, який вона давно визнала за доцільне запровадити в практику і благодійними наслідками якого вона давно користується.

Порівнюючи нинішній стан суспільства з попередніми, я маю всі підстави вважати, що зло, пов'язане з дією закону народонаселення, радше зменшилося, аніж зросло, і то навіть за таких невігідних обставин, коли людство у своєму загалі було в цілковитому невіданні про те, звідки воно береться. А що ми можемо плекати надію, що це невідання поступово розсіється, то аж ніяк не видається неімовірним подальше послаблення цього зла. Абсолютне зростання людності, яке, безперечно, відбуватиметься, очевидно, не суперечить такому припущенню, оскільки ситуація залежить від пропорційного співвідношення між кількістю населення і кількістю харчів, а не від абсолютного числа людей. У попередніх розділах цього дослідження ми, здається, зуміли показати, що нерідко країни з невеликим населенням найдужче терпіли від наслідків дії закону народонаселення; і навряд чи доводиться сумніватися, що, коли ми візьмемо Європу в цілому, то в останньому сторіччі спостерігалось значно менше голодоморів та захворювань, спричинених злиднями, аніж у сторіччі, яке йому передувало.

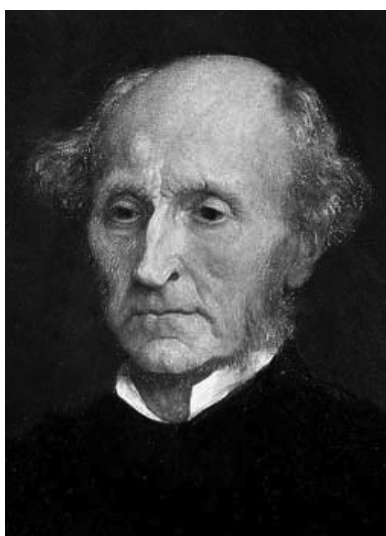
Отже, підсумовуючи, можна сказати, що хоча наші майбутні перспективи щодо пом'якшення зла, неминуче спричинюваного дією закону народонаселення, не такі вже блискучі, як нам би хотілося, проте й далекі від цілковитої безнадії й у жодному випадку не виключають того поступального і прогресивного поліпшення людського суспільства, якого ми всі реально сподівалися до появи останніх диких спекуляцій на цю тему. Саме законам, що регулюють питання власності та шлюбів, і на вигляд досить-таки обмеженому принципові егоїзму, який спонукає кожного індивіда наполегливо трудитися для покращення своїх життєвих умов, завдячуємо ми всі найшляхетніші поривання людського генія, все те, що відрізняє цивілізований стан від дикого. Ретельне дослідження закону народонаселення неухильно приводить нас до висновку, що ми ніколи не зможемо відкинути драбину, по якій піднялися на цю висоту; але це аж ніякою мірою не означає, що нам не вдасться піднятися по ній же таки ще вище. Структура суспільства, у своїх визначальних рисах, мабуть, завжди залишиться незмінною. Ми маємо всі підстави вірити, що воно завжди складатиметься з класу власників і класу робітників; але життєві умови кожного з них і їхнє пропорційне співвідношення можуть істотно мінятися заради досягнення гармонії і краси цілого. Досить сумно думати, що тоді як обшири природничих наук із кожним днем збільшуються, не будучи обмежені навіть дуже далекими обріями, наука моральної та політичної філософії має розвиватися в таких вузьких межах або, в кращому разі, настільки слабо впливати на свідомість людей, що їй ніяк не вдається протидіяти дедалі більшим перешкодам людському щастю, які виникають унаслідок

док зростання населення. Та хоч би якими неподоланими уявлялися ці перешкоди на тих чи тих сторінках даної праці, можна сподіватися, що загальний результат цього дослідження не дає підстав у розпачі покинути справу поліпшення людського суспільства напризволяще. Часткове добро, що його, здається, можна досягти, варте наших старань; його досить, щоб ми знали, куди спрямовувати свої зусилля, воно надає реальності нашим перспективам. І хоча нам важко сподіватися, що доброчесність і щастя людства не відстануть від блискучого поступу природничих наук, проте, якщо ми бодай трохи віримо в себе, ми маємо всі підстави плекати надію, що вони — і то значною мірою — прилучаться до їхнього прогресу і розділять їхній успіх.

Мальтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення / Т.Р. Мальтус ; пер. з англ. В. Шовкун. — К. : Основи, 1998. — С. 41—45, 53, 55—80, 82—83, 85—87, 161, 165—171, 175, 208—210, 240—245, 271, 273, 279, 281—282, 292—298, 396—403.

Джон Стюарт МІЛЛЬ

1806—1873

Упродовж другої половини XIX ст. “Принципи політичної економії” Мілля були беззаперечною настільною книгою економістів. Це щось більше ніж компіляція, простий переказ того, що було раніше. Навіть у суто теоретичному плані книга повна справжніх відкриттів.

Марк Блауг

Джон Стюарт Мілля — видатний англійський учений, завершувач класичної політичної економії та один із засновників соціального реформізму.

Дж.С. Мілля народився у Лондоні, в сім'ї відомого економіста Джеймса Мілля, який був його наставником та вчителем. Хлопчик ріс справжнім вундеркіндом. В 11 років він коригував гранки відомої праці батька “Історія Британської Індії”, у 13 років написав історію Риму, а у 14 років (під час перебування у Франції) вразив своїми енциклопедичними знаннями філософа

І. Бентама та економіста Ж.Б. Сея, обговорюючи з ними важливі наукові проблеми.

Теоретико-методологічні особливості наукових досліджень ученого відобразилися у працях “Про предмет політичної економії та про її метод” (1836), “Про деякі невирішені питання політичної економії” (1844) та ін. Найбільш повно та виразно економічні погляди Дж.С. Мілля викладені у його основній праці “Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії” (1848), яка стала своєрід-

ним підсумком розвитку економічної науки в першій половині XIX ст. і майже півстоліття (до появи книги А. Маршалла) була основним підручником з політичної економії у багатьох європейських університетах. Лише за життя Дж.С. Мілля цей твір витримав сім видань.

“Основи політичної економії” Дж.С. Мілля складаються з “Попередніх зауважень” автора та 5 книг:

— першу книгу (“Виробництво”) присвячено аналізу співвідношення праці та капіталу як факторів виробництва, природи та чинників продуктивності факторів виробництва, сутності заробітної плати та прибутку;

— у другій книзі (“Розподіл”) досліджуються проблем вартості та ціни, співвідношення конкуренції і звичаю, розподілу доходів суспільства, економічної природи заробітної плати, прибутку та ренти;

— третя книга (“Обмін”) висвітлює питання співвідношення між попитом, пропозицією, вартістю та ціною товарів; витрат виробництва; еволюції грошей; природи та функцій кредиту; міжнародної торгівлі;

— четверта книга (“Вплив суспільного розвитку на виробництво та розподіл”) досліджує передумови та обмеження економічного зростання, вплив розвитку промисловості та зростання населення на ренту, прибуток і заробітну плату, тенденцію прибутку до зменшення, ймовірне майбутнє трудящих класів;

— п’яту книгу (“Вплив уряду”) присвячено аналізу традиційних для класичної школи питань ролі держави в ринковій економіці, загальних принципів оподаткування, а також обмежень системи економічного лібералізму або принципу невтручання.

У біографічному нарисі відомого українського вченого М.І. Тугана-Барановського “Джон Стюарт Мілль. Його життя та науково-літературна діяльність”, зазначається, що “Основи політичної економії” Мілля є системним дослідженням законів народного господарства, фінансів та політики, яка і до сьогодні залишається чи не найкращим трактатом з політичної економії. “Залишаючись вірним послідовником Рікардо, — підкреслює український вчений, — Мілль пом’якшив надто різкий та абстрактний характер учення цього знаменитого економіста. Політична економія в обробці Мілля... наблизилась до життя та отримала можливість впливати на практичну політику та законодавство. Від сенсимоністів Мілль засвоїв переконання, що соціальні реформи можуть змінити розподіл національного доходу; але разом з тим він залишався прихильником поглядів Мальтуса щодо необхідності обмеження розмноження населення для підвищення майнового становища робітничого класу. Мілль намагався узгодити ці два підходи виходячи з того, що... соціальні реформи тільки тоді корисні, коли вони зменшують розмноження народонаселення. Тому Мілль гаряче відстоював поширення дрібної земельної власності, в якій він вбачав кращий спосіб забезпечити масу населення та перетворити її морально. В перших виданнях своєї книги він досить суворо ставився до соціалізму, хоча і визнавав його світлі сторони. Але у кожному наступному виданні він виражав усе більше та більше симпатії до соціалізму”¹.

¹ *Туган-Барановский М.И.* Дж.С. Мілль. Его жизнь и учено-литературная деятельность. Биографический очерк / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1892.

Таким чином, в “Основах політичної економії” Дж.С. Мілля відобразилися найважливіші теоретичні проблеми економічної науки того часу. До теоретичних здобутків ученого слід віднести:

- розробку методологічних основ політичної економії, подальший розвиток методів економічних досліджень;

- узагальнення та систематизацію основних ідей класичної школи;

- започаткування викладу економічних проблем відповідно до фаз суспільного відтворення (виробництво — розподіл — обмін — споживання);

- поглиблення та доповнення учення класиків новими оригінальними ідеями, які увійшли до скарбниці світової економічної думки (дослідження проблем економічного зростання, взаємодії ціни, попиту та пропозиції, суті капіталу і процента, торговельних криз, міжнародної торгівлі тощо);

- збагачення проблематики економічної науки за рахунок залучення до аналізу соціальних проблем, започаткування соціального реформізму.

На думку відомого історика економічної думки М. Блауга, “упродовж другої половини XIX ст. “Принципи політичної економії” Мілля (1948) були беззаперечною настільною книжкою економістів... це щось більше, ніж компіляція, простий переказ того, що було раніше. Навіть у суто теоретичному плані книга повна справжніх відкриттів. Яскравий приклад — рівняння міжнародного попиту, але, крім того, в ній

знаходимо концепцію неконкурентних груп на ринках робочої сили, правильне формулювання закону попиту і пропозиції як рівняння, а не як тотожності, потрібну класифікацію цінової еластичності попиту з урахуванням впливу зміни цін на сукупний дохід, трактування економії на масштабах виробництва, аналіз проблеми спільного виробництва і, нарешті, поняття альтернативних витрат. Більше того, теорія відсоткової ставки Мілля випереджала свій час на 40 років... Упродовж двох поколінь він навчав Англію економічної науки, а численність аналітичних ідей, часто спрямованих у різні боки, відкривала шлях для подальшого вдосконалення та розвитку”¹.

Практична діяльність Дж.С. Мілля була пов’язана з успішною кар’єрою службовця Ост-Індської компанії, в якій він займав високий пост аж до її закриття у 1858 р. У період з 1865 по 1868 р. Дж.С. Мілля був членом парламенту. Він активно обстоював ідеї буржуазної демократії, виступаючи за рівність чоловіків і жінок, надання робітникам виборчих прав, скасування системи лендлордизму в Ірландії тощо. Останні роки свого життя вчений провів у Авіньйоні (Британія), куди переїхав після смерті дружини, яка була йому вірним другом і помічником у підготовці багатьох наукових праць.

¹ Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг ; пер. з англ. І. Дзюб. — К. : Основи, 2001. — С. 175, 212.

Дж.С. Милль. ОСНОВЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ С НЕКОТОРЫМИ ПРИЛОЖЕНИЯМИ К СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие.

Предварительные замечания.

Книга I. ПРОИЗВОДСТВО.

Глава I. Об элементах производства.

Глава II. О труде как агенте производства.

Глава III. О непроизводительном труде.

Глава IV. О капитале.

Глава V. Основные положения о капитале.

Глава VI. Об оборотном и основном капитале.

Глава VII. От чего зависит степень производительности факторов производства.

Глава VIII. О кооперации или комбинировании труда.

Глава IX. О крупном и мелком производстве.

Глава X. О законе возрастания труда.

Глава XI. О законе возрастания капитала.

Глава XII. О законе возрастания продукта земли.

Глава XIII. Выводы из предыдущих законов.

Книга II. РАСПРЕДЕЛЕНИЕ.

Глава I. О собственности.

Глава II. Продолжение той же темы.

Глава III. О классах, между которыми распределяется продукт.

Глава IV. О конкуренции и обычае.

Глава V. О рабовладении.

Глава VI. О крестьянах-собственниках.

Глава VII. Продолжение той же темы.

Глава VIII. Об использчиках.

Глава IX. О коттерах.

Глава X. Способы ликвидации коттерской аренды.

Глава XI. О заработной плате.

Глава XII. О популярных средствах избавления от низкой заработной платы.

Глава XIII. Дальнейшее рассмотрение средств избавления от низкой заработной плате.

Глава XIV. О различиях в заработной плате, получаемой рабочими в разных отраслях.

Глава XV. О прибыли.

Глава XVI. О ренте.

Книга III. ОБМЕН.

Глава I. О стоимсти.

Глава II. Об отношении спроса и предложения к стоимости.

Глава III. О соотношении между издержками производства и стоимости

Глава IV. Окончательный анализ издержек производства.

Глава V. Об отношении ренты к стоимости.

Глава VI. Краткое изложение теории стоимости.

Глава VII. О деньгах.

Глава VIII. О зависимости стоимости денег от спроса и предложения.

Глава IX. О зависимости стоимости денег от издержек производства.

Глава X. О биметаллизме и разменной монете.

Глава XI. О кредите как заменителе денег.

Глава XII. Влияние кредита на цены.

Глава XIII. О неразменных бумажных деньгах.

Глава XIV. Об избыточном предложении.

Глава XV. О мере стоимости.

Глава XVI. О некоторых частных случаях [формирования] стоимости.

Глава XVII. О международной торговле.

Глава XVIII. О международных стоимостях.

Глава XIX. О деньгах как импортируемом товаре.

Глава XX. Относительно валютных курсов.

Глава XXI. О распределении драгоценных металлов в торговом мире.

Глава XXII. Влияние денежного обращения на валютные курсы и внешнюю торговлю.

Глава XXIII. О ставке процента.

Глава XXIV. О регулировании обращения разменных бумажных денег.

Глава XXV. О конкуренции между странами, выступающими на одном рынке.

Глава XXVI. О влиянии обмена на распределение.

Книга IV. ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ НА ПРОИЗВОДСТВО И РАСПРЕДЕЛЕНИЕ.

Глава I. Общие признаки роста богатства.

Глава II. Влияние развития промышленности и роста населения на стоимость и цены.

Глава III. Влияние развития промышленности и роста населения на ренту, прибыль и заработную плату.

Глава IV. О тенденции прибыли к минимальному уровню.

Глава V. Последствия проявления тенденции прибыли к минимальному уровню.

Глава VI. О стационарном состоянии.

Глава VII. О вероятном будущем трудящихся классов.

Книга V. О ВЛИЯНИИ ПРАВИТЕЛЬСТВА.

Глава I. Об общих функциях правительства.

Глава II. Общие принципы налогообложения.

Глава III. О прямых налогах.

Глава IV. О налогах на товары.

Глава V. О некоторых других налогах.

Глава VI. Сравнение прямых налогов с косвенными.

Глава VII. О государственном долге.

Глава VIII. Относительно экономических последствий исполнения правительством своих обычных функций.

Глава IX. Продолжение той же темы.

Глава X. О государственном вмешательстве, основывающемся на ошибочных теориях.

Глава XI. Основания и границы системы laissez-faire, или принципа невмешательства.

Предисловие

Появление такого трактата, какой представлен здесь, и на тему, которой уже посвящено много весьма ценных работ, возможно, нуждается в известном объяснении.

Вероятно, достаточно было бы сказать, что ни один из существующих трудов по политической экономии не содержит новейших достижений, внесенных в теорию этого предмета. В дискуссиях последних нескольких лет родилось много новых идей и представлений о новом приложении старых, особенно по проблемам денежного обращения, внешней торговли и по важным вопросам, более или менее тесно связанным с колонизацией. Поэтому кажется целесообразным произвести полный пересмотр всей политической экономии хотя бы только для того, чтобы внести в нее результаты этих изысканий и гармонично соединить их с принципами, установленными ранее лучшими мыслителями данной науки.

Однако автор не ставил перед собой в качестве единственной или даже главной цели восполнить пробелы в прежних трактатах, носящих то же заглавие. Задача настоящей книги отличается от задач, которые решал любой трактат по политической экономии, появившийся в Англии после труда Адама Смита.

Самая характерная особенность работы Адама Смита, особенность, больше всего выделяющая ее из других, равных ей или даже превосходящих ее по уровню изложения общих принципов предмета, состоит в том, что она неизменно связывает теоретические положения с их практическим применением. Уже это обстоятельство само по себе предполагает исследование более широкого круга идей и тем, чем тот их круг, который включается в политическую экономию, рассматриваемую в качестве отрасли абстрактных наук. В своих практических приложениях политическая экономия неразрывно переплетается со многими другими отраслями социальной философии. Если не считать сугубо частных проблем, то едва ли найдутся практические вопросы, даже стоящие по своей природе

ближе всего к чисто экономическим, которые можно решать, основываясь лишь на одних экономических посылках. Вот почему Адам Смит никогда не отступал от этой истины; вот почему в своих практических приложениях принципов политической экономии он неизменно обращается к другим, часто более широким обобщениям, чем позволяет себе чистая политическая экономия; он таким образом создал ту надежную основу для использования принципов этой науки в практических целях, благодаря которой “Богатство народов”, единственный среди других трактатов по политической экономии, не только приобрел популярность у широкого читателя, но оказал также глубокое влияние на умы людей, как практиков, так и законодателей.

Автор полагает, что работа, по своему назначению и общей концепции подобная труду Адама Смита, но использующая более широкий круг знаний и более глубокие идеи нынешнего века, — это как раз тот вклад, в котором сегодня нуждается политическая экономия. Книга “Богатство народов” во многом устарела и в целом неудовлетворительна. Политическая экономия в ее надлежащем понимании была во времена Адама Смита еще в младенческом возрасте и с тех пор повзрослела, а наука об обществе, от которой этот выдающийся мыслитель практически никогда не отделял свою специфическую дисциплину, вышла далеко за пределы того состояния, в каком она находилась при нем, хотя все еще пребывает на ранних ступенях своего развития. Однако до настоящего времени не было предпринято попытки соединить его практический метод исследования политической экономии с возросшими с тех пор теоретическими представлениями в данной области или установить связь между экономическими явлениями в обществе и лучшими социальными идеями современности, как это великолепно сделал Адам Смит по отношению к философии своего века.

Такова задача, которую поставил перед собой автор настоящей работы. Даже частичная ее успешная реализация оказалась бы столь полезным достижением, что он добровольно взял на себя риск возможной неудачи. Однако необходимо добавить, что, хотя автор вознамерился написать работу практического и, насколько допускает природа ее предмета, популярного характера, он ни в коей мере не пытался во имя достижения этих заманчивых целей жертвовать строго научным ходом рассуждения. Хотя он стремился к тому, чтобы его трактат оказался чем-то большим, нежели простым изложением абстрактных доктрин политической экономии, он вместе с тем хотел, чтобы такое изложение содержалось в работе.

<...>

Предварительные замечания

В любой области человеческой деятельности практика намного опережает развитие науки: систематичное изучение законов проявления силы природы выступает как отстающий результат длинной цепи усилий по использованию этих сил в практических целях. Соответственно и концепция политической экономии как отрасли науки возникла совсем недавно, но сам предмет ее исследований во все века неизбежно оказывался в центре практических интересов человечества, а иногда даже неоправданно поглощал все его внимание.

Этим предметом является богатство. Авторы работ по политической экономии провозглашают своей целью преподавание или исследование сущности богатства, законов его производства и распределения. Прямо или косвенно сюда включается действие всех причин, обуславливающих процветание или прозябание человечества в целом и всякого сообщества людей в зависимости от степени достижения богатства — этого всеобщего предмета человеческих желаний. Разумеется, никакой трактат по политической экономии не в состоянии рассмотреть или хотя бы перечислить все подобные причины, но в каждом из них предпринимается попытка изложить в максимально полном объеме уже известные законы и принципы, на основе которых они действуют. <...>

<...> Сами деньги, как таковые, не удовлетворяют никакой личной потребности; их ценность для человека заключается в том, что они представляют собой удобную форму получения им всякого рода доходов, которые он впоследствии, в наиболее подходящее для него время, превращает в другие могущие быть для него полезными формы. Сколь бы велико ни было различие между страной, имеющей деньги, и страной, вовсе не применяющей деньги, такое различие сводится лишь к проблеме удобства, к проблеме экономии времени и труда, вроде помола зерна на водяной мельнице вместо ручной или (если употребить пример, приведенный Адамом Смитом) вроде пользы от дорог; смешивать деньги с богатством — значит совершать такую же ошибку, как смешивать шоссе, представляющее самый удобный путь к вашему дому или полям, с самим домом или полями.

Деньги, являющиеся важным орудием в руках государства и частных лиц, справедливо считаются богатством; но и все другое, что служит для удовлетворения человеческих потребностей и что природа не отдает без приложения труда, также составляет богатство. Быть богатым — значит обладать большим количеством полезных предметов или денег, чтобы их купить. Следовательно, все, что имеет покупательную силу, образует часть богатства, за которую в обмен можно приобрести всякие полезные или приятные предметы. Вещь, за которую ничего нельзя получить взамен, как бы полезна или необходима она ни была, не является богатством в том смысле, в каком этот термин применяется в политической экономии. Например, воздух, хотя и является абсолютной необходимостью для человека, на рынке никакой цены не имеет, так как его можно получить безвозмездно, собирать же его в запас бессмысленно, так как это не принесет никому никакой прибыли или пользы; законы его производства и распределения составляют предмет не политической экономии, а совершенно иной науки. Но хотя воздух и не является богатством, человечество, получая его даром, становится намного богаче, поскольку труд, который пришлось бы затратить на удовлетворение этой самой насущной из всех потребностей, можно употребить на другие цели. Между тем вполне возможно представить себе обстоятельства, при которых воздух окажется частью богатства. Если бы стало обычным длительное пребывание в местах, куда воздух естественным путем не проникает, как, например, в погруженный в море водолазный колокол, искусственно нагнетаемый туда воздух, подобно воде, подаваемой в дома, имел бы свою цену. В свою очередь, если бы в результате какого-либо переворота в природе атмосферного воздуха оказа-

лось бы слишком мало для потребления или его можно было бы монополизировать, то он мог бы обрести очень высокую рыночную цену. В этом случае владелец воздуха в количестве, превышающем его собственные потребности, располагал бы им как своим богатством, причем на первый взгляд общий размер богатства человечества возрос бы в результате столь великого для него бедствия. Ошибка здесь заключалась бы в игнорировании того обстоятельства, что, каким бы богатым ни стал владелец воздуха за счет остальной части общества, все другие люди стали бы беднее на ту сумму, какую они вынуждены были бы заплатить за то, что прежде получали бесплатно.

Отсюда вытекает важное расхождение в значениях слова “богатство” в его применении к собственности отдельного лица, страны или человечества в целом. В богатство всего человеческого рода включается только то, что может принести пользу или доставить удовольствие. Для отдельного человека богатством является все, что, будучи само по себе бесполезным, позволяет ему рассчитывать на получение взамен от других части их запаса полезных или приятных вещей. <...>

<...> Богатство можно определить как понятие, охватывающее все полезные или приятные вещи, которые обладают меновой стоимостью, или, иными словами, все полезные или приятные вещи, за исключением тех, которые в желательном количестве можно приобрести без затрат труда или принесения чего-либо в жертву. <...>

В той мере, в какой экономическая организация народов зависит от состояния естественных наук, она остается предметом изучения самих естественных наук и производных от них прикладных наук. Однако в той мере, в какой причины экономической организации общества кроются в моральных и психологических факторах, в институтах и общественных отношениях или в свойствах человеческой натуры, исследованием этих причин должны заниматься не естественные, а этические и социальные науки, они являются уже предметом науки, называемой “политическая экономия”. <...>

Производство богатства, извлечение из недр земного шара средств для человеческого существования и наслаждения, совершенно очевидно, не может происходить произвольно. Здесь действуют определенные условия. Из них некоторые естественные, зависящие от свойств материи и от глубины познания этих свойств человеком в той или иной стране или в ту или иную эпоху. Эти условия политическая экономия не изучает, а принимает как допущение, основываясь на данных естественных наук или житейском опыте. Соединяя с этими фактами внешней природы другие истины, относящиеся к человеческой натуре, политическая экономия пытается выявить вторичные, или производные, законы, управляющие производством богатства, содержащие объяснение различиям богатства и бедности в настоящем и прошлом и позволяющие предвидеть, какое увеличение богатства возможно в будущем.

В отличие от законов производства, законы распределения частично создаются самими людьми, поскольку способ распределения богатства в каждом данном обществе зависит от принятых в нем законов и обычаев. И хотя правительства и народы полномочны решать, какие должны существовать институты, они не мо-

гут произвольно определять, как этим институтам надлежит функционировать. Условия, от которых зависит их власть над распределением богатства, и способ воздействия на распределение с помощью различных кодексов поведения, какие общество может счесть целесообразным ввести, в такой же мере служат предметом научного исследования, как и любые естественные законы природы.

Законы производства и распределения и некоторые вытекающие из них следствия составляют предмет настоящего трактата.

КНИГА I ПРОИЗВОДСТВО

Глава III О НЕПРОИЗВОДИТЕЛЬНОМ ТРУДЕ

§ 1. Без труда производство невозможно, но следствием его не всегда выступает производство. Существует много видов труда, и в высшей степени полезных, объектом приложения которого не является производство. Соответственно труд подразделяется на производительный и непроизводительный. Между политэкономами велось немало споров по вопросу о том, какие виды труда следует характеризовать как непроизводительные, но они не всегда сознавали, что в действительности предмета спора не существовало.

Многие авторы отказываются рассматривать любой труд как производительный, если результатом его не является некий осязаемый материальный предмет, который может быть передан одним лицом другому. Другие же (в их числе МакКуллох и Сэй), усматривая в слове “непроизводительный” какой-то пренебрежительный смысл, протестуют против применения этого термина ко всякому труду, который считается полезным, т. е. приносит выгоду или удовольствие, оправдывающие его затраты. Труд правительственных чиновников, солдат и военных моряков, врачей, юристов, учителей, музыкантов, танцоров, актеров, домашних слуг и т. д., если они действительно выполняют функции, за которые им платят, и если их численность не превышает численности, необходимой для выполнения этих функций, не должен быть, утверждают указанные писатели, “заклеймен” как непроизводительный. Выражение “непроизводительный” они, очевидно, считают синонимом расточительности и бесполезности. Но здесь явно неправильное понимание самого предмета спора. Поскольку производство не составляет единственную цель человеческого существования, то и термин “непроизводительный” необязательно подразумевает какое-либо позорное клеймо, и никто не намерен в данном случае понимать его таким образом. <...>

Прежде всего, даже когда мы имеем в виду производство материальных предметов, следует помнить, что произведенный продукт — это несоставляющая его материя. То, что мы производим или хотим произвести, — это всегда, по справедливому выражению Сэя, полезность. ...Поэтому Сэй и другие справедливо задают вопрос: если мы в действительности создаем полезность, а не предметы, как

утверждают, то почему же весь труд, создающий полезность, не считать производительным? Почему надо отказывать в таком обозначении труда хирурга, который вправляет сустав, судьи или законодателя, способствующих обеспечению безопасности, и присваивать его труду ювелира, который гранит и шлифует алмаз? <...>

§ 2. Полезности, производимые трудом, бывают трех родов.

Во-первых, это полезности, заключенные и воплощенные во внешних предметах с помощью труда, который направлен на то, чтобы сообщить внешним материальным вещам свойства, делающие эти вещи пригодными для удовлетворения нужд человека. Здесь перед нами явление общераспространенное, не требующее примеров.

Во-вторых, это полезности, заключенные и воплощенные в самих людях; в данном случае труд направлен на придание людям качеств, которые делают их полезными для себя и для других. К этому виду относится труд всех лиц, занятых в образовании, причем не только учителей, наставников, профессоров, но и правительств, в той мере, в какой они стремятся к совершенствованию народа; сюда же относится труд духовников и священнослужителей в меру его плодотворности; труд врачей, поскольку он служит сохранению жизни, физических и умственных сил; труд лиц, обучающих трудовым навыкам, различным ремеслам, наукам, искусствам, включая труд учеников, приобретающих все эти навыки и знания. Наконец, весь труд, вкладываемый всякими людьми на протяжении их жизни в расширение знаний и развитие физических и умственных способностей их самих и других людей.

В-третьих, это полезности, не заключенные и не воплощенные ни в каком предмете, а состоящие только в оказании услуг, в доставлении удовольствия и предотвращении неудобств или страданий в течение более или менее продолжительного времени, однако без сколько-нибудь постоянного изменения качеств человека или вещи; здесь мы имеем труд, занятый производством полезности непосредственно, а не (как в двух предыдущих случаях) приспособлением какой-либо другой вещи, чтобы она приносила пользу. Таков, например, труд музыкантов, актеров, декламаторов, хозяев зрелищных заведений. <...>

§ 3. Теперь нам надо выяснить, какой из этих трех видов труда следует считать производителем богатства, поскольку именно в этом состоит смысл самого по себе термина “производительный”. ...мы не вступим в явное, действительное противоречие с принятым представлением, если будем рассматривать в качестве богатства всякий продукт, который сочетает в себе и полезность, и способность к накоплению. Мастерство, энергия и настойчивость рабочих страны в такой же мере считаются ее богатством, как и их инструменты и машины. <...>

<...> Самого человека (как отмечалось выше) я не рассматриваю как богатство. Он представляет собою цель, во имя которой существует богатство. Но его приобретенные способности, которые выступают лишь как средства и порождены трудом, с полным основанием, как я полагаю, попадают в эту категорию. <...>

Глава IV О КАПИТАЛЕ

§ 1. Из предыдущих глав следует, что, помимо первоначальных и всеобщих условий производства — труда и природных сил, — существует еще одно условие, без которого невозможно осуществление производственной деятельности, если не считать примитивные и скудные начатки первобытного производства. Речь идет о предварительно накопленном запасе продуктов прошлого труда. Этот накопленный запас продуктов труда называется капиталом. В высшей степени важно тщательно уяснить себе функцию капитала в производстве, поскольку множество ошибочных представлений, которыми изобилует наша наука, проистекают из неправильного, путаного понимания этого вопроса.

Люди, совершенно не приученные размышлять об этом предмете, полагают, что капитал — это синоним денег. Опровергать такое ошибочное представление — значит повторять то, что уже сказано в вводной главе. Деньги так же не являются синонимом капитала, как и синонимом богатства. Сами по себе деньги не могут выполнять какую-либо часть функций капитала, так как они не в состоянии оказывать какое-либо содействие производству. Чтобы это произошло, их нужно обменять на другие вещи, а все поддающееся обмену на другие вещи способно содействовать производству лишь в той же мере, что и эти вещи. Функция капитала в производстве состоит в том, что он обеспечивает необходимые для производственной деятельности здания, охрану, орудия и материалы, а также питание и иные средства существования для работников во время производственного процесса. Это все такие услуги, которые текущий труд должен получить за счет прошлого труда и продукта прошлого труда. Все, что предназначается для данной цели, для обеспечения производительного труда этими разнообразными условиями, — все это и есть капитал. <...>

Глава V ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ О КАПИТАЛЕ

§ 1. Если предыдущие объяснения достигли своей цели, то они позволили составить довольно полное представление не только о понятии капитала, заключающемся в его определении, но и о том, как это понятие преломляется в реальной действительности, когда его затемняет сложное сплетение конкретных обстоятельств. Теперь даже неискушенный читатель подготовлен к усвоению некоторых элементарных положений или теорем, относящихся к капиталу, глубокое понимание которых явится уже значительным шагом по пути из тьмы к свету.

Первое из указанных положений состоит в том, что производственная деятельность ограничивается размерами капитала. <...>

<...> Пределом богатства всегда служит нехватка не потребителей, а производителей и производственной мощности. Всякое приращение капитала приносит труду либо дополнительную занятость, либо дополнительное вознаграждение,

оно обогащает либо страну в целом, либо трудящийся класс. Если этот прирост капитала находит и использует новую рабочую силу, он увеличивает совокупный продукт, если же он ограничивается использованием прежнего числа работников, он выделяет им большую долю продукта; в последнем случае, поощряя рвение работников, он даже, возможно, увеличивает также объем продукта.

§ 4. Вторая основная теорема капитала касается источников его происхождения. Капитал есть результат сбережения. <...>

Если бы каждый расходовал на удовлетворение своих личных потребностей все, что сам производит, а также весь доход, получаемый им от того, что произведено другими, то капитал не мог бы возрастать. Весь капитал, за ничтожным исключением, первоначально возник как результат сбережения. <...>

<...> Превышение производства над потреблением оказывается большим. Вполне правомерно назвать это возросшим сбережением. Хотя сам термин “сбережение” не бесспорен, нет другого термина, против которого не было бы столько же возражений. Потреблять меньше, чем произведено, — значит сберегать, в чем и состоит процесс возрастания капитала, хотя при этом абсолютный объем потребления необязательно сокращается. Вовсе не следует до такой степени рабски придерживаться узкого значения слова, чтобы лишить себя возможности употреблять термин “сбережение” в указанном смысле; надо лишь помнить, что, кроме сокращения потребления, есть и другой способ увеличения капитала, а именно увеличение производства.

§ 5. Третья основная теорема капитала, тесно связанная с только что изложенной, заключается в том, что капитал хотя и сберегается, и представляет собой результат сбережения, но тем не менее он потребляется. Слово “сбережение” отнюдь не означает, что сбереженное не потребляется, не означает оно даже и того, что его потребление непременно откладывается на более поздний срок. Оно подразумевает лишь то, что если сбереженное потребляется немедленно, то потребителем является не тот, кто осуществил сбережение. Если сбережение отложено для будущего использования, оно считается припрятанным, и, пока остается таковым, оно не потребляется вовсе. Но когда сбережение используется в качестве капитала, оно потребляется целиком, хотя и не самим капиталистом. <...>

§ 9. Теперь мы переходим к четвертой фундаментальной теореме капитала, которую, вероятно, даже еще чаще упускают из виду или ошибочно трактуют, чем каждую из предыдущих. Производительный труд содержится и применяется посредством капитала, расходуемого на приведение его в действие, а не за счет спроса покупателей на готовый продукт труда. Спрос на товары — это отнюдь не спрос на труд. Спрос на товары определяет, в какой конкретной отрасли производства будут применены труд и капитал, он определяет направленность труда, а не то или иное количество самого труда или его поддержание и оплату. Эти последние зависят от размера капитала или других средств, непосредственно выделяемых на средства существования и вознаграждение работников. <...>

Глава VI

ОБ ОБОРОТНОМ И ОСНОВНОМ КАПИТАЛЕ

<...> В состав капитала, занятого в производстве всякого товара, входит часть, которая после однократного использования прекращает свое существование в качестве капитала, она или вовсе теряет способность служить производству, или по крайней мере служить ему так же, как и прежде, и в той же его отрасли. Такова, например, часть капитала, заключенная в материалах. Жир и щелочь, из которых изготавливается мыло, будучи однажды использованы в производстве, разрушаются как таковые и уже больше не могут участвовать в изготовлении мыла, хотя в своем превращенном состоянии, в качестве мыла, способны служить материалом или каким-либо иным средством в других отраслях промышленности. К этому же виду капитала следует отнести ту его часть, которая выплачивается работникам в виде заработной платы или потребляется ими в форме продовольствия. Та часть капитала владельца хлопкопрядильной фабрики, которую он выплачивает своим рабочим, будучи однажды выплаченной, уже не существует в виде его капитала, т. е. капитала владельца хлопкопрядильной фабрики. При этом доля заработной платы, использованная рабочими на собственное потребление, вообще прекращает свое существование в качестве капитала, а в том случае, если рабочие даже часть ее сберегают, последнюю правильнее считать новым капиталом, результатом вторичного акта накопления. Капитал, который таким образом полностью исчерпывает свою функцию в производстве в процессе его однократного применения, называется оборотным капиталом. Этот термин, недостаточно точно отражающий суть дела, обязан своим происхождением тому, что данную часть капитала приходится постоянно возобновлять путем продажи готовых изделий, а затем беспрестанно расходовать ее на покупку материалов и выплату заработной платы. Следовательно, она выполняет свою функцию, не оставаясь у владельцев, а переходя из рук в руки.

Между тем другая значительная часть капитала заключена в орудиях производства, отличающихся более или менее длительным существованием и выполняющих свою роль в производстве, не выключаясь из него, а оставаясь в нем, причем функция этой части капитала не исчерпывается однократным употреблением. К этому разряду капитала относятся здания, машины и все или большая часть предметов, именуемых приборами или инструментами. Долговечность некоторых из них весьма значительна, и их существование как орудий производства продлевается многократным повторением производственных операций. В этот вид капитала следует также включить капитал, помещенный или, как говорят, “погруженный” в долговечную мелиорацию земель. Сюда же надо причислить капитал, раз и навсегда затрачиваемый на первичные сооружения, предназначенные подготовить условия для последующих производственных операций, например издержки на закладку шахты, строительство каналов, дорог или доков. Можно привести и другие примеры, но и этих достаточно. Капитал, который существует в любой из таких долговечных форм и доход от которого поступает на протяжении соответственно продолжительного периода, называется основным капиталом. <...>

Глава VII

**ОТ ЧЕГО ЗАВИСИТ СТЕПЕНЬ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ФАКТОРОВ
ПРОИЗВОДСТВА**

§ 1. Мы завершили наш общий обзор элементов производства. Мы установили, что они образуют три вида: труд, капитал, а также материалы и двигательные силы природы. Из них труд и сырые материалы земного шара составляют главные и совершенно необходимые элементы. Природные двигательные силы можно использовать в помощь труду, и они действительно оказывают ему помощь, но не служат неперенным условием производства. Оставшийся элемент, капитал, сам по себе является продуктом труда, его участие в производстве поэтому означает в действительности участие в нем труда в превращенной форме. Тем не менее капитал следует рассматривать как особый элемент. Предварительное использование труда для создания капитала, подлежащего потреблению в процессе производства, столь же обязательно, как и применение труда в этом же процессе. К тому же часть капитала, причем самая большая, способствует производству только тем, что поддерживает существование производительного труда, тогда как остаток его, а именно орудия и материалы, способствует производству непосредственно, таким же образом, как силы природы и природные материалы.

Мы переходим теперь ко второму важнейшему вопросу политической экономии, к вопросу о том, от чего зависит степень производительности перечисленных факторов производства. <...>

§ 2. Самая явная причина более высокой производительности заключается в так называемых естественных преимуществах. Они разнообразны. Одно из главных — плодородие почвы. <...>

<...> Итак, вторую причину более высокой производительности следует усматривать в приложении большей энергии труда, имея при этом в виду не эпизодическое, а регулярное и привычное ее применение. <...>

§ 4. Третий элемент, определяющий производительность труда общества, заключается в имеющихся в его распоряжении мастерстве и знаниях, будь то квалификация и знания самих работников или тех, кто управляет их трудом. Нет необходимости доказывать, насколько эффективность производства повышается от физической ловкости одних работников, выполняющих самые обыкновенные виды работ; от смелости других, занятых на операциях, требующих значительного участия умственного труда; от всей суммы знаний о силах природы и свойствах предметов, которые используются в производстве. Совершенно очевидно, что производительность труда у народа ограничена объемом его технических знаний и что всякое расширение таких знаний, всякое более совершенное применение предметов или сил природы для производственных целей позволяет при одинаковом количестве и интенсивности труда производить больший объем продукта. <...>

§ 6. Среди вторичных причин, обуславливающих производительность факторов производства, самая главная — безопасность. Под безопасностью я подразумеваю всестороннюю защиту, обеспечиваемую обществом его членам. Она вклю-

чает защиту со стороны правительства и защиту от правительства. Последняя наиболее важна. Там, где человек, о котором известно, что он владеет чем-нибудь достаточно ценным, что имело бы смысл отобрать у него, находится в постоянном страхе перед чиновниками алчного правительства, способными лишить его собственности с применением всех средств тиранического насилия, там едва ли найдется много охотников тратить свои силы, чтобы производить больше, чем требуется для удовлетворения повседневных нужд. <...>

<...>Все законы и обычаи, которые благоприятствуют одному классу или группе лиц в ущерб другим, которые сковывают усилия любой части общества в достижении ее собственного блага или устанавливают преграды между указанными усилиями и их естественными результатами, — все это (независимо от других отрицательных сторон) нарушение фундаментальных принципов экономической политики, ведущее к тому, что производительность совокупных производительных сил общества оказывается меньше, чем она была бы без такого нарушения.

Глава VIII

О КООПЕРАЦИИ ИЛИ КОМБИНИРОВАНИИ ТРУДА

§ 1. При перечислении обстоятельств, повышающих производительность труда, мы не коснулись одного из них, которое по своему значению и по множеству вызываемых им спорных вопросов требует специального рассмотрения. Это кооперация или комбинирование действий многих лиц. Только одна часть этой великой силы, способствующей производству, известная под названием “разделение труда”, привлекла большое внимание политэкономов, причем вполне заслуженное, хотя и за счет забвения других форм и проявлений того же всеобъемлющего закона. <...>

Глава IX

О КРУПНОМ И МЕЛКОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

§ 1. Из важного значения комбинирования труда со всей очевидностью следует вывод, что во многих случаях производство становится гораздо более эффективным, когда оно ведется в крупных масштабах. Всякий раз, когда в целях всемерного повышения производительности приходится комбинировать труд многих работников, хотя бы только на основе его простой кооперации, выясняется, что размеры предприятия должны быть достаточно большими, чтобы позволить соединить много работников в одном месте, и что размер капитала также должен быть достаточно большим, чтобы обеспечить возможность их содержания. Это становится еще более необходимым, если характер производства допускает, а размер потенциального рынка стимулирует значительное разделение труда. Чем больше масштабы предприятия, тем более глубокое разделение труда возможно осуществить. В этом кроется главная причина возникновения крупных фабрик.

Даже в тех случаях, когда расширение производства не влечет за собой нового разделения труда, весьма выгодно его расширять до такого размера, при котором каждый работник, кому целесообразно поручить особую трудовую операцию, — окажется полностью загруженным на данной операции. <...>

Как правило, издержки предприятия не возрастают строго пропорционально увеличению объема его деятельности. <...> Значительная часть экономии труда, возникающей при замене мелкого производства крупным, составляет экономия труда самих капиталистов. Когда сто производителей с небольшими капиталами порознь осуществляют производство на однородных предприятиях, управление каждым предприятием, очевидно, требует от управляющего им лица отдавать этому делу все свое внимание; во всяком случае оно не позволяет ему отвлекать свое время и мысли на что-либо другое. Между тем один фабрикант, владеющий капиталом, равным сумме указанных ста мелких капиталов, может с помощью одного-двух десятков служащих справиться с управлением совокупным объемом производства всех ста мелких предпринимателей и еще располагать временем для других занятий. <...>

§ 2. Развитие крупного производства в значительной степени стимулируется практикой образования большой массы капитала посредством объединения многих мелких вкладов, иными словами, учреждением акционерных обществ. Преимущества принципа акционерного капитала многочисленны и важны.

Во-первых, многие предприятия требуют капитал в размере, превышающем возможности самых крупных богачей или частных товариществ. Ни один капиталист не мог бы построить железную дорогу от Лондона до Ливерпуля; сомнительно даже, чтобы теперь, когда она уже построена, кто-нибудь один мог бы эксплуатировать её. <...>

<...> Во-вторых, имеются предприятия, относительно которых нельзя сказать, что отдельные лица абсолютно неспособны их вести; однако отдельные лица не в состоянии обеспечивать такие масштабы и такую регулярность деятельности этих предприятий, какие обусловлены всевозрастающими потребностями развивающегося общества. Отдельные лица вполне способны отправлять корабли с пассажирами и письмами из Англии в любую часть света, это делалось уже тогда, когда акционерных обществ, учреждаемых ныне для этой цели, не было и в помине. Но когда в результате увеличения численности населения, расширения деловых сделок, а также возрастания платежеспособности людей публика перестала довольствоваться случайными средствами сообщения и потребовала, чтобы ей гарантировали регулярное отправление почтовых кораблей в одни пункты назначения — ежедневно или даже два раза в день, в другие — раз в неделю, в третьи — два раза в месяц, в твердо установленные дни, причем здесь речь шла уже о курсировании громадных и дорогостоящих пароходов; стало совершенно очевидно, что для гарантированного соблюдения точного графика таких дорогостоящих пассажирских и почтовых перевозок необходим гораздо более крупный капитал и гораздо больший штат квалифицированных служащих, нежели те, какими может располагать индивидуальный капиталист. <...>

Глава X

О ЗАКОНЕ ВОЗРАСТАНИЯ ТРУДА

<...> Элементами производства являются труд, капитал и земля. Следовательно, увеличение производства зависит от свойств, присущих этим элементам. Оно является результатом увеличения либо самих этих элементов, либо их производительности. Закон увеличения производства должен быть следствием законов, которым подчинены эти элементы; пределами увеличения производства, каковы бы они ни были, должны быть установленные этими законами пределы. Мы приступаем к последовательному рассмотрению указанных трех элементов в рамках действия управляющих ими законов, или, другими словами, к рассмотрению закона увеличения производства в его зависимости, во-первых, от труда, во-вторых, от капитала и, наконец, от земли.

§ 2. Увеличение труда есть увеличение человечества, увеличение населения. Дискуссии по этому предмету, возбужденные “Опытом” Мальтуса, установили истину, которая, хотя и не получила всеобщего признания, известна все же настолько хорошо, что в данном случае окажется, вероятно, достаточным более краткое исследование этого вопроса, чем то, которое потребовалось бы при иных обстоятельствах. <...>

Глава XI

О ЗАКОНЕ ВОЗРАСТАНИЯ КАПИТАЛА

§ 1. Итак, элементами производства являются труд, капитал и земля. Как мы увидели в предыдущей главе, первый из этих элементов не может порождать препятствия росту производства. Со стороны труда нет помех для не ограниченных по размерам и не ослабевающих по стремительности темпов роста производства. Население обладает способностью увеличиваться в постоянной и стремительной геометрической прогрессии. Если бы единственным существенно необходимым условием производства был труд, то продукт его мог бы возрастать в той же прогрессии и, естественно, так бы и возрастал; и этому росту не было бы предела до тех пор, пока рост численности человечества не был бы приостановлен физической нехваткой пространства.

Но есть еще другие элементы производства, один из них — капитал, к рассмотрению которого мы сейчас приступим. <...> Поскольку весь капитал есть продукт сбережения, т. е. воздержания от потребления в настоящем ради будущей пользы, возрастание капитала необходимым образом зависит от двух моментов — величины фонда, из которого может быть сделано сбережение, и от силы склонностей, побуждающих к сбережению. <...>

<...> Склонность к сбережению не всецело зависит от внешних побуждений к бережливости, от размеров прибыли, которую можно получить на сэкономленные средства. При наличии одинакового материального стимула склонность к

экономии у разных людей и в разных обществах весьма различна. Сила действительного стремления к накоплению колеблется не только соответственно разнообразию человеческих характеров, но и соответственно общему состоянию общественного строя и цивилизации. Подобно всем прочим свойствам нравственного порядка, стремление это является свойством, в степени обладания которым род человеческий демонстрирует огромные различия, соответствующие разнообразию условий существования людей и уровню их развития. <...>

Всякое накопление сопряжено с принесением в жертву настоящей выгоды ради будущей. Но при различных сочетаниях обстоятельств степень целесообразности принесения такой жертвы подвержена весьма сильным колебаниям, а желание приносить такие жертвы изменяется и того сильнее.

При противопоставлении будущего настоящему одним из главных моментов является неопределенность всех будущих событий, а степень этой неопределенности весьма различна. Следовательно, “все обстоятельства, увеличивающие уверенность в том, что мы сами или другие лица воспользуемся тем обеспечением на будущее, которое мы создаем”, оправданно и резонно имеют тенденцию придавать силу эффективному стремлению к накоплению. <...> Чем прочнее безопасность, тем сильнее будет действенная сила стремления к накоплению. Там, где собственность находится в меньшей безопасности, или там, где разрушающие состояния превратности случаются чаще и более жестоки, меньшее число людей будет экономить вообще, а из тех людей, кто все же экономит, многим потребуются — для того, чтобы заставить их предпочесть сомнительное будущее искушению получить удовольствия в настоящем, — побуждение в виде более высокой нормы прибыли на капитал. <...>

Глава XII

О ЗАКОНЕ ВОЗРАСТАНИЯ ПРОДУКТА ЗЕМЛИ

<...> То, что продукт земли увеличивается *ceteris paribus* (при прочих равных условиях) в уменьшающемся отношении к увеличению затрачиваемого на его производство труда, является истиной, которую чаще игнорируют или не принимают во внимание, нежели отрицают по существу. Впрочем, истина эта встретила открытого опровергателя в лице хорошо известного американского политэконома Г.Ч. Кэри, утверждающего, что подлинный закон сельскохозяйственного производства является полной противоположностью тому, который сформулирован нами: что продукт возрастает в большей пропорции, нежели труд, или, другими словами, труд приносит постоянно возрастающую отдачу. Для того чтобы обосновать это утверждение, Кэри доказывает, что земледелие начинается не на лучших почвах, распространяясь с них, по мере увеличения спроса, на более скудные почвы, а наоборот, на более скудных землях и затем весьма нескоро распространяется на более плодородные. Первопоселенцы неизменно начинают с освоения скудных и расположенных на возвышенностях земель; тучные, но болотистые почвы речных долин поначалу не могут быть освоены для земледелия по

причине нездорового климата этих долин и огромного и продолжительного труда, который требуется для осушения и расчистки земель, лежащих в этих долинах. По мере того как население и богатство возрастают, земледельцы спускаются по склонам холмов, расчищая их по ходу своего движения, и самые плодородные почвы низменностей, как правило (Кэри говорит даже “всегда”), оказываются возделанными в последнюю очередь. Эти утверждения вкупе с заключениями, которые Кэри выводит из них, весьма пространно изложены в его последнем и наиболее продуманном трактате “Основы социальной науки”. По его мнению, эти положения разрушают самую основу того, что он называет английской политической экономией вместе со всеми ее практическими выводами, и в особенности доктриной о свободе торговли. <...>

КНИГА II РАСПРЕДЕЛЕНИЕ

Глава I О СОБСТВЕННОСТИ

§ 1. Основные положения, изложенные в первой части этого трактата, в некоторых отношениях значительно отличаются от тех положений, к рассмотрению которых мы теперь приступаем. Законы и условия производства богатства имеют характер истин, свойственный естественным наукам. В них нет ничего, зависящего от воли, ничего такого, что можно было бы изменить. Все, что бы люди ни производили, должно быть произведено теми способами и при тех условиях, какие налагаются качествами внешних предметов и свойствами, внутренне присущими физическому и умственному устройству самих людей. Нравится это людям или нет, но объем их производства будет ограничен величиной их предшествующего накопления и при данной величине накопления будет пропорционален их энергии, мастерству, совершенству орудий и благоразумному использованию ими преимуществ совместного труда. Нравится это людям или нет, но удвоенное количество труда не взрастит на данной площади урожай в удвоенном количестве, если в процессах возделывания земли не произойдет неких улучшений. Нравится это людям или нет, но непроизводительный расход отдельных лиц будет *pro tanto* (пропорционально, соответственно) вести к обеднению общества, и только производительный расход отдельных лиц обогатит общество. Мнения или желания, которые могут существовать по этим различным вопросам, не властны над природой вещей. Действительно, мы не можем предсказать, до какой степени могут быть изменены способы производства или увеличена производительность труда при будущем расширении наших знаний о законах природы, которое предложит новые, неизвестные нам ныне процессы производства. Но как бы ни преуспели мы в стараниях расширить пределы, налагаемые свойствами вещей, мы знаем, что пределы эти непременно существуют. Мы не можем изменить ни первичных свойств материи, ни первичных свойств ума, но можем с большим или

меньшим успехом лишь применять эти свойства для того, чтобы вызвать явления, в которых мы заинтересованы.

Иначе с распределением богатства. Распределение всецело является делом человеческого учреждения. Как только вещи появляются, люди, порознь или коллективно, могут поступать с ними, как им заблагорассудится. Они могут отдать их в распоряжение кого угодно и на каких угодно условиях. Далее, в общественном состоянии, в любом состоянии, кроме состояния полнейшего одиночества, всякое распоряжение какими бы то ни было вещами может иметь место только с согласия общества или, вернее, с согласия тех, кто располагает активной силой общества. Даже то, что человек произвел своим личным трудом, без какой-либо посторонней помощи, он не может удержать в своем распоряжении иначе, чем с дозволения общества. Не только общество, но и отдельные люди могли бы отобрать у человека плоды его личного труда и отобрали бы, если бы общество осталось к этому равнодушным, если бы оно либо не вмешивалось *en masse* (в полном составе), либо не использовало и не оплачивало особых людей для того, чтобы предотвратить нарушение его владения этими вещами. Следовательно, распределение богатства зависит от законов и обычаев общества. Правила, которые определяют распределение богатства, таковы, какими их делают мнения и желания правящей части общества, и весьма различны в разные века в разных странах; и могли бы быть еще более разнообразными, если бы того пожелали люди. <...>

<...> Если бы пришлось делать выбор между коммунизмом со всеми его возможностями и нынешним [1852 г.] состоянием общества со всеми присущими ему страданиями и несправедливостью; если институт частной собственности необходимым образом несет с собой как следствие такое распределение продуктов труда, какое мы видим выше, — распределение, находящееся почти в обратной пропорции к труду, так что наибольшая доля достается людям, которые вовсе никогда не работали, несколько меньшая доля тем, работа которых почти номинальна, и так далее, по нисходящей, с сокращением вознаграждения по мере того, как труд становится все тяжелее и неприятнее, и вплоть до того, что люди, выполняющие самую утомительную и изнурительнейшую физическую работу, не могут с уверенностью рассчитывать на то, что заработают хотя бы на самые насущные жизненные потребности; если бы пришлось выбирать только между таким положением вещей и коммунизмом, то все затруднения коммунизма, большие или малые, были бы не более чем песчинкой на весах. Но для того, чтобы это сравнение было приемлемым, следует сравнивать коммунизм в его наиболее совершенной форме с системой частной собственности, но не такой, какова она есть сейчас, а с такой, какой ее можно сделать. Принцип частной собственности еще никогда не был подвергнут справедливому испытанию в какой-либо стране — и по сравнению с некоторыми другими странами в Англии он испытан, возможно, даже меньше. Общественное устройство стран современной Европы берет начало из распределения собственности, которое было результатом не справедливого раздела или приобретения посредством усердия, а завоевания и насилия; и несмотря на все сделанное трудом на протяжении многих веков для модификации того, что было создано насилием, существующая система сохраняет много-

численные и значительные следы своего происхождения. Законы собственности все еще не приведены в соответствие с теми принципами, на которых зиждется оправдание частной собственности. Законы эти обратили в собственность вещи, которые никак не следовало делать собственностью, и установили безусловную собственность на такие вещи, на которые должны существовать лишь ограниченные права собственности. Эти законы не обеспечивали справедливого равенства между людьми, обременив затруднениями одних и предоставив преимущества другим, они умышленно благоприятствовали неравенству и не позволяли всем начать соревнование на равных условиях. То, что все действительно начнута на совершенно равных условиях, противоречит закону частной собственности; но если бы такие же старания, какие приложены к усугублению неравенства возможностей, проистекающего из естественного действия принципа частной собственности, были обращены на смягчение этого неравенства всеми способами, не подрывающими сам этот принцип; если бы законодательство имело тенденцию благоприятствовать диффузии, а не концентрации богатства — стимулировать разделение больших масс богатства, а не стремиться предотвратить это дробление, — тогда бы обнаружилось, что принцип частной собственности не имеет необходимой связи с теми материальными и социальными бедствиями, которые почти все социалистические авторы считают неотъемлемыми его последствиями. <...>

Глава II ПРОДОЛЖЕНИЕ ТОЙ ЖЕ ТЕМЫ

<...> Сведенный к основной своей сути, институт собственности заключается в признании за каждым человеком права на исключительное распоряжение предметами, которые этот человек, мужчина или женщина, создал собственным трудом или получил, либо в дар, либо по справедливому соглашению, без применения силы или обмана, от людей, создавших эту вещь. Основой всего является право работающего на то, что он сам произвел. Следовательно, против института собственности в том виде, в каком он существует ныне, могут быть выдвинуты возражения, что он признает за индивидуумами права собственности на вещи, ими не созданные. Могут, например, сказать, что рабочие на фабрике своим трудом и своими навыками создают всю продукцию; однако же закон, вместо того чтобы отдать им продукт, предоставляет им только условленную заработную плату и передает продукт некоему лицу, которое всего лишь предоставило капитал, не внося, возможно, никакого вклада в сам процесс производства, хотя бы в форме надзора. Ответ на это возражение состоит в том, что труд на фабрике является всего-навсего одним из условий, которые необходимо объединить для производства товара. Работу нельзя выполнять ни без материалов и оборудования, ни без сделанного заранее запаса средств к существованию для снабжения рабочих во время производства. Все эти вещи являются плодами предшествующего труда. <...>

Капитал может и не быть результатом труда и бережливости его нынешнего владельца и в большинстве случаев не является таковым; но он создан трудом и бережливостью какого-то предшественного лица, которое действительно могло быть лишено капитала несправедливым образом, но по нынешним временам, скорее всего, передало свои права на капитал его нынешнему владельцу посредством дара или добровольного договора; и каждый из последовательно сменявшихся друг друга владельцев капитала, вплоть до его нынешнего владельца, должен был обладать по крайней мере воздержанием. <...>

Глава XI О ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЕ

§ 1. В разделе о заработной плате следует рассмотреть, во-первых, причины, которые определяют плату за труд или воздействуют на нее вообще, и, во-вторых, различия, существующие в заработках людей различных профессий. <...>

<...> Размер заработной платы зависит в основном от спроса на рабочую силу и ее предложения, или, как часто говорят, от соотношения между численностью населения и капиталом. <...>

Глава XII О ПОПУЛЯРНЫХ СРЕДСТВАХ ИЗБАВЛЕНИЯ ОТ НИЗКОЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

<...> Итак, мы видим, что, когда размер заработной платы устанавливается конкуренцией, весь существующий фонд заработной платы распределяется среди всего трудящегося населения, поэтому, если бы при помощи закона или общественного мнения удалось бы установить заработную плату на более высоком уровне, некоторые работники остались бы без занятия, а поскольку в намерения филантропов вовсе не входит, чтобы эти оставшиеся без работы люди голодали, их необходимо обеспечить посредством вынужденного увеличения фонда заработной платы — посредством принудительного сбережения. <...>

Щедро раздавать народу под девизом благотворительность или предоставление работы вспомоществование, не оказывая при этом на бедняков такого влияния, какое усилит у этих людей действие мотивов, продиктованных благоразумием, — значит расточать средства благотворительности, не достигая цели. Оставьте народ в таком положении, при котором его материальный достаток явным образом зависит от его численности — и тогда можно будет извлекать постоянно максимальную выгоду из любой жертвы, принесенной ради улучшения материального благосостояния нынешнего поколения, и тем самым закрепить привычки у подрастающего поколения. Но отнимите у трудящихся возможность самостоятельно регулировать свою заработную плату, гарантируйте им получе-

ние определенного вознаграждения либо в законодательном порядке, либо вследствие влияния общественного мнения — и никакое количество материальных благ, которые вы можете дать им, не заставит ни их, ни их потомков видеть в своем собственном самоограничении надлежащее средство сохранения этого благополучия. Вы лишь заставите их с негодованием требовать, чтобы вы продолжали обеспечивать их самих и все потомство, какое только они могут иметь. <...>

На основе ряда фактов, истинность которых была проверена путем опытов, проведенных в приходах, разбросанных по всей Англии, доказано, что обеспеченное содержание за счет благотворительности может быть лишено своего вредного влияния на умы и привычки народа, если вспомоществование, хотя и удовлетворяющее все необходимые потребности, сопровождается неприятными для рабочих условиями, заключающимися в некотором ограничении их свободы и лишении их некоторых удовольствий. Можно считать доказанным, что при соблюдении таких условий нет нужды бросать кого-либо из членов общества на произвол судьбы; что общество может, а потому обязано предохранить каждого принадлежащего к нему члена от крайней нищеты; что положение даже тех людей, которые неспособны самостоятельно найти средства к существованию, не должно заключать в себе физические страдания или страх; эти люди должны лишь ограничить свои прихоти и подчиняться строгой дисциплине. <...>

Глава XV О ПРИБЫЛИ

<...> Подобно тому, как заработная плата рабочего является вознаграждением за труд, прибыль капиталиста, согласно удачно подобранному Сениором выражению, также является, собственно говоря, вознаграждением за воздержание. Прибыль является тем, что выгадывает капиталист, воздерживаясь от расточения имеющегося у него капитала на собственные нужды и разрешая непосредственным производителям потреблять этот капитал для удовлетворения их нужд. За это воздержание капиталист требует возмещения. <...>

Общая сумма прибыли на капитал, т. е. дохода, полученного людьми, которые обеспечивают производство капиталом, должна быть достаточна для удовлетворения трех следующих целей. Эта прибыль должна предоставить достаточный эквивалент за воздержание, возмещение за риск и вознаграждение за труд и искусство, необходимые для осуществления контроля над производством. Капитал или некоторая его часть могут быть взяты взаймы, могут принадлежать человеку, который не берет на себя сопряженные с предпринимательской деятельностью риск и беспокойства. В этом случае займодавец или собственник капитала является тем самым человеком, который практикует воздержанность в расходах и за это получает вознаграждение в виде выплачиваемого ему ссудного процента, тогда как разница между ссудным процентом и валовыми прибылями составляет вознаграждение за усилия предпринимателя и сопряженный с его деятельностью риск. <...>

§ 4. С должной скидкой на эти разнообразные причины неравенства норм прибыли, а именно на различия в степени риска или привлекательности разных занятий и на естественные или искусственные монополии необходимо отметить, что норма прибыли на капитал во всех сферах его приложения имеет тенденцию к уравниванию. Этого положения обычно придерживаются все политэкономы, и при надлежащих объяснениях оно справедливо. <...>

Совершенно иначе обстоит дело с валовой прибылью, норма которой (как вскоре будет показано) хотя и не слишком сильно изменяется в зависимости от отрасли, но весьма значительно разнится у разных предпринимателей и вряд ли может быть одинакова в любых двух случаях. Норма прибыли зависит от знаний, талантов, бережливости и энергии самого капиталиста или нанимаемых им управляющих, от особенностей личных связей и даже от удачи. <...>

Но хотя норма прибыли, таким образом, колеблется, в общем (при отсутствии каких-либо естественных или искусственных монополий), в определенном и весьма важном смысле поддерживается равенство нормы прибыли, получаемой при различных способах приложения капитала. В целом (каковы бы ни были время от времени случающиеся колебания) различные сферы приложения капитала суть обладающим средними способностями и преимуществами людям если и не равные прибыли, то равные надежды на получение прибыли. <...>

Этот уравнивающий процесс, обычно известный под названием перемещение капитала из одной отрасли в другую, необязательно является той обременительной, медленной и почти неосуществимой на практике операцией, какой ее часенько представляют. Во-первых, этот процесс не всегда предполагает физическое изъятие из той или иной сферы уже вложенного в нее капитала. В условиях стремительного роста капитала это регулирование часто происходит благодаря новым ежегодным накоплениям, устремляющимся предпочтительно в более процветающие отрасли. Даже в тех случаях, когда необходимо действительное перемещение капитала, такая необходимость никоим образом не предполагает того, чтобы кто-либо из предпринимателей, занимающихся деятельностью в неприбыльной сфере, бросал свое дело или ликвидировал его. Многочисленные и разнообразные каналы кредитования, по которым в торговых странах свободный капитал разливается по объемлющей все отрасли и занятия сфере приложения капиталов, устремляясь в большем изобилии на ее низшие уровни, являются средствами достижения рассматриваемого нами выравнивания. <...>

Однако думать таким образом — значит смотреть лишь на внешнюю поверхность экономического механизма общества. Мы обнаруживаем, что ни в одном случае сами деньги, переходящие от одного лица к другому, не составляют сущности какого-либо экономического явления. Если мы глубже вникнем в деятельность производителя, то поймем, что деньги, получаемые им за товар, являются не причиной того, что он получает прибыль, но лишь способом, посредством которого производителю выплачивается его прибыль.

Причиной прибыли является то, что труд производит больше, чем требуется для содержания выполнивших его работников. Вложенный в сельское хозяйство капитал приносит прибыль именно потому, что люди могут произвести больше

продовольствия, чем необходимо для их собственного пропитания в течение того времени, пока созревает урожай и пока люди занимаются изготовлением орудий и выполнением других необходимых приготовлений; из этого следует, что если капиталист берется кормить работников на условии получения произведенного ими продукта, то после того, как он получит возмещение за свои предварительные затраты, ему достается еще какая-то часть продукта. Изменим формулировку этой теоремы: капитал приносит прибыль потому, что период использования продовольствия, одежды, материалов и орудий длилнее периода, потребовавшегося для производства этих вещей. Так что если капиталист снабжает группу рабочих этими предметами на условии получения всего производимого рабочими продукта, то у рабочих, помимо времени, которое они затрачивают на воспроизводство потребленных ими предметов первой необходимости и орудий, остается какая-то часть времени для работы на капиталиста. Таким образом, мы видим, что прибыль возникает не вследствие обмена, являющегося побочным обстоятельством, а вследствие производительной силы труда; и величина общей прибыли страны всегда такова, какой ее делают производительные силы труда, независимо от того, происходит обмен или нет. <...>

Глава XVI О РЕНТЕ

§ 1. Поскольку неперенные условия производства составляют труд, капитал и естественные факторы, то, помимо трудящегося и капиталиста, единственным лицом, согласие которого необходимо для ведения производства и которое в качестве платы за это согласие может требовать ту или иную долю продукта, является тот человек, который в соответствии с господствующими в обществе порядками обладает исключительным правом на некоторый естественный фактор. Главным из поддающихся присвоению естественных факторов является земля, и компенсацию, уплачиваемую за пользование землей, называют рентой. Землевладельцы составляют единственный сколько-нибудь значительный по численности или важности класс, который при распределении продукта имеет право притязать на какую-то его долю, так как обладает собственностью на нечто такое, что не произведено ни его членами, ни кем-либо еще, если и возникнут случаи сродни этому, то их легко будет понять, постигнув природу и законы ренты.

Сразу же становится очевидным, что рента есть следствие монополии; это — естественная монополия; ее можно регулировать, на нее можно смотреть даже как на опору общественного строя, но ее существование нельзя предотвратить. Землевладельцы могут требовать ренту за свои земли потому, что земля является товаром, в котором нуждаются многие, но который никто не может заполучить у кого-либо еще, кроме землевладельцев. <...>

КНИГА III

ОБМЕН

Глава VI

КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ ТЕОРИИ СТОИМОСТИ

<...> Вот как выглядят принципы теории стоимости в той мере, в какой мы их пока установили.

I. Стоимость — относительное понятие. Стоимость вещи означает то количество какой-то другой вещи или вещей вообще, на которое она обменивается. Поэтому стоимость всех вещей не может одновременно повышаться или понижаться. Такое явление, как общее повышение или общее понижение стоимостей, невозможно. Всякое повышение одной стоимости предполагает уменьшение другой, а всякое падение первой — рост второй.

II. Временная, или рыночная, стоимость вещи зависит от спроса и предложения: она повышается, когда растет спрос, и понижается, когда увеличивается предложение. Однако спрос меняется вместе со стоимостью: при дешевизне вещей он обычно больше, чем при их дороговизне; и стоимость всегда устанавливается такой, чтобы спрос равнялся предложению.

III. Помимо временной стоимости, у вещей есть также постоянная, или, как ее еще можно назвать, естественная, стоимость, к которой всегда стремится вернуться рыночная стоимость после любого своего изменения; и эти колебания уравнивают друг друга, в результате чего в среднем товары обмениваются примерно по их естественной стоимости.

IV. Естественная стоимость некоторых вещей — это стоимость, определяемая их редкостью, но в большинстве своем вещи естественно обмениваются друг на друга пропорционально издержкам их производства или пропорционально тому, что можно назвать их стоимостью издержек.

V. Определяемую редкостью стоимость естественно и постоянно имеют вещи, предложение которых не может быть увеличено вовсе или в той мере, чтобы полностью удовлетворить спрос, какой предъявлялся бы на них по стоимости издержек.

VI. Монопольная стоимость означает определяемую редкостью стоимость. Монополия не может придать стоимость какой-либо вещи иначе чем посредством ограничения ее предложения.

VII. Каждый товар, предложение которого может быть безгранично увеличено трудом и капиталом, обменивается на другие вещи пропорционально издержкам, необходимым для производства и доставки на рынок самой дорогой части требуемого количества товара. Естественная стоимость выступает синонимом стоимости издержек, а стоимость издержек некой вещи означает стоимость издержек производства самой дорогой части объема ее выпуска.

VIII. Издержки производства состоят из нескольких элементов, некоторые из них постоянны и всеобщы, а другие случайны. Всеобщие элементы издержек про-

изводства — это заработная плата и прибыль на капитал. Случайные элементы — это налоги и любые дополнительные издержки, вызванные определяемой редкостью стоимостью некоторых из необходимых элементов производства.

IX. Рента не составляет элемента издержек производства товара, который приносит ее, исключая случаи (скорее воображаемые, чем реально существующие), когда она выступает результатом и носителем стоимости, определяемой редкостью. Но когда земля, способная приносить ренту в сельском хозяйстве, служит какой-то иной цели, рента, которую она приносила бы, оказывается элементом издержек производства товара, для создания которого она используется.

X. Если пренебречь случайными элементами, то вещи, количество которых может быть увеличено безгранично, естественно и постоянно обмениваются друг на друга в соответствии с относительными размерами заработной платы, которая должна быть уплачена за их производство, и относительными размерами прибыли, которая должна быть получена капиталистами, выплачивающими эту заработную плату.

XI. Относительные размеры заработной платы не зависят от размеров самой заработной платы. Высокая заработная плата не делает стоимости высокими, так же как низкая заработная плата не делает их низкими. Относительные размеры заработной платы зависят в определенной мере от относительного количества необходимого труда и относительных размеров его вознаграждения.

XII. Точно так же относительная норма прибыли не зависит от размеров самой прибыли, и высокая или низкая прибыль не делает стоимости высокими или низкими. Относительный размер прибыли зависит отчасти от сравнительной продолжительности времени использования капитала и отчасти от относительной нормы прибыли в различных сферах деятельности.

XIII. Если две вещи произведены одинаковым количеством труда и этот труд одинаково оплачивается и если на заработную плату работников требуется авансировать капиталы на одно и то же время и характер занятий не предполагает постоянной разницы в нормах прибыли, получаемой на эти капиталы, то эти две вещи будут в среднем обмениваться друг на друга независимо от того, высоки или низки заработная плата и прибыль и велико или незначительно количество затрачиваемого труда.

XIV. Если одна из двух вещей в среднем имеет большую стоимость, чем другая, причина должна заключаться в том, что для ее производства требуется или большее количество труда, или род труда, который постоянно оплачивается выше; или в том, что капитал или часть капитала, идущие на содержание этого труда, должны авансироваться на больший срок; или, наконец, в том, что производству сопутствуют определенные обстоятельства, которые требуется вознаграждать постоянно посредством более высокой нормы прибыли.

XV. Из всех этих элементов наиболее важный — количество труда, необходимого для производства, влияние других гораздо слабее, хотя все они имеют важное значение.

XVI. Чем ниже прибыли, тем менее важными становятся второстепенные элементы издержек производства и тем меньше отклоняются стоимости товаров

от стоимости, пропорциональной количеству и качеству труда, необходимого для их производства.

XVII. Но всякое падение прибыли понижает в некоторой степени стоимость издержек производства вещей, изготовленных многочисленными или долговечными машинами, и повышает стоимость вещей, сделанных вручную; и всякое повышение прибыли дает противоположный результат. <...>

Глава VIII

О ЗАВИСИМОСТИ СТОИМОСТИ ДЕНЕГ ОТ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

<...> Если количество товаров и число сделок постоянно, стоимость денег обратно пропорциональна их количеству, помноженному на так называемую скорость обращения. А количество денег, находящихся в обращении, равно денежной стоимости всех проданных товаров, поделенной на число, выражающее скорость обращения. <...>

§ 4. Утверждение, сделанное нами относительно зависимости общего уровня цен от количества денег, находящихся в обращении, следует понимать как утверждение, применимое только к такому положению дел, когда деньги, т. е. золото или серебро, выступают исключительно орудием обмена и действительно переходят из рук в руки при каждой покупке, а кредит не известен ни в одной из своих форм. Если же в действие вступает кредит как покупательное средство, отличное от наличных денег, то, как мы увидим дальше, связь между ценами и общей массой средств обращения оказывается гораздо менее прямой и тесной и уже не допускает столь простого способа ее выражения. <...>

Глава XIII

О НЕРАЗМЕННЫХ БУМАЖНЫХ ДЕНЬГАХ

<...> § 5. Общий и постоянный рост цен, или, другими словами, обесценение денег, может принести выгоду кому бы то ни было единственным путем, а именно за счет другого. Замена металлических денег бумажными представляет национальную выгоду, но любое дальнейшее увеличение бумажных денег не может быть ничем иным, как разновидностью грабежа.

Выпуск банкнот означает прибыль для эмитентов, которые — пока банкноты не начинают возвращаться для погашения — могут использовать их так, как если бы они представляли реальный капитал. Пока банкноты не увеличивают общего количества денег в обращении, а только заменяют равную им сумму золота или серебра, до тех пор прибыль эмитента не причиняет никому убытка; она возникает за счет экономии расходов общества на использовании менее дорогого материала. Однако когда уже нет ни золота, ни серебра, которые можно было бы заменить в обращении, когда банкноты прибавляются к массе обращающихся денег, а не замещают часть их, выраженную в металле, — в таком случае все владельцы бумажных денег теряют на обесценении денег ровно столько, сколько

выигрывает на этом эмитент. Фактически эмитент облагает их налогом в свою пользу. <...>

Глава XVII О МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛЕ

<...> Выгодность международного обмена, другими словами, международной торговли. Помимо того, что она дает возможность странам получать такие товары, которые они сами вообще не могли бы производить, выгода состоит также и в том, что международная торговля позволяет более эффективно использовать производительные силы всего мира. Если бы две торгующие друг с другом страны попытались в тех пределах, в которых это физически возможно, производить сами все то, что они до сих пор импортировали друг у друга, то труд и капитал обеих стран не были бы так производительны, обе вместе они не получили бы от своей промышленности такого же количества товаров, как в том случае, когда каждая из них производила бы и для себя и для партнера те вещи, производство которых позволяет им использовать труд наиболее эффективно. Прибавка, получаемая двумя странами, комбинирующими свое производство, и составляет выгоду торговли. <...>

<...> Но существуют, кроме этого, и косвенные эффекты, которые надлежит причислить к выгодам высшего порядка. Один из них состоит в том, что при каждом расширении рынка возникает тенденция к совершенствованию процесса производства. Страна, производящая на более широкий рынок, чем ее собственный, может углублять разделение труда, шире применять машины, имеет лучшие возможности для изобретений и совершенствования производственных процессов. И все же то, что способствует увеличению производства товаров в одном и том же месте, благоприятствует общему увеличению производительных сил земного шара. <...>

Но влияние торговли на умственные и нравственные качества народа важнее ее экономических выгод... Торговля имеет большое значение в отношениях между цивилизованными народами, а эти последние всегда были и остаются в наш век одним из главных источников прогресса. Для людей, которые при том воспитании, какое существовало до сих пор, едва ли могут развивать в себе хорошие качества, не впадая в ошибки, необходимо постоянное сравнение их собственных представлений и привычек с опытом и примером лиц, находящихся в иных условиях. Нет народа, которому отнюдь не нужно было бы заимствовать у других народов не только отдельные навыки и привычки, но и те существенные черты характера, которые недостаточно развиты у него. Наконец, торговля первая научила народы смотреть со взаимным доброжелательством на богатство и процветание любого из них. Раньше каждый патриот, недостаточно развитый для того, чтобы считать себя гражданином мира, желал, чтобы все страны, кроме его собственной, были слабыми, бедными и плохо управлялись. Теперь он видит в их богатстве и прогрессе прямой источник богатства и прогресса своей страны. Внеш-

няя торговля превращает войну в архаизм, усиливая и укрепляя личные интересы, по природе своей противоположные войне. И без преувеличения можно сказать, что именно быстрое расширение международной торговли и ее большие масштабы, будучи главной гарантией всеобщего мира, создают прочную основу для непрерывного прогресса идей, институтов и человеческой расы в целом. <...>

Глава XXIII О СТАВКЕ ПРОЦЕНТА

<...> Валовая прибыль на капитал может быть разделена на три части, соответствующие вознаграждению за риск, за хлопоты, а также за капитал как таковой; их можно назвать соответственно страховкой, платой за надзор и процентом. После выплаты вознаграждения за риск, т. е. после покрытия средних потерь, которым подвергается капитал либо в силу общих социальных условий, либо вследствие рискованности отдельно взятого предприятия, остается излишек, одной частью которого вознаграждается воздержание собственника капитала, другой — хлопоты и труд предпринимателя, использующего этот капитал. Сколько приходится одному и сколько другому, хорошо видно из того, какой размер вознаграждения может получить собственник капитала от предпринимателя за использование капитала, когда обе эти функции разделены. Очевидно, что оно определяется спросом и предложением, которые имеют в этом случае то же значение и то же влияние, как и во всех других случаях. Ставка процента должна быть такой, чтобы спрос на ссудные капиталы уравнивался с их предложением. Она должна быть такой, чтобы количество капитала, которое одни люди желают отдать взаймы под конкретный процент, было равно тому количеству капитала, которое другие хотят взять взаймы. Если предложение превышает спрос, процент снизится, если отстает от него — возрастет, причем в обоих случаях — до такого уровня, при котором равновесие спроса и предложения будет восстановлено.

И спрос, и предложение ссудных капиталов подвержены более значительным колебаниям, чем спрос и предложение любого другого товара. В других товарах эти колебания зависят от ограниченного числа влияющих факторов. В то же время желание получить или дать взаймы подвержено в большей или меньшей степени воздействию любых факторов, определяющих состояние или перспективы развития промышленности и торговли как в целом, так и в какой-либо отдельной отрасли. Поэтому ставка процента при надежном обеспечении (а мы рассмотрим здесь только этот случай, потому что при наличии любого риска процент может возрастать до любых пределов) в главных центрах денежных сделок редко бывает одинаковой два дня подряд, как об этом свидетельствуют никогда не прекращающиеся колебания курсов государственных и других ценных бумаг. Тем не менее здесь, как и в других случаях формирования стоимости, должна существовать определенная величина, которая может быть названа (по выражению Адама Смита и Рикардо) естественной ставкой процента. Это та величина ставки, вокруг которой колеблется и к которой всегда стремится возвратиться рыночная ставка

процента. Эта ставка отчасти зависит от величины накоплений, сосредоточенных в руках тех лиц, которые сами не могут производительно использовать свои сбережения, отчасти от того, бывает ли общество склонно скорее к активной предпринимательской деятельности или беззаботному и независимому образу жизни рантье. <...>

КНИГА IV

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ НА ПРОИЗВОДСТВО И РАСПРЕДЕЛЕНИЕ

Глава I

ОБЩИЕ ПРИЗНАКИ РОСТА БОГАТСТВА

<...> Таким образом, самым вероятным спутником прогрессивных изменений, происходящих в обществе, будет постоянное углубление принципа кооперации и расширение ее практики. В промышленности и во многих других отраслях ассоциации отдельных лиц, добровольно объединяющих свои небольшие вклады, выполняют в настоящее время такие виды работы, для которых один человек или небольшая группа людей не располагали бы достаточными средствами либо за выполнение которых в прошлом те немногие люди, кто был способен на это, получали возможность требовать чрезвычайно высокого вознаграждения. По мере того как растет богатство и улучшаются условия для предпринимательской деятельности, следует ожидать огромного расширения предприятий промышленного и другого назначения, образуемых путем коллективных вкладов большого числа участников предприятий, подобных тем, которые известны среди специалистов под названием акционерных компаний, а также ассоциаций, имеющих менее четкую организацию, получивших столь широкое распространение в Англии для сбора средств на общественные и благотворительные цели, либо, наконец, таких ассоциаций рабочих, которые создаются с целью производства или приобретения товаров для совместного потребления и которые в настоящее время приобрели известность под названием кооперативных обществ. <...>

Прогресс, которого следует ожидать в области естественных наук и в искусстве, в сочетании с более высокой степенью безопасности собственности и большей свободой распоряжаться ею, что составляет совершенно очевидные черты современных цивилизованных наций, а также более интенсивное и искусное использование принципа образования акционерных обществ обеспечат возможности и простор для безграничного увеличения капитала и производства, а также для роста населения, которым подобное увеличение обычно сопровождается. Нет особых причин опасаться, что рост населения обгонит расширение производства, и даже нельзя допустить, чтобы первое шло наравне со вторым, если только умственное развитие беднейших классов населения хоть сколько-нибудь повысится; как бы то ни было, весьма вероятно, что будет осуществлен огромный прогресс в промышленности и будут улучшены показатели, которые обычно отражают уро-

вень процветания нации, произойдет огромное увеличение совокупного богатства и даже в известной мере улучшится его распределение. Не только богатые будут иметь возможность увеличивать свое имущество, но будут обогащаться и многие из бедных, т. е. средние классы могут стать более многочисленными и могущественными, а средства к обеспечению приятной жизни будут распространяться все шире и шире, хотя огромный класс, составляющий основу всего населения, может лишь численно возрасти, но улучшения условий его существования или повышения культурного уровня не произойдет. Поэтому мы должны при рассмотрении прогресса в промышленности исходить из предположения — как бы неодобрительно мы ни относились к этому факту, — что рост населения будет столь же продолжительным, неограниченным и, возможно, даже столь же быстрым, как и рост производства и накопления. <...>

Глава III

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И РОСТА НАСЕЛЕНИЯ НА РЕНТУ, ПРИБЫЛЬ И ЗАРАБОТНУЮ ПЛАТУ

<...>

§ 5. Мы рассмотрели, с одной стороны, воздействие обычного увеличения численности населения и капитала на распределение продукта между рентой, прибылью и заработной платой, а с другой — влияние на такое распределение процесса совершенствования производства, особенно в сельском хозяйстве. Мы установили, что рост численности населения и капитала приводит к снижению прибылей и увеличивает ренту, а также издержки на оплату рабочей силы; в то же время тенденция к совершенствованию сельскохозяйственного производства вызывает уменьшение ренты, а все усовершенствования, которые вызывают удешевление каких-либо товаров, потребляемых рабочими, ведут к сокращению издержек на оплату рабочей силы и росту прибыли. <...>

При данных привычках и потребностях трудящихся классов (определяющих уровень реальной заработной платы) рента, прибыль и денежная заработная плата в любой определенный момент будут результатом совокупного воздействия этих взаимно противодействующих сил. Если в какой-либо период процесс совершенствования сельскохозяйственного производства происходит быстрее, чем рост численности населения, рента и денежная заработная плата будут в течение этого периода уменьшаться, а прибыли — расти. Если же рост численности населения станет обгонять данный процесс, то либо трудящиеся будут вынуждены согласиться с уменьшением количества или ухудшением качества потребляемых ими продуктов питания, либо будет увеличиваться рента и денежная заработная плата при одновременном падении прибыли. <...>

Причины, в силу которых улучшение производства в сельском хозяйстве лишь в редких случаях приводит к уменьшению ренты, заключаются в том, что подобное улучшение зачастую не обуславливает удешевления продуктов питания, а только препятствует их удорожанию. Совершенствование производства в очень

редких случаях, если это вообще имеет место, приводит к отказу от возделывания тех или иных участков земли, оно лишь позволяет использовать все более плохие земли для удовлетворения возрастающего спроса. <...>

<...> Экономическое развитие общества, состоящего из землевладельцев, капиталистов и рабочих, приводит ко все большему и большему обогащению класса землевладельцев, в то же время издержки, необходимые для обеспечения средств к существованию для трудящихся, в целом имеют тенденцию к повышению, а прибыли — к понижению. Совершенствование сельскохозяйственного производства представляет собой фактор, действующий на два последних процесса в противоположных направлениях. Однако в конечном счете оно в очень большой мере усиливает обогащение землевладельцев, хотя можно представить себе положение, при котором улучшение производства вызовет временную задержку процесса их обогащения. Увеличение же численности населения приводит к тому, что все выгоды от совершенствования сельскохозяйственного производства достаются только землевладельцам. <...>

Глава VI О СТАЦИОНАРНОМ СОСТОЯНИИ

<...> Для сохранения национальной независимости имеет важное значение то, чтобы страна в этом отношении не слишком сильно отставала от своих соседей. Но расширение производства и увеличение накопления сами по себе имеют не большое значение до тех пор, пока рост численности населения или какое-либо другое обстоятельство мешает основной массе населения пользоваться какой-либо частью выгоды от них. Я не знаю, почему достойно похвалы, когда люди, которые уже теперь богаче, чем нужно, удваивают свои возможности потреблять вещи, которые доставят им очень мало удовольствия или не доставят вообще, если не считать того, что они являются символом богатства, или что многие люди ежегодно переходят из средних классов в более богатые или из класса занятых делом богатых людей в класс праздных людей. Только в отсталых странах мира рост производства имеет важное значение, экономика же наиболее развитых стран нуждается в улучшении распределения, одним из путей достижения которого является более строгое ограничение роста численности населения. Институты, обеспечивающие уравнивание, независимо от того, будет ли оно справедливым или нет, самостоятельно не смогут сделать этого; в их власти — лишь добиться уменьшения максимальных доходов в обществе, однако они не способны сами по себе добиться постоянного положения самых низов.

С другой стороны, мы можем предположить, что улучшение распределения будет достигнуто в результате совместного воздействия благоразумия и бережливости отдельных людей, а также введения системы законов, способствующих равенству индивидуального богатства, насколько такое равенство соответствует справедливому требованию каждого человека на плоды своего труда, как бы велики или малы они ни были. Мы, например, можем предположить (в соответ-

ствии с положениями, изложенными в одной из предшествующих глав) введение ограничений на сумму, которую какое-либо лицо будет вправе получить в качестве дара или наследства, размерами, обеспечивающими скромное независимое существование. В силу воздействия этих двух факторов общество приобретает следующие характерные особенности: наличие хорошо оплачиваемой, зажиточной группы рабочих, отсутствие крупных личных состояний, за исключением тех, которые были накоплены на протяжении одной человеческой жизни; но зато существовал бы несравненно более обширный, чем теперь, круг лиц, не только освобожденных от черной работы, но и располагающих физическим и умственным досугом от мелочного механического труда, в силу чего они могли бы свободно развивать в себе высшие интересы и в этом отношении служить примером для других классов, находящихся в менее благоприятных условиях для своего развития. Такое положение в обществе, куда более предпочтительное по сравнению с современным, не только полностью совместимо со стационарным состоянием, но и по своей природе, видимо, более соответствует ему, чем какому-либо другому. <...>

Глава VII

О ВЕРОЯТНОМ БУДУЩЕМ ТРУДЯЩИХ КЛАССОВ

<...> В отличие от социалистов, всегда и везде рассматривающих конкуренцию в качестве пагубного и антиобщественного принципа, я считаю, что даже при современном состоянии общества и производства любое ее ограничение представляет собой зло, а любое ее обострение, даже если оно в течение определенного времени оказывает отрицательное воздействие на отдельные категории работников, в конечном итоге всегда приводит к благотворным результатам. Защита от конкуренции означает защиту лени и умственной тупости, отказ от необходимости быть столь же активным и знающим человеком, как и другие люди. <...>

КНИГА V

О ВЛИЯНИИ ПРАВИТЕЛЬСТВА

Глава II

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ

<...> Что же касается крупных состояний, получаемых в дар или по наследству, то право завещания... представляет собой одну из тех привилегий собственности, которые необходимо определенным образом регламентировать, руководствуясь общим благом. Я уже предлагал... возможный способ... ограничить накопление огромных состояний в руках людей, не приобретших их своим трудом. Он состоит в ограничении той суммы, которую лицо могло бы получить по дарственной, по завещанию или по наследству. Помимо этого и с учетом предложения Бенета (также рассмотренного выше), заключающегося в том, чтобы наследова-

ние по боковой линии прекращалось *ad intestato* (без завещания) и имущество переходило бы к государству, наследства по завещанию и без завещания, превышающие определенную сумму, по моему мнению, представляют собой наиболее подходящий объект для обложения налогом. Я полагаю, что поступления от них должны быть по возможности высокими, но не в такой мере, чтобы породить желание уклоняться от уплаты налогов, например, путем передачи по дарственной *inter vivos* (при жизни) или такого утаивания имущества, которое невозможно было бы достоверно установить. Принцип прогрессивного обложения (как его называют), т. е. взимание большего процента налога с большей суммы., применение которого к общему налогообложению я считаю неприемлемым, был бы, как мне кажется, справедливым и полезным... в применении к сборам с наследства по завещанию и без завещания.

Возражения против прогрессивного налога на собственность направлены прежде всего против предложения об установлении особого налога на так называемую “реализованную собственность”, т. е. на собственность, которая не составляет части функционирующего капитала, а вернее, части капитала, функционирующего под непосредственным контролем владельца. К такой собственности следует отнести землю, государственные ценные бумаги, средства, предоставляемые под залог, а также (как мне кажется) акции акционерных компаний. Ни одно подобное нарушающее общепринятые нормы чести предложение, если не считать идеи об отказе от уплаты государственного долга, при жизни нынешнего поколения не получило достаточной поддержки в качестве предмета для обсуждения. Такое предложение вовсе не направлено на уменьшение бремени прогрессивного налога путем обложения тех, кто обладает наилучшими возможностями для выплаты этого налога. Ведь “реализованная собственность” больше, чем какая-либо другая, позволяет обеспечивать средства к существованию для нетрудоспособных и распределена главным образом среди самых мелких владельцев. Я с трудом могу представить себе более бесстыдное требование, чем требование о том, чтобы основная часть собственности в стране, а именно собственность купцов, фабрикантов, фермеров и владельцев магазинов, была освобождена от уплаты налогов на нее, чтобы представители этих классов начинали выплачивать налог только после прекращения своей предпринимательской деятельности и не уплачивали бы вообще никакого налога, если бы они работали всю свою жизнь. <...>

Глава VIII

ОТНОСИТЕЛЬНО ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ИСПОЛНЕНИЯ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ СВОИХ ОБЫЧНЫХ ФУНКЦИЙ

<...> Первая из этих обязанностей — защита интересов личности и собственности. Нет никакой необходимости распространяться о том влиянии, которое оказывает на экономические интересы общества эта сторона деятельности правительства в зависимости от степени ее совершенства. Ненадежность защиты инте-

ресов личности и собственности идентична ненадежности связи между усилиями людей или приносимыми ими жертвами и достижением тех целей, ради которых эти усилия прилагаются или приносятся эти жертвы. А это равносильно наличию полной неопределенности относительно того, пожнет ли сеющий, потребит ли производящий и воспользуется ли человек завтра тем, что сберегает сегодня. При таких условиях это означает, что приобретение обеспечивает не труд и бережливость, а насилие. Когда личность или собственность недостаточно защищены, все принадлежащее слабому находится во власти сильного. Никто не может сохранить того, что он произвел, если не в состоянии защитить плоды своего труда надежней, чем те, кто вовсе не посвящает ни своего времени, ни своих усилий полезной деятельности и готов отнять у него это имущество. Поэтому в случаях, когда уровень ненадежности защиты переходит определенную границу, производительные классы, будучи не в состоянии охранить себя от хищнической части населения, вынуждены становиться в зависимое положение от того или иного члена хищнического класса в расчете на заинтересованность последнего в защите их от любого иного грабежа, кроме как собственного. <...>

<...> Чрезмерность налогообложения, даже не усугубляемая неопределенностью, не говоря уже о его несправедливости, представляет собой серьезное экономическое зло. Она может зайти столь далеко, что отобьет охоту к трудолюбию из-за недостаточности вознаграждения. Но задолго до того, как будет достигнут этот уровень, она создает препятствия этому накоплению или начинает сильно тормозить его и вынуждает накопленный капитал искать место своего приложения за границей. Налоги, падающие на прибыли, даже если бы этот вид дохода платил не более своей справедливой доли, неизбежно ослабляют мотивы, побуждающие к сбережению, за исключением случаев, когда средства предназначаются для последующего вложения в других странах, где прибыли выше. <...>

Глава IX

ПРОДОЛЖЕНИЕ ТОЙ ЖЕ ТЕМЫ

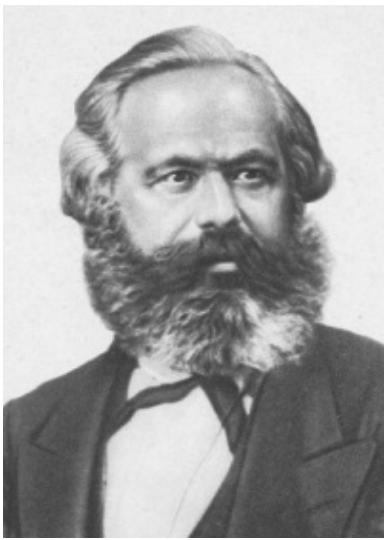
<...> Полная свобода совершенно необходима для товариществ прежде всего с точки зрения улучшения положения и повышения роли трудящихся классов. Союзы типа рабочих ассоциаций, описанные в одной из предыдущих глав, являются наиболее мощным средством достижения социальной эмансипации рабочих посредством их собственных нравственных качеств. Свобода объединения исключительно важна не только в случаях его успеха, она в равной мере важна и в случаях неудачных попыток, ибо поучительное воздействие неудач окажется более впечатляющим, нежели любые наставления, не имеющие под собой практического опыта. Любую теорию социального улучшения, достоинства которой можно проверить лишь путем испытаний на опыте, следует не только допускать к таким испытаниям, но и поощрять их. Из таких опытов активная часть трудя-

щихся классов извлекала бы уроки, которые с трудом воспринимаются со слов людей, чьи интересы и предубеждения представляются противными интересам благополучия класса рабочих, обретала бы возможность исправления без каких бы то ни было издержек для общества любых ныне существующих у этого класса ошибочных представлений о способах достижения ими самостоятельности, а также возможность открытия для себя условий: нравственных, интеллектуальных и производственных, — наличие которых абсолютно необходимо для достижения без нанесения ущерба справедливости или для достижения вообще целей общественного преобразования, к которому эти классы стремятся. <...>

Милль Дж.С. Основы политической экономики с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж.С. Милль. — М. : Эксмо, 2007. — 1040 с. — С. 83—916.

Карл МАРКС

1818—1883

Як економіст Маркс продовжує жити і залишається у наш час актуальнішим за будь-кого з авторів, яких ми досі розглядали. Маркса переоцінювали, переглядали, спростовували і ховали тисячу разів, але він відмовляється від того, щоб його здали в архів інтелектуальної історії. Добре це чи погано, але його ідеї стали складовою частиною громадської думки, в рамках якої ми всі мислимо. Тепер ніхто не виступає за Адама Сміта або Рікардо, але все ще підвищується кров'яний тиск, як тільки Маркс стає предметом дослідження. ...Хоч би що ми думали про остаточне обґрунтування марксизму, але тільки люди, бідні на розум, неспроможні захоплюватися героїчною спробою Маркса дати загальний систематизований опис “законів руху” капіталізму.

Марк Блауг

Карл Маркс — видатний німецький мислитель-енциклопедист, філософ, економіст, активний учасник революційно-демократичного руху. Народився в пруському місті Трірі. Після блискучого закінчення гімназії він вступив на відділення права Боннського університету, а згодом перевівся у Берлінський університет, де вивчав право, філософію, історію, мистецтво. У 1841 р. К. Маркс захистив дисертацію в Єнському університеті, отримавши вчений ступінь доктора філософських наук.

У 1842 р. ученого запросили до Кельна, де він працював співробітником, а згодом — головним редактором німецької ліберально-радикальної “Рейнської газети”. Однак в умовах посилення пруської цензури К. Маркс був вимушений скласти з себе ці повноваження. Після одруження з німецькою баронесою Женні фон Вестфален він виїхав у Францію, де став на шлях професійної революційної боротьби.

З 1844 р. розпочинається міцна та віддана дружба К. Маркса з Ф. Енгельс-

сом — ученим, підприємцем, соратником по революційній діяльності. Після того, як у 1845 р. Франція за настійною вимогою Пруссії вислала К. Маркса з країни, він переїхав у Бельгію і з 1845 по 1848 р. жив у Брюсселі. У цей період була опублікована відома праця вченого “Злиденність філософії” (1847), а також підготовлені у співавторстві з Ф. Енгельсом “Святе сімейство” (1844) та “Німецька ідеологія” (1845—1846). У період революційних подій у Європі К. Маркс та Ф. Енгельс брали активну участь у роботі міжнародної організації “Союз комуністів”. У 1848 р. вони написали її програму “Маніфест Комуністичної партії”, який став першим системним викладом особливого класового світогляду марксизму. Перше видання “Маніфесту Комуністичної партії” російською мовою було здійснено в 1882 р., за перекладом Г.В. Плеханова. К. Маркс та Ф. Енгельс написали спеціальну передмову до цього видання.

Після того, як у Європі розпочалися лютнева та березнева революції, учений, висланий як небажана персона з Брюсселя, повернувся у Німеччину. У Кельні він очолив “Нову Рейнську газету”, в якій у 1849 р. опублікував працю “Наймана праця і капітал”. Це був перший крок на шляху створення цілісної економічної доктрини марксизму.

У 1849 р. революція в Німеччині поступилася силами реакції та реставрації. Після притягнення до суду та звинувачення у “підбурюванні до повстання” К. Маркс був висланий з країни. Він переїхав у Париж, а згодом — у Лондон, де і прожив до кінця життя. Лондонський період життя вченого був пов’язаний з напруженою роботою в бібліотеці Британського музею, підготовкою численних праць з філософії, еко-

номіки, історії, активною участю у міжнародному робітничому русі. Коли в грудні 1882 р. померла дружина К. Маркса, а через рік — його донька Женні, виснаженого тривалою хворобою і напруженою роботою вченого швидко залишили сили. Він помер 14 березня 1883 р. і був похований на Хайгетському кладовищі в Лондоні.

Найважливішими здобутками вченого у сфері економічної науки стало збагачення методології економічних досліджень, створення оригінального аналітичного апарату наукового аналізу, обґрунтування концепції історичної єдності людського суспільства, глибоке дослідження еволюції індустріально-ринкового господарства, виявлення низки важливих рис капіталістичного устрою, збагачення теорії суспільного відтворення, поєднання в єдиній теоретичній системі ідеї регулярності відтворювального процесу та системної обумовленості економічних криз, поглиблення трудової теорії вартості та розв’язання на її основі проблем, не вирішених класичною школою.

“Капітал” був написаний К. Марксом у лондонський період. Цю працю дослідник вважав головною працею свого життя, потужною ідеологічною зброєю пролетаріату в боротьбі з буржуазією. Над “Капіталом” учений працював понад 40 років. Ф. Енгельс назвав цю працю “Біблією робітничого класу”. Задуманий як практичний огляд поширених у ті часи економічних теорій, цей твір знайшов початкове втілення в економічних рукописах 1857—1858, 1861—1865 рр., на основі яких учений планував видати працю в 6 томах, присвячених проблемам капіталу, земельної власності, найманої праці, держави, міжнародної торгівлі, світо-

вого ринку. Однак після видання першої книги (“До критики політичної економії”) вчений змінив свої наміри. У 1866 р. він писав про підготовку “Капіталу”, який планував видати у 4 книгах: I — “Процес виробництва капіталу”, II — “Процес обігу капіталу”, III — “Форми всього процесу в цілому”, IV — “До історії теорії”.

Перший том “Капіталу” був опублікований у Німеччині в 1867 р. тиражем 1000 екземплярів, за життя К. Маркса та за прямого сприяння і матеріальної підтримки Ф. Енгельса. Другий і третій томи “Капіталу” були опубліковані відповідно у 1885 та 1894 рр. Їх підготував до друку Ф. Енгельс, який виконав заповіт друга, доопрацювавши його рукописи. Учений не лише розшифрував і логічно впорядкував величезні обсяги чорнових начерків К. Маркса, написаних важко розбірливим почерком, а й доповнив третій том двома власними статтями “Закон вартості і норма прибутку” та “Біржа”. Четвертий том “Капіталу” (1905—1910) був виданий К. Каутським під назвою “Теорії додаткової вартості” на основі частини рукопису К. Маркса 1861—1863 рр.

Переклад і видання “Капіталу” в Англії та США були здійснені лише через 20 років після його виходу в Німеччині та Франції. Твір видавався окремими випусками протягом 1872—1875 рр. У Росії I том “Капіталу” був опублікований в 1872 р. тиражем 3000 екземплярів, який утричі пере-

вищував його перше видання німецькою. Роботу над перекладом твору російською мовою розпочав друг К. Маркса, один із членів російської секції Комуністичного Інтернаціоналу Г. Лопатін (1845—1918), але у зв’язку з арештом він не зміг завершити цю роботу. Переклад закінчив російський економіст М. Даніельсон (1844—1918), який переклав також другий і третій томи “Капіталу”.

Незважаючи на тенденційність, політичну упередженість і запрограмованість кінцевих результатів наукового дослідження, переконання в тому, що стрижень історії становить боротьба класів, яка ґрунтується на антагоністичності їх інтересів, сумнівну цінність багатьох прогностичних положень, які не пройшли перевірку часом, викладена в “Капіталі” теоретична система К. Маркса є одним з важливих напрямів світової економічної думки.

Сучасні дослідники вважають економічну теорію К. Маркса важливою складовою світової економічної думки, без якої було б неповним її багате мозаїчне полотно. “Коли б наука могла сьогодні вирішити підняті Марксом проблеми, то він належав би минулому. Оскільки цього дотепер не сталося, то Маркс залишається нашим сучасником.”¹

¹ Aron R. Die helligen Familien des Marxismus / R. Aron. — Düsseldorf, 1970. — S. 223.

К. Маркс. КАПІТАЛ. КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Том перший

ЗМІСТ

Передмова до першого видання
Післяслово до другого видання.
Передмова до французького видання.
Післяслово до французького видання.
Передмова до третього видання.
Передмова до англійського видання.
Передмова до четвертого видання.

КНИГА ПЕРША. ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ.

Відділ перший. ТОВАР І ГРОШІ.

Розділ перший. Товар.

1. Два фактори товару: споживна вартість і вартість (субстанція вартості, величина вартості).
2. Двоїстий характер вміщеної в товарах праці.
3. Форма вартості, або мінова вартість.
  - A. Проста, одинична, або випадкова, форма вартості.
    - 1) Два полюси виразу вартості: відносна форма вартості і еквівалентна форма.
    - 2) Відносна форма вартості.
Зміст відносної форми вартості.
Кількісна визначеність відносної форми вартості.
  - 3) Еквівалентна форма.
  - 4) Проста форма вартості в цілому.
    - B. Повна, або розгорнута, форма вартості.
      - 1) Розгорнута відносна форма вартості.
      - 2) Особлива еквівалентна форма.
      - 3) Хиби повної, або розгорнутої, форми вартості.
    - C. Загальна форма вартості.
      - 1) Змінений характер форми вартості.
      - 2) Відношення між розвитком вищої форми вартості і еквівалентної форми.
      - 3) Перехід від загальної форми вартості до грошової форми.
    - D. Грошова форма.
  4. Товарний фетишизм і його таємниця.

Розділ другий. Процес обміну.

Розділ третій. Гроші, або обіг товарів.

1. Міра вартостей.
(Ціна. Масштаб цін. Загальне підвищення або зниження цін. Рахункові назви грошей, рахункові гроші. Кількісний незбіг величини вартості і ціни. Якісний незбіг їх. Ціна — лише ідеальна форма вартості товару.)
2. Засіб обігу.
  - a) Метаморфоза товарів.
(Кругооборот $T \rightarrow G \rightarrow T$. Продаж; $T \rightarrow G$. Купівля; $G \rightarrow T$. Метаморфоза товару в цілому. Товарний обіг. Відмінність між товарним обігом і обміном продуктів.)
  - b) Обіг грошей.
(Метаморфоза товару і обіг грошей. Двократне переміщення грошей. Кількість обігових грошей. Швидкість обігу. Хід і затримки обігу. Фактори, які визначають масу обігових грошей.)
  - c) Монета. Знак вартості.
(Монета і зливки, зношування монети. Знак вартості. Срібні і мідні знаки. Паперові гроші. Закон обігу паперових грошей з примусовим курсом.)
3. Гроші.
  - a) Утворення скарбів.
  - b) Засіб платежу.
  - c) Світові гроші.

Відділ другий. ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ.

Розділ четвертий. Перетворення грошей у капітал.

- 1) Загальна формула капіталу.
- 2) Суперечності загальної формули.
- 3) Купівля і продаж робочої сили.
(“Вільний робітник”. Вартість робочої сили. Своєрідна природа товару “робоча сила”).

Відділ третій. ВИРОБНИЦТВО АБСОЛЮТНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.

Розділ п'ятий. Процес праці і процес збільшення вартості.

(Процес праці. Предмет праці, сировий матеріал, засіб праці. Засоби виробництва. Виробниче споживання. Процес праці як процес споживання робочої сили капіталістом. Процес утворення вартості. Вартість робочої сили і вартість, яку вона створює в процесі праці, — величин відмінні. Процес збільшення вартості, генезис капіталу.)

1. Процес праці.
2. Процес збільшення вартості.

Розділ шостий. Постійний капітал і змінний капітал.

Розділ сьомий. Норма додаткової вартості.

1. Ступінь експлуатації робочої сили.
2. Вираження вартості продукту у відносних частинах продукту.

3. “Остання година” Сеніора.

4. Додатковий продукт.

Розділ восьмий. Робочий день.

1. Межі робочого дня.

2. Ненаситна жадоба додаткової праці. Фабрикант і боярин.

3. Галузі англійської промисловості без встановлених законом меж експлуатації.

(Мереживна промисловість. Гончарне виробництво. Виробництво сірників. Виробництво шпалер. Пекарне виробництво. Залізнична справа. Швейне виробництво. Ковалі.)

4. Денна і нічна праця. Система змін.

(Металургія і металічна промисловість.)

5. Боротьба за нормальний робочий день. Примусові закони про подовження робочого дня з половини XIV до кінця XVII століття.

(Нещадне ставлення капіталу до здоров'я і життя робітників. Англійські статuti про робітників. Межі робочого дня в XVII столітті до епохи великої промисловості.)

6. Боротьба за нормальний робочий день. Примусове обмеження робочого часу в законодавчому порядку. Англійське фабричне законодавство 1833—1864 років

(Акти 1833 р., 1844 р., 1847 р., 1850 р. Шовкові фабрики. Ситцевибивні підприємства. Красильні і білильні підприємства.)

7. Боротьба за нормальний робочий день. Вплив англійського фабричного законодавства та інші країни.

Розділ дев'ятий. Норма і маса додаткової вартості.

Відділ четвертий. ВИРОБНИЦТВО ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.

Розділ десятий. Поняття відносної додаткової вартості.

Розділ одинадцятий. Кооперація.

(Вихідний пункт капіталістичного виробництва, кількісна відмінність останнього від цехової промисловості. Суспільна середня праця. Економічні засоби виробництва. Суспільні продуктивні сили кооперативної праці. Попередні форми кооперації. Її капіталістична форма.)

Розділ дванадцятий. Поділ праці і мануфактура.

1. Двоєке походження мануфактури.

2. Частковий робітник і його знаряддя.

3. Дві основні форми мануфактури: гетерогенна мануфактура і органічна мануфактура.

4. Поділ праці всередині мануфактури і поділ праці всередині суспільства.

5. Капіталістичний характер мануфактури.

Розділ тринадцятий. Машини і велика промисловість.

1. Розвиток машин.
2. Перенесення вартості машин на продукт.
3. Найближчі впливи машинного виробництва на робітника.
  - a) Привласнення капіталом додаткових робочих сил. Жіноча і дитяча праця.
  - b) Подовження робочого дня.
  - c) Інтенсифікація праці.
4. Фабрика.
5. Боротьба між робітником і машиною.
6. Теорія компенсації відносно робітників, які витісняються машинами.
7. Відштовхування і притягання робітників у зв'язку з розвитком машинного виробництва. Кризи в бавовняній промисловості.
8. Революціонування великою промисловістю мануфактури, ремесла і роботи на дому.
  - a) Знищення кооперації, яка ґрунтується на ремеслі і поділі праці.
  - b) Зворотний вплив фабрики на мануфактуру і роботу на дому.
  - c) Сучасна мануфактура.
  - d) Сучасна робота на дому.
(Мереживна фабрика. Соломоплетіння.)
  - e) Перехід сучасної мануфактури і роботи на дому у велику промисловість. Прискорення цієї революції поширенням фабричних законів на сучасну мануфактуру і роботу на дому (Швейна машина).
9. Фабричне законодавство (положення про охорону здоров'я і виховання). Загальне поширення його в Англії (Гірнична промисловість).
10. Велика промисловість і землеробство.

Відділ п'ятий. ВИРОБНИЦТВО АБСОЛЮТНОЇ І ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.

Розділ чотирнадцятий. Абсолютна і відносна додаткова вартість.

Розділ п'ятнадцятий. Зміна у величині ціни робочої сили і додаткової вартості.

- I. Величина робочого дня і інтенсивність праці постійні (дані), продуктивна сила праці змінюється.
- II. Робочий день і продуктивна сила праці постійні, інтенсивність праці змінюється.
- III. Продуктивна сила і інтенсивність праці постійні, робочий день змінюється.
- IV. Одночасні зміни тривалості, продуктивної сили і інтенсивності праці.

Розділ шістнадцятий. Різні формули норми додаткової вартості.

Відділ шостий. ЗАРОБІТНА ПЛАТА.

Розділ сімнадцятий. Перетворення вартості, відповідно і ціни, робочої сили в заробітну плату.

Розділ вісімнадцятий. Почасова заробітна плата.

Розділ дев'ятнадцятий. Поштучна заробітна плата.

Розділ двадцятий. Національні відмінності в заробітній платі.

Відділ сьомий. ПРОЦЕС НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Розділ двадцять перший. Просте відтворення.

(Робітничий клас як приналежність капіталу. Відношення між капіталістом і робітником відтворюється капіталістичним процесом виробництва.)

Розділ двадцять другий. Перетворення додаткової вартості в капітал.

1. Капіталістичний процес виробництва в розширеному масштабі. Перетворення законів власності товарного виробництва в закони капіталістичного привласнення.
2. Хибне розуміння політичною економією відтворення в розширеному масштабі.
3. Поділ додаткової вартості на капітал і доход. Теорія здержливості.
4. Обставини, які визначають розміри нагромадження незалежно від тієї пропорції, в якій додаткова вартість розпадається на капітал і доход. Ступінь експлуатації робочої сили. Продуктивна сила праці. Збільшення відмінності між застосовуваним капіталом і капіталом споживаним. Величина авансованого капіталу.
5. Так званий робочий фонд.

Розділ двадцять третій. Загальний закон капіталістичного нагромадження.

1. Збільшення попиту на робочу силу в міру нагромадження при незмінній будові капіталу.
2. Відносне зменшення змінної частини капіталу в ході нагромадження і концентрації, якою воно супроводиться.
3. Зростаюче виробництво відносного перенаселення, або промислової резервної армії.
4. Різні форми існування відносного перенаселення. Загальний закон капіталістичного нагромадження.
5. Ілюстрації загального закону капіталістичного нагромадження.
  - a) Англія 1846—1866 рр.
  - b) Погано оплачувані верстви британського промислового робітничого класу.

(Умови харчування. Стан жител. Лондон. Ньюкасл-апон-Тайн. Брэдфорд. Брістоль.)

c) Бродяче населення.

(Житлові умови. Залізничні робітники. Вуглекопи та інші гірники.)

d) Вплив криз на найкраще оплачувану частину робітничого класу.

(Будівники залізних суден у східній частині Лондона.)

e) Британський сільськогосподарський пролетаріат.

(Бродячі артіль.)

f) Ірландія.

Розділ двадцять четвертий. Так зване первісне нагромадження.

1. Таємниця первісного нагромадження.

2. Експропріація землі у сільського населення Англії.
(Перетворення орної землі в пасовища в останню третину XV і в перші десятиріччя XVI століття. Реформація і розтягання церковних земель. Перетворення феодалної власності в буржуазну власність. Реставрація і “славетна революція”. Розтягання державного майна. Общинна власність та її розграбування. Очищення маєтків, перетворення орної землі в пасовища для овець і пасовищ для овець в мисливські парки в гірській Шотландії.)
  3. Криваве законодавство з кінця XV століття проти експропрійованих. Закони з метою зниження заробітної.
  4. Генезис капіталістичних фермерів.
  5. Зворотний вплив землеробської революції на промисловість. Створення внутрішнього ринку для промислового капіталу.
  6. Генезис промислового капіталіста.
(Колоніальна система. Система державних боргів. Сучасна система податків і система протекціонізму. Винищення дітей при зародженні великої промисловості.)
  7. Історична тенденція капіталістичного нагромадження.
- Розділ двадцять п'ятий. Сучасна теорія колонізації.*

Передмова до першого видання

<...> Предметом мого дослідження в цій праці є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну. Класичною країною цього способу виробництва є досі Англія. В цьому причина, чому вона служить головною ілюстрацією для моїх теоретичних висновків. Але коли німецький читач почне по-фарисейському знизувати плечима з приводу умов, в які поставлено англійських промислових і сільськогосподарських робітників, або захоче оптимістично заспокоювати себе тим, що в Німеччині справа стоїть далеко не так погано, то я змушений буду сказати йому: *De te fabula narratur!* [Чи не про тебе, часом, тут розповідається!].

Справа тут, сама по собі, не в більш-менш високому ступені розвитку тих суспільних антагонізмів, які випливають з природних законів капіталістичного виробництва. Справа в самих цих законах, в цих тенденціях, які діють і здійснюються із залізною необхідністю. Країна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього. <...>

Післяслово до другого видання

<...> Оскільки політична економія є буржуазною, тобто оскільки вона розглядає капіталістичний лад не як історично минулий ступінь розвитку, а, навпаки, як абсолютну, кінцеву форму суспільного виробництва, вона може лишатися науковою лише до того часу, поки класова боротьба перебуває в прихованому стані або виявляється лише в одиничних проявах.

Візьмімо Англію. Її класична політична економія відноситься до періоду нерозвинутої класової боротьби. Останній великий представник англійської кла-

сичної політичної економії Рікардо кінець кінцем свідомо бере за вихідний пункт свого дослідження протилежність класових інтересів, заробітної плати і прибутку, прибутку і земельної ренти, наївно розглядаючи цю протилежність як природний закон суспільного життя. Разом з цим буржуазна економічна наука досягла своєї останньої, неперехідної межі. <...>

Мій діалектичний метод щодо своєї основи не тільки відмінний від гегелівського, але є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, що його він перетворює навіть під назвою ідеї в самостійний суб'єкт, є деміург дійсного, яке становить лише його зовнішній прояв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній. <...>

КНИГА ПЕРША ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

Відділ перший ТОВАР І ГРОШІ

Розділ перший ТОВАР

1. ДВА ФАКТОРИ ТОВАРУ: СПОЖИВНА ВАРТІСТЬ І ВАРТІСТЬ (СУБСТАНЦІЯ ВАРТОСТІ, ВЕЛИЧИНА ВАРТОСТІ)

Багатство суспільств, в яких панує капіталістичний спосіб виробництва, виступає як “величезне скупчення товарів”, а окремий товар — як елементарна форма цього багатства. Тому наше дослідження починається аналізом товару.

Товар є насамперед зовнішній предмет, річ, яка, завдяки її властивостям, задовольняє які-небудь людські потреби. Природа цих потреб, — чи породжуються вони, наприклад, шлунком, чи фантазією, — нічого не змінює у справі. Справа також не в тому, саме як задовольняє дана річ людську потребу: чи безпосередньо, як життєвий засіб, тобто як предмет споживання, чи обхідним шляхом, як засіб виробництва. <...>

Корисність речі робить її споживною вартістю... Споживні вартості становлять речовий зміст багатства, хоч би яка була його суспільна форма... Мінова вартість має насамперед вигляд кількісного співвідношення, вигляд пропорції, в якій споживні вартості одного роду обмінюються на споживні вартості іншого роду... Як споживні вартості товари розрізняються насамперед якісно, як мінові вартості вони можуть мати лише кількісні відмінності, отже, не мають в собі жодного атома споживної вартості. <...>

Коли абстрагуватися від споживної вартості товарних тіл, то у них лишається тільки одна властивість, а саме та, що вони — продукти праці. Але тепер і самий продукт праці набирає зовсім нового вигляду. Справді, коли ми абстрагувалися від його споживної вартості, ми разом з тим абстрагувалися також від тих складових частин і форм його товарного тіла, які роблять його споживною вартістю. Тепер це вже не стіл, або будинок, або пряжа, або яка-небудь інша корисна річ. Всі чуттєво сприймані властивості згасли в ньому. Так само тепер це вже не про-

дукт праці столяра, або тесляра, або прядильника, або взагалі якоїсь іншої певної продуктивної праці. Разом з корисним характером продукту праці зникає і корисний характер представлених у ньому видів праці, отже, зникають різні конкретні форми цих видів праці; останні не розрізняються більше між собою а зводяться всі до однакової людської праці — до абстрактно людської праці.

Розгляньмо тепер, що ж залишилося від продуктів праці. Від них нічого не лишилося, крім однакової для всіх облудної предметності, простого згустка нерозрізнуваної людської праці, тобто затрати людської робочої сили незалежно від форми цієї затрати. Всі ці речі являють собою тепер лише вирази того, що в їх виробництві затрачено людську робочу силу, нагромаджено людську працю. Як кристали цієї спільної їм усім суспільної субстанції, вони є вартості — товарні вартості.

В самому міновому відношенні товарів їх мінова вартість постала перед нами як щось цілком незалежне від їх споживних вартостей. Коли ми дійсно абстрагуємося від споживної вартості продуктів праці, то матимемо їх вартість, як вона була тільки що визначена. Таким чином, те спільне, що виражається в міновому відношенні, або міновій вартості товарів, і є їх вартість.

Отже, споживна вартість, або благо, має вартість лише тому, що в ній уречевлена, або матеріалізована, абстрактно людська праця. Як же вимірювати величину її вартості? Очевидно, кількістю вміщеної в ній праці, цієї “субстанції, що створює вартість”. Кількість самої праці вимірюється її тривалістю, робочим часом, а робочий час має, у свою чергу, свій масштаб у певних одиницях часу, як-от: година, день і т. д. <...>

Коли вартість товару визначається кількістю праці, затраченої під час виробництва його, то могло б здатися, що вартість товару тим більша, чим лінєвша або невправнша людина, яка його виробляє, бо тим більше часу потребує вона для виготовлення товару. Але та праця, яка становить субстанцію вартостей, є однакова людська праця, затрата однієї і тієї самої людської робочої сили. Вся робоча сила суспільства, що виражається у вартостях товарного світу, виступає тут як одна і та сама людська робоча сила, хоч вона й складається з безлічі індивідуальних робочих сил. Кожна з цих індивідуальних робочих сил, як і всяка інша, є одна і та сама людська робоча сила, якщо вона має характер суспільної середньої робочої сили і функціонує як така суспільна середня робоча сила, значить витрачає на виробництво даного товару лише необхідний в середньому або суспільно необхідний робочий час. Суспільно необхідний робочий час є той робочий час, який потрібен для виготовлення якої-небудь споживної вартості при існуючих суспільно нормальних умовах виробництва і при середньому в даному суспільстві рівні вмілості та інтенсивності праці. <...>

2. ДВОЇСТИЙ ХАРАКТЕР ВМІЩЕНОЇ В ТОВАРАХ ПРАЦІ

<...> Працю, корисність якої виражається ... у споживній вартості її продукту, або в тому, що продукт її є споживною вартістю, ми просто назвемо корисною пра-

цею. З цієї точки зору праця завжди розглядається у зв'язку з її корисним ефектом. <...>

<...> Коли абстрагуватися від певного характеру продуктивної діяльності і, значить, від корисного характеру праці, то в ній лишається тільки одно, — що вона є витрачання людської робочої сили. <...>

<...> Проста середня праця, хоч і має різний характер у різних країнах і в різні культурні епохи, проте для кожного певного суспільства є щось дане. Порівняно складна праця означає тільки *зведену в степінь* або, скоріше, *помножену* просту працю, отже, менша кількість складної праці дорівнює більшій кількості простої. Досвід показує, що таке зведення складної праці до простої відбувається постійно. Товар може бути продуктом найскладнішої праці, але його *вартість* робить його рівним продуктові простої праці, і, значить, сама представляє лише певну кількість простої праці. <...>

Всяка праця є, з одного боку, витрачання людської робочої сили у фізіологічному розумінні слова, — і в цій своїй якості однакової, або абстрактно людської, праця утворює вартість товарів. Всяка праця є, з другого боку, витрачання людської робочої сили в особливій доцільній формі, і в цій своїй якості конкретної корисної праці вона створює споживні вартості. <...>

3. ФОРМА ВАРТОСТІ, АБО МІНОВА ВАРТІСТЬ

Товари з'являються на світ у формі споживних вартостей, або товарних тіл, якими є залізо, полотно, пшениця і т. д. Це їх доморощена натуральна форма. Але товарами вони стають лише через свій двоїтий характер, лише через те, що вони одночасно і предмети споживання, і носії вартості. Отже, вони є товарами або мають товарну форму лише остільки, оскільки вони мають цю подвійну форму — натуральну форму і форму вартості.

Вартість [Wertgegenständlichkeit] товарів тим відрізняється від удовиці Куїклі, що не знаєш, як за неї взятися. <...> На пряму протилежність чуттєво грубій предметності товарних тіл, у вартість [Wertgegenständlichkeit] не входить жодного атома речовини природи. Ви можете оцупувати і розглядати кожний окремий товар, робити з ним що вам угодно, він як вартість [Wertding] лишається невлотвимим. Але коли ми пригадаємо, що товари мають вартість [Wertgegenständlichkeit] лише остільки, оскільки вони є вирази однієї і тієї самої суспільної єдності — людської праці, що вартість їх [Wertgegenständlichkeit] має через це чисто суспільний характер, то для нас стане само собою зрозумілим, що і проявлятися вона може лише в суспільному відношенні одного товару до іншого. <...>

А. ПРОСТА, ОДИНИЧНА, АБО ВИПАДКОВА, ФОРМА ВАРТОСТІ

x товару $A = y$ товару B або: x товару A коштує y товару B . (20 аршинів полотна = 1 сюртуку, або: 20 аршинів полотна коштують одного сюртука.)

1) Два полюси виразу вартості: відносна форма вартості і еквівалентна форма

<...> Два різнорідні товари A і B , у нашому прикладі полотно і сюртук, відіграють тут, очевидно, дві різні ролі. Полотно виражає свою вартість в сюртуку, сюр-

тук є матеріалом для цього виразу вартості. Перший товар відіграє активну, другий — пасивну роль. Вартість першого товару представлена як відносна вартість, або він перебуває у відносній формі вартості. Другий товар функціонує як еквівалент, або перебуває в еквівалентній формі.

Відносна форма вартості і еквівалентна форма — це співвідносні неподільні моменти, які взаємно один одного зумовлюють, але разом з тим вони є і крайності, які одна одну виключають або одна одній протилежні, тобто полюси одного і того самого виразу вартості; вони завжди розподіляються між різними товарами, які виразом вартості ставляться у відношення один до одного. <...>

В. ПОВНА, АБО РОЗГОРНУТА, ФОРМА ВАРТОСТІ

z товару $A = u$ товару B , або $= v$ товару C , або $= W$ товару D , або $= x$ товару E , або $= i$ т. д.

(20 аршинів полотна = 1 сюртуку, або = 10 ф. чаю, або = 40 ф. кофе, або = 1 квартиру пшениці, або = 2 унціям золота, або = $\frac{1}{2}$ тонни заліза, або = і т. д.)

<...> Вартість даного товару, наприклад полотна, виражається тепер у незліченних інших елементах товарного світу. Кожне інше товарне тіло стає дзеркалом вартості полотна. <...> Таким чином, тільки тепер сама ця вартість дійсно виступає як згусток нерозрізнювальної людської праці. <...>

С. ЗАГАЛЬНА ФОРМА ВАРТОСТІ

1 сюртук	=	} 20 аршинам полотна
10 ф. чаю	=	
40 ф. кофе	=	
1 квартир пшениці	=	
2 унції золота	=	
$\frac{1}{2}$ тонни заліза	=	
x товару A	=	
і т. д.	=	

Тепер товари виражають свої вартості: 1) просто, оскільки вони виражають їх одним в одному товарі, і 2) одноманітно, оскільки вони виражають їх в одному і тому самому товарі. Форма їх вартості проста і спільна їм всім, отже, загальна. <...>

<...> Розгорнута форма вартості вперше зустрічається фактично тоді, коли один який-небудь продукт праці, наприклад худоба, уже не як виняток, а звичайно обмінюється на багато інших товарів. <...> Загальна форма вартості, яка представляє продукти праці просто у вигляді згустків нерозрізнюваної людської праці, самою своєю будовою показує, що вона є суспільний вираз товарного світу. Вона розкриває, таким чином, що в межах цього світу загальнолюдський характер праці становить її специфічний суспільний характер. <...>

Розділ другий ПРОЦЕС ОБМІНУ

<...> Для власника вся безпосередня спожита вартість товару полягає лише в тому, що він носій мінової вартості і, значить, засіб обміну. <...> Тому власник прагне збути свій товар в обмін на інші, в споживній вартості яких він має потребу. Всі товари є неспоживні вартості для своїх власників і споживні вартості для своїх невластників. Отже, вони повинні завжди переміщатися з рук в руки. Але цей перехід з рук в руки становить їх обмін, а в обміні вони відносяться один до одного як вартості і реалізуються як вартості. Значить, товари повинні реалізуватися як вартості, перш ніж вони дістануть можливість реалізуватись як споживні вартості.

З другого боку, перш ніж товари зможуть реалізуватись як вартості, вони повинні довести наявність своєї споживної вартості, тому що затрачена на них праця береться до уваги лише остільки, оскільки вона затрачена у формі, корисній для інших. Але лише обмін може довести, чи є праця дійсно корисною для інших, чи задовольняє її продукт якусь чужу потребу.

Кожний товаровласник хоче збути свій товар лише в обмін на такі товари, споживна вартість яких задовольняє його потреби. Остільки обмін є для нього чисто індивідуальний процес. З другого боку, він хоче реалізувати свій товар як вартість, тобто реалізувати його в іншому товарі тієї ж вартості, незалежно від того, чи має його власний товар споживну вартість для власників інших товарів, чи ні. Остільки обмін є для нього загальносуспільним процесом. Але один і той самий процес не може бути одночасно для всіх товаровласників тільки індивідуальним і тільки загально суспільним. <...>

Грошовий кристал є необхідний продукт процесу обміну, в якому різномірні продукти праці фактично прирівнюються один до одного і тим самим фактично перетворюються в товари. Історичний процес розширення і поглиблення обміну розвиває дрімаючу в товарній природі протилежність між споживною вартістю і вартістю. Потреба дати для обороту зовнішній вираз цієї протилежності веде до виникнення самостійної форми товарної вартості і не дає спокою доти, поки завдання це не розв'язується остаточно через роздвоєння товару на товар і гроші. Отже, в тій самій мірі, в якій здійснюється перетворення продуктів праці в товари, здійснюється і перетворення товару в гроші. <...>

В міру того як обмін товарів розриває свої вузьколокальні межі і через це товарна вартість виростає в матеріалізацію людської праці взагалі, форма грошей переходить до тих товарів, які через свою природу особливо придатні для виконання суспільної функції загального еквіваленту, а саме до благородних металів.

Що “золото і срібло через природу свою не гроші, але гроші через свою природу — золото і срібло”, <...> доводиться узгодженістю природних властивостей цих металів з функціями грошей. <...> Але поки що ми знаємо тільки одну функцію грошей: бути формою прояву товарної вартості або матеріалом, в якому величини товарних вартостей знаходять собі суспільний вираз. Адекватною формою прояву вартості, або матеріалізацією абстрактної і, значить, однакової людської пра-

ці, може бути лише така матерія, всі екземпляри якої мають однакову якість. З другого боку, оскільки відмінність величин вартості має чисто кількісний характер, то грошовий товар повинен бути здатний до чисто кількісних відмінностей, тобто повинен мати такі властивості, щоб його можна було ділити на довільно дрібні частини і знову складати з цих частин. Золото і срібло мають ці якості від природи. <...>

<...> Ці речі — золото і срібло — у тому самому вигляді, як вони виходять з надр земних, разом з тим виявляються безпосереднім втіленням всякої людської праці. Звідси магічний характер грошей. В тому ладі суспільства який ми зараз вивчаємо, відносини людей в суспільному процесі виробництва чисто атомістичні. Внаслідок цього їх виробничі відносини набирають речового характеру, не залежного від їх контролю та свідомої індивідуальної діяльності. Це проявляється насамперед в тому, що продукти їх праці прибирають взагалі форму товарів. Таким чином, загадка грошового фетишу є загадка товарного фетишу, що стала лише видимою і засліплює очі. <...>

Розділ третій

ГРОШІ, АБО ОБІГ ТОВАРІВ

1. МІРА ВАРТОСТЕЙ

В цій праці я скрізь припускаю, заради спрощення, що грошовим товаром є золото.

Перша функція золота полягає в тому, щоб дати товарному світові матеріал для вираження вартості, тобто для того щоб виразити вартості товарів як одиницям величини, якісно однакові і кількісно порівнянні. Воно функціонує, таким чином, як загальна міра вартостей, і насамперед завдяки цій функції золото — цей специфічний еквівалентний товар — стає грішми.

Не гроші роблять товари співмірними. Навпаки. Саме тому, що всі товари як вартості являють собою уречевлену людську працю і, значить, самі по собі співмірні, — саме тому всі вони і можуть вимірювати свої вартості одним і тим самим специфічним товаром, перетворюючи таким чином цей останній у спільну для них міру вартостей, тобто в гроші. Гроші як міра вартості є необхідна форма прояву іманентної товарам міри вартості, — робочого часу. <...>

Як міра вартостей і як масштаб цін гроші виконують дві цілком різні функції. Мірою вартостей вони є як суспільне втілення людської праці, масштабом цін — як фіксована вага металу. Як міра вартості вони використовуються для того, щоб перетворювати вартості безконечно різноманітних товарів у ціни, в мислено уявлені кількості золота; як масштаб цін вони вимірюють ці кількості золота. Мірою вартостей вимірюються товари як вартості; навпаки, масштаб цін вимірює різні кількості золота даною його кількістю, а не вартість даної кількості золота вагою інших його кількостей. Для масштабу цін певна вага золота повинна бути фіксована як одиниця виміру. Тут, як і при всякому іншому визначенні одиниць величин, вирішальне значення має сталість співвідношення мір. Отже, масштаб цін виконує свою функцію тим краще, чим незмінніше одна і та сама

кількість золота виступає як одиниця виміру. Як міра вартостей золото може виступати лише тому, що воно само являє собою продукт праці і, значить, вартість потенційно змінну. <...>

2. ЗАСІБ ОБІГУ

а) МЕТАМОРФОЗА ТОВАРІВ

<...> Товари вступають в процес обміну непозолоченими, непідсолодженими, в чому мати народила їх. Процес обміну породжує роздвоєння товару на товар і гроші, зовнішню протилежність, в якій товари виражають іманентну їм протилежність між споживною вартістю і вартістю. В цій протилежності товари як споживна вартість протистоять грошам як міновій вартості. Разом з тим та і друга сторона цієї протилежності є товар, тобто єдність споживної вартості і вартості. Але ця єдність відмінностей на кожному з двох полюсів представлена протилежно, а тому вона виражає разом з тим їх взаємовідношення. Товар реально є споживна вартість: його вартісне буття лише ідеально проявляється в ціні, яка виражає його відношення до золота, що протистоїть йому як реальний образ його вартості. Навпаки, речовина золота відіграє роль лише матеріалізації вартості, тобто грошей. Тому золото реально є мінова вартість. Його споживна вартість поки що лише ідеально виявляється в ряді відносних виразів вартості, з допомогою яких воно відноситься до протипоставлених йому товарів як до сукупності своїх реальних споживних форм. Ці протилежні форми товарів являють собою дійсні форми їх руху в процесі обміну. <...>

Коли ткач зверне свою увагу лише на кінцевий результат торгової угоди, то виявиться, що він має замість полотна біблію, замість свого первісного товару інший товар тієї самої вартості, але іншої корисності. Аналогічним способом привласнює він собі і всі інші необхідні йому життєві засоби і засоби виробництва. З його точки зору весь процес лише опосереднює обмін продукту його праці на продукт чужої праці, опосереднює обмін продуктів.

Отже, процес обміну товару відбувається у вигляді такої зміни форм:

Товар — Гроші — Товар

$T - G - T$.

Щодо свого речового змісту цей рух являє собою $T - T$, обмін товару на товар, обмін речовин суспільної праці, обмін речовин, в кінцевому результаті якого згадає і сам процес. <...>

<...> Обіг товарів розриває часові, просторові й індивідуальні межі обміну продуктів саме завдяки тому, що безпосередня тотожність між відчуженням свого продукту праці і одержанням замість нього чужого ділиться на два протилежні акти — продажу і купівлі. Коли процеси, які протистоять один одному як зовсім самостійні, становлять певну внутрішню єдність, то це якраз і означає, що їх внутрішня єдність здійснюється в русі зовнішніх протилежностей. Коли зовнішнє відособлення внутрішньо несамотійних, тобто доповнюючих один одного, процесів досягає певного пункту, то єдність їх виявляється насильно — у формі кризи. Іманентна товарів протилежність споживної вартості і вартості, протилежність приватної праці, яка в той же час повинна виразити себе як праця безпосе-

редньо суспільна, протилежність особливої і конкретної праці, яка в той же час має значення лише праці абстрактно загальної, протилежність персоніфікації речей і уречевлення осіб — ця іманентна суперечність прибирає в протилежностях товарної метаморфози розвинуті форми свого руху. Таким чином, уже ці форми містять можливість — однак тільки можливість — криз. Перетворення цієї можливості у дійсність вимагає цілої сукупності відносин, які в рамках простого товарного обігу зовсім ще не існують. <...>

Як посередник у процесі обігу товарів гроші набувають функції засобу обігу. <...>

в) ОБІГ ГРОШЕЙ

<...> Таким чином, загальна кількість грошей, що функціонують на протязі кожного даного відрізка часу як засоби обігу, визначається, з одного боку, сумою цін усіх товарів, що обертаються, а з другого боку, більшою або меншою швидкістю протилежно спрямованих процесів товарного обігу, від чого залежить, яка частина загальної суми цін може бути реалізована з допомогою однієї і тієї самої грошової одиниці. Але сама ця сума цін товарів залежить як від маси, так і від ціни кожного окремого виду товарів. Ці три фактори: рух цін, маса товарів, що обертаються, і швидкість обігу грошей, — можуть змінюватися в різних напрямках і в різних пропорціях; тому сума цін, що підлягає реалізації, а значить, і зумовлена нею маса засобів обігу можуть також зазнавати численних комбінацій. <...>

Закон, за яким кількість засобів обігу визначається сумою цін товарів, що обертаються, і середньою швидкістю обігу грошей, <...> може бути виражений ще так: при даній сумі вартостей товарів і даній середній швидкості їх метаморфоз кількість обігових грошей або грошового матеріалу залежить від власної вартості останнього. <...>

г) МОНЕТА. ЗНАК ВАРТОСТІ

З функції грошей як засобу обігу виникає їх монетна форма. Вагова частина золота, мислено уявлювана в ціні, або грошовій назві товарів, повинна протистати останнім у процесі обігу як однойменний кусок золота, або монета. Як і встановлення масштабу цін, карбування монет потрапляє в руки держави. В тих різних національних мундирах, що їх носять на собі золото і срібло як монети і що їх вони знову скидають, появляючись на світовому ринку, виявляється поділ між внутрішньою, або національною, сферою товарного обігу і загальною сферою світового ринку. <...>

Якщо сам обіг грошей відокремлює реальний вміст монети від номінального вмісту, відокремлює її металічне буття від її функціонального буття, то в ньому вже криється можливість замістити металічні гроші в їх функції монети знаками з іншого матеріалу або просто символами. <...>

Ми маємо тут на увазі лише державні паперові гроші з примусовим курсом. Вони виростають безпосередньо з металічного обігу. Навпаки, кредитні гроші передбачають умови, які нам, поки ми лишаємось у межах простого товарного обі-

гу, ще зовсім невідомі. Тільки мимохідь відзначимо, що, подібно до того як паперові гроші у власному розумінні цього слова виникають з функції грошей як засобу обігу, природний корінь кредитних грошей становить функція грошей як засобу платежу. <...>

<...> Специфічний закон обігу паперових грошей може виникнути лише з відношення їх до золота, лише з того, що вони є представниками останнього. І закон цей зводиться просто до того, що випуск паперових грошей повинен бути обмежений тією їх кількістю, в якій дійсно оберталося б символічно представлене ними золото (або срібло) <...>

Паперові гроші є знаками золота, або знаками грошей. Їх відношення до товарних вартостей полягає в тому, що останні ідеально виражаються в тих самих кількостях золота, які дістають у папірцях чуттєво сприйманий символічний вираз. Паперові гроші лише остільки знаки вартості, оскільки вони є представниками певних кількостей золота, а кількість золота, як і всякі інші кількості товарів, є в той же час кількість вартості. <...>

3. ГРОШІ

а) УТВОРЕННЯ СКАРБІВ

<...> Уже з найперших зачатків товарного обігу виникають необхідність і палке прагнення вдержувати у себе продукт першої метаморфози — перетворену форму товару, або його золоту лялечку. <...> Товар продають не для того, щоб купити інші товари, а для того, щоб замінити товарну форму грошовою. З простої посередньої ланки при обміні речовин ця зміна форми стає самоціллю. Відчужена форма товару зустрічає перешкоди до того, щоб функціонувати як абсолютно відчужувана форма товару або як лише його скороминуща грошова форма. Внаслідок цього гроші кам'яніють у вигляді скарбу і продавець товарів стає збирачем скарбів. <...>

в) ЗАСІБ ПЛАТЕЖУ

<...> При частому повторенні одних і тих самих угод між одними і тими самими особами умови продажу товарів регулюються умовами їх виробництва. З другого боку, користування певним видом товарів, наприклад будинком, продається на певний період часу. В таких випадках лише по закінченні строку покупець дійсно одержує споживну вартість товару. Тому він купує товар раніше, ніж оплачує його. Один товаровласник продає наявний товар, а інший купує, виступаючи просто як представник грошей або як представник майбутніх грошей. Продавець стає кредитором, покупець — боржником. Оскільки тут змінилась метаморфоза товару, або розвиток його вартісної форми, то і гроші набувають іншої функції. Вони стають засобом платежу. <...>

Функція грошей як засобу платежу містить безпосередню суперечність. Оскільки платежі взаємно погашаються, гроші функціонують лише ідеально як рахункові гроші, або міра вартості. Оскільки ж доводиться провадити дійсні платежі, гроші виступають не як засіб обігу, не як лише минула і посередня форма обміну речовин, а як індивідуальне втілення суспільної праці, як самостійне на-

явне буття мінової вартості, або абсолютний товар. Суперечність ця виявляється з особливою силою в той момент виробничих і торгових криз, який називається грошовою кризою. <...>

с) СВІТОВІ ГРОШІ

Виходячи за межі внутрішньої сфери обігу, гроші скидають із себе набути ними в цій сфері локальні форми — масштабу цін, монети, розмінної монети, знаків вартості — і знову виступають у своїй первісній формі зливків благородних металів. У світовій торгівлі товари розгортають свою вартість універсально. Через це і самостійний образ їх вартості протистоїть їм тут як світові гроші. Тільки на світовому ринку гроші повною мірою функціонують як товар, натуральна форма якого є разом з тим безпосередньо суспільна форма здійснення людської праці in abstracto. Спосіб їх існування стає адекватним їх поняттю. <...>

Світові гроші функціонують як загальний засіб платежу, загальний купівельний засіб і абсолютно суспільна матеріалізація багатства взагалі (universal wealth). <...>

Відділ другий

ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ

Розділ четвертий

ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ

1. ЗАГАЛЬНА ФОРМУЛА КАПІТАЛУ

Товарний обіг є вихідний пункт капіталу. Історичними передумовами виникнення капіталу є товарне виробництво і розвинутий товарний обіг, торгівля. <...>

Якщо ми залишимо осторонь речовий зміст товарного обігу, обмін різних споживних вартостей і будемо розглядати лише економічні форми, породжувані цим процесом, то ми побачимо, що гроші його останній продукт. Цей останній продукт товарного обігу є перша форма прояву капіталу. <...>

Гроші як гроші і гроші як капітал спочатку відрізняються одні від одних лише неоднаковою формою обігу. <...>

Кругооборот $T - G - T$ цілком закінчений, як тільки гроші, виручені від продажу одного товару, забрала купівля іншого товару. І коли зворотний приплив грошей до вихідного пункту тут все-таки відбудеться, то лише завдяки відновленню або повторенню всього процесу. ...Навпаки, в $G - T - G$ зворотний приплив грошей зумовлюється самим характером їх затрати. Без цього зворотного припливу всю операцію треба визнати невдалою або процес — перерваним і ще незакінченим, бо не вистачає його другої фази — продажу, що доповнює і завершує купівлю.

Кругооборот $T - G - T$ має своєю вихідною точкою один товар, а кінцевою точкою — інший товар, який виходить з обігу і надходить у споживання. Споживання, задоволення потреб, одним словом — споживна вартість є, таким чином,

кінцева мета цього кругообороту. Навпаки, кругооборот $G — T — G$ має своїм вихідним пунктом грошовий полюс і, кінець кінцем, повертається до того самого полюса. Тому його рушійним мотивом, його визначальною метою є сама мінова вартість.

У простому товарному обігу обидва крайні пункти мають одну і ту саму економічну форму. Обидва вони — товари. І до того ж товари рівної вартості. Але зате вони якісно відмінні споживні вартості, наприклад хліб і одяг. Обмін продуктів, обмін різних речовин, в яких виражається суспільна праця, становить тут зміст руху. Інакше стоїть справа в обігу $G — T — G$. На перший погляд, він здається, внаслідок своєї тавтологічності, беззмістовним. Обидва крайні пункти мають одну і ту саму економічну форму. Обидва вони — гроші, отже, не є якісно відмінні споживні вартості, бо гроші являють собою якраз такий перетворений образ товарів, в якому погашені всі особливі споживні вартості останніх. <...> Тому процес $G — T — G$ завдячує своїм змістом не якісній відмінності між своїми крайніми пунктами, — бо обидва вони гроші, — а лише їх кількісній відмінності. В результаті цього процесу з обігу добувається більше грошей, ніж спочатку було кинуту в нього. <...> Таким чином, первісно авансована вартість не тільки зберігається в обігу, але й змінює свою величину, долучає до себе додаткову вартість або зростає. І саме цей рух перетворює її в капітал. <...>

Повторення, або відновлення продажу заради купівлі, як і самий цей процес, знаходять міру і смисл у кінцевій меті, що лежить поза цим процесом, — в споживанні, в задоволенні певних потреб. Навпаки, при купівлі заради продажу початок і кінець являють собою одне і те саме, тобто гроші, мінову вартість, і уже внаслідок одного тільки цього даний рух безконечний. <...>

<...> Простий товарний обіг — продаж заради купівлі — є засобом для досягнення кінцевої мети, що лежить поза обігом, — для привласнення споживних вартостей, для задоволення потреб. Навпаки, обіг грошей, як і капіталу, є самоціль, бо зростання вартості здійснюється тільки в межах цього руху, що раз у раз відновлюється. Через це рух капіталу не знає меж. <...>

Як свідомий носій цього руху власник грошей стає капіталістом. Його особа або, точніше, його кишеня — ось той пункт, звідки виходять і куди повертаються гроші. Об'єктивний зміст цього обігу — зростання вартості — є його суб'єктивна мета, і оскільки зростаюче привласнення абстрактного багатства є єдиним рушійним мотивом його операцій, остільки — і лише остільки — він функціонує як капіталіст, тобто як уособлений, наділений волею і свідомістю капітал. <...>

Вартість стає тут суб'єктом певного процесу, в якому вона, завжди міняючи грошову форму на товарну і навпаки, сама змінює свою величину, відштовхує себе як додаткову вартість від себе самої як первісної вартості, самозростає. Бо рух, в якому вона долучає до себе додаткову вартість, є її власний рух, отже, її зростання є самозростання. Вона дістала магічну здатність творити вартість завдяки тому, що сама вона є вартість. Вона породжує живих малят або принаймні несе золоті яйця. <...>

Вартість стає, таким чином, саморухомою вартістю, саморухомими грішми, і як така вона — капітал. Вона виходить зі сфери обігу, знову вступає в неї, збері-

гає і множить себе в ній, повертається назад у збільшеному вигляді і знову й знову починає один і той самий кругообіг. <...>

Таким чином, $G - T - G'$ є дійсно загальна формула капіталу, як він безпосередньо проявляється у сфері обігу. <...>

2. СУПЕРЕЧНОСТІ ЗАГАЛЬНОЇ ФОРМУЛИ

<...> Отже, капітал не може виникнути з обігу і так само не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і в той же час не в обігу.

Ми дістали, таким чином, двоїстий результат.

Перетворення грошей у капітал повинно бути розкрито на основі іманентних законів товарообміну, тобто вихідною точкою для нас повинен бути обмін еквівалентів. <...> Наш власник грошей, який є поки що тільки личинкою капіталіста, повинен купити товари по їх вартості, продати їх по їх вартості і все-таки добути в кінці цього процесу більше вартості, ніж він вклав у нього. Його перетворення в метелика, в справжнього капіталіста, повинно відбутися у сфері обігу і в той же час не у сфері обігу. Такі є умови проблеми. <...>

3. КУПІВЛЯ І ПРОДАЖ РОБОВОЇ СИЛИ

<...> Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини, і які пускає вона в хід кожного разу, коли виробляє які-небудь споживні вартості. <...>

Таким чином, власник грошей лише тоді може перетворити свої гроші в капітал, коли знайде на товарному ринку вільного робітника, вільного в двоякому розумінні: в тому розумінні, що робітник — вільна особа і розпоряджається своєю робочою силою як товаром, і що, з другого боку, він не має для продажу ніякого іншого товару, голий, як бубон, вільний від усіх предметів, необхідних для здійснення своєї робочої сили. <...>

Вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а значить, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі. ... Робочий час, необхідний для виробництва робочої сили, зводиться до робочого часу, необхідного для виробництва цих життєвих засобів, або вартість робочої сили є вартість життєвих засобів, необхідних для підтримання життя її власника. ... На протилежність іншим товарам визначення вартості робочої сили включає в себе історичний і моральний елемент. Однак для певної країни і для певного періоду обсяг і склад необхідних для робітника життєвих засобів в середньому є величина дана. <...>

Залишаючи цю сферу простого обігу, або обміну товарів, з якої фритредер *vulgaris* черпає всі свої погляди, поняття, масштаб усіх своїх висловлювань про суспільство капіталу і найманої праці, — залишаючи цю сферу, ми помічаємо, що починають трохи змінюватись фізіономії наших *dramatis personae* [дійових осіб]. Колишній власник грошей іде попереду як капіталіст, власник робочої сили іде за ним як його робітник; один багатозначно посміхається і палає бажанням взятися до справи; другий бреде похмуро, упирається як людина, що продавла на ринку свою власну шкіру і тому не бачить у майбутньому ніякої перспективи, крім однієї, що цю шкіру дубитимуть. <...>

Відділ третій

ВИРОБНИЦТВО АБСОЛЮТНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Розділ п'ятий

ПРОЦЕС ПРАЦІ І ПРОЦЕС ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ

1. ПРОЦЕС ПРАЦІ

Споживання робочої сили — це сама праця. <...>

Праця є насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. <...>

<...> Ми передбачаємо працю в такій формі, в якій вона є виключно надбанням людини. Павук робить операції, що нагадують операції ткача, і бджола будовою своїх воскових комірок осоромлює деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально. Людина не тільки змінює форму того, що дане Природою; в тому, що дане природою, вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю. <...>

Прості моменти процесу праці такі: доцільна діяльність, або сама праця, предмет праці і засоби праці.

<...> Земля (з економічної точки зору до неї належить і вода), що споконвіку постачає людині їжу, готові засоби до життя, існує без всякої участі з боку людини як загальний предмет людської праці. Всі предмети, які працею лишається тільки вивести з їх безпосереднього зв'язку із землею, є дані природою предмети праці.

<...> Засіб праці є річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як провідником своїх дій на цей предмет. Вона користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети застосувати їх як знаряддя діяння на інші речі. <...> Предмет, яким людина оволодіває безпосередньо, — ми не говоримо про збирання готових життєвих засобів, наприклад, плодів, коли засобами праці є тільки органи тіла робітника, — становить не предмет праці, а засіб праці. <...> Сама земля є засіб праці, але функціонування її як засобу праці в землеробстві, у свою чергу, передбачає цілий ряд інших засобів праці і порівняно високий розвиток робочої сили. <...>

Коли розглядати весь процес з точки зору його результату — продукту, то і засіб праці, і предмет праці обидва виступають як засоби виробництва, а сама праця — як продуктивна праця.

2. ПРОЦЕС ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ

<...> Вартість робочої сили і вартість, створювана в процесі її споживання, є дві різні величини, Капіталіст, купуючи робочу силу, мав на увазі цю відмінність вартості. Її корисна властивість, її здатність виробляти пряжу або чоботи, була

тільки *conditio sine qua non* [необхідною умовою], тому що для створення вартості треба затратити працю в корисній формі. Але вирішальне значення мала специфічна споживна вартість цього товару, його властивість бути джерелом вартості, до того ж більшої вартості, ніж має він сам. Це — та специфічна послуга, якої чекає від нього капіталіст. <...>

Отже, виведена вже раніше з аналізу товару відмінність між працею, оскільки вона створює споживну вартість, і тією самою працею, оскільки вона створює вартість, тепер виступає як відмінність між різними сторонами процесу виробництва. Як єдність процесу праці і процесу утворення вартості виробничий — процес є процес виробництва товарів; як єдність процесу праці і процесу збільшення вартості він є капіталістичний процес виробництва, капіталістична форма товарного виробництва. <...>

Розділ шостий

ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ

<...> ...Та частина капіталу, яка перетворюється в засоби виробництва, тобто в сировий матеріал, допоміжні матеріали і засоби праці, в процесі виробництва не змінює величини своєї вартості. Тому я називаю її постійною частиною капіталу, або, коротше, постійним капіталом.

Навпаки, та частина капіталу, яка перетворена в робочу силу, в процесі виробництва змінює свою вартість. Вона відтворює свій власний еквівалент і, крім того, надлишок, додаткову вартість, яка, у свою чергу, може змінюватись, бути більшою або меншою. З постійної величини ця частина капіталу безперервно перетворюється в змінну. Тому я називаю її змінною частиною капіталу, або, коротше, змінним капіталом. <...>

Розділ сьомий

НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

1. СТУПІНЬ ЕКСПЛУАТАЦІЇ РОБОЧОЇ СИЛИ

<...> Через те що вартість змінного капіталу дорівнює вартості купленої ним робочої сили, через те що вартість цієї робочої сили визначає необхідну частину робочого дня, а додаткова вартість, у свою чергу, визначається надлишковою частиною робочого дня, то з цього випливає: додаткова вартість відноситься до змінного капіталу, як додаткова праця відноситься до змінного капіталу, як додаткова праця відноситься до необхідної праці, або норма додаткової вартості $m / v =$ додаткова праця / необхідна праця. Обидві частини пропорції виражають одне і те саме відношення в різних формах: в одному випадку у формі уречевленої праці, в другому випадку у формі текучої праці.

Тому норма додаткової вартості є точний вираз ступеня експлуатації робочої сили капіталом, або робітника капіталістом. <...>

4. ДОДАТКОВИЙ ПРОДУКТ

Ту частину продукту.., в якій виражається додаткова вартість, ми називаємо додатковим продуктом. <...> Як норма додаткової вартості визначається відношенням останньої не до всієї суми капіталу, а тільки до його змінної складової частини, так і рівень додаткового продукту визначається відношенням останнього не до всієї решти продукту, а тільки до тієї частини продукту, в якій виражається необхідна праця. Як виробництво додаткової вартості є визначальна мета капіталістичного виробництва, так і ступінь багатства вимірюється не абсолютною величиною продукту, а відносною величиною додаткового продукту. <...>

Розділ дев'ятий

НОРМА І МАСА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

<...> Коли масу додаткової вартості ми позначимо через M , додаткову вартість, яку дає окремий робітник у середньому за день, через m , змінний капітал, щоденно авансований на купівлю однієї робочої сили, через v , загальну суму змінного капіталу через V , вартість середньої робочої сили через k , ступінь її експлуатації через a' / a (додаткова праця / необхідна праця) і число застосовуваних робітників через n , то ми матимемо

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \cdot V \\ k \cdot \frac{a'}{a} \cdot n \end{cases}.$$

Відділ четвертий

ВИРОБНИЦТВО ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Розділ десятий

ПОНЯТТЯ ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

<...> Додаткову вартість, створювану шляхом подовження робочого дня, я називаю абсолютною додатковою вартістю. Навпаки, ту додаткову вартість, яка виникає внаслідок скорочення необхідного робочого часу і відповідної зміни співвідношення величин обох складових частин робочого дня, я називаю відносною додатковою вартістю. <...>

Вартість товарів обернено пропорційна продуктивній силі праці. Це стосується і вартості робочої сили, бо вона визначається товарними вартостями. Навпаки, відносна додаткова вартість прямо пропорційна продуктивній силі праці. Вона підвищується з підвищенням і падає зі зниженням продуктивної сили праці. <...>

Відділ п'ятий

ВИРОБНИЦТВО АБСОЛЮТНОЇ І ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Розділ чотирнадцятий

АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ

<...> Капіталістичне виробництво є не тільки виробництво товару, воно щодо самої своєї суті є виробництво додаткової вартості. Робітник виробляє не для себе, а для капіталу. Тому вже не досить того, що він взагалі виробляє. Він повинен виробляти додаткову вартість. Тільки той робітник продуктивний, який виробляє для капіталіста додаткову вартість або служить самозростанню капіталу. ...Тому поняття продуктивного робітника включає не тільки відношення між діяльністю і її корисним ефектом, між робітником і продуктом його праці, але також специфічно суспільне, історично виникле виробниче відношення, яке робить робітника безпосереднім знаряддям зростання капіталу. <...>

Подовження робочого дня за ті межі, в яких робітник був би спроможний виробити тільки еквівалент вартості своєї робочої сили, і привласнення цієї додаткової праці капіталом — ось у чому полягав виробництво абсолютної додаткової вартості. Виробництво абсолютної додаткової вартості становить загальну основу капіталістичної системи і вихідний пункт виробництва відносної додаткової вартості. При виробництві відносної додаткової вартості робочий день уже з самого початку поділений на дві частини: необхідну працю і додаткову працю. Щоб подовжити додаткову працю, скорочується необхідна праця з допомогою методів, які дають змогу виробити еквівалент заробітної плати за коротший час. Виробництво абсолютної додаткової вартості зв'язане тільки з довжиною робочого дня; виробництво відносної додаткової вартості докорінно революціонізує як технічні процеси праці, так і суспільні угруповання.

Отже, виробництво відносної додаткової вартості передбачає специфічно капіталістичний спосіб виробництва, який з його методами, засобами й умовами сам стихійно виникає і розвивається лише на основі формальної підлеглості праці капіталові. Разом з тим формальна підлеглість праці капіталові поступається місцем реальній. <...>

З певної точки зору, різниця між абсолютною і відотною додатковою вартістю є взагалі ілюзорна. Відносна додаткова вартість абсолютна, бо вона передбачає абсолютне подовження робочого дня за межі робочого часу, необхідного для існування самого робітника. Абсолютна додаткова вартість відносна, бо вона передбачає розвиток продуктивності праці, який дає змогу обмежити необхідний робочий час частиною робочого дня. Але коли звернути увагу на рух додаткової вартості, то ця уявна тотожність зникне. Якщо капіталістичний спосіб виробництва виник і став загальним способом виробництва, різниця між абсолютною і відотною додатковою вартістю дає про себе знати, коли йдеться про підвищення норми додаткової вартості взагалі. Припускаючи, що робоча сила оплачується за її вартістю, ми стаємо перед такою альтернативою: якщо дано продуктивну силу праці і нормальний ступінь її інтенсивності, то норма додаткової вартості може бути підвищена лише шляхом абсолютного подовження робочого дня; з другого боку,

при даних межах робочого дня норма додаткової вартості може бути підвищена лише шляхом зміни відносної величини складових частин робочого дня, тобто необхідної і додаткової праці, що, у свою чергу, передбачає зміну продуктивності або інтенсивності праці, оскільки заробітна плата не повинна падати нижче вартості робочої сили. <...>

Відділ шостий ЗАРОБІТНА ПЛАТА

Розділ сімнадцятий ПЕРЕТВОРЕННЯ ВАРТОСТІ, ВІДПОВІДНО І ЦІНИ, РОБОЧОЇ СИЛИ В ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ

На поверхні буржуазного суспільства заробітна плата робітника уявляється як ціна праці, як певна кількість грошей, сплачених за певну кількість праці. При цьому говорять про вартість праці і її грошовий вираз називають необхідною або природною ціною праці. З другого боку, говорять про ринкові ціни праці, тобто про ціни, які коливаються вище або нижче її необхідної ціни. <...>

Фактично на товарному ринку власникові грошей протистоїть безпосередньо не праця, а робітник. Те, що продає останній, є його робоча сила. Коли його праця дійсно починається, вона перестає належати йому і, значить, не може бути ним продана. Праця є субстанція і іманентна міра вартостей, але сама вона не має вартості. <...>

У виразі “вартість праці” поняття вартості не тільки зовсім зникає, але й перетворюється у свою протилежність. Це такий самий мнимий вираз, як, наприклад, вартість землі. Але такі мнімі вирази виникають із самих виробничих відносин. Це — категорії для форм прояву істотних відносин. Що речі у своєму прояві часто уявляються в перекрученому вигляді, визнано начебто в усіх науках, крім політичної економії. <...>

Оскільки вартість праці є тільки ірраціональний вираз для вартості робочої сили, то само собою зрозуміло, що вартість праці із завжди повинна бути меншою, ніж створена працею нова вартість, бо капіталіст завжди примушує робочу силу функціонувати довше, ніж це потрібно для відтворення її власної вартості. <...> Форма заробітної плати стирає всякі сліди поділу робочого дня на необхідну і додаткову, на оплачену і неоплачену працю. Вся праця виступає як оплачена праця. <...>

Відділ сьомий ПРОЦЕС НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Перетворення певної грошової суми у засоби виробництва і робочу силу є перший рух, що його робить вартість, яка повинна функціонувати як капітал. Відбувається він на ринку, у сфері обігу. Друга фаза цього руху, процес виробництва,

закінчена, оскільки засоби виробництва перетворені в товари, вартість яких перевищує вартість їх складових частин, тобто містить первісно авансований капітал плюс додаткову вартість. Ці товари повинні бути потім знов кинуті у сферу обігу. Треба продати їх, реалізувати їх вартість у грошах, ці гроші знов перетворити в капітал і так все знову і знову. Цей кругообіг, що завжди проходить одні й ті самі послідовні фази, становить обіг капіталу. <...>

Капіталіст, що виробляє додаткову вартість, тобто висмоктує неоплачену працю безпосередньо з робітників і фіксує її в товарах, перший привласнює собі додаткову вартість, але аж ніяк не є її остаточним власником. Він повинен потім поділитися нею з іншими капіталістами, які виконують інші функції в суспільному виробництві в цілому, із земельним власником і т. д. Отже, додаткова вартість розпадається на різні частини. Різні її частини потрапляють в руки осіб різних категорій і набувають різних, самостійних одна щодо одної форм, як-от: прибуток, процент, торговий прибуток, земельна рента і т. д. <...>

Розділ двадцять перший ПРОСТЕ ВІДТВОРЕННЯ

Хоч би яка була суспільна форма процесу виробництва, він в усякому разі повинен бути безперервним, тобто повинен періодично все знов і знов проходити одні й ті самі стадії. Так само, як суспільство не може перестати споживати, так не може воно і перестати виробляти. Тому всякий суспільний процес виробництва, який розглядається в постійному зв'язку і в безперервному потоці свого відновлення, є в той же час процесом відтворення.

Умови виробництва є в той же час умови відтворення. Жодне суспільство не може безперервно виробляти, тобто відтворювати, не перетворюючи безперервно певної частини свого продукту знову засоби виробництва або елементи нового виробництва. За інших рівних умов воно може відтворювати своє багатство або підтримувати його на незмінному рівні лише в тому разі, якщо засоби виробництва, тобто засоби праці, сирові і допоміжні матеріали в натуральному виразі, спожиті протягом, наприклад, року, заміщаються рівною кількістю нових екземплярів того ж роду; ця кількість відокремлюється від річної маси продуктів і знову входить у процес виробництва. Отже, певна кількість річного продукту належить виробництву. Призначена з самого початку для виробничого споживання, ця частина існує у своїй більшості в таких натуральних формах, які вже самі по собі виключають індивідуальне споживання.

Якщо виробництво має капіталістичну форму, то і відтворення має таку саму форму. Подібно до того як процес праці при капіталістичному способі виробництва виступає тільки як засіб для процесу зростання вартості, так само відтворення виступає тільки як засіб відтворити авансовану вартість як капітал, тобто як самозростаючу вартість. Характерна економічна роль капіталіста властива даній особі лише тому, що гроші її безперервно функціонують як капітал. Коли, наприклад, авансована грошова сума в 100 ф. ст. перетворилася в цьому році в капітал і виробила додаткову вартість в 20 ф. ст., то вона повинна повторити ту саму

операцію в наступному році і т. д. Як періодичне прирощення капітальної вартості, або періодичний плід функціонуючого капіталу, додаткова вартість набуває форми доходу, що виникає з капіталу. <...>

Коли дохід цей є для капіталіста лише фондом споживання, коли він так само періодично споживається, як і добувається, то за інших рівних умов ми маємо перед собою просте відтворення. І хоч воно є звичайне повторення процесу виробництва в незмінному масштабі, проте ця звичайна повторюваність або безперервність надає процесові нових рис або, швидше, усуває ті, які здаються характерними для нього тільки як для одиничного акту. <...>

Розділ двадцять третій

ЗАГАЛЬНИЙ ЗАКОН КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

1. ЗБІЛЬШЕННЯ ПОПИТУ НА РОБОЧУ СИЛУ В МІРУ НАГРОМАДЖЕННЯ ПРИ НЕЗМІННІЙ БУДОВІ КАПІТАЛУ

<...> Будову капіталу можна розглядати з двох точок зору. Будова, коли розглядати її з боку вартості, визначається тим відношенням, в якому капітал ділиться на постійний капітал, або вартість засобів виробництва, і змінний капітал, або вартість робочої сили, тобто загальну суму заробітної плати. Всякий капітал, коли розглядати його з боку матеріалу, який функціонує в процесі виробництва, ділиться на засоби виробництва і живу робочу силу; в цьому розумінні будова капіталу визначається відношенням між масою застосовуваних засобів виробництва, з одного боку, і кількістю праці, необхідною для їх застосування, — з другого. Першу я називаю вартісною будовою капіталу, другу — технічною будовою капіталу. Між однією і другою існує тісна взаємозалежність. Щоб виразити цю взаємозалежність, я називаю вартісну будову капіталу, — оскільки вона визначається його технічною будовою і відбиває в собі зміни технічної будови, — органічною будовою капіталу. В тих випадках, де говориться просто про будову капіталу, завжди слід розуміти його органічну будову.

Численні індивідуальні капітали, вкладені в певну галузь виробництва, більш або менш відрізняються своєю будовою один від одного. Середня з їх індивідуальних будов дає нам будову всього капіталу даної галузі виробництва. Нарешті, загальна середня з цих середніх будов усіх галузей виробництва дає нам будову суспільного капіталу даної країни. <...>

<...> ...differentia specifica [характерні особливості] капіталістичного виробництва. Робоча сила купується тут не для того, щоб її діянням або її продуктами покупець міг задовольнити свої особисті потреби. Мета покупця — збільшення вартості його капіталу, виробництво товарів, які містять більше праці, ніж він оплатив, отже, містять таку частину вартості, яка для нього нічого не коштувала і яка, проте, реалізується при продажу товару. Виробництво додаткової вартості або нажива — ось абсолютний закон цього способу виробництва, і робоча сила може бути предметом продажу лише остільки, оскільки вона зберігає засоби виробництва як капітал, відтворює свою власну вартість як капітал і в неоплаченій праці дає джерело додаткового капіталу. <...>

Закон капіталістичного виробництва, який лежить в основі мнимого “природного закону народонаселення”, зводиться просто ось до чого: відношення між капіталом, нагромадженням і рівнем заробітної плати є не що інше, як відношення між неоплаченою працею, перетвореною в капітал, і додатковою працею, необхідною для того, щоб привести в рух додатковий капітал. Отже, це — аж ніяк не відношення між двома не залежними одна від одної величинами, між величиною капіталу, з одного боку, і кількістю робітничого населення — з другого; навпаки, це кінець кінцем відношення лише між неоплаченою і оплаченою працею одного й того самого робітничого населення. Коли кількість неоплаченої праці, яку дає робітничий клас і нагромаджує клас капіталістів, зростає настільки швидко, що вона може перетворюватися в капітал тільки при надзвичайному збільшенні додаткової оплаченої праці, то заробітна плата підвищується, і, за інших рівних умов, неоплачена праця відносно зменшується. Але тільки-но це зменшення доходить до пункту, коли додаткова праця, якою живиться капітал, перестає пропонуватися в нормальній кількості, настає реакція: зменшується капіталізована частина доходу, нагромадження слабшає, і замість висхідного руху заробітної плати починається зворотний рух. Таким чином, підвищення ціни праці не виходить за ті межі, в яких не тільки лишаються недоторканими основи капіталістичної системи, але й забезпечується відтворення її в дедалі ширшому масштабі. Отже, закон капіталістичного нагромадження, який набирає містичного вигляду закону природи, в дійсності є лише виразом тієї обставини, що природа нагромадження виключає всяке таке зменшення ступеня експлуатації праці або всяке таке підвищення ціни праці, яке могло б серйозно загрожувати постійному відтворенню капіталістичного відношення, і до того ж відтворенню його в дедалі ширшому масштабі. Інакше воно і бути не може при такому способі виробництва, де робітник існує для потреб збільшення уже існуючих вартостей, замість того щоб, навпаки, матеріальне багатство існувало для потреб розвитку робітника. Як у релігії над людиною панує продукт її власної голови, так при капіталістичному виробництві над нею панує продукт її власних рук. <...>

3. ЗРОСТАЮЧЕ ВИРОБНИЦТВО ВІДНОСНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ, АБО ПРОМИСЛОВОЇ РЕЗЕРВНОЇ АРМІЇ

<...> Разом із збільшенням уже функціонуючого суспільного капіталу і ступеня його зростання, з розширенням масштабу виробництва і маси функціонуючих робітників, з розвитком продуктивної сили їх праці, з розширенням і збільшенням усіх джерел багатства розширяються і розміри того явища, що посилення притягання робітників капіталом зв'язане з посиленням відштовхування їх, прискорюється зміна органічної будови капіталу та його технічної форми і розширяється коло тих сфер виробництва, які то одночасно, то одна по одній охоплюються цією зміною. Отже, робітниче населення, створюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням. <...> Це — властивий капіталістичному способу виробництва закон народонаселення, тому що всякому історично особливому способу виробництва в дійсності властиві свої особливі закони народонаселення, які

мають історичний характер. Абстрактний закон населення існує тільки для рослин і тварин, поки в цю сферу історично не втручається людина. <...>

4. РІЗНІ ФОРМИ ІСНУВАННЯ ВІДНОСНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ. ЗАГАЛЬНИЙ ЗАКОН КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

<...> Чим більші суспільне багатство, функціонуючий капітал, розміри і енергія його зростання, а значить, чим більші абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія. Вільна робоча сила розвивається внаслідок тих самих причин, як і сила розширення капіталу. Отже, відносна величина промислової резервної армії зростає разом із зростанням сил багатства. Але чим більша ця резервна армія в порівнянні з активною робітничою армією, тим більше постійне перенаселення, злидні якого прямо пропорціональні мукам праці активної робітничої армії. Нарешті, чим більші злидарські верстви робітничого класу і промислова резервна армія, тим більший офіціальний пауперизм. *Це — абсолютний, загальний закон капіталістичного нагромадження.* <...>

Розділ двадцять четвертий

ТАК ЗВАНЕ ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ

1. ТАЄМНИЦЯ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

Ми бачили, як гроші перетворюються в капітал, як капітал виробляє додаткову вартість і як завдяки додатковій вартості збільшується капітал. Тим часом нагромадження капіталу передбачає додаткову вартість, додаткова вартість — капіталістичне виробництво, а це останнє — наявність значних мас капіталу і робочої сили в руках товаровиробників. Таким чином, весь цей рух обертається, як видно, в порочному колі, з якого ми не можемо вибратись інакше, як припустивши, що капіталістичному нагромадженню передувало нагромадження “первісне” (“previous accumulation” за А. Смітом), — нагромадження, що є не результатом капіталістичного способу виробництва, а його вихідним пунктом. <...>

Гроші і товари, цілком так само як життєві засоби і засоби виробництва, аж ніяк не є капітал самі по собі. Вони повинні бути перетворені в капітал. Але перетворення це можливе тільки за певних обставин, які зводяться ось до чого: два дуже відмінні види товаровласників повинні зустрітись один з одним і вступити в контакт — з одного боку, власник грошей, засобів виробництва і життєвих засобів, якому треба закупити чужу робочу силу для дальшого збільшення привласненої ним суми вартості; з другого боку, вільні робітники, продавці власної робочої сили і, значить, продавці праці. Вільні робітники в двоякому розумінні: вони самі не належать безпосередньо до числа засобів виробництва, як раби, кріпаки і т. д., але й засоби виробництва не належать їм, як це має місце у селян, що ведуть самостійне господарство, і т. д.; навпаки, вони вільні від засобів виробництва, звільнені від них, позбавлені їх. Цією поляризацією товарного ринку створюються основні умови капіталістичного виробництва. Капіталістичні відносини передбачають, що власність на умови здійснення праці відокремлена від робітників. І як тільки капіталістичне виробництво стає на власні ноги, воно не тільки

підтримує цей поділ, але й відтворює його в постійно зростаючому масштабі. Таким чином, процес, який створює капіталістичні відносини, не може бути нічим іншим, як процесом відокремлення робітника від власності на умови його праці, — процесом, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби виробництва і життєві засоби в капітал, з другого боку, — безпосередніх виробників у найманих робітників. Отже, так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється “первісним”, бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва. <...>

В історії первісного нагромадження епоху становлять перевороти, які є підмогою для виникаючого класу капіталістів, і насамперед ті моменти, коли значні маси людей раптом і насильно відриваються від засобів свого існування і викидаються на ринок праці як поставлені поза законом пролетарі. <...>

Експропріація землі у сільськогосподарського виробника, селянина, становить основу всього процесу. Її історія в різних країнах має різне забарвлення, проходить різні фази в різному порядку і в різні історичні епохи. В класичній формі відбувається вона тільки в Англії, яку ми через це і беремо як приклад. <...>

7. ІСТОРИЧНА ТЕНДЕНЦІЯ КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

<...> Коли цей процес перетворення досить розклав старе суспільство вглиб і вшир, коли робітники уже перетворені в пролетарів, а умови їх праці — в капітал, коли капіталістичний спосіб виробництва стає на власні ноги, тоді даліше усупільнення праці, даліше перетворення землі та інших засобів виробництва в суспільно експлуатовані і, значить, спільні засоби виробництва і зв’язана з цим даліша експропріація приватних власників прибирає нову форму. Тепер експропріації підлягає вже не робітник, який сам веде самостійне господарство, а капіталіст, який експлуатує багатьох робітників.

Ця експропріація чиниться грою іманентних законів самого капіталістичного виробництва, шляхом централізації капіталів. Один капіталіст побиває багатьох капіталістів. Рука в руку з цією централізацією, або експропріацією багатьох капіталістів небагатьма, розвивається кооперативна форма процесу праці у постійно зростаючих розмірах, розвивається свідоме технічне застосування науки, планомірна експлуатація землі, перетворення засобів праці в такі засоби праці, які допускають лише колективний вжиток, економія всіх засобів виробництва шляхом застосування їх як засобів виробництва комбінованої суспільної праці, втягування всіх народів у сіть світового ринку, а разом з тим інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Разом з постійним зменшенням числа магнатів капіталу, які узурпують і монополізують всі вигоди цього процесу перетворення, зростає маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатації, але разом з тим зростає і обурення робітничого класу, який постійно збільшується кількісно, який навчається, об’єднується і організується механізмом самого процесу капіталістичного виробництва. Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіта-

лістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріюють. <...>

Капіталістичний спосіб привласнення, який впливає з капіталістичного способу виробництва, а значить і капіталістична приватна власність, є перше заперечення індивідуальної приватної власності, що ґрунтується на власній праці. Але капіталістичне виробництво породжує з необхідністю природного процесу своє власне заперечення. Це — заперечення заперечення. Воно відновлює не приватну власність, а індивідуальну власність на основі здобутків капіталістичної ери: на основі кооперації і спільного володіння землею та виробленими самою працею засобами виробництва.

Перетворення побудованої на власній праці роздробленої приватної власності окремих осіб у капіталістичну, звичайно, є процес далеко більш довгий, трудний і важкий, ніж перетворення капіталістичної приватної власності, яка фактично вже ґрунтується на суспільному процесі виробництва, в суспільну власність. Там справа полягала в експропріації народної маси небагатьма узурпаторами, тут народна маса має експропріювати небагатьох узурпаторів. <...>

Маркс К. Капітал. Критика політичної економіки. Том 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — К. : Вид-во політ. л-ри України, 1964. — С. 8—718.

Фрідріх ЕНГЕЛЬС

1820—1895

Він — справжня енциклопедія, здатен працювати у будь-який час дня і ночі...

Карл Маркс

Фрідріх Енгельс — мислитель, науковець і суспільний діяч, один з основоположників марксизму. Сферами його наукових інтересів були філософія, економіка, соціологія, політологія тощо. Ф. Енгельс разом із К. Марксом керував діяльністю I Інтернаціоналу, після смерті К. Маркса був радником європейських соціалістів. Автор таких фундаментальних наукових праць, як “Анти-Дюрінг” (1878), “Походження сім’ї, приватної власності і держави” (1884), “Діалектика природи” (1873—1882). Та-

кож підготував до друку II та III томи “Капіталу” Маркса.

Народився в м. Бармен (нині м. Вупперталь, Німеччина) у родині успішного фабриканта в текстильній промисловості. До 14 років Енгельс навчався в міській школі, у 1834 р. вступив до гімназії. У рідному місті відвідував міську школу і гімназію Ельберфельд. У вересні 1837 р. за наполяганням батька передчасно залишив гімназію, аби працювати продавцем у торговельній фірмі, що належала батькові. Із серпня 1838 по квітень 1841 р. він продовжив

навчання на торговельного працівника в Бремені. Під час навчання працював бременським кореспондентом “Штутгартської ранкової газети” та “Аугсбурзької загальної газети”. Молодий Енгельс написав першу статтю в березні 1839 р.

У 1841—1842 рр. Фрідріх Енгельс проходив річну військову службу в Берліні, також відвідував в університеті лекції з філософії, зблизився з гуртком младогегельянців. У цей період перебував під впливом ідей Г. Гегеля, Г. Гейне та німецького соціаліста М. Хесса.

У листопаді 1842 р. Енгельс проїздом відвідав Кельн, де вперше особисто зустрів Карла Маркса в редакції “Рейнської газети”. Маркс сприйняв Енгельса досить прохолодно, бо вважав його одним із младогегельянців, з якими у Маркса виникли розбіжності.

Далі, у цьому самому році, Енгельс переїхав до Манчестера (Велика Британія), де, аби закінчити комерційну освіту, працював у конторі бавовнопрядильної фабрики, якою управляв його батько разом з партнером по бізнесу й фабриці — Ерменом. Там Енгельс познайомився з ірландськими робітницями Мері та Лідією Бернс, з якими мав тривалі теплі стосунки: Мері стала його першою дружиною, а Лідія — другою. За день до смерті Лідії Енгельс переступив через свої принципи й уклав офіційний шлюб із нею.

У набагато промислово розвиненій Англії познайомився із повсякденним побутом робітничого класу, що вплинуло на його подальше життя. У 1843 р. у Лондоні Енгельс налагодив контакт із першою німецькою революційною робітничою організацією “Союз справедливих” та з англійськими чартистами в Лідсі, почав писати статті

для газети “Owenisten”, які з’являлися також у газеті чартистів — “Північна зірка”. Розпочав співробітництво з “Рейнською газетою”.

Зустріч з Марксом у Парижі в 1844 р. поклала початок їх особистій дружбі та творчій співдружності, що тривала аж до смерті Маркса. Енгельс брав активну участь в організації (1847) та діяльності “Союзу комуністів”, разом з К. Марксом написав програму Союзу — “Маніфест Комуністичної партії” (1848).

У червні 1848 — травні 1849 рр. разом із Марксом видавав у Кельні “Нову Рейнську газету”, у 1849 р. брав участь в озброєному повстанні в Південно-Західній Німеччині. У листопаді 1849 р. переїхав до Лондона, а в листопаді 1850 р. — до Манчестера, де працював у торговельній конторі, з 1870 р. жив у Лондоні. Ф. Енгельс постійно матеріально допомагав Марксу та його багатодітній сім’ї.

Вже на початку 1840-х років Енгельс дійшов висновку, що соціальні конфлікти індустріального суспільства неможливо усунути без ліквідації інституту приватної власності за допомогою класової боротьби, кульмінацією і результатом якої має стати комуністичне суспільство. У творі “Становище робітничого класу в Англії” (1845) Ф. Енгельс з метою обґрунтування цих ідей піддав глибокому аналізу колосальний соціально-економічний статистичний матеріал. Пізніше вийшли такі його праці, як “Святе сімейство” (1845), “Німецька ідеологія” (1845—1846) — обидві написані разом з Карлом Марксом, “Селянська війна в Німеччині” (1850), “Революція та контрреволюція в Німеччині” (1851—1852) та ін.

Значні творчі зусилля Ф. Енгельс докладав до розробки нової та оригінальної філософської методології — “діалектичного матеріалізму”, позначивши його місце в загальному історико-філософському процесі. У цьому сенсі йдеться про такі філософсько-методологічні праці, як “Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії” (1886), а також “Діалектика природи” (1873—1883, опублікована 1925). Останню працю Енгельс присвятив філософії природознавства, де хотів дати діалектико-матеріалістичне узагальнення досягнень природничих наук. Над рукописом працював протягом десяти років, але так і не завершив його.

Самостійна наукова творчість Фрідріха Енгельса була пов’язана з такими фундаментальними працями, як полемічний твір “Анти-Дюрінг” (1878) та міждисциплінарне історичне дослідження “Походження сім’ї, приватної власності і держави” (1884).

“Анти-Дюрінг” — під такою назвою увійшла в історію класична праця Ф. Енгельса “Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом”, яка є найбільш цілісним та завершеним твором Енгельса. За життя автора праця видавалася двічі. Вона мала авторитет у теоретиків марксизму як один з основоположних творів діалектичного матеріалізму.

Твір Енгельса виник як безпосередній результат ідеологічної боротьби в соціал-демократичній партії Німеччини.

Уперше Маркс і Енгельс звернули увагу на праці Дюрінга у зв’язку з його рецензією на перший том “Капіталу” Маркса, яка була опублікована в грудні 1867 р. у журналі “Ergänzungsblätter”

(т. III, вип. 3). У листах Маркса та Енгельса, особливо за січень — березень 1868 р., відобразилося те критичне ставлення до Дюрінга, яке в них склалося вже в цей час.

У середині 70-х років вплив Дюрінга серед соціал-демократів став дуже значним. Найбільш активними дюрінгіанцями виявились Е. Бернштейн, Й. Мост, Ф.В. Фріче. Короткочасного впливу дюрінгіанства зазнав навіть А. Бебель. У березні 1874 р. у центральному органі Соціал-демократичної робітничої партії (так званих ейзенахців) — газеті “Volksstaat” були анонімно опубліковані дві його статті про Дюрінга під назвою “Новий комуніст”. У зв’язку з цим Маркс та Енгельс звернулися з різким протестом до редактора газети В. Лібкнехта.

На початок 1875 р. поширення дюрінгіанства набуло небезпечних масштабів. Цьому особливо сприяли друге видання книги Дюрінга “Критична історія політичної економії і соціалізму” (вийшло у світ у листопаді 1874 р.) і книга “Курс філософії” (останній випуск вийшов у світ у лютому 1875 р.). У цих працях Дюрінг, який проголосив себе прихильником соціалізму, виступив з особливо різкими нападками на марксизм. Це спонукало К. Лібкнехта звернутися до Ф. Енгельса у листах від 1 лютого і 21 квітня 1875 р. з прямою пропозицією виступити проти Дюрінга на сторінках “Volksstaat”. У жовтні 1875 р. Лібкнехт надіслав Енгельсу відхилену газетою хвалебну замітку А. Енса про Дюрінга, а в травні 1876 р. — аналогічну статтю Й. Моста.

Уже в лютому 1876 р. Енгельс визнав за необхідне публічно виступити проти Дюрінга. Енгельс зробив це у статті

“Пруська горілка в німецькому рейхстазі”, опублікованій у газеті “Volksstaat”¹.

Посилення дюрінгівства, поширення його серед частини членів Соціалістичної робітничої партії Німеччини, що тільки-но об’єдналася (заснована на з’їзді в Готі в травні 1875 р.), змусило Енгельса перервати роботу над “Діалектикою природи”, щоб дати відсіч новоз’явленому “соціалістичному” вченню і відстояти марксизм як єдино правильний світогляд пролетарської партії.

Це рішення було прийняте в кінці травня 1876 р. Енгельс у листі до Маркса від 24 травня 1876 р. висловлює намір піддати критиці твори Дюрінга. У листі-відповіді від 25 травня Маркс рішуче підтримує цей намір, і вже 28 травня у листі до Маркса Енгельс окреслює загальний план і характер своєї праці.

Енгельс працював над “Анти-Дюрінгом” протягом двох років — з кінця травня 1876 р. до початку липня 1878 р.

Перший відділ книги був написаний в основному з вересня 1876 р. по січень 1877 р. та опублікований у вигляді серії статей під назвою “Переворот у філософії, учинений паном Євгеном Дюрінгом” у газеті “Vorwärts” у січні — травні 1877 р. Цей відділ містив і перші два розділи, які пізніше, починаючи з першого окремого видання книги, були виокремлені як самостійний загальний вступ до всіх трьох відділів. У цій філософській частині твору Енгельс протиставляє ідеалістичну філософію мате-

ріалістичній та обґрунтовує переваги останньої.

Другий відділ книги був написаний в основному з червня по серпень 1877 р. Останній розділ X цього відділу, який стосується історії політичної економії, був написаний Марксом: перша частина розділу — до початку березня, а друга частина, присвячена розгляду “Економічної таблиці” Кене, — до початку серпня 1877 р. Другий відділ був опублікований під назвою “Переворот у політичній економії, учинений паном Євгеном Дюрінгом” у Науковому додатку і в Додатку до газети “Vorwärts” у липні — грудні 1877 р.

У другому, економічному відділі Енгельс розкриває та розвиває основні положення економічного вчення Маркса, викриває справжні причини розколу суспільства на класи, які, на думку автора, полягають у способі виробництва матеріальних благ, зростанні продуктивності й спеціалізації суспільної праці, виникненні приватної власності на знаряддя і засоби виробництва.

Третій відділ книги був написаний в основному із серпня 1877 по квітень 1878 р. та опублікований під назвою “Переворот у соціалізмі, учинений паном Євгеном Дюрінгом” у додатку до газети “Vorwärts” у травні — липні 1878 р. Цей відділ Енгельс присвячує соціалізму, який він вважає неодмінним результатом розвитку суспільства, неминучим наслідком класової боротьби.

Публікація “Анти-Дюрінга” викликала запеклий опір дюрінгівців. На черговому партійному з’їзді в Готі 27—29 травня 1877 р. вони зробили спробу домогтися заборони публікувати працю Енгельса в центральному органі партії. Не без їх впливу “Анти-Дюрінг” друкувався в газеті з великими перервами.

¹ Маркс К. Твори : в 30 т. / К. Маркс, Ф. Енгельс ; пер. з 2-го рос. вид. — К. : Політвидав України, 1964. — Т. 19. — С. 47.

У липні 1877 р. перший відділ праці Енгельса був виданий у Лейпцигу окремою брошурою під назвою “Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом. I. Філософія”. У липні 1878 р. там самою окремою брошурою були видані другий і третій відділи під назвою “Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом. II. Політична економія. Соціалізм”. Одночасно, близько 8 липня 1878 р., з передмовою Енгельса вийшло перше окреме видання всієї книги під назвою: F. Engels. “Herrn Eugen Dühring’s Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Oekonomie. Sozialismus”. Leipzig, 1878 (Ф. Енгельс. Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом. Філософія. Політична економія. Соціалізм. — Лейпциг, 1878). У наступних німецьких виданнях книга виходила під цією самою назвою, але без підзаголовка “Філософія. Політична економія. Соціалізм”. Друге видання книги вийшло в Цюріху в 1886 р. Третє, переглянute і доповнене, видання вийшло в Штутгарті в 1894 р.; це було останнє видання “Анти-Дюрінга” за життя автора.

Назва книги Енгельса іронічно перефразовує назву праці Дюрінга “Carey’s Umwälzung der Volkswirtschaftslehre und Socialwissenschaft” (“Переворот у вченні про народне господарство і в соціальній науці, учинений Кері”), яка була видана в Мюнхені в 1865 р. У цій праці Дюрінг вихваляв економіста Кері, який був, по суті, його вчителем у галузі політичної економії.

У кінці жовтня 1878 р., після запровадження в Німеччині виключного закону проти соціалістів, “Анти-Дюрінг”, як і інші праці Енгельса, було заборонено.

У 1880 р. на прохання П. Лафарга Енгельс переробив три розділи “Анти-Дюрінга” (I розділ “Вступу” і I та II розділи третього відділу) в самостійну популярну брошуру, яка вийшла спочатку під заголовком “Утопічний соціалізм і науковий соціалізм”, а потім — “Розвиток соціалізму від утопії до науки”. Ця брошура ще за життя Енгельса була перекладена кількома європейськими мовами і набула великого поширення серед робітників. Останнє прижиттєве німецьке (четверте) видання цієї брошури було опубліковано в Берліні в 1891 р. Брошура відрізняється від відповідних розділів “Анти-Дюрінга” розташуванням матеріалу, містить додаткові вставки і деякі зміни порівняно з текстом “Анти-Дюрінга”.

В Україні ще за життя Енгельса переклади деяких розділів “Анти-Дюрінга” набули величезного поширення. У серпні 1879 р. у журналі “Критическое обозрение” (№ 15) була надрукована рецензія М. Зібера на книгу Енгельса, яка містила переклади цілих сторінок з “Анти-Дюрінга”. У листопаді того самого року в журналі “Слово” була опублікована велика стаття Зібера “Діалектика в її застосуванні до науки”, яка була скороченим перекладом першого відділу і трьох розділів третього відділу “Анти-Дюрінга”; продовження статті не було внаслідок цензурних перешкод. У 1884 р. у Женеві в перекладі В. Засулич вийшло російське видання “Розвиток соціалізму від утопії до науки”; у додатку до брошури містився переклад трьох розділів про теорію насильства з другого відділу “Анти-Дюрінга”. Було кілька нелегальних видань часткових перекладів “Анти-Дюрінга” російською мовою. Перший ро-

сійський переклад “Анти-Дюрінга”, однак з низкою цензурних купюр, був виданий у Петербурзі у 1904 р. під назвою “Философия. Политическая экономия. Социализм (Переворот в науке, произведенный Дюрингом)”. Повний переклад російською мовою було видано в Петербурзі в 1907 р. під назвою “Анти-Дюринг (Переворот в науках, совершенный г. Дюрингом)”.

В одній з найвизначніших для розуміння марксизму праць “Походження сім’ї, приватної власності і держави” Ф. Енгельс розробляє ідеї історичного матеріалізму. Методологічну основу досліджень Енгельса становили новітні досягнення сучасного йому наукового знання, зокрема фундаментальні ідеї видатних учених другої половини XIX ст. — Й.Я. Баховена та Л.Г. Моргана.

Видатний американський учений другої половини XIX ст. Льюїс Генрі Морган (1818—1881) — юрист, етнолог та історик, наукові погляди якого суттєво вплинули на розвиток суспільних досліджень у XIX ст. У 1840-ві — 1850-ті роки Морган видав цикл праць про соціальну організацію, духовну та матеріальну культуру індіанських племен. Чи не найбільше визнання вченому принесла книга “Стародавнє суспільство”, де вперше в історії науки була викладена теорія первісного суспільства. Як новітнє досягнення наукового знання “Стародавнє суспільство” було використане Ф. Енгельсом при написанні “Походження сім’ї, приватної власності і держави”. Наріжним каменем учення Л. Моргана була теза про те, що “сучасні відсталі народи показують решті розвинутого світу історичну проекцію його власного історичного минулого”. Ф. Енгельс оцінював науковий внесок Л.Г. Моргана так: “Ве-

лика заслуга Моргана в тім, що він відкрив і відновив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії й у родових об’єднаннях північноамериканських індіанців знайшов ключ до найважливіших загадок найдавнішої історії — грецької, римської і німецької, до загадок, які дотепер залишалися нерозв’язаними”.

Не менше значення щодо первісної та наступних цивілізацій мали наукові ідеї іншого вченого — швейцарця Йоганна Якоба Баховена (1815—1887), який у середині XIX ст. стояв біля витоків філософської антропології, антропології права, історії правових інституцій. Й. Баховен був фахівцем з історії, юриспруденції, спеціалізуючись з історії римського права (професор римського права в Базельському університеті). До фундаментальних праць Й. Баховена належать “Досвід дослідження похоронної символіки стародавніх” (1860) і “Материнське право” (1861). Він досліджував релігію як соціальну інституцію, інституції культури, сім’ї, філософські проблеми антропології та деякі інші аспекти, що проливають світло на природу людини і суспільства. До його фундаментальних, новаторських наукових заслуг належать відкриття “материнського права” та розробка вчення про матріархат.

Книга “Походження сім’ї, приватної власності і держави” була написана Енгельсом протягом двох місяців — з кінця березня до кінця травня 1884 р. Упорядковуючи рукописи Маркса, Енгельс виявив докладний конспект книги Л.Г. Моргана “Стародавнє суспільство”, складений Марксом у 1880—1881 рр., який містив багато його критичних зауважень і власних положень, а також доповнень з інших джерел. Ознайомив-

шись із цим конспектом і переконавшись у тому, що книга Моргана підтверджує матеріалістичне розуміння історії, яке виробили Маркс та він, і погляди на первісне суспільство, які в них склались, Енгельс визнав за потрібне написати спеціальну працю, широко використавши зауваження Маркса, а також деякі висновки і фактичний матеріал з книги Моргана. Енгельс розглядав це як “до певної міри виконання заповіту” Маркса. Під час роботи над книгою Енгельс використав численні й різноманітні додаткові матеріали власних досліджень з історії Греції та Риму, стародавньої Ірландії, стародавніх германців і т. ін. (див. праці Енгельса “Марка”, “До історії стародавніх германців” і “Франкський період”, надруковані в 19-му томі творів К. Маркса і Ф. Енгельса, та ін.).

У роботі “Походження сім’ї, приватної власності і держави” здійснено науковий аналіз історії всього людства на ранніх етапах його розвитку, розкрито закони та основні етапи розвитку первіснообщинного ладу, процес розкладання первіснообщинного суспільства, причини його неминучої загибелі та утворення класового суспільства, заснованого на приватній власності, показано загальні характерні риси цього суспільства, визначено особливості розвитку сімейних відносин у різних суспільно-економічних формаціях, розкрито походження і суть держави, здійснено спробу доведення історичної неминучості її відмирання після остаточної перемоги безкласового комуністичного суспільства. У цій праці Енгельс дослідив виникнення і розвиток сім’ї, приватної власності, класів і держави, тобто тих сил, які підірвали первіснообщинний лад ізсередини і призвели до

утворення класового суспільства. У науці довгий час (аж до 60-х років XIX ст.) сім’ю вважали первісною, найдавнішою формою стародавнього суспільства, з якої згодом виникли рід, плем’я, держава. У зазначеній роботі Енгельс довів, що така формула не відображає справжнього стану речей. Вивчивши результати досліджень Моргана, Ф. Енгельс скористався працями деяких учених з історії стародавнього суспільства, після чого дав нове пояснення історичних форм сім’ї та шлюбу. Пояснення сім’ї Енгельс починає з найнижчої стадії, з періоду, коли людина тільки почала відокремлюватися від природи і ще нічого не виробляла, а лише використовувала готові продукти матеріального світу. Також Енгельс ґрунтовно дослідив економічні основи формування приватної власності на засоби виробництва, а також роль останньої в історичній еволюції форм державного устрою.

Спочатку Енгельс збирався надрукувати працю в легальному теоретичному журналі німецької соціал-демократії “*Neue Zeit*” (“Новий час”), але потім відмовився від цього плану, вважаючи, що своєю політичною спрямованістю цей твір не може бути надрукований у Німеччині в умовах чинності виняткового закону проти соціалістів. Книга вийшла у світ у Цюриху на початку жовтня 1884 р. Перший час німецька влада чинила перешкоди її поширенню, але згодом ці труднощі були подолані і *два наступні видання книги* (друге — у 1886 р. і *третє* — у 1889 р.) були випущені вже у Штутгарті. Жодних змін порівняно з першим виданням до них не було внесено. Перші переклади книги іноземними мовами — польською, румунською й італійською — з’явилися у 1885 р., причому італій-

ський переклад був відредагований самим Енгельсом. Він відредагував також датський переклад, що вийшов у 1888 р. Перше видання було перекладене і сербською мовою.

У 1890 р., у зв'язку з новим матеріалом, зібраним з історії первісного суспільства, Енгельс *почав підготовку нового видання книги*. Під час роботи над ним він вивчив усю новітню літературу з цього питання, зокрема праці російського вченого М.М. Ковалевського, вніс до початкового тексту багато змін і поправок, а також значні доповнення, особливо до розділу про сім'ю, враховуючи найновіші досягнення на той час археології й етнографії. Проте ці зміни й уточнення не зачепили висновків Енгельса, які в нових даних науки отримали нове підтвердження. Ці висновки цілком зберегли своє значення і пізніше; подальший розвиток науки показав правильність основних положень праці Енгельса, хоча деякі деталі, взяті з книги Моргана, потребують, у світлі нових наукових даних, певного уточнення (наприклад, морганівська періодизація первісної історії, застосована ним у зв'язку з цим термінологія і т. ін.).

Четверте, виправлене і доповнене, видання книги Енгельса вийшло в Штутгарті наприкінці 1891 р. і більше не зазнавало жодних змін; Енгельс написав для нього також нову передмову, опубліковану і як окрему статтю під заголовком “До історії первісної сім'ї” (див. твори К. Маркса і Ф. Енгельса, т. 22).

За життя Енгельса вийшло ще два видання — п'яте (1892) і шосте (1894),

що були простим передруком четвертого. З цього видання були зроблені перші переклади французькою (1893 р., переклад відредагувала Лаура Лафарг і переглянув Енгельс), болгарською (1893) та іспанською (1894) мовами; англійською мовою книга вийшла тільки в 1902 р. Російською мовою книга Енгельса була видана вперше в Петербурзі в 1894 р., у перекладі, зробленому з четвертого німецького видання. Це був перший твір Енгельса, виданий у Росії легально. Упродовж 1894—1910 рр. книга витримала в Росії десять видань. Пізніше книгу не раз видавали російською та іншими мовами, у тому числі українською.

Після смерті К. Маркса 14 березня 1883 р. Ф. Енгельс вважав підготовку видання зібрання його творів своїм “...боргом, перед яким решта має відійти на задній план”. Саме на Енгельса лягла відповідальність за доопрацювання та підготовку до друку невиданих частин “Капіталу”, чим він і займався протягом решти свого життя. Завдяки його науковим зусиллям побачили світ II та III томи “Капіталу” у 1885 та 1894 рр.

У 1894 р. Енгельс написав роботу “Селянське питання у Франції та Німеччині”, в якій порушив питання соціалістичної альтернативи масового знедолення селянства.

У 1894 р. різко погіршилось здоров'я Енгельса. 5 серпня 1895 р. він помер. За волею Енгельса, урну з його прахом було опущено в море поблизу Істборна (Велика Британія).

Ф. Енгельс. АНТИ-ДЮРІНГ

Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом

ЗМІСТ

Передмова до трьох видань.

I.

II.

III.

Вступ.

I. Загальні уваги.

II. Що обіцяє пан Дюрінг.

Відділ перший. ФІЛОСОФІЯ.

III. Поділ. Априоризм.

IV. Світова схематика.

V. Натурфілософія. Час і простір.

VI. Натурфілософія. Космогонія, фізика, хімія.

VII. Натурфілософія. Органічний світ.

VIII. Натурфілософія. Органічний світ (закінчення).

IX. Мораль і право. Вічні істини.

X. Мораль і право. Рівність.

XI. Мораль і право. Свобода і необхідність.

XII. Діалектика. Кількість і якість.

XIII. Діалектика. Заперечення заперечення.

XIV. Заключення.

Відділ другий. ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ.

I. Предмет і метод.

II. Теорія насильства.

III. Теорія насильства (продовження).

IV. Теорія насильства (закінчення).

V. Теорія вартості.

VI. Проста і складна праця.

VII. Капітал і додаткова вартість.

VIII. Капітал і додаткова вартість (закінчення).

IX. Природні закони господарства. Земельна рента.

X. З “критичної історії”.

Відділ третій. СОЦІАЛІЗМ.

- I. Історичний нарис.
- II. Нарис теорії.
- III. Виробництво.
- IV. Розподіл.
- V. Держава, сім'я, виховання.

Відділ другий ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

I. Предмет і метод

Політична економія, в найширшому розумінні, є наука про закони, що управляють виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у людському суспільстві. Виробництво та обмін являють собою дві різні функції. Виробництво може відбуватися без обміну, а обмін — саме тому, що він, як само собою розуміється, є обмін продуктів, — не може існувати без виробництва. Кожна з цих двох суспільних функцій перебуває під впливом в значній мірі особливих зовнішніх дій і тому має також в значній мірі свої власні, особливі закони. Але, з другого боку, ці функції в кожний даний момент зумовлюють одна одну і в такій мірі одна на одну діють, що їх можна було б назвати абсцисою і ординатою економічної кривої.

Умови, за яких люди виробляють продукти і обмінюються ними, змінюються від країни до країни, а в кожній країні, у свою чергу, — від покоління до покоління. Тому політична економія не може бути однією й тією самою для всіх країн і всіх історичних епох. Величезна відстань відділяє лук та стріли, кам'яний ніж і мінові відносини дикунів, що зустрічаються тільки як виняток, від парової машини на тисячу кінських сил, механічного ткацького верстата, залізниць та Англійського банку. Жителі Вогняної Землі не дійшли до масового виробництва і світової торгівлі, як і до спекуляції векселями або до біржових крахів. Хто захотів би підвести під одні й ті самі закони політичну економію Вогняної Землі і політичну економію сучасної Англії, той, очевидно, не дав би нічого, крім якнайбанальніших загальників. Таким чином, політична економія по своїй суті — *історична* наука. Вона має справу з історичним матеріалом, тобто з таким, що постійно змінюється; вона досліджує насамперед особливі закони кожного окремого ступеня розвитку виробництва та обміну, і тільки в кінці цього дослідження вона може встановити декілька цілком загальних законів, які можуть бути застосовані до виробництва й обміну взагалі. Однак при цьому само собою зрозуміло, що закони, які мають силу для певних способів виробництва і форм обміну, мають також силу для всіх історичних періодів, яким є спільні ці способи виробництва і форми обміну. Так, наприклад, разом із запровадженням металічних грошей

набирає чинності ряд законів, що мають силу в усі відповідні історичні періоди і для всіх країн, в яких обмін відбувається за допомогою металічних грошей.

Від способу виробництва й обміну історично визначеного суспільства і від історичних передумов цього суспільства залежить і спосіб розподілу продуктів. У родовій або сільській общині зі спільною власністю на землю, тобто в тій общині, з якою — або з дуже помітними рештками якої — вступають в історію всі культурні народи, досить рівномірний розподіл продуктів є чимось таким, що само собою розуміється; там же, де між членами общини виникає більш чи менш значна нерівність у розподілі, це є вже ознакою розкладу общини, що починається. — Як велике, так і дрібне землеробство, залежно від тих історичних передумов, з яких воно розвинулося, допускає дуже різні форми розподілу. Але цілком очевидно, що велике землеробство завжди зумовлює зовсім інший розподіл, ніж дрібне; що велике передбачає або створює протилежність класів — рабовласників і рабів, поміщиків і панщинно-зобов'язаних селян, капіталістів і найманих робітників, тоді як при дрібному класові відмінності між зайнятими в землеробському виробництві індивідами зовсім не необхідні; навпаки, вже самий факт існування цих відмінностей свідчить про початок занепаду парцелярного господарства. — Запровадження і поширення металічних грошей у такій країні, в якій до того часу існувало виключно або переважно натуральне господарство, завжди зв'язане з повільним або швидким переворотом у попередньому розподілі, і притому так, що нерівність у розподілі між окремими особами, — отже, протилежність між багатими і бідними, — зростає дедалі більше. — Наскільки місцеве, цехове ремісниче виробництво середніх віків робило неможливим існування великих капіталістів і довічних найманих робітників, настільки ж ці класи неминуче породжуються сучасною великою промисловістю, сучасним розвинутим кредитом і відповідною розвиткові їх обох формою обміну, вільною конкуренцією.

Але разом з відмінностями у розподілі виникають і *класові відмінності*. Суспільство поділяється на класи — привілейовані і знедолені, експлуатуючі і експлуатовані, пануючі і пригноблені, а держава, до якої групи одноплемінних общин, що стихійно склалися, в результаті свого розвитку дійшли спочатку тільки з метою задоволення своїх спільних інтересів (наприклад, на Сході — зрошування) і для захисту від зовнішніх ворогів, віднині дістає в такій же мірі і призначення — за допомогою насильства охороняти умови існування і панування правлячого класу проти класу пригнобленого.

Проте розподіл не є тільки пасивним результатом виробництва і обміну; він, у свою чергу, обернено впливає на виробництво і обмін. Кожний новий спосіб виробництва або нову форму обміну гальмують спочатку не тільки старі форми виробництва і обміну та відповідні їм політичні установи, але й старий спосіб розподілу. Новому способу виробництва і новій формі обміну доводиться довгою боротьбою завойовувати собі відповідний розподіл. Але чим рухливіший даний спосіб виробництва і обміну, чим більше він здатний до удосконалювання і розвитку, тим швидше й розподіл досягає такого ступеня, на якому він переростає спосіб виробництва й обміну, який породив його, і вступає з ним в сутичку. Стародавні первісні общини, про які вже була мова, можуть існувати протягом тисячоліть,

як це має місце ще і тепер у індусів та слов'ян, поки зносини з зовнішнім світом не породять всередині цих общин майнові відмінності, внаслідок яких настає їх розклад. Навпаки, сучасне капіталістичне виробництво, яке ледве налічує триста років і стало пануючим тільки з часу появи великої промисловості, тобто всього тільки сто років тому, встигло породити протягом цього короткого строку такі протилежності в розподілі — з одного боку, концентрацію капіталів у небагатьох руках, а з другого, концентрацію неімущих мас у великих містах, — такі протилежності в розподілі, від яких воно неминуче загине.

Зв'язок між історично даним розподілом і історично даними матеріальними умовами існування того чи іншого суспільства настільки корениться в природі речей, що він постійно відбивається в народному інстинкті. Поки той чи інший спосіб виробництва перебуває на висхідній лінії свого розвитку, доти його вихваляють навіть ті, хто має збитки від відповідного йому способу розподілу. Так було з англійськими робітниками в період виникнення великої промисловості. Більше того: поки цей спосіб виробництва лишається ще суспільно-нормальним, доти панує, загалом, задоволення з розподілу, і якщо протести й лунають в цей час, то вони виходять із середовища самого пануючого класу (Сен-Сімон, Фур'є, Оуен) і якраз в експлуатованих масах не зустрічають ніякого відгуку. Тільки коли даний спосіб виробництва пройшов уже чималу частину своєї низхідної лінії, коли він наполовину пережив себе, коли умови його існування в значній мірі зникли і його наступник вже стукає в двері, — тільки тоді дедалі зростаюча нерівність розподілу починає здаватися несправедливою, тільки тоді люди починають апелювати від фактів, що пережили себе, до так званої вічної справедливості. Ця апеляція до моралі й права в науковому відношенні анітрохи не посуває нас вперед; в моральному обуренні, хоч яке б справедливе воно було, економічна наука може вбачати не доказ, а тільки симптом, її завдання полягає, навпаки, в тому, щоб встановити, що пороки суспільного ладу, які починають виявлятися, являють собою неминучий наслідок існуючого способу виробництва, але в той самий час також і ознаку початку розкладу його, і щоб всередині економічної форми руху, яка розкладається, відкрити елементи майбутньої, нової організації виробництва й обміну, яка усуває ці пороки. Гнів, що створює поетів, цілком доречний як під час зображення цих пороків, так і в боротьбі проти проповідників гармонії, які у своєму прислужництві пануючому класові заперечують або прикрашають ці пороки; але як мало цей гнів може мати значення як *доказ* для кожного даного випадку, це ясно уже з того, що для гніву було досить матеріалу в *кожну* епоху всієї попередньої історії.

Проте політична економія як наука про умови й форми, за яких відбувається виробництво й обмін у різних людських суспільствах і за яких, відповідно до цього, в кожному даному суспільстві відбувається розподіл продуктів, — політична економія в цьому широкому розумінні ще тільки повинна бути створена. Те, що дає нам досі економічна наука, обмежується майже виключно генезисом і розвитком капіталістичного способу виробництва: вона починає з критики пережитків феодальних форм виробництва й обміну, доводить неминучість їх заміни капіталістичними формами, розвиває потім закони капіталістичного способу виробниц-

тва та відповідних йому форм обміну з позитивної сторони, тобто оскільки вони йдуть на користь загальним цілям суспільства, і закінчує соціалістичною критикою капіталістичного способу виробництва, тобто зображенням його законів з негативної сторони, доказом того, що цей спосіб виробництва, внаслідок свого власного розвитку, швидко наближається до тієї точки, де він сам себе робить неможливим. Ця критика доводить, що капіталістичні форми виробництва й обміну дедалі більше стають нестерпними оковами для самого виробництва, що спосіб розподілу, неминуче зумовлений цими формами, створив таке становище класів, яке стає з кожним днем все нестерпнішим, створив з кожним днем гостріший антагонізм між капіталістами, чисельність яких дедалі зменшується, а багатство все більше зростає, і дедалі численнішими неімущими найманими робітниками, становище яких, загалом, все гіршає і гіршає. Нарешті, ця критика доводить, що створені в межах капіталістичного способу виробництва масові продуктивні сили, які він неспроможний вже приборкати, тільки і чекають того, що їх візьме у своє володіння організоване для спільної планомірної роботи суспільство, щоб забезпечити всім членам суспільства засоби до існування і вільного розвитку їх здібностей, притому в дедалі зростаючій мірі.

Щоб всебічно провести цю критику буржуазної економіки, не досить було обізнаності з капіталістичною формою виробництва, обміну й розподілу. Треба було так само, хоч би в загальних рисах, дослідити і взяти для порівняння форми, які їй передували, або ті, які існують ще поруч з нею в менш розвинутих країнах. Таке дослідження і порівняння загалом і в цілому зробив поки що тільки Маркс, і через це майже виключно його працям ми завдячуємо усім тим, що встановлено досі в галузі теоретичного дослідження добуржуазної економіки.

Політична економія у вужчому розумінні, хоч і виникла в головах геніальних людей в кінці XVII століття, проте у своєму позитивному формулюванні, яке їй дали фізіократи і Адам Сміт, по суті, являє собою дітище XVIII століття і стоїть в одному ряду з досягненнями сучасних їй великих французьких просвітителів, поділяючи з ними всі достоїнства й хиби того часу. Те, що ми сказали про просвітителів, може бути застосоване і до тодішніх економістів. Нова наука була для них не вираженням відносин та потреб їхньої епохи, а вираженням вічного розуму; відкриті нею закони виробництва й обміну були не законами історично визначеної форми економічної діяльності, а вічними законами природи: їх виводили з природи людини. Але при уважному розгляді виявляється, що ця людина була просто середнім бюргером того часу, який перебував у процесі свого перетворення в буржуа, а його природа полягала в тому, що він займався виробництвом і торгівлею на ґрунті тодішніх, історично визначених відносин.

Після того як ми в достатній мірі познайомилися з нашим “критичним основоположником”, паном Дюрінгом, і його методом у галузі філософії, ми легко можемо сказати наперед, яке буде його розуміння політичної економії. У філософській галузі, там, де він не плів просто дурниць (як у натурфілософії), його спосіб розуміння був карикатурою на спосіб розуміння XVIII століття. Для нього мова йшла не про історичні закони розвитку, а про природні закони, про вічні істини. Такі суспільні відносини, як мораль і право, визначалися не згідно з історично

даними в кожному випадку умовами, а за допомогою пресловутих двох мужів, з яких один або гнобить другого, або не гнобить, причому останнє, на жаль, досі ніколи не зустрічалось. Тому ми навряд чи помилились, коли наперед скажемо, що пан Дюрінг і політичну економію зведе кінець кінцем до остаточних істин в останній інстанції, до вічних природних законів, до тавтологічних, абсолютно безмістовних аксіом, — і в той же час увесь позитивний зміст політичної економії, в тій мірі, в якій він йому відомий, він протягне знову контрабандою з чорного ходу. Можна наперед сказати, що розподіл як суспільне явище він виводитиме не з виробництва й обміну, а передасть його на остаточне розв'язання своїм знаменитим двом мужам. <...>

Якби наша упевненість відносно наступаючого перевороту в сучасному способі розподілу продуктів праці, з його кричущими протилежностями злиднів і розкоші, голоду і обжерливості, спиралася тільки на усвідомлення того, що цей спосіб розподілу несправедливий і що справедливість повинна, нарешті, коли-небудь восторжествувати, то наше становище було б незавидне, і нам довелося б довго чекати. Середньовічні містики, що мріяли про близьке настання тисячолітнього царства, усвідомлювали вже несправедливість класових протилежностей. На порозі нової історії, 350 років тому, Томас Мюнцер проголосив на весь світ це переконання. Під час англійської та французької буржуазних революцій лунає той самий клич і... пролунавши, затихає. Чим пояснюється, що той самий заклик до знищення класових протилежностей і класових відмінностей, що його до 1830 р. трудящі і стражденні маси зустрічали байдуже, знаходить тепер відгук серед мільйонів; що він завойовує одну країну за одною, притому в тій самій послідовності, з якою в окремих країнах розвивається велика промисловість, і з тією самою інтенсивністю, з якою відбувається цей розвиток; що за одне покоління він здобув таку силу, яка може кинути виклик усім силам, що об'єдналися проти нього, і бути упевненою в своїй перемозі в близькому майбутньому? Пояснюється це тим, що сучасна велика промисловість створила, з одного боку, пролетаріат, клас, який вперше в історії може виставити вимогу знищення не тієї чи іншої особливості класової організації, не того чи іншого особливого класового привілею, а знищення класів узагалі; клас, який поставлений у таке становище, що він мусить провести цю вимогу під загрозою опуститися, в противному разі, до становища китайських кулі. А з другого боку, та сама велика промисловість створила в особі буржуазії клас, який володіє монополією на всі знаряддя виробництва і життєві засоби, але який у кожний період спекулятивної гарячки і краху, що йде за ним, доводить, що він став нездатний до дальшого панування над продуктивними силами, які переросли його владу, — клас, під керівництвом якого суспільство мчить назустріч загибелі, як локомотив, у якого машиніст не має сил відкрити запобіжний клапан, що заскочив. Інакше кажучи, все це пояснюється тим, що як продуктивні сили, породжені сучасним капіталістичним способом виробництва, так і створена ним система розподілу благ, прийшли в кричущу суперечність із самим цим способом виробництва, і притому в такій мірі, що мусить статися переворот у способі виробництва і розподілу, який усуває всі класові відмінності, щоб усе сучасне суспільство не виявилось приреченим на загибель. На

цьому відчутному, матеріальному факті, який у більш-менш ясній формі з неперборною необхідністю проникає у свідомість експлуатованих пролетарів, — на цьому факті, а не на уявленнях того чи іншого мудруючого домосіда про право і безправ'я, ґрунтується упевненість сучасного соціалізму в перемозі.

<...>

V. Теорія вартості

<...>

Визначення вартості товарів заробітною платою, яке у Адама Сміта зустрічається ще часто поруч з визначенням вартості робочим часом, вигнано з наукової політичної економії з часів Рікардо і в наші дні ще вживається тільки у вульгарній політичній економії. Якраз найпошліші сикофанти існуючого капіталістичного суспільного ладу проповідують визначення вартості заробітною платою, зображаючи в той же час прибуток капіталіста як вищий рід заробітної плати, як плату за здержливість (за те, що капіталіст не прогуляв свого капіталу), премію за ризик, плату за управління підприємством і т. д. Пан Дюрінг відрізняється від них тільки тим, що оголошує прибуток грабежем. Інакше кажучи, свій соціалізм пан Дюрінг ґрунтує безпосередньо на теоріях вульгарної політичної економії найгіршого гатунку. Його соціалізм має якраз таку саму цінність, як ця вульгарна політична економія: їх долі нерозривно зв'язані між собою.

Адже ясно таке: те, що робітник виробляє, і те, що коштує його робоча сила, — це речі такі ж різні, як те, що виробляє машина, і те, що вона коштує. Вартість, яку робітник створює протягом 12-годинного робочого дня, не має нічого спільного з вартістю тих життєвих засобів, які він споживає протягом цього робочого дня і перерви для відпочинку, що належить до нього. У цих життєвих засобах може бути втілено 3, 4 або 7 годин робочого часу, залежно від ступеня розвитку продуктивності праці. Припустимо, що для вироблення їх потрібно було 7 годин праці. Тоді, за смыслом вульгарно-економічної теорії вартості, яку приймає пан Дюрінг, продукт 12-годинної праці має вартість продукту 7-годинної праці, 12 годин праці дорівнюють 7 годинам праці, або $12 = 7$. Для ще більшої ясності візьмімо такий приклад: нехай сільський робітник, однаково при яких суспільних відношеннях, виробляє за рік певну кількість зерна, скажімо, 20 гектолітрів пшениці. Сам він протягом цього часу споживає суму вартостей, яка виражається 15 гектолітрами пшениці. В такому разі виходить, що 20 гектолітрів пшениці мають ту саму вартість, що і 15. І це на одному й тому ж ринку і за інших рівних умов. Інакше кажучи, 20 дорівнює 15. І це називається економічною наукою!

Увесь розвиток людського суспільства після стадії тваринної дикості починається з того дня, коли праця сім'ї стала створювати більше продуктів, ніж потрібно було для її підтримання, з того дня, як частина праці могла вже витрачатися на вироблення не самих тільки життєвих засобів, але й засобів виробництва. Надлишок продукту праці над витратами підтримання праці й утворення й нагромадження з цього надлишку суспільного виробничого і резервного фонду — все це було і лишається основою всякого суспільного, політичного і розумового

прогресу. В попередній історії цей фонд становив власність того чи іншого привілейованого класу, якому разом з цією власністю діставались також політична влада і духовне керівництво. Майбутній соціальний переворот уперше зробить цей суспільний виробничий і резервний фонд, тобто всю масу сировини, знарядь виробництва і життєвих засобів, дійсно суспільним, вилучивши його з розпорядження привілейованого класу і передавши його всьому суспільству як загальне добро.

Одно з двох. Або вартість товарів визначається витратами на підтримання праці, необхідної для їх виробництва, тобто в нинішньому суспільстві визначається заробітною платою. В такому разі кожний робітник одержує *у своїй заробітній платі вартість продукту своєї праці*, і тоді експлуатація класу найманих робітників класом капіталістів є річ неможлива. Припустимо, що витрати утримання робітника виражаються в даному суспільстві сумою в 3 марки на день. Тоді одноденний продукт робітника, згідно з вказаною вульгарно-економічною теорією, має вартість в 3 марки. Припустимо тепер, що капіталіст, який наймає цього робітника, додає до ціни продукту прибуток, стягаючи данину в 1 марку, і продає продукт за 4 марки. Те саме роблять і інші капіталісти. Але в такому разі робітник уже не може покрити витрати свого одноденного утримання 3 марками, а потребує для цього так само 4 марки. Тому що всі інші умови припускаються незмінними, то і заробітна плата, виражена в життєвих засобах, повинна лишитися незмінною; отже, заробітна плата, виражена в грошах, повинна збільшитися, а саме — з 3 марок на день до 4. Те, що капіталісти відбирають у робітничого класу у формі прибутку, вони змушені йому повернути у формі заробітної плати. Ми не посунулися, таким чином, ні на крок вперед: якщо вартість визначається заробітною платою, то неможлива ніяка експлуатація робітника капіталістом. Але тоді неможливе і утворення надлишку продуктів, бо робітники, за нашим припущенням, споживають якраз стільки вартості, скільки вони виробляють. А тому що капіталісти не виробляють ніякої вартості, то не можна навіть уявити собі, на які кошти вони збираються жити. Якщо ж такий надлишок виробництва над споживанням, такий виробничий і резервний фонд все-таки існує і притому перебуває в руках капіталістів, то не лишається ніякого іншого можливого пояснення, крім того, що робітники споживають для свого самопідтримання тільки *вартість* товарів, а самі товари лишаються у розпорядженні капіталістів для дальшого використання.

Або ж доводиться визнати інше розв'язання питання. Якщо цей виробничий і резервний фонд, що перебуває в руках класу капіталістів, фактично існує, якщо він фактично виник шляхом нагромадження прибутку (земельну ренту ми поки що залишаємо осторонь), то він не може не складатися з нагромадженого надлишку продуктів праці, який дається класом робітників класові капіталістів, над тією сумою заробітної плати, яку клас капіталістів виплачує класові робітників. Але тоді вартість визначається не заробітною платою, а кількістю праці; тоді клас робітників дає класові капіталістів у продукті праці більшу кількість вартості, ніж одержує від класу капіталістів у вигляді заробітної плати, і тоді прибуток на капітал, як і всі інші форми привласнення продуктів чужої неоплаченої

праці, пояснюється як всього тільки складова цієї відкритої Марксом додаткової вартості.

До речі. Про велике відкриття, яким Рікардо починає свою головну працю, говорючи, що

“вартість товару залежить від кількості праці, необхідної для його вироблення, а не від більшої чи меншої винагороди, виплачуваної за цю працю”, —

про це відкриття, яке становило епоху, пан Дюрінг в усьому “Курсі політичної економії” не говорить ні одного слова. В “Критичній історії” він розправляє з цим відкриттям Рікардо такою оракульською фразою:

“Він” (Рікардо) “не зважає на ту обставину, що більша чи менша пропорція, в якій заробітна плата може становити асигновку на життєві потреби” (!), “повинна принести з собою також і різноманітне формування вартісних відношень!”.

Читаючи цю фразу, читач може думати все, що йому завгодно, а найкраще, якщо він при цьому взагалі нічого не буде думати.

А тепер нехай читач із п’яти різних сортів вартості, піднесених нам паном Дюрінгом, сам вибирає той сорт, що йому більше подобається: чи виробничу вартість, яка походить з природи, чи розподільну вартість, яка створена людською зіпсованістю і має ту відмітну особливість, що вона вимірюється такою затратою сили, яка в ній не міститься, чи, по-третє, вартість, вимірювану робочим часом, чи, по-четверте, вартість, вимірювану витратами відтворення, або ж, нарешті, по-п’яте, вартість, вимірювану заробітною платою. Вибір багатий, плутанина цілковита. І нам лишається тільки вигукнути разом з паном Дюрінгом:

“Вчення про вартість є пробний камінь для визначення достоїнства економічних систем!”.

<...>

VII. Капітал і додаткова вартість

“Капітал означає у пана Маркса, насамперед, не загальновживане економічне поняття, згідно з яким капітал є вироблений засіб виробництва. Маркс намагається створити більш спеціальну, діалектично-історичну ідею, яка переходить у нього в гру метаморфозами понять та історичних явищ. Капітал, за Марксом, народжується з грошей; він утворює історичну фазу, яка починається з XVI століття, а саме — зі здогадних зачатків світового ринку, що відносяться до цього часу. Ясно, що при такому тлумаченні поняття капіталу втрачається гострота економічного аналізу. В таких диких концепціях, які мають бути наполовину історичними, наполовину логічними, а насправді є лише ублюдками історичної і логічної фантастики, — гине здатність розсудку розрізняти, як і всяке сумлінне застосування понять”...

і в такому ж дусі йде тріскотня на протязі цілої сторінки...

“Марксова характеристика поняття капіталу може породити в строгій науці про народне господарство тільки плутанину... плоди легковажності, що видаються за глибокі логічні істини... хиткість основ” і т. д.

Отже, за Марксом, капітал ніби народився на початку XVI століття з грошей. Це те саме, якби хто-небудь сказав, що металічні гроші утворилися понад три тисячі років тому з худоби, бо раніше, в числі інших предметів, функції грошей виконувала і худоба. На такий грубий і перекручений спосіб висловлення здатний тільки пан Дюрінг. У Маркса при аналізі економічних форм, в яких відбувається процес обігу товарів, останньою формою є гроші. “Цей останній продукт товарного обігу є *перша форма прояву* капіталу. Історично капітал скрізь протистоїть земельній власності спочатку у формі грошей, як грошове майно, як купецький і лихварський капітал... Історія ця щодня відбувається на наших очах. Кожний новий капітал при своїй першій появі на сцені, тобто на товарному ринку, ринку праці або грошовому ринку, завжди виступає у вигляді грошей — грошей, які через певні процеси повинні перетворитися в капітал”. Таким чином, Маркс знову-таки тільки констатує факт. Не будучи спроможним заперечити цей факт, пан Дюрінг його перекручує: ніби, за Марксом, капітал народжується з грошей!

Потім Маркс піддає дослідженню процеси, за допомогою яких гроші перетворюються в капітал, і знаходить, насамперед, що форма, в якій гроші циркулюють як капітал, являє собою форму, протилежну тій, в якій вони циркулюють як загальний еквівалент товарів. Простий товаровласник продає, щоб купити; він продає те, в чому не має потреби, і купує за виручені гроші те, що йому потрібне. Тим часом капіталіст, приступаючи до діла, купує з самого початку те, в чому сам він *не* має потреби; він купує, щоб продати, і притому продати дорожче, щоб дістати назад затрачену спочатку на купівлю грошову суму збільшеною на деякий грошовий приріст. Цей приріст Маркс називає *додатковою вартістю*.

Звідки виникає ця додаткова вартість? Вона не може виникнути ні з того, що покупець купив товари нижче їх вартості, ні з того, що продавець продав їх вище їх вартості. Бо в обох випадках прибутки і збитки кожної особи взаємно урівноважуються, бо кожний поперемінно буває покупцем і продавцем. Додаткова вартість не може також бути результатом обману, бо обман, хоч і може збагатити одну людину за рахунок іншої, але не може збільшити загальну суму вартостей, яку вони обидві мають, отже, не може збільшити всю взагалі суму вартостей, що перебувають в обігу. “Весь клас капіталістів даної країни в цілому не може наживатися за рахунок самого себе”.

І все-таки ми бачимо, що клас капіталістів кожної країни, взятий в цілому, безперервно збагачується на наших очах, продаючи дорожче, ніж купив, привласнюючи собі додаткову вартість. Таким чином, ми ні на крок не посунулися вперед у розв’язанні питання: звідки виникає ця додаткова вартість? Питання це треба розв’язати, і притому *чисто економічним* шляхом, виключивши всякий обман, всяке втручання будь-якого насильства, формулюючи питання так: як можна завжди продавати дорожче, ніж було куплено, навіть при умові, що рівні вартості завжди обмінюються на рівні?

Розв’язання цього питання є величезною історичною заслугою праці Маркса. Воно проливає яскраве світло на такі економічні галузі, де соціалісти, не менше, ніж буржуазні економісти, блукали до цього часу в глибокій пітьмі. Від розв’я-

зання цього питання бере свій початок науковий соціалізм, і це розв'язання є центральним пунктом наукового соціалізму.

Розв'язання це полягає ось у чому. Збільшення вартості грошей, що мають перетворитися в капітал, не може ні відбутися в самих *грошах*, ні виникнути з *купівлі*, бо ці гроші тільки реалізують тут ціну товару, а ця ціна, — бо ми припускаємо, що обмінюються рівні вартості, — не відрізняється від вартості товару. Але з тієї ж причини збільшення вартості не може виникнути і з *продажу* товару. Значить, ця зміна мусить статися в тому *товарі*, що купується, але зміни зазнає при цьому не його *вартість*, — бо товар купується і продається за своєю вартістю, — а його *споживна вартість* як така; інакше кажучи, зміна вартості повинна походити зі споживання цього товару. “Але добути вартість зі споживання товару нашому власникові грошей удасться лише в тому разі, якщо йому пощастить знайти... на ринку такий товар, споживна вартість якого мала б оригінальну властивість бути джерелом вартості, — такий товар, дійсне споживання якого було б уречевленням праці, а значить і *утворенням вартості*. І власник грошей знаходить на ринку такий специфічний товар; це здатність до праці, або *робоча сила*”. Коли, як ми бачили, праця як така не може мати вартості, то цього зовсім не можна сказати про *робочу силу*. Остання набуває вартості, як тільки вона, як це фактично буває тепер, стає *товаром*, і вартість ця визначається, “як і вартість всякого іншого товару, робочим часом, необхідним для виробництва, а значить, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі”, тобто тим робочим часом, який потрібний для виробництва життєвих засобів, необхідних робітникові для підтримання себе в стані працездатності і для продовження свого роду. Припустимо, що ці життєві засоби становлять, день у день, робочий час в 6 годин. Таким чином, наш капіталіст, який приступає до діла, закуповує для свого підприємства робочу силу, тобто наймає робітника, сплачує останньому повну одноденну вартість його робочої сили, якщо платить йому суму грошей, яка виражає так само 6 годин праці. Отже, робітник, відпрацювавши 6 годин у даного капіталіста, компенсує йому цілком його видаток, тобто оплачену ним одноденну вартість робочої сили. Але від цього гроші ще не перетворюються в капітал, не створять ніякої додаткової вартості. Тому покупець робочої сили зовсім інакше розуміє характер укладеної ним угоди. Той факт, що для підтримання життя робітника протягом 24 годин потрібно тільки 6 годин праці, аж ніяк не перешкоджає робітникові працювати 12 годин із цих 24. Вартість робочої сили і вартість, створювана робочою силою в процесі праці, — дві різні величини. Власник грошей оплатив одноденну вартість робочої сили, і через це йому належить і споживання її протягом усього дня, праця робітника протягом цілого дня. Та обставина, що вартість, яку *створює* споживання робочої сили протягом дня, удвоє більша від її власної одноденної вартості, становить особливу удачу для покупця, але за законами товарного обміну тут немає ніякого порушення права щодо продавця. Отже, вартість, в яку робітник щодня *обходиться* капіталістові, згідно з нашим припущенням, являє собою продукт 6 годин праці, а вартість, яку робітник щодня *дає* капіталістові, — продукт 12 годин праці. Різниця на користь власника грошей становить 6 годин неоплаченої додаткової праці, неоплачений додатковий продукт, в якому втілена

6-годинна праця. Фокус зроблено. Додаткова вартість створена, гроші перетворилися в капітал.

Показавши, таким чином, як виникає додаткова вартість і як вона тільки і може виникнути при пануванні законів, що регулюють товарний обмін, Маркс розкрив механізм сучасного капіталістичного способу виробництва і оснований на ньому способу привласнення, відкрив те кристалізаційне ядро, навколо якого склався весь сучасний суспільний лад.

Таке утворення капіталу має, однак, одну істотну передумову: “Власник грошей лише тоді може перетворити свої гроші в капітал, коли знайде на товарному ринку *вільного робітника*, вільного у двоякому розумінні: в тому розумінні, що робітник — вільна особа і розпоряджається своєю робочою силою як товаром і що, з другого боку, він не має для продажу ніякого іншого товару, голий, як бубон, вільний від усіх предметів, необхідних для здійснення своєї робочої сили”. Але це відношення між власниками грошей або товарів, з одного боку, і людьми, що не мають нічого, крім власної робочої сили, з другого, — не створено самою природою і не є спільним для всіх історичних періодів: “воно, очевидно, само є результат попереднього історичного розвитку, продукт... загибелі цілого ряду більш давніх формацій суспільного виробництва”. В масовому масштабі цей вільний робітник з’являється вперше в кінці XV і на початку XVI століття, внаслідок розкладу феодального способу виробництва. Але цією обставиною, разом зі створенням світової торгівлі і світового ринку, яке почалося в ту саму епоху, була дана основа, на якій маса наявного рухомого багатства повинна все в більших і більших масштабах перетворюватися в капітал, а капіталістичний спосіб виробництва, спрямований на створення додаткової вартості, повинен ставати все більше і більше виключно пануючим.

Такі є “дикі концепції” Маркса, ці “ублюдки історичної і логічної фантастики”, в яких “гине здатність розсудку розрізняти, як і всяке сумлінне застосування понять”. Протипоставимо тепер цим “плодам легковажності” ті “глибокі логічні істини” і ту “граничну і найстрогішу науковість в розумінні точних дисциплін”, які нам пропонує пан Дюрінг.

Отже, капітал означає у Маркса “не загальновживане економічне поняття, згідно з яким капітал є вироблений засіб виробництва”; навпаки, Маркс твердить, що певна сума вартостей тільки тоді перетворюється в капітал, коли вона *збільшується у своїй вартості*, утворюючи додаткову вартість. А що говорить пан Дюрінг?

“Капітал є основа засобів економічної могутності, що служить для дальшого ведення виробництва і для утворення часток участі в плодах загальної робочої сили”.

При всій оракулоподібній туманності і неохайності, з якими знов-таки висловлено це положення пана Дюрінга, безсумнівним є одно: основа засобів економічної могутності може служити дальшому веденню виробництва цілу вічність, — і все-таки, за власними словами пана Дюрінга, вона не стане капіталом до того часу, поки не утворить “часток участі в плодах загальної робочої сили”, тобто до-

даткової вартості або принаймні додаткового продукту. Отже, пан Дюрінг не тільки сам робить той гріх, який він закидає Марксові, що не поділяє загальноживого економічного розуміння капіталу; він, крім того, робить ще “погано прихований” пишномовними фразами незграбний плагіат у Маркса. <...>

<...> Але не задовольняючись тим, що він визнає історичне начало у тієї соціальної функції, завдяки якій певна сума вартості тільки й стає капіталом, пан Дюрінг пророчить їй також і історичний кінець; “саме ця функція і повинна буде зникнути”. Однак таке явище, яке історично виникло й історично знову зникає, прийнято називати звичайною мовою “історичною фазою”. Таким чином, капітал є історичною фазою не тільки у Маркса, але й у пана Дюрінга, і ми змушені прийти до висновку, що пан Дюрінг йде тут за єзуїтським правилом: коли двоє людей роблять одне й те саме, то це ще зовсім не одне й те саме. Коли Маркс говорить, що капітал являє собою історичну фазу, то це — дика концепція, убудовок історичної і логічної фантастики, в якій гине здатність розрізняти, як і всяке сумлінне застосування понять. Але коли пан Дюрінг теж зображає капітал як історичну фазу, то це є доказ гостроти економічного аналізу і граничної і найстрогішої науковості в розумінні точних дисциплін.

Чим же відрізняється дюрінгівське уявлення про капітал від марксовського?

“Капітал, — говорить Маркс, — не винайшов додаткової праці. Всюди, де частина суспільства має монополію на засоби виробництва, робітник, вільний або невільний, повинен долучати до робочого часу, необхідного для утримання його самого, надлишковий робочий час, щоб виробити життєві засоби для власника засобів виробництва”. Додаткова праця, праця, яка виходить за межі часу, необхідного для підтримання життя робітника, і привласнення продукту цієї додаткової праці іншими, тобто експлуатація праці, становлять, таким чином, спільну рису всіх дотеперішніх форм суспільства, оскільки останні рухалися в класових протилежностях. Але тільки в тому разі, коли продукт цієї додаткової праці набирає форми додаткової вартості, коли власник засобів виробництва знаходить перед собою, як об’єкт для експлуатації, вільного робітника — вільного від соціальних оков і вільного від власності — і експлуатує його з метою виробництва *товарів*, — тільки тоді засіб виробництва набирає, за Марксом, специфічного характеру капіталу. А це сталося в значних розмірах лише з кінця XV і початку XVI століття. <...>

VIII. Капітал і додаткова вартість (закінчення)

“Згідно з поглядом пана Маркса, заробітна плата являє собою тільки оплату того робочого часу, протягом якого робітник дійсно працює для того, щоб зробити можливим власне існування. Для цього досить деякого невеликого числа годин; вся інша частина робочого дня, часто дуже довгого, дає надлишок, в якому міститься, за термінологією нашого автора, “додаткова вартість”, або, говорячи звичайною мовою, прибуток на капітал. За відрахуванням того робочого часу, який на тому чи іншому ступені виробництва міститься вже в засобах праці та у відносній сировині, зазначений надлишок робочого дня становить частку капіталістичного під-

приємця. Згідно з цим поглядом, здовження робочого дня є чистий виграш експлуататорського характеру на користь капіталіста”.

Отже, за паном Дюрінгом виходить, що Марксова додаткова вартість є не більше як те, що звичайною мовою називається прибутком на капітал. Але послухаємо самого Маркса. На сторінці 195 “Капіталу” додаткова вартість роз’яснюється — взятими услід за цим терміном в дужки — словами: “процент, прибуток, рента”. На сторінці 210 Маркс наводить приклад, в якому показано, як сума додаткової вартості в 71 шилінг виступає в різних формах її розподілу: десятини, місцеві і державні податки — 21 шилінг, земельна рента — 28 шилінгів, прибуток фермера і процент — 22 шилінги; разом, загальна сума додаткової вартості — 71 шилінг. — На сторінці 542 Маркс оголошує однією з головних хиб Рікардо те, що він “не дослідив додаткову вартість у чистому вигляді, тобто незалежно від її особливих форм, як-от: прибуток, земельна рента і т. д.”, і що через це закони, що стосуються норми додаткової вартості, він безпосередньо звальює в одну купу з законами норми прибутку; з цього приводу Маркс зауважує: “Пізніше, в третій книзі цієї праці, я покажу, що за певних обставин одна й та сама норма додаткової вартості може виразитися в найрізніших нормах прибутку і різні норми додаткової вартості — в одній і тій самій нормі прибутку”. На сторінці 587 ми читаємо: “Капіталіст, що виробляє додаткову вартість, тобто висмоктує неоплачену працю безпосередньо з робітників і фіксує її в товарах, перший привласнює собі додаткову вартість, але аж ніяк не є її остаточним власником. Він повинен потім поділитися нею з іншими капіталістами, які виконують інші функції в суспільному виробництві в його цілому, з земельним власником і т. д. Отже, додаткова вартість розпадається на різні частини. Різні її частини потрапляють в руки осіб різних категорій і набувають різних, самостійних одна щодо одної форм, як-от: прибуток, процент, торговий прибуток, земельна рента і т. д. Ці перетворені форми додаткової вартості можуть бути розглянуті лише в третій книзі”. Те саме і в багатьох інших місцях.

Ясніше висловити думку неможливо. При кожній відповідній нагоді Маркс звертає увагу на те, що його додаткову вартість ні в якому разі не можна змішувати з прибутком на капітал, що цей останній є, навпаки, підпорядкованою формою, а дуже часто навіть тільки часткою додаткової вартості. Коли пан Дюрінг все-таки твердить, що Марксова додаткова вартість є, “говорячи звичайною мовою, прибуток на капітал”, і коли безсумнівним фактом є те, що вся книга Маркса обертається навколо додаткової вартості, то можливе тільки одно з двох: або пан Дюрінг нічого не розуміє, і тоді треба мати нечувану безсоромність, щоб розносити книгу, головного змісту якої він не знає, або він розуміє, в чому річ, тоді він робить навмисний підлог.

Далі:

“В’їдлива ненависть, з якою пан Маркс застосовує цей спосіб розуміння експлуататорства, цілком зрозуміла. Але можливі і ще більш могутній гнів, і ще більш повне визнання експлуататорського характеру господарської форми, основаної на найманій праці, — без прийняття того теоретичного підходу, який виражений у вченні Маркса про додаткову вартість”.

Отже, ужитий з добрим наміром, але помилковий теоретичний підхід викликає у Маркса в'їдливу ненависть проти експлуататорства; моральна сама по собі пристрасть дістає внаслідок хибного “теоретичного підходу” неморальне вираження, вона виявляється у вигляді неблагородної ненависті і низької в'їдливості. Навпаки, “гранична і найстрогіша науковість” пана Дюрінга виражається в моральній пристрасті, яка має належний їй благородний характер, виражається в такому гніві, який є моральний і формою і до того ж переважає в'їдливу ненависть також і кількісно, як більш могутній гнів. <...>

Отже, ми не можемо не прийти до висновку, що оглушливий галас, зчинений паном Дюрінгом у “Критичній історії” з приводу “Капіталу”, а особливо той пил, що його пан Дюрінг здіймає у зв'язку з пресловутим питанням, яке постає при розгляді додаткової вартості (питанням, яке йому краще було б не ставити, оскільки він сам не може на нього відповісти), — що все це тільки воєнні хитрощі, спритні маневри з метою прикрити зроблений у “Курсі” грубий плагіат з Маркса. Пан Дюрінг дійсно мав усі підстави остерігати своїх читачів від знайомства з “тим клубком, що його пан Маркс називає “Капіталом”, від ублюдків історичної і логічної фантастики, від гегелівських плутаних і туманних уявлень та викрутів і т. д. Венеру, від якої цей вірний Еккарт остерігає німецьке юнацтво, він сам нишком перевів із володінь Маркса до себе, в безпечний притулок, для власного вживання. Поздоровляємо пана Дюрінга з цим чистим продуктом, здобутим шляхом використання Марксової робочої сили, поздоровляємо його і з тією обставиною, що його анексія Марксової додаткової вартості, під назвою власницької ренти, кидає своєрідне світло на мотиви його упертого, — бо воно повторюється у двох виданнях, — і брехливого твердження, ніби Маркс під додатковою вартістю розуміє тільки прибуток на капітал. <...>

IX. Природні закони господарства. Земельна рента

<...> Теорія земельної ренти є специфічно англійський відділ політичної економії, і це зрозуміло, бо тільки в Англії існував такий спосіб виробництва, при якому рента також і фактично відокремилась від прибутку і процента. В Англії, як відомо, панує велике землеволодіння і велике землеробство. Земельні власники здають свої землі у вигляді великих, часто дуже великих, маєтків орендарям, які мають достатній капітал для їх експлуатації і, на відміну від наших селян, не працюють самі, а як справжні капіталістичні підприємці застосовують працю наймитів та поденників. Отже, тут ми маємо всі три класи буржуазного суспільства і властивий кожному з них вид доходу: земельного власника, що одержує земельну ренту, капіталіста, що одержує прибуток, і робітника, що одержує заробітну плату. Ніколи жодному англійському економістові не спадало на думку вбачати в прибутку орендаря свого роду заробітну плату, як це *здається* панові Дюрінгу; ще менше англійським економістам могло уявлятися *рискованим* приймати прибуток орендаря за те, чим він безперечно, з усією очевидністю і відчутністю є, а саме — визнавати його прибутком на капітал. Просто смішним є твердження пана Дюрінга, ніби питання про те, що власне являє собою прибуток орендаря,

навіть не ставилося в такій виразній формі. В Англії це питання не доводиться і ставити, бо питання і відповідь вже давно дані в самих фактах, і з часів Адама Сміта ніколи з цього приводу не виникало сумнівів.

Випадок ведення господарства самим власником землі, як висловлюється пан Дюрінг, або, точніше, ведення господарства через управителя за рахунок землевласника, як це в дійсності буває здебільшого в Німеччині, — цей випадок нічого не міняє в суті справи. Якщо землевласник затрачує свій капітал і веде господарство за власний рахунок, то він, крім земельної ренти, кладе собі в кишеню ще й прибуток на капітал, як це само собою розуміється — та й не може бути інакше — при сучасному способі виробництва. І коли пан Дюрінг твердить, що досі ніхто не вважав за потрібне мислено розкласти ренту (слід було б сказати — дохід), одержувану від ведення господарства самим власником землі, то це просто невірно і в кращому разі доводить знов-таки тільки його власне неуцтво. <...>

<...> земельна рента і прибуток на капітал різняться між собою, згідно з паном Дюрінгом, тільки тим, що перша виникає в землеробстві, а другий — в промисловості або в торгівлі. До таких некритичних і плутаних поглядів пан Дюрінг приходить з необхідністю. Ми бачили, що він виходив з “істинного історичного погляду”, згідно з яким панування над землею ґрунтується виключно на пануванні над людьми. Отже, де тільки землю обробляють за допомогою тієї чи іншої форми підневільної праці, там виникає надлишок для землевласника, і цей надлишок якраз і є рента, подібно до того як у промисловості надлишок продукту, виробленого робітником, над доходом робітника становить прибуток на капітал.

“Таким чином, ясно, що земельна рента існує скрізь і завжди в значних розмірах там, де землеробство ведеться з допомогою якої-небудь підневільної форми праці”.

При такому трактуванні ренти як усього додаткового продукту, одержуваного в землеробстві, панові Дюрінгу заступає дорогу, з одного боку, прибуток англійських орендарів, а з другого — запозичений звідси і визнаний всією класичною політичною економією поділ цього додаткового продукту на земельну ренту і на прибуток орендаря, отже — *чисте*, точне визначення ренти. Що ж робить пан Дюрінг? Він удає, ніби ні словечка не чув про поділ землеробського додаткового продукту на прибуток орендаря і на земельну ренту, отже, про всю теорію ренти класичної політичної економії. Він робить вигляд, ніби питання про те, що таке, по суті, прибуток орендаря, ще взагалі не ставилося в політичній економії “в такій виразній формі”, ніби мова йде про цілком недосліджений предмет, про який, крім позірною і ризикованого, нічого невідомо. І з неприємної для нього Англії, де додатковий продукт у землеробстві, без всякого сприяння якої-небудь теоретичної школи, так безжалісно дробиться на свої складові частини, тобто на земельну ренту і прибуток на капітал, — він рятується у свою улюблену сферу чинності прусського права, де ведення господарства самим власником землі процвітає в цілком патріархальному вигляді, де “поміщик розуміє під рентою доходи зі своїх земель”, де погляд панів юнкерів на ренту виступає ще з претензією на провідне значення для науки і де, таким чином, пан Дюрінг ще може сподіватися як-

небудь проскочити зі своєю плутаниною про ренту і прибуток і навіть знайти таких людей, які увірують в його найновіші відкриття, що не орендар платить земельну ренту землевласникові, а навпаки, землевласник — орендареві.

Відділ третій СОЦІАЛІЗМ

<...>

II. Нарис теорії

Матеріалістичне розуміння історії виходить з того положення, що виробництво, а слідом за виробництвом обмін його продуктів, становить основу всякого суспільного ладу; що в кожному суспільстві, яке виступає в історії, розподіл продуктів, а разом з ним і поділ суспільства на класи або стани, визначається тим, що і як виробляється, і як ці продукти виробництва обмінюються. Таким чином, кінцевих причин усіх суспільних змін і політичних переворотів треба шукати не в головах людей, не в зростаючому розумінні ними вічної істини і справедливості, а в змінах способу виробництва і обміну; їх треба шукати не у *філософії*, а в *економіці* відповідної епохи. Пробуджуване розуміння того, що існуючі суспільні установа нерозумні і несправедливі, що “розумне стало безглуздом, благо стало мукою”, — є лише симптомом того, що в методах виробництва і у формах обміну непомітно сталися такі зміни, яким уже не відповідає суспільний лад, скроений за старими економічними умовами. Звідси впливає також і те, що засоби для усунення виявленого зла теж повинні бути в наявності — в більш чи менш розвинутому вигляді, — в самих змінених виробничих відносинах. Треба не *вигадувати* ці засоби з голови, а *відкривати* їх за допомогою голови в наявних матеріальних фактах виробництва.

Отже, як саме, у зв'язку з цим, стоїть справа з сучасним соціалізмом?

Усіма вже, мабуть, визнано, що існуючий суспільний лад створений пануючим тепер класом — буржуазією. Властивий буржуазії спосіб виробництва, який називається з часів Маркса капіталістичним способом виробництва, був несумісний з місцевими і становими привілеями, так само як і з взаємними особистими узами феодального ладу; буржуазія зруйнувала феодальний лад і збудувала на його руїнах буржуазний суспільний лад, царство вільної конкуренції, свободи пересування, рівноправності товаровласників, — словом, усіх буржуазних принад. Капіталістичний спосіб виробництва міг тепер розвиватися вільно. З того часу як пара і нові робочі машини перетворили стару мануфактуру у велику промисловість, створені під управлінням буржуазії продуктивні сили стали розвиватися з нечуваною раніше швидкістю і в небувалих розмірах. Але цілком так само, як у свій час мануфактура і ремесла, що удосконалилися під її впливом, зайшли в конфлікт з феодальними умовами цехів, так і велика промисловість у своєму більш повному розвитку заходить у конфлікт з тими вузькими рамками, в які її втискує капіталістичний спосіб виробництва. Нові продуктивні сили вже

переросли буржуазну форму їх використання. І цей конфлікт між продуктивними силами і способом виробництва зовсім не такий, який виник тільки в головах людей — подібно до конфлікту між людським первородним гріхом і божественною справедливістю, — а існує в дійсності, об'єктивно, поза нами, незалежно від волі чи поведінки навіть тих людей, діяльністю яких він створений. Сучасний соціалізм є не що інше, як відображення в мисленні цього фактичного конфлікту, ідеальне відображення його в головах насамперед того класу, який терпить від нього безпосередньо, — робітничого класу.

У чому ж полягає цей конфлікт?

До появи капіталістичного виробництва, тобто в середні віки, всюди існувало дрібне виробництво, основою якого була приватна власність працівників на їх засоби виробництва: в селі — землеробство дрібних селян, вільних або кріпаків, у місті — ремесло. Засоби праці, земля, землеробські знаряддя, майстерні, ремісничі інструменти — були засобами праці окремих осіб, розрахованими лише на одноособовий ужиток, і, таким чином, з необхідності залишалися дрібними, карликовими, обмеженими. Але тому-то вони, як правило, і належали самому виробникові. Сконцентрувати, укрупнити ці роздроблені, дрібні засоби виробництва, перетворити їх в сучасні могутні підйоми виробництва — такою якраз і була історична роль капіталістичного способу виробництва і його носительки — буржуазії. Як вона історично виконала цю роль, починаючи з XV століття, на трьох різних ступенях виробництва: простої кооперації, мануфактури і великої промисловості, — докладно зображено Марксом у IV відділі “Капіталу”. Але буржуазія, як встановив Маркс там же, не могла перетворити ці обмежені засоби виробництва в потужні продуктивні сили, не перетворюючи їх із засобів виробництва, застосовуваних окремими особами, у *суспільні* засоби виробництва, застосовувані лише *спільно масою людей*. Замість самопрядки, ручного ткацького верстата, ковальського молота з'явилися прядильна машина, механічний ткацький верстат, паровий молот; замість окремої майстерні — фабрика, що вимагає спільної праці сотень і тисяч робітників. Подібно до засобів виробництва, і саме виробництво перетворилося з ряду розрізнених дій у ряд суспільних дій, а продукти — з продуктів окремих осіб у продукти суспільні. Пряжа, тканини, металеві товари, що виходять тепер з фабрик та заводів, являють собою продукт спільної праці великої кількості робітників, через руки яких вони повинні були послідовно пройти, перш ніж стали готовими. Ніхто зокрема не може сказати про них: “Це зробив я, це *мій* продукт”.

Але там, де основною формою виробництва є стихійний поділ праці в суспільстві, там цей поділ праці неминуче надає продуктам форми *товарів*, взаємний обмін яких купівля і продаж, дає можливість окремим виробникам задовольняти свої різноманітні потреби. Так і було в середні віки. Селянин, наприклад, продавав ремісникові землеробські продукти і купував у нього ремісничі вироби. В це суспільство окремих виробників, товаровиробників, і вклинився новий спосіб виробництва. Серед *безпланового* поділу праці, що склався стихійно і панує в усьому суспільстві, він встановив *планомірний* поділ праці, організований на кожній окремій фабриці; поряд з *виробництвом окремих виробників* з'явилося *суспільне*

виробництво. Продукти того й другого продавались на одному й тому самому ринку, а значить, по цінах принаймні приблизно однакових. Але планомірна організація виявилась могутнішою від поділу праці, що стихійно склався; на фабриках, що застосовували суспільну працю, виготовлення продуктів обходилося дешевше, ніж у розрізнених дрібних виробників. Виробництво окремих виробників побивалося в одній галузі за другою, суспільне виробництво революціонізувало увесь старий спосіб виробництва. Однак цей революційний характер суспільного виробництва так мало усвідомлювався, що воно, навпаки, запроваджувалося саме заради посилення і розширення товарного виробництва. Воно виникло в безпосередньому зв'язку з певними підйомами виробництва й обміну товарів, що вже до нього існували: купецьким капіталом, ремеслом і найманою працею. З огляду на те, що воно само виступало як нова форма товарного виробництва, властиві товарному виробництву форми привласнення зберігали свою повну силу та кож і для нього.

При тій формі товарного виробництва, яка розвивалася в середні віки, питання про те, кому повинен належати продукт праці, не могло навіть і постати. Він виготовлявся окремим виробником звичайно із власної сировини, часто ним же самим виробленої, за допомогою власних засобів праці і власними руками або руками сім'ї. Такому виробникові не треба було привласнювати собі цей продукт, він належав йому по самій суті справи. Отже, право власності на продукти ґрунтувалося на *власній праці*. Навіть там, де користувалися сторонньою допомогою, вона, як правило, відігравала лише побічну роль і часто винагороджувалася крім заробітної плати ще й іншим шляхом: цеховий учень і підмайстер працювали не стільки заради утримання і плати, скільки заради власного навчання і підготовки до звання самостійного майстра. Але ось почалася концентрація засобів виробництва у великих майстернях та мануфактурах, перетворення їх по суті справи у суспільні засоби виробництва. З цими суспільними засобами виробництва і продуктами продовжували, однак, робити так, ніби вони, як і раніше, залишалися засобами виробництва і продуктами окремих осіб. Якщо до цього часу власник засобів праці привласнював продукт тому, що це був, як правило, його власний продукт, а чужа допоміжна праця була винятком, то тепер власник засобів праці продовжував привласнювати собі продукт, хоч він був уже не *його* продуктом, а виключно продуктом *чужої праці*. Таким чином, продукти суспільної праці стали привласнюватися не тими, хто насправді приводив у рух засоби виробництва і дійсно був виробником цих продуктів, а *капіталістом*. Засоби виробництва і виробництво, по суті, стали суспільними. Але вони лишаються підпорядкованими тій формі привласнення, яка своєю передумовою має приватне виробництво окремих виробників, отже, коли кожен є власником свого продукту і виносить його на ринок. Спосіб виробництва підпорядковується цій формі привласнення, незважаючи на те, що він знищує її передумову¹. В цій суперечності, яка надає новому

¹ Немає потреби роз'яснювати тут, що коли *форма* привласнення й лишається тією самою, то *характер* привласнення зазнає внаслідок описаного вище процесу не меншої революції, ніж характер виробництва. Чи привласнюю я продукт своєї власної чи про-

способу виробництва його капіталістичного характеру, *уже містяться в зародку всі колізії сучасності*. І чим повнішим ставало панування нового способу виробництва в усіх вирішальних галузях виробництва і в усіх економічно пануючих країнах, зводячи тим самим виробництво окремих виробників до незначних залишків, *тим гостріше повинна була виступати і несумісність суспільного виробництва з капіталістичним привласненням*.

Перші капіталісти застали, як ми бачили, форму найманої праці вже існуючою. Але наймана праця існувала тільки як виняток, як побічне заняття, підсобний промисел, перехідне становище. Землероб, що наймався час від часу на поденну роботу, мав свій власний клаптик землі, який у найгіршому разі й один міг його прогодувати. Цехові статuti дбали про те, щоб сьогоднішній підмайстер завтра ставав майстром. Але все змінилося, як тільки засоби виробництва перетворилися в суспільні і сконцентрувалися в руках капіталістів. Засоби виробництва і продукти дрібного окремого виробника все більше і більше знецінювалися, і йому не лишалося нічого іншого, як найматися до капіталіста. Наймана праця, яка існувала раніше як виняток і підсобний промисел, стала правилом і основною формою всього виробництва; з побічного заняття, яким вона була раніше, вона перетворилася тепер в єдину діяльність робітника. Робітник, що наймається час від часу, перетворився в довічного найманого робітника. Маса довічних найманих робітників до того ж надзвичайно збільшилася завдяки одночасному крахові феодального ладу, розпускові почту феодалів, вигнанню селян з їх садіб і т. д. Стався цілковитий розрив між засобами виробництва, сконцентрованими в руках капіталістів, з одного боку, і виробниками, позбавленими всього, крім своєї робочої сили, з другого боку. *Суперечність між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням виступав назовні як антагонізм між пролетаріатом і буржуазією*.

Ми бачили, що капіталістичний спосіб виробництва вклинився в суспільство, яке складалося з товаровиробників, окремих виробників, суспільний зв'язок між якими здійснювався за допомогою обміну їх продуктів. Але особливість кожного суспільства, ґрунтованого на товарному виробництві, полягає в тому, що в ньому виробники втрачають владу над своїми власними суспільними відносинами. Кожний виробляє сам по собі, засобами виробництва, що випадково є у нього, і для своєї індивідуальної потреби в обміні. Ніхто не знає, скільки з'явиться на ринку того продукту, який він виробляє, і в якій кількості цей продукт взагалі може знайти споживачів; ніхто не знає, чи є дійсна потреба в продукті, який він виробляє, чи окупляться його витрати виробництва, та й взагалі чи буде його продукт проданий. У суспільному виробництві панує анархія. Але товарне вироб-

---

дукт чужої праці — це, звичайно, два дуже різних види привласнення. Зауважимо мимохідь, що наймана праця, в якій уже є в зародку весь капіталістичний спосіб виробництва, існує з давніх часів: в одиничній, випадковій формі вона існувала протягом століть поруч з рабством. Але цей зародок міг розвинутися в капіталістичний спосіб виробництва тільки тоді, коли були створені необхідні для цього історичні передумови. — *Прим. авт.*

ництво, як і всяка інша форма виробництва, має свої особливі, внутрішньо властиві йому і невіддільні від нього закони; і ці закони прокладають собі шлях всупереч анархії, в самій цій анархії, через неї. Ці закони проявляються в єдиному збереженій формі суспільного зв'язку — в обміні — і діють на окремих виробників як примусові закони конкуренції. Отже, вони спочатку невідомі навіть самим виробникам і можуть бути відкриті ними лише поступово, шляхом довгого досвіду. Отже, вони прокладають собі шлях без виробників і проти виробників, як сліпо діючі природні закони їх форми виробництва. Продукт панує над виробниками.

У середньовічному суспільстві, особливо в перші століття, виробництво було спрямоване, головним чином, на власне споживання. Воно задовольняло переважно тільки потреби самого виробника та його сім'ї. Там же, де, як на селі, існували відносини особистої залежності, виробництво задовольняло також потреби феодала. Отже, тут не існувало ніякого обміну, і продукти не набирали характеру товарів. Селянська сім'я виробляла майже все, що їй було потрібне: знаряддя і одяг, так само як і предмети харчування. Виробляти на продаж вона почала тільки тоді, коли стала виробляти надлишок понад власне споживання і сплату натуральних повинностей феодалові; цей надлишок, пущений в суспільний обмін, призначений для продажу, ставав товаром. Міські ремісники повинні були, звичайно, уже з самого початку виробляти для обміну. Але й вони добували більшу частину потрібних для власного споживання предметів своєю особистою працею: вони мали городи і невеликі поля, пасли свою худобу в общинному лісі, який, крім того, давав їм будівельний матеріал і паливо; жінки пряли льон, вовну і т. д. Виробництво з метою обміну, товарне виробництво ще тільки виникало. Звідси — обмеженість обміну, обмеженість ринку, стабільність способу виробництва, місцева замкнутість у відношенні до зовнішнього світу, місцеве об'єднання всередині: марка в селі, цех у місті.

З розширенням же товарного виробництва і особливо з появою капіталістичного способу виробництва почали діяти більш відкрито і владно закони товарного виробництва, що дрімали раніше. Старі зв'язки були розхитані, колишні перегородки зруйновані, і виробники все більше й більше перетворювалися в незалежних, роз'єднаних товаровиробників. Анархія суспільного виробництва виступила назовні і набирала дедалі гострішого характеру. А тим часом головне знаряддя, з допомогою якого капіталістичний спосіб виробництва посилював анархію в суспільному виробництві, являло собою пряму протилежність анархії: це була зростаюча організація виробництва як виробництва суспільного на кожному окремому виробничому підприємстві. З допомогою цієї підйоми капіталістичний спосіб виробництва покінчив із старою мирною стабільністю. Проникаючи в ту чи іншу галузь промисловості, він виганяв з неї старі методи виробництва. Оволодіваючи ремеслом, він знищував старе ремесло. Поле праці стало полем битви. Великі географічні відкриття і колонізація, що йшла слідом за ними, збільшили в багато разів сферу збуту і прискорили перетворення ремесла в мануфактуру. Боротьба розгоралася вже не тільки між місцевими окремими виробниками; місцеві сутички розрослися, у свою чергу, до розмірів боротьби між націями, до торго-

вих воєн XVII і XVIII століть¹. Нарешті, велика промисловість і виникнення світового ринку зробили цю боротьбу загальною і в той же час надали їй нечуваної запеклості. У відносинах між окремими капіталістами, як і між цілими галузями виробництва і між цілими країнами, питання про існування розв'язується тим, чи мають вони вигідні, природні або штучно створені, умови виробництва. Переможені безжалісно усуваються. Це — дарвінівська боротьба за окреме існування, перенесена — з подесятеренною люттю — з природи в суспільство. Природний стан тварин виступає як вінець людського розвитку. Суперечність між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням зображується як *протилежність між організацією виробництва на окремих фабриках і анархією виробництва в усьому суспільстві*.

У цих обох формах проявлення суперечності, властивій капіталістичному способу виробництва в силу його походження, безвихідно рухається цей спосіб виробництва, описуючи “порочне коло”, яке відкрив у ньому вже Фур'є. Але Фур'є у свій час ще не міг, звичайно, бачити, що це коло поступово звужується, що рух виробництва йде скоріше по спіралі і, подібно до руху планет, повинен закінчитися зіткненням з центром. Рушійна сила суспільної анархії виробництва все більше й більше перетворює більшість людства в пролетарів, а пролетарські маси, в свою чергу, знищують кінець кінцем анархію виробництва. Та сама рушійна сила соціальної анархії виробництва перетворює можливість безмежного удосконалення машин, застосовуваних у великій промисловості, в примусовий закон для кожного окремого промислового капіталіста, в закон, що велить йому безперервно удосконалювати свої машини під страхом загибелі. Але удосконалення машин робить надлишковою певну кількість людської праці. Якщо запровадження і поширення машин означало витіснення мільйонів працівників ручної праці небагатьма робітниками при машинах, то удосконалення машин означає витіснення дедалі більшої кількості самих робітників машинної праці і, кінець кінцем, утворення посиленого пропонування робочих рук, яке перевищує середній попит на них з боку капіталу. Маса незайнятих робітників утворює справжню промислову резервну армію, як я назвав її ще в 1845 р., яка надходить у розпорядження виробництва, коли воно працює на всіх парах, і яка викидається на мостову в результаті краху, що неминуче йде за цим; ця армія, що постійно висить свинцевою гирею на ногах робітничого класу в боротьбі за існування між ним і капіталом, служить регулятором заробітної плати, вдержуючи її на низькому рівні, відповідно до потреби капіталу. Таким чином, виходить, що машина, говорячи словами Маркса, стає найпотужнішим бойовим засобом капіталу проти робітничого класу, що засіб праці постійно вириває з рук робітника життєві засоби і власний

---

¹ Мається на увазі ряд воєн XVII і XVIII століть між найбільшими європейськими державами за гегемонію в торгівлі з Індією і Америкою та за загарбання колоніальних ринків. Спочатку основними країнами, що суперничали, були Англія і Голландія (типовими торговими війнами були англо-голландські війни 1652—1654, 1664—1667 і 1672—1674 рр.), пізніше вирішальна боротьба розгорнулась між Англією і Францією. Переможницею з усіх цих воєн вийшла Англія, в руках якої на кінець XVIII століття зосередилась майже вся світова торгівля. — *Прим. авт.*

продукт робітника перетворюється в знаряддя його поневолення. Це приводить до того, що економія на засобах праці з самого початку є, разом з тим, найнещаднішим розтрачанням робочої сили і хижацтвом щодо нормальних умов функціонування праці; що машина, цей найсильніший засіб скорочення робочого часу, перетворюється в найпевніший засіб для того, щоб обернути все життя робітника і його сім'ї в потенціальний робочий час для збільшення вартості капіталу. От чому надмірна праця однієї частини робітничого класу зумовлює повне безробіття другої його частини, а велика промисловість, яка по всьому світу ганяється за споживачами, обмежує у себе вдома споживання робітничих мас голодним мінімумом і таким чином підриває свій власний внутрішній ринок. “Закон, який підтримує відносно перенаселення, або промислову резервну армію, в стані рівноваги з розмірами і енергією нагромадження капіталу, приковує робітника до капіталу міцніше, ніж молот Гефеста прикував Прометея до скелі. Він зумовлює нагромадження злиднів, відповідне нагромадженню капіталу. Отже, нагромадження багатства на одному полюсі є в той же час нагромадження злиднів, муки праці, рабства, темноти, здичавіння і моральної деградації на протилежному полюсі, тобто на стороні класу, який *виробляє свій власний продукт як капітал*”. Чекати від капіталістичного способу виробництва іншого розподілу продуктів мало б такий самий смисл, як вимагати, щоб електроди батареї, залишаючись з'єднаними з нею, перестали розкладати воду і збирати на позитивному полюсі кисень, а на негативному — водень.

Ми бачили, як здатність сучасних машин до удосконалення, доведена до найвищої міри, перетворюється, внаслідок анархії виробництва в суспільстві, у примусовий закон, що примушує окремих промислових капіталістів весь час поліпшувати свої машини, постійно збільшувати їх продуктивну силу. В такий самий примусовий закон перетворюється для них і проста фактична можливість розширяти розміри свого виробництва. Величезна здатність великої промисловості до розширення, перед якою розширюваність газів є справжньою дитячою забавою, проявляється тепер у вигляді *потреби* розширяти цю промисловість і якісно, і кількісно, — потреби, яка не зважає ні на яку протидію. Ця протидія утворюється споживанням, збутом, ринками для продуктів великої промисловості. А здатність ринків як до екстенсивного, так і до інтенсивного розширення визначається зовсім іншими законами, що діють з далеко меншою енергією. Розширення ринків не може поспівати за розширенням виробництва. Колізія стає неминучою, і оскільки вона неспроможна розв'язати конфлікт до того часу, поки не зруйнує самий капіталістичний спосіб виробництва, то вона стає періодичною. Капіталістичне виробництво породжує нове “порочне коло”.

І дійсно, починаючи з 1825 р., коли вибухнула перша загальна криза, весь промисловий і торговий світ, виробництво й обмін усіх цивілізованих народів разом з їх більш чи менш варварськими придатками приблизно раз у десять років сходять з рейок. В торгівлі настає застій, ринки переповнюються масою продуктів, що не знаходять збуту, готівка зникає з обігу, кредит припиняється, фабрики спиняються, робітники позбавляються життєвих засобів, бо вони виробили ці засоби в надто великій кількості; банкрутства йдуть за банкрутствами, аукціони

змінюються аукціонами. Застій триває роками, маси продуктивних сил і продуктів марнуються і знищуються, поки нагромаджені маси товарів по більш або менш знижених цінах не розійдуться, нарешті, і не відновиться поступово рух виробництва і обміну. Мало-помалу рух цей прискорюється, крок змінюється риссю, промислова рись переходить в галоп, що уступає своє місце шаленому кар'єрові, справжній скачці з перешкодами, яка охоплює промисловість, торгівлю, кредит і спекуляцію, щоб кінець кінцем після найодчайдушніших стрибків знову впасти в безодню краху. І так раз у раз знову. З 1825 р. ми вже п'ять разів пережили цей круговорот і тепер (в 1877 р.) переживаємо його в шостий раз. Характер цих криз виражений до такої міри яскраво, що Фур'є вловив суть усіх цих криз, назвавши першу з них *crise plethorique*, кризою від надлишку.

У кризах з нестримною силою проривається назовні суперечність між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням. Обіг товарів на якийсь час припиняється; засіб обігу — гроші — стає гальмом обігу; всі закони виробництва і обігу товарів діють навиворіт. Економічна колізія досягає своєї найвищої точки: *спосіб виробництва повстає проти способу обміну, продуктивні сили повстають проти способу виробництва, який вони переросли.*

Той факт, що суспільна організація виробництва всередині фабрик досягла такого ступеня розвитку, що стала несумісною з існуючою поруч з нею і над нею анархією виробництва в суспільстві, — цей факт стає відчутним для самих капіталістів завдяки насильственній концентрації капіталів, яка відбувається під час криз шляхом розорення багатьох великих і ще більшого числа дрібних капіталістів. Увесь механізм капіталістичного способу виробництва перестає служити під тягарем ним же самим створених продуктивних сил. Він не може вже перетворювати в капітал всю масу засобів виробництва; вони залишаються без ужитку, а тому змушена не діяти і промислова резервна армія. Засоби виробництва, життєві засоби, робітники, що перебувають в розпорядженні капіталу, — всі елементи виробництва і загального добробуту є в надмірі. Але “надмір стає джерелом нужди і нестатків” (Фур'є), тому що саме він і перешкоджає перетворенню засобів виробництва та життєвих засобів у капітал. Бо в капіталістичному суспільстві засоби виробництва не можуть вступати в дію інакше, як перетворившись спочатку в капітал, в засіб експлуатації людської робочої сили. Як привид, стоїть між робітниками, з одного боку, і засобами виробництва та життєвими засобами, з другого, необхідність перетворення цих засобів у капітал. Вона одна перешкоджає з'єднанню речових і особистих підойм виробництва; вона одна заважає засобам виробництва діяти, а робітникам — працювати і жити. Отже, з одного боку, капіталістичний спосіб виробництва викривається у власній нездатності до дальшого управління продуктивними силами. З другого боку, самі продуктивні сили зі зростаючою міццю прагнуть до знищення цієї суперечності, до звільнення себе від усього того, що властиве їм як капіталові, *до фактичного визнання їх характеру як суспільних продуктивних сил.*

Ця протидія могутньо зростаючих продуктивних сил їх капіталістичному характерові, ця зростаюча необхідність визнання їх суспільної природи примушує клас самих капіталістів усе частіше і частіше поводитися із ними, наскільки це

взагалі можливо при капіталістичних відносинах, як із суспільними продуктивними силами. Як періоди промислової гарячки з їх безмежно роздутим кредитом, так і самі крахи, що руйнують великі капіталістичні підприємства, приводять до такої форми усупільнення великих мас засобів виробництва, яку ми зустрічаємо в різного роду акціонерних товариствах. Деякі з цих засобів виробництва і сполучення, як, наприклад, залізниці, самі по собі до того колосальні, що вони виключають всяку іншу форму капіталістичної експлуатації. На певному ступені розвитку стає недостатньою і ця форма: держава як офіційний представник капіталістичного суспільства змушена¹ взяти на себе керівництво вказаними засобами виробництва і сполучення. Ця необхідність перетворення в державну власність настає насамперед для великих засобів сполучення: пошти, телеграфу і залізниць.

Якщо кризи виявили нездатність буржуазії до дальшого управління сучасними продуктивними силами, то перехід великих виробничих підприємств і засобів сполучення в руки акціонерних товариств і у державну власність доводить непотрібність буржуазії для цієї мети. Всі суспільні функції капіталіста виконують тепер наймані службовці. Для капіталіста не лишилося іншої суспільної діяльності, крім загрибання доходів, стрижки купонів та гри на біржі, де різні капіталісти віднімають один у одного капітали. Якщо раніше капіталістичний спосіб виробництва витісняв робітників, то тепер він витісняє і капіталістів, правда, поки ще не в промислову резервну армію, а тільки в розряд надлишкового населення.

¹ Я говорю “змушена”, бо тільки в тому разі, коли засоби виробництва або сполучення дійсно переростуть управління акціонерних товариств, коли їх удержавлення стане економічно неминучим, тільки тоді — навіть коли його здійснить сучасна держава — воно буде економічним прогресом, новим кроком на шляху до того, щоб саме суспільство взяло у своє володіння всі продуктивні сили. Але останнім часом, відколи Бісмарк кинувся на шлях удержавлення, з’явився особливого роду фальшивий соціалізм, який виродився подекуди у своєрідний вид добровільного лакейства, який оголошує без зайвих розмов соціалістичним *всяке* удержавлення, навіть бісмарківське. Якщо державна тютюнова монополія є соціалізм, то Наполеон і Меттерніх безперечно мають бути занесені в число засновників соціалізму. Коли бельгійська держава, зі звичайнісіньких політичних і фінансових міркувань, сама взялася за будівництво головних залізниць; коли Бісмарк без найменшої економічної необхідності перетворив у державну власність найголовніші пруські залізничні лінії просто заради зручності пристосування і використання їх на випадок війни, для того щоб вишколити залізничних чиновників і зробити з них стадо, яке слухняно ворує за уряд, а головним чином для того, щоб мати нове, незалежне від парламенту джерело прибутку, — то все це ні в якому разі не було кроком до соціалізму, ні прямим, ні посереднім, ні свідомим, ні несвідомим. Інакше мають бути визнані соціалістичними установами королівська Seehandlung ((Морська торгівля) — торгово-кредитне товариство, засноване у 1772 р. у Пруссії; це товариство, що мало ряд важливих державних привілеїв, давало великі позики уряду, фактично виконуючи роль його банкіра і маклера по фінансовій частині у 1904 р., воно було офіційно перетворене в пруський державний банк) — королівська фарфорова мануфактура і навіть ротні шпальні в армії. — *Прим. авт.*

Але ні перехід в руки акціонерних товариств, ні перетворення в державну власність не знищують капіталістичного характеру продуктивних сил. Відносно акціонерних товариств це цілком очевидно. А сучасна держава знов-таки є лише організація, яку створює собі буржуазне суспільство для охорони загальних зовнішніх умов капіталістичного способу виробництва від посягань як робітників, так і окремих капіталістів. Сучасна держава, якою б не була її форма, є, по самій своїй суті, капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний сукупний капіталіст. Чим більше продуктивних сил візьме вона у свою власність, тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати. Робітники залишаються найманими робітниками, пролетарями. Капіталістичні відносини не знищуються, а навпаки, доводяться до крайності, до найвищої точки. Але на найвищій точці відбувається переворот. Державна власність на продуктивні сили не розв'язує конфлікту, але вона містить формальний засіб, можливість його розв'язання.

Це розв'язання може полягати лише в тому, що суспільна природа сучасних продуктивних сил буде визнана на ділі і що, таким чином, спосіб виробництва, привласнення і обміну буде приведений у відповідність з суспільним характером засобів виробництва. А це може статися тільки таким шляхом, що суспільство відкрито і не вдаючись до будь-яких кружних шляхів візьме в своє володіння продуктивні сили, які переросли всякий інший спосіб управління ними, крім суспільного. Тим самим суспільний характер засобів виробництва і продуктів, який тепер обертається проти самих виробників і періодично потрясає спосіб виробництва й обміну, прокладаючи собі шлях тільки як сліпо діючий закон природи, насильствено і руйнівно, — цей суспільний характер буде тоді використаний виробниками з повною свідомістю і перетвориться з причини розладів та періодичних крахів у найсильнішу підойму самого виробництва.

Суспільні сили, подібно до сил природи, діють сліпо, насильствено, руйнівно, поки ми не пізнали їх і не зважаємо на них. Але коли ми пізнали їх, зрозуміли їх діяння, напрям і вплив, то тільки від нас самих залежить підпорядковувати їх все більше й більше нашій волі і з допомогою їх досягати наших цілей. Це особливо стосується сучасних могутніх продуктивних сил. Поки ми уперто відмовляємося зрозуміти їх природу і характер, — а цьому розумінню чинять опір капіталістичний спосіб виробництва і його захисники, — доти продуктивні сили діють всупереч нам, проти нас, доти вони панують над нами, як це докладно показано вище. Але раз зрозуміли їх природу, вони можуть перетворитися в руках асоційованих виробників з демонічних повелителів у покірних слуг. Тут та сама різниця, що між руйнівною силою електрики в грозовій блискавці і приборканою електрикою в телеграфному апараті та дуговій лампі, та сама різниця, що між пожежою і вогнем, який діє на службі людині. Коли з сучасними продуктивними силами стануть поводитися відповідно до їх пізнаної, нарешті, природи, суспільна анархія у виробництві заміниться суспільно-планомірним регулюванням виробництва відповідно до потреб як суспільства в цілому, так і кожного його члена зокрема. Тоді капіталістичний спосіб привласнення, при якому продукт поневолює спершу виробника, а потім і привласнювача, буде замінений новим способом при-

власнення продуктів, який ґрунтується на самій природі сучасних засобів виробництва: з одного боку, прямим суспільним привласненням продуктів як засобів для підтримання і розширення виробництва, а з другого — прямим індивідуальним привласненням їх як засобів до життя та втіхи.

Все більше й більше перетворюючи величезну більшість населення в пролетарів, капіталістичний спосіб виробництва створює силу, яка під загрозою загибелі змушена вчинити цей переворот. Примушуючи все більше й більше обертати в державну власність великі усуспільнені засоби виробництва, капіталістичний спосіб виробництва сам указує шлях до вчинення цього перевороту. *Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність.* Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу. Суспільству, яке існувало й існує до цього часу і яке рухається в класових протилежностях, була необхідна держава, тобто організація експлуаторського класу для підтримання його зовнішніх умов виробництва, значить, особливо для насильственного удержання експлуатованого класу у визначуваних даним способом виробництва умовах придушення (рабство, кріпосництво або феодална залежність, наймана праця). Держава була офіційним представником усього суспільства, його зосередженням у видимій корпорації, але вона була такою лише остільки, оскільки вона була державою того класу, який для своєї епохи один представляв усе суспільство: в стародавні часи вона була державою рабовласників — громадян держави, в середні віки — феодалного дворянства, в наш час — буржуазії. Коли вже держава нарешті стає дійсно представником усього суспільства, тоді вона сама себе робить зайвою. З того часу, коли не буде ні одного суспільного класу, який треба було б тримати в покорі, з того часу, коли зникнуть разом з класовим пануванням, разом з боротьбою за окреме існування, яка породжується теперішньою анархією у виробництві, ті сутички і ексцеси, що випливають з цієї боротьби, — з цього часу нічого буде придушувати, не буде й потреби в особливій силі для придушення, в державі. Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства — взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає. На місце управління особами стає управління речами і керівництво виробничими процесами. Держава не “скасовується”, *вона відмирає*. На підставі цього слід оцінювати фразу про “вільну народну державу”, фразу, яка мала до певного часу право на існування як агітаційний засіб, але кінець кінцем науково неспроможну. На підставі цього слід оцінювати також вимогу так званих анархістів, щоб держава була скасована з сьогодні на завтра.

З того часу як на історичну сцену виступив капіталістичний спосіб виробництва, взяття суспільством усіх засобів виробництва у своє володіння часто уявлялось у вигляді більш-менш туманного ідеалу майбутнього як окремим особам, так і цілим сектам. Але воно стало можливим, стало історичною необхідністю тільки тоді, коли матеріальні умови його проведення в життя були наявними. Як

і всякий інший суспільний прогрес, воно стає здійсненим не внаслідок усвідомлення того, що існування класів суперечить справедливості, рівності і т. п., не внаслідок простого бажання скасувати класи, а в силу певних нових економічних умов. Поділ суспільства на класи — експлуатуючий і експлуатований, пануючий і пригноблений — був неминучим наслідком колишнього незначного розвитку виробництва. Поки сукупна суспільна праця дає продукцію, яка ледве перевищує найнеобхідніші засоби існування всіх, поки, таким чином, праця забирає увесь або майже увесь час величезної більшості членів суспільства, доти це суспільство неминуче поділяється на класи. Поруч з цією величезною більшістю, виключно зайнятою підневільною працею, утворюється клас, який звільнений від безпосередньо продуктивної праці і відає такими загальними справами суспільства, як управління працею, державні справи, правосуддя, науки, мистецтва і т. д. Отже, в основі поділу на класи лежить закон поділу праці. Це, однак, зовсім не виключало застосування насильства, хижацтва, хитрості і обману при утворенні класів і не заважало пануючому класові, що захопив владу, зміцнювати своє становище за рахунок трудящих класів і перетворювати керівництво суспільством в експлуатацію мас.

Але якщо поділ на класи має, таким чином, певне історичне виправдання, то він має його тільки для певного періоду і за певних суспільних умов. Він зумовлювався недостатністю виробництва і буде знищений повним розвитком сучасних продуктивних сил. І дійсно, ліквідація суспільних класів передбачає досягнення такого ступеня історичного розвитку, на якому є анахронізмом, виступає як віджиле не тільки існування того чи іншого певного пануючого класу, але й якого б то не було пануючого класу взагалі, а значить, і самий поділ на класи. Отже, ліквідація класів передбачає такий високий ступінь розвитку виробництва, на якому привласнення окремим суспільним класом засобів виробництва і продуктів, — а з ними і політичного панування, монополії освіти і духовного керівництва, — не тільки стає зайвим, але й є перешкодою для економічного, політичного та інтелектуального розвитку. Цей ступінь тепер досягнутий. Політичне та інтелектуальне банкрутство буржуазії навряд чи становить таємницю навіть для неї самої, а її економічне банкрутство повторюється регулярно кожні десять років. При кожній кризі суспільство задихається під тягарем своїх власних продуктивних сил і продуктів, які воно не може використати, і лишається безпорадним перед абсурдною суперечністю, коли виробники не можуть виробляти тому, що бракує споживачів. Властива сучасним засобам виробництва сила розширення розриває окови, накладені капіталістичним способом виробництва. Звільнення засобів виробництва від цих оков є єдина попередня умова безперервного розвитку продуктивних сил, який весь час прискорюється, а завдяки цьому — і практично безмежного зростання самого виробництва. Але цього не досить. Обернення засобів виробництва в суспільну власність усуває не тільки штучне гальмування виробництва, яке існує тепер, але також і те пряме марнування й знищення продуктивних сил і продуктів, яке в теперішній час є неминучим супутником виробництва і досягає своїх найвищих розмірів у кризах. Крім того,

воно зберігає для суспільства масу засобів виробництва і продуктів шляхом усунення безумної розкоші і марнотратства пануючих тепер класів та їх політичних представників. Можливість забезпечити всім членам суспільства шляхом суспільного виробництва не тільки цілком достатні і з кожним днем дедалі кращі матеріальні умови існування, але також повний вільний розвиток і застосування їх фізичних та духовних здібностей, — ця можливість досягнута тепер вперше, але тепер вона дійсно *досягнута*¹.

Раз суспільство візьме у володіння засоби виробництва, то буде усунуто товарне виробництво, а разом з тим і панування продукту над виробниками. Анархія всередині суспільного виробництва замінюється планомірною, свідомою організацією. Припиняється боротьба за окреме існування. Тим самим людина тепер — в певному розумінні остаточно — виділяється з царства тварин і зі звіриних умов існування переходить в умови дійсно людські. Умови життя, які оточують людей і до цього часу над ними панували, тепер підпадають під владу і контроль людей, які вперше стають дійсними і свідомими повелителями природи, тому що вони стають господарями свого власного об'єднання в суспільство. Закони їх власних суспільних дій, що протистояли людям до цього часу як чужі, пануючі над ними закони природи, будуть застосовуватись людьми з повним знанням справи і тим самим будуть підкорені їх пануванню. Те об'єднання людей у суспільство, яке протистояло їм до цього часу як нав'язане зверху природою та історією, стає тепер їх власним вільним ділом. Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль самих людей. І тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть у значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи.

Здійснити цей подвиг, що визволяє світ, — таке історичне покликання сучасного пролетаріату. Дослідити історичні умови, а разом з тим і саму природу цього

¹ Кілька цифр можуть дати приблизне уявлення про величезну здатність сучасних засобів виробництва до розширення навіть під капіталістичним гнітом. За найновішими обчисленнями Джіффена (Дані відносно загальної суми всіх багатств Великобританії та Ірландії, які знаходяться тут, взяті з доповіді Р. Джіффена “Нагромадження капіталу в З'єднаному королівстві за останній час”, яка була прочитана в Статистичному товаристві 15 січня 1878 р. і надрукована в лондонському “Journal of the Statistical Society” (“Журнал Статистичного товариства”) за березень 1878 року), загальна сума всіх багатств Великобританії та Ірландії становила круглим числом:

в 1814 р. — 2200 млн ф. ст. = 44 млрд марок

» 1865 » — 6100 » » » = 122 » »

» 1875 » — 8500 » » » = 170 » »

Щодо знищення засобів виробництва і продуктів під час криз, то на другому конгресі німецьких промисловців (у Берліні 21 лютого 1878 р.) було встановлено, що загальні збитки однієї тільки *німецької залізоробної промисловості* досягли під час останньої кризи 455 млн марок. — *Прим. авт.*

перевороту і таким чином з'ясувати нині пригнобленому класові, покликаному здійснити цей подвиг, умови і природу його власної справи — таке завдання наукового соціалізму, який є теоретичним виразом пролетарського руху.

III. Виробництво

<...> В усякому суспільстві зі стихійно виниклим розвитком виробництва, — а сучасне суспільство є якраз таким, — не виробники панують над засобами виробництва, а засоби виробництва панують над виробниками. В такому суспільстві кожна нова підойма виробництва неодмінно перетворюється в новий засіб поневолення виробників засобами виробництва. Сказане стосується насамперед до тієї підойми виробництва, яка аж до виникнення великої промисловості була найбільш могутньою, — до поділу праці. Вже перший великий поділ праці — відокремлення міста від села — прирік сільське населення на тисячоліття отупіння, а городян — на поневолення кожного його спеціальним ремеслом. Він знищив основу духовного розвитку одних і фізичного розвитку других. Якщо селянин оволодіває землею, а городянин — своїм ремеслом, то в такій же мірі земля оволодіває селянином, а ремесло — ремісником. Разом з поділом праці ділиться й сама людина. Розвиткові однієї-єдиної діяльності приносяться в жертву всі інші фізичні і духовні здібності. Це калічення людини зростає в тій самій мірі, в якій зростає поділ праці, що досягає свого найвищого розвитку в мануфактурі. Мануфактура розкладає ремесло на його окремі часткові операції, відводить кожному з них окремого робітника як його довічну професію і приковує його таким чином на все життя до певної часткової функції і до певного знаряддя праці. “Мануфактура спотворює робітника, штучно культивуючи в ньому одну тільки односторонню вправність і придушуючи світ його виробничих нахилів і обдаровань... Сам індивідуум поділяється, перетворюється в автоматичне знаряддя даної часткової роботи” (Маркс), — в автоматичне знаряддя, яке в багатьох випадках досягає своєї досконалості тільки шляхом буквального фізичного і духовного спотворення робітника. Машина, які застосовуються у великій промисловості, зводять робітника від становища машини до ролі простого придатка до неї. “Довічна спеціальність — орудувати частковим знаряддям, перетворюється в довічну спеціальність — служити частковій машині. Машиною зловживають для того, щоб самого робітника перетворити з дитинства в частину часткової машини” (Маркс). І не одні тільки робітники, але й класи, що безпосередньо чи посередньо експлуатують їх, також стають, внаслідок поділу праці, рабами знарядь своєї діяльності: духовно спустошений буржуа поневолений своїм власним капіталом і своєю власною пристрастю до прибутку; юрист поневолений своїми закостенілими правовими поглядами, що як якась самостійна сила володіють ним; “освічені класи” взагалі поневолені різноманітними формами місцевої обмеженості й однобічності, своєю власною фізичною духовною короткозорістю, своєю спотвореністю вихованням, викроєним по мірці однієї певної спеціальності, своєю прикованістю на все життя до цієї самої спеціальності — навіть і тоді, коли цією спеціальністю є просто нічогонероблення.

Вже утопісти цілком розуміли наслідки поділу праці, бачили калічення, з одного боку, робітника, а з другого боку — самої трудової діяльності, яка зводиться до того, що робітник протягом усього свого життя одноманітно, механічно повторює одну й ту саму операцію. І Фур'є, і Оуен вимагали знищення протилежності між містом і селом як першої і основної умови для знищення старого поділу праці взагалі. Згідно з поглядом обох, населення повинно розподілятися по країні групами в 1600—3000 осіб; кожна група займає в центрі своєї території величезний палац і веде спільне домашнє господарство. І хоч Фур'є говорить подекуди про міста, однак самі ці міста складаються тільки з чотирьох або п'яти таких палаців, розташованих у сусідстві один з одним. Згідно з поглядом обох, кожний член суспільства займається і землеробством, і промисловістю. У Фур'є головну роль у промисловості відіграють ремесло і мануфактура, у Оуена, навпаки, — уже велика промисловість, і він вимагає вже застосування сили пари і машин до робіт домашнього господарства. Але обидва вони висувують вимогу, щоб і в землеробстві, і в промисловості існувало якомога більше чергування занять для кожної окремої особи і щоб, відповідно до цього, юнацтво підготовлялося вихованням до якомога всебічнішої технічної діяльності. Відповідно до погляду обох, людина повинна всебічно розвивати свої здібності шляхом всебічної практичної діяльності, і праця повинна знову вернути собі втрачену внаслідок її поділу привабливість — насамперед за допомогою зазначеного чергування занять і відповідної цьому невеликої тривалості “сеансу” (вживаючи вислів Фур'є), присвячуваного кожній окремій роботі. Обидва названі утопісти стоять незмірно вище успадкованого паном Дюрінгом способу мислення експлуататорських класів, згідно з яким протилежність між містом і селом неусувна по самій природі речей. Згідно з цим обмеженим способом мислення, певна кількість “істот” повинна залишитися за всіх умов приреченою на те, щоб виробляти *один* вид продуктів: таким шляхом хочуть увічнити існування “економічних різновидностей” людей, які відрізняються за своїм способом життя, — людей, які мають задоволення від того, що вони займаються саме цією, і ніякою іншою, справою, і які, таким чином, так глибоко опустилися, що вони *радіють* зі свого власного поневолення, зі свого перетворення в однобоку істоту. При зіставленні з основними думками, що містяться навіть у найбільш безумно сміливих фантазіях “ідіота” Фур'є, при зіставленні навіть з найубогішими ідеями “грубого, блідого й убогого” Оуена, пан Дюрінг, який сам ще цілком залишається рабом поділу праці, має вигляд самовдоволеного карлика.

Оволодівши всіма засобами виробництва з метою їх суспільно-планомірного застосування, суспільство знищить існуюче нині поневолення людей їх власними засобами виробництва. Само собою зрозуміло, що суспільство не може визволити себе, не визволивши кожної окремої людини. Отже, старий спосіб виробництва повинен бути докорінно перебудований, і особливо повинен зникнути старий поділ праці. Його місце повинна заступити така організація виробництва, де, з одного боку, ніхто не міг би звальювати на інших свою частку участі в продуктивній праці, цій природній умові людського існування, і де, з другого боку, продуктивна праця, замість того щоб бути засобом поневолення людей, стала б засобом їх визволення, даючи кожному можливість розвивати в усіх напрямках і дійово про-

являти всі свої здібності, як фізичні, так і духовні, — отже, де продуктивна праця з важкого тягаря перетвориться у насолоду.

Все це тепер уже зовсім не фантазія і не благочестиве побажання. При сучасному розвитку продуктивних сил досить уже того збільшення виробництва, яке буде викликане самим фактом усупільнення продуктивних сил, досить самого усунення утруднень і перешкод, що випливають з капіталістичного способу виробництва, розтрачання продуктів і засобів виробництва, щоб, при загальній участі у праці, робочий час кожного був доведений до незначних, за нинішніми уявленнями, розмірів.

Так само знищення старого поділу праці зовсім не є такою вимогою, яка може бути здійснена лише на шкоду продуктивності праці. Навпаки, завдяки великій промисловості він став умовою самого виробництва. “Машинне виробництво знищує необхідність мануфактурно закріпляти розподіл груп робітників між різними машинами, прикріпляти одних і тих самих робітників назавжди до одних і тих самих функцій. Через те, що рух фабрики в цілому виходить не від робітника, а від машини, то тут може відбуватися постійна зміна персоналу, не викликаючи переривів процесу праці... Нарешті, та швидкість, з якою людина в юнацькі роки навчається працювати при машині, у свою чергу усуває потребу виховувати особливу категорію виключно машинних робітників”. Але в той час як капіталістичний спосіб застосування машин змушений зберігати і далі старий поділ праці з його закріпленими частковими функціями, незважаючи на те, що він став технічно зайвим, — самі машини повстають проти цього анахронізму. Технічний базис великої промисловості революційний. “З допомогою запровадження машин, хімічних процесів та інших методів вона раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а разом з тим й у функціях робітників і в суспільних комбінаціях процесу праці. Тим самим вона також постійно революціонізує поділ праці всередині суспільства і безупинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу. Через це природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника... Ми бачили, як ця абсолютна суперечність... жорстко проявляється у безперервному приношенні в жертву робітничого класу, непомірному розтрачанні робочих сил і спустошеннях, зв’язаних з суспільною анархією. Це негативна сторона. Але коли зміна праці тепер прокладає собі шлях тільки як непереборний природний закон і з сліпою руйнівною силою природного закону, який всюди натрапляє на перешкоди, то, з другого боку, сама велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини. Вона, як питання життя і смерті, ставить завдання: потворність нещасного резервного робітничого населення, яке держать про запас для мінливих потреб капіталу в експлуатації, замінити абсолютною придатністю людини для мінливих потреб у праці; часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції, замінити всебічно розвиненим індивідумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному” (Маркс, “Капітал”).

Навчивши нас перетворювати, для технічних цілей, молекулярний рух, здійснимий більш-менш скрізь, в рух мас, велика промисловість в значній мірі звільнила промислове виробництво від місцевих рамок. Сила води була зв'язана з даним місцем, сила пари — вільна. Якщо сила води неминуче зв'язана з селом, то сила пари зовсім не обов'язково зв'язана з містом. Тільки капіталістичне застосування останньої зосереджує її переважно в містах і перетворює фабричні села у фабричні міста. Але цим самим воно в той же час підриває умови нормального ходу виробництва. Перша потреба парової машини і головна потреба майже всіх галузей великої промисловості — це наявність порівняно чистої води. Тим часом фабричне місто перетворює всяку воду в смердючу рідину. Тому в тій же мірі, в якій концентрація в містах є основною умовою капіталістичного виробництва, в тій же мірі кожний промисловий капіталіст зокрема постійно прагне перенести своє підприємство з великих міст, неминуче створюваних капіталістичним виробництвом, у сільську місцевість. Цей процес можна детально вивчити в текстильних округах Ланкаширу та Йоркширу; капіталістична велика промисловість безперервно створює там нові великі міста тим, що вона весь час прагне переходити з міста в село. Те саме відбувається в округах металообробної промисловості, де ті самі результати породжуються почасти іншими причинами.

Знищити це нове порочне коло, цю суперечність сучасної промисловості, яка весь час відновляється, можливо знов-таки тільки зі знищенням її капіталістичного характеру. Тільки суспільство, здатне встановити гармонійне поєднання своїх продуктивних сил за єдиним загальним планом, може дозволити промисловості розміститися по всій країні так, як це найбільш зручно для її розвитку і збереження, а також і для розвитку інших елементів виробництва.

Таким чином, знищення протилежності між містом і селом не тільки можливе, — воно стало прямою необхідністю для самого промислового виробництва, як і для виробництва сільськогосподарського, і, крім того, воно необхідне в інтересах громадської гігієни. Тільки шляхом злиття міста і села можна усунути нинішнє отруєння повітря, води та ґрунту, і тільки при цій умові маси міського населення, які тепер чахнуть, зможуть добитися такого становища, при якому їх екскременти будуть використані як добриво для вирощування рослин, замість того щоб породжувати хвороби.

Капіталістична промисловість уже стала відносно незалежною від вузьких рамок місцевого виробництва потрібних їй сирових матеріалів. Текстильна промисловість переробляє переважно привізну сировину. Іспанська залізна руда переробляється в Англії та Німеччині, іспанська і південноамериканська мідна руда — в Англії. Кожний кам'яновугільний басейн постачає промисловості паливо далеко за своїми межами, охоплюючи область, яка з кожним роком все більше розширюється. На всьому європейському узбережжі парові машини приводяться в рух англійським кам'яним вугіллям, подекуди — німецьким і бельгійським. Суспільство, визволене від пут капіталістичного виробництва, може піти в цьому напрямі ще значно далі. Виростивши нове покоління всебічно розвинених виробників, які розуміють наукові основи всього промислового виробництва і з яких кожен вивчив на практиці цілий ряд галузей виробництва від початку до кінця, су-

спільство тим самим створить нову продуктивну силу, яка з лишком переважить працю по перевезенню сировини та палива з більш віддалених пунктів.

Отже, знищення розриву між містом і селом не є утопією також і з того боку, з якого умовою його є якомога більш рівномірний розподіл великої промисловості по всій країні. Правда, в особі великих міст цивілізація залишила нам таку спадщину, позбутися якої коштуватиме багато часу і зусиль. Але вони повинні бути усунені — і будуть усунені, хоч би це був дуже довгий процес. Яка б доля не судилася німецькій імперії пруської нації, Бісмарк може лягти в могилу з гордою свідомістю, що його заповітне бажання, загибель великих міст, обов'язково здійсниться.

Тепер, після всього сказаного, можна оцінити належно хлоп'яче уявлення пана Дюрінга, ніби суспільство може взяти у володіння всю сукупність засобів виробництва, не роблячи корінного перевороту в старому способі виробництва і не усуваючи насамперед старого поділу праці; ніби завдання може бути визнане розв'язаним, раз тільки “стануть зважати на природні умови і особисті здібності”. Однак при цьому цілі маси людських істот залишаться, як і раніше, прикутими до виробництва *одного* виду продуктів, цілі “населення” будуть зайняті в одній якій-небудь галузі виробництва, і людство буде, як і до цього часу, поділятися на певне число різних способом скалічених “економічних різновидностей”, якими є “тачечники” і “архітектори”. Виходить, що суспільство в цілому повинно стати господарем засобів виробництва тільки для того, щоб кожний окремих член суспільства залишався рабом своїх засобів виробництва, діставши тільки право вибрати, *який* засіб виробництва повинен поневолювати його. Нехай читач зверне також увагу на те, як пан Дюрінг оголошує розрив між містом і селом “неусувним по самій природі речей”, допускаючи тут тільки незначний паліатив у специфічно пруських, за своїм поєднанням, галузях виробництва — винокурній та цукробуряковій; як розміщення промисловості по всій країні він ставить у залежність від якихось майбутніх відкриттів і від *вимушеної* необхідності безпосередньо зв'язувати промислове виробництво з виробництвом сировини — сировини, яка вже тепер споживається все далі від місця її виробництва, — і як він, на закінчення, намагається прикрити свій тил запевненням, що соціальні потреби кінець кінцем приведуть все-таки до з'єднання землеробства з промисловістю, навіть *всупереч* економічним міркуванням, ніби цим приноситься якась економічна жертва!

Ті революційні елементи, які мають усунути старий поділ праці, а разом з ним і розрив між містом і селом, і зробити переворот в усьому виробництві, містяться вже в зачатковому стані в умовах виробництва сучасної великої промисловості і зустрічають перешкоду для свого дальшого розвитку тільки в нинішньому капіталістичному способі виробництва. Але для розуміння цього треба, звичайно, мати трохи ширший горизонт, ніж сфера чинності пруського права, де горілка і буряковий цукор є вирішальними продуктами промисловості і де торгові кризи можна вивчати по стану книжкового ринку. Для цього треба знати справжню велику промисловість, в її історичному розвитку та її сучасному дійсному становищі, особливо в тій країні, яка є її батьківщиною і єдиним місцем, де вона досягла

свого класичного розвитку. І тоді нікому не спаде на думку опошляти сучасний науковий соціалізм і зводити його до *специфічно прусського соціалізму* пана Дюрінга.

IV. Розподіл

<...> Єдина вартість, яку знає політична економія, є вартість товарів. Що таке товари? Це продукти, вироблені в суспільстві більш-менш відособлених приватних виробників, тобто насамперед приватні продукти. Але ці приватні продукти тільки тоді стають товарами, коли вони виробляються не для власного споживання, а для споживання іншими людьми, отже, для суспільного споживання; вони вступають в суспільне споживання шляхом обміну. Приватні виробники перебувають, таким чином, в суспільному зв'язку між собою, утворюють суспільство. Тому їх продукти, хоч і є приватними продуктами кожного зокрема, є в той же час, але не навмисне і ніби проти волі виробників, також і суспільними продуктами. В чому ж полягає суспільний характер цих приватних продуктів? Очевидно, у двох властивостях: по-перше, в тому, що всі вони задовольняють яку-небудь людську потребу, мають споживну вартість не тільки для виробника, але й для інших людей; і, по-друге, в тому, що вони, хоч і є продуктами найрізноманітніших видів приватної праці, є одночасно і продуктами людської праці взагалі, загальнолюдської праці. Оскільки вони мають споживну вартість також і для інших людей, остільки вони можуть взагалі вступати в обмін; оскільки ж у них міститься загальнолюдська праця, проста затрата людської робочої сили, остільки вони в процесі обміну можуть бути порівнювані один з одним, визнавані рівними або нерівними, відповідно до кількості цієї праці, що міститься в кожному з них. У двох однакових приватних продуктах, за однакових суспільних умов, може міститися неоднакова кількість приватної праці, але завжди тільки однакова кількість загальнолюдської праці. Невправний коваль може зробити тільки п'ять підків за той час, за який вправний зробить десять. Але суспільство не перетворює у вартість випадкову невірність окремої особи; загальнолюдською працею воно визнає тільки працю, яка має нормальний для даного часу середній ступінь вправності. Одна з п'яти підків першого коваля становить через це в обміні не більшу вартість, ніж одна з вироблених за той же робочий час десяти підків другого. Приватна праця містить загальнолюдську працю лише остільки, оскільки ця приватна праця виявляється суспільно необхідною.

Таким чином, коли я говорю, що який-небудь товар має певну вартість, то я цим тверджу: 1) що він являє собою суспільно-корисний продукт; 2) що він вироблений приватною особою приватним коштом; 3) що, будучи продуктом приватної праці, він є одночасно, ніби без відома виробника і незалежно від його волі, продуктом суспільної праці, притому певної кількості цієї праці, яка встановлюється суспільним шляхом, за допомогою обміну; 4) цю кількість я виражаю не в самій праці, не в такому-то числі робочих годин, а в *якомусь іншому товарі*. Отже, коли я говорю, що цей годинник коштує стільки ж, скільки цей кусок сукна, і що вартість кожного з обох предметів дорівнює 50 маркам, то тим самим я говорю,

що в годиннику, в сукні і в цій сумі грошей міститься однакова кількість суспільної праці. Я констатую, таким чином, що представлений у них суспільний робочий час суспільно виміряний і визнаний рівним. Але виміряний не прямо, не абсолютно, як виміряють робочий час в інших випадках, виражаючи його в робочих годинах або днях і т. д., а кружним шляхом, за допомогою обміну, відносно. Тому-то я і не можу виразити цю певну кількість робочого часу в робочих годинах, число яких лишається мені невідомим, а можу це зробити також тільки кружним шляхом, відносно, — в якому-небудь іншому товарі, який представляє однакову кількість суспільного робочого часу. Годинник має ту саму вартість, що й кусок сукна.

Але товарне виробництво і товарний обмін, примушуючи суспільство, яке ґрунтується на них, вдаватися до такого кружного шляху, заставляють його разом з тим якомога більше скорочувати цей шлях. Вони виділяють із загальної плебейської маси товарів один царствений товар, в якому раз назавжди може виражатися вартість всіх інших товарів, — товар, який визнається безпосереднім втіленням суспільної праці і через те може безпосередньо і безумовно обмінюватися на всі інші товари: цей товар — гроші. Гроші в зародку уже містяться в понятті вартості, вони являють собою тільки розвинуту вартість. Але коли вартість товарів, на відміну від самих товарів, дістає самостійне буття в грошах, тоді в суспільство, яке виробляє і обмінює товари, вступає новий фактор — фактор з новими суспільними функціями і наслідками. Нам треба поки що тільки констатувати цей факт, не вдаючись у докладний його розгляд.

Політична економія товарного виробництва зовсім не є єдиною наукою, що має справу з такими факторами, які нам відомі тільки відносно. У фізиці ми теж не знаємо, скільки окремих молекул газу є в даному об'ємі його, при даному тиску і температурі. Але ми знаємо, що в тій мірі, в якій закон Бойля є правильним, даний об'єм якого-небудь газу містить рівно стільки ж молекул, скільки і рівний йому об'єм будь-якого іншого газу, при однаковому тиску і однаковій температурі. Тому ми можемо порівнювати між собою, за їх молекулярним змістом, найрізніші об'єми найрізніших газів, за найрізніших умов тиску і температури; і якщо ми приймемо за одиницю 1 літр газу при 0° С і 760 міліметрах тиску, то цією одиницею ми і можемо вимірювати зазначений молекулярний вміст. — В хімії, так само, нам невідомі абсолютні атомні ваги окремих елементів. Але ми знаємо їх відносні ваги, бо знаємо їх взаємні відношення. Тому, подібно до того як товарне виробництво і політична економія, яка вивчає його, дістають відносний вираз для невідомих їм кількостей праці, що містяться в окремих товарах, порівнянням цих товарів за їх відносним трудовим вмістом, — так і хімія знаходить відносний вираз для величини невідомих їй атомних ваг, порівнюючи окремі елементи за їх атомною вагою і виражаючи атомну вагу одного елемента в кратному або дробовому числі другого (сірки, кисню, водню). І подібно до того як товарне виробництво підносить золото до рангу абсолютного товару, загального еквівалента інших товарів, міри всіх вартостей, так само хімія підносить водень до хімічного грошового товару, приймаючи його атомну вагу рівною одиниці і зводячи

атомні ваги всіх інших елементів до водню, виражаючи їх кратним числом його атомної ваги.

Однак товарне виробництво — зовсім не єдина форма суспільного виробництва. У староіндійській общині і в південнослов'янській задрозі продукти не перетворюються в товари. Члени общини об'єднані для виробництва безпосередньо суспільним зв'язком, праця розподіляється згідно зі звичаєм та потребами, і таким же чином розподіляються продукти, оскільки вони йдуть на споживання. Безпосередньо суспільне виробництво, як і прямий розподіл, виключає всякий товарний обмін, отже, і перетворення продуктів у товари (принаймні всередині общини), а значить, і перетворення їх у *вартості*.

Коли суспільство вступає у володіння засобами виробництва і застосовує їх для виробництва в безпосередньо усупільненій формі, праця кожної окремої особи, хоч би який різний був її специфічно корисний характер, стає з самого початку і безпосередньо суспільною працею. Щоб визначити за цих умов кількість суспільної праці, що міститься в продукті, немає потреби вдаватися до кружного шляху; повсякденний досвід безпосередньо показує, яка кількість цієї праці потрібна в середньому. Суспільство може просто підрахувати, скільки годин праці втілено в паровій машині, в гектолітрі пшениці останнього врожаю, в ста квадратних метрах сукна певної якості. І тому що кількості праці, які містяться в продуктах, в даному разі відомі людям прямо і абсолютно, то суспільству не може спасти на думку так само й надалі виражати їх за допомогою всього тільки відносно, хиткої і недостатньої міри, хоч вона і була раніше неминучою за відсутності кращого засобу, — тобто виражати їх у третьому продукті, а не в їх природній, адекватній, абсолютній мірі, якою є *час*. Так само і хімія не стала б виражати атомні ваги різних елементів кружним шляхом, в їх відношенні до атома водню, в тому разі, коли б вона уміла виражати атомні ваги абсолютно, в їх адекватній мірі, а саме — в дійсній вазі, в білльйонних або квадрильйонних частинах грама. Отже, при зазначених вище умовах, суспільство також не стане приписувати продуктам які-небудь вартості. Той простий факт, що сто квадратних метрів сукна вимагали для свого вироблення, скажімо, тисячу годин праці, воно не буде виражати неодоладним і безглуздом способом, говорячи, що це сукно має *вартість* в тисячу робочих годин. Розуміється, і в цьому разі суспільство повинно буде знати, скільки праці потрібно для вироблення кожного предмета споживання. Воно повинно буде узгодити свій виробничий план із засобами виробництва, до яких особливо належать також і робочі сили. Цей план визначатиметься в кінцевому підсумку зважуванням і зіставленням корисних ефектів різних предметів споживання один з одним і з необхідними для їх вироблення кількостями праці. Люди зроблять тоді все це дуже просто, не вдаючись до послуг прославленої «вартості»¹.

¹ Що вищезгадане зважування корисного ефекту і трудової затрати при розв'язанні питання про виробництво становить все, що залишається в комуністичному суспільстві від такого поняття політичної економії, як вартість, це я висловив уже в 1844 р. («Deutsch-Französische Jahrbücher», с. 95). — (Енгельс посилається на статтю «Начерки до критики

Поняття вартості є найзагальнішим і тому всеосяжним виразом економічних умов товарного виробництва. Тому в понятті вартості містяться в зародку не тільки гроші, але й усі більш розвинуті форми товарного виробництва і товарного обміну. Та обставина, що вартість є вираз суспільної праці, яка міститься в приватних продуктах, має вже в собі можливість кількісної відмінності між суспільною працею і приватною працею, яка міститься в тому ж продукті. Тому коли який-небудь приватний виробник продовжує виробляти старим способом, в той час як суспільний спосіб виробництва пішов уперед, то зазначена відмінність стає для нього дуже відчутною. Те саме буває тоді, коли сукупність приватних виробників якого-небудь роду товарів виробляє його в кількості, яка перевищує суспільну потребу. В тій обставині, що вартість товару може бути виражена тільки в якому-небудь іншому товарі і може бути реалізована тільки в обміні на нього, міститься можливість того, що обмін взагалі не відбудеться, або ж, що в обміні не буде реалізована дійсна вартість. Нарешті, коли на ринку виступає специфічний товар — робоча сила, то її вартість визначається, як і вартість всякого іншого товару, суспільно необхідним для її виробництва робочим часом. Тому у формі вартості продуктів уже міститься в зародку вся капіталістична форма виробництва, протилежність між капіталістами і найманими робітниками, промислова резервна армія, кризи. Бажати знищення капіталістичної форми виробництва за допомогою встановлення “істинної вартості” — це те саме, що прагнути до знищення католицизму шляхом обрання “істинного” папи або намагатися створити таке суспільство, де виробники будуть, нарешті, панувати над своїм продуктом, шляхом послідовного проведення в життя економічної категорії, яка є найширшим виразом того факту, що виробники поневолені своїм власним продуктом.

Раз суспільство, яке виробляє товари, розвинуло форму вартості, властиву товарам як таким, у форму грошей, то багато з того, що у вартості ще приховано у вигляді зародків, проривається назовні. Найближчим і найістотнішим результатом є те, що товарна форма набирає всеосяжного характеру. Навіть тим предметам, які раніше вироблялися безпосередньо для власного споживання, гроші нав’язують товарну форму і втягують їх в обмін. Тим самим товарна форма і гроші проникають у внутрішньогосподарське життя общин, зв’язаних безпосеред-

---

політичної економії”, опубліковану в журналі “Deutsch-Französische Jahrbücher”). — *Прим. авт.*

“Deutsch-Französische Jahrbücher” (“Німецько-французький щорічник”) видавався в Парижі за редакцією К. Маркса і А. Руге німецькою мовою. Вийшов у світ тільки перший, подвійний випуск у лютому 1844 р. В ньому були опубліковані твори К. Маркса: “До єврейського питання” і “До критики гегелівської філософії права. Вступ”, а також твори Ф. Енгельса: “Начерки до критики політичної економії” і “Становище Англії. Томас Карлейль. “Минуле й сучасне”... Ці праці знаменують остаточний перехід Маркса і Енгельса до матеріалізму і комунізму. Головною причиною припинення виходу журналу були принципи незгоди Маркса з буржуазним радикалом Руге). Але очевидно, що наукове обґрунтування цього положення стало можливим тільки завдяки “Капіталові” Маркса.

— *Прим. ред.**

* Примітка редактора видання, за яким друкується ця праця.

ньо суспільним виробництвом; вони рвуть общинні зв'язки один за одним і розкладають общину на безліч приватних виробників. Спочатку гроші, як це можна спостерігати в Індії, ставлять на місце спільного обробітку землі індивідуальний обробіток її; потім вони, шляхом остаточного поділу орної землі, знищують спільну власність на поля, яка все ще проявлялась в переділах, що повторювалися час від часу (остаточний поділ орної землі спостерігається, наприклад, у подвірних общинах на Мозелі, і він уже починається також і в російській общині); гроші приводять, нарешті, до такого ж поділу лісів та вигонів, що лишалися ще в спільному володінні. Які б інші причини, що кореняться в розвитку виробництва, не брали участі в цьому процесі, все-таки гроші лишаются наймогутнішим знаряддям їх впливу на общини. І з тією ж природною необхідністю гроші, наперекір усім “законам і адміністративним нормам”, повинні були б розкласти дюрінгівську господарську комуну, якби вона коли-небудь здійснилася. <...>

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом // Маркс К., Енгельс Ф. Твори : в 30 т. / пер. з 2-го рос. вид. — Т. 20. — К. : Політвидав України, 1965. — С. 140—145, 150—151, 187—190, 197—203, 206—207, 214, 219—221, 263—278, 285—291, 299—304.

Ф. Енгельс. ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ

У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана

ЗМІСТ

Передмова до першого видання.

I. Доісторичні ступені культури.

1. Дикунство.

2. Варварство.

II. Сім'я.

III. Ірокезький рід.

IV. Грецький рід.

V. Виникнення Афіньської держави.

VI. Рід і держава в Римі.

VII. Рід у кельтів і германців.

VIII. Утворення держави у германців.

IX. Варварство і цивілізація.

Передмова до першого видання

Подані далі розділи являють собою до певної міри виконання заповіту. Не хто інший, як Карл Маркс збирався викласти результати досліджень Моргана у зв'язку з даними свого — в певних межах я можу сказати нашого — матеріалістичного вивчення історії і тільки таким чином з'ясувати все їх значення. Адже Морган в Америці по-своєму наново відкрив матеріалістичне розуміння історії, відкрите Марксом сорок років тому, і, керований ним, прийшов, зіставляючи варварство і цивілізацію, в головних пунктах до тих самих результатів, що й Маркс. І подібно до того як присяжні економісти Німеччини роками стільки ж ретельно списували “Капітал”, скільки уперто замовчували його, точнісінько так і представники “доісторичної” науки в Англії робили зі “Стародавнім суспільством” Моргана. Моя праця може тільки в невеликій мірі замінити те, чого вже не судилося виконати моему покійному другові. Але в моему розпорядженні є серед його докладних виписок з Моргана критичні зауваження, що їх я, в тій мірі, в якій це стосується теми, наводжу тут.

Згідно з матеріалістичним розумінням, визначальним моментом в історії є кінець кінцем виробництво і відтворення безпосереднього життя. Але само воно, знов-таки, буває двоякого роду. З одного боку — виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; з другого — виробництво самої людини, продовження роду. Суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи і певної країни, зумовлюються обома видами

виробництва: ступенем розвитку, з одного боку — праці, з другого — сім'ї. Чим менше розвинута праця, чим більше обмежена кількість її продуктів, а значить, і багатство суспільства, тим сильніше проявляється залежність суспільного ладу від родових зв'язків. Тим часом у рамках цієї, побудованої на родових зв'язках структури суспільства все більше й більше розвивається продуктивність праці, а разом з нею — приватна власність і обмін, майнові відмінності, можливість користуватися чужою робочою силою і тим самим основа класових суперечностей: нові соціальні елементи, які на протязі поколінь намагаються пристосувати старий суспільний лад до нових умов, поки, нарешті, несполучність того і другого не приводить до повного перевороту. Старе суспільство, яке ґрунтується на родових об'єднаннях, руйнується в результаті зіткнення новоутворених суспільних класів; його місце заступає нове суспільство, організоване в державу, нижчими ланками якого є вже не родові, а територіальні об'єднання, — суспільство, в якому сімейний устрій цілком підпорядкований відносинам власності і в якому віднині вільно розгортаються класові суперечності і класова боротьба, що становлять зміст усієї писаної історії аж до нашого часу.

Велика заслуга Моргана полягає в тому, що він відкрив і відтворив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії і в родових зв'язках північно-американських індіанців знайшов ключ до найважливіших, досі нерозв'язних загадок стародавньої грецької, римської і германської історії. Його твір — праця не одного дня. Близько сорока років працював він над своїм матеріалом, поки не опанував його цілком. Але на те і книга його — один з небагатьох творів нашого часу, що становлять епоху. <...>

I. Доісторичні ступені культури

Морган був перший, хто зі знанням справи спробував внести в передісторію людства певну систему, і доти, поки значне розширення матеріалу не змусить внести зміни, запропонована ним періодизація безперечно лишиться в силі.

З трьох головних епох — дикунства, варварства, цивілізації — його, само собою зрозуміло, цікавлять тільки дві перші і перехід до третьої. Кожну з цих двох епох він поділяє на нижчий, середній і вищий ступінь відповідно до прогресу у виробництві засобів до життя, тому що, говорить він,

“вмілість у цьому виробництві має вирішальне значення для ступеня вищості і панування людини над природою; з усіх живих істот тільки людині вдалося добитися майже необмеженого панування над виробництвом продуктів харчування. Всі великі епохи людського прогресу більш-менш прямо збігаються з епохами розширення джерел існування”.

Поряд з цим відбувається розвиток сім'ї, але він не дає таких характерних ознак для розмежування періодів.

1. ДИКУНСТВО

1. *Нижчий ступінь.* Дитинство людського роду. Люди жили ще в місцях свого первісного перебування, в тропічних або субтропічних лісах. Вони жили, при-

наймні почасті, на деревах; тільки цим і можна пояснити їх існування серед великих хижих звірів. Їхньою їжею були плоди, горіхи, коріння; головне досягнення цього періоду — виникнення членороздільної мови. З усіх народів, що стали відомі в історичний період, уже ні один не перебував у цьому первісному стані. І хоч він тривав, мабуть, багато тисячоліть, довести його існування на підставі прямих свідчень ми не можемо; але, визнавши походження людини з царства тварин, необхідно припустити такий перехідний стан.

2. *Середній ступінь*. Починається з запровадження рибної їжі (куди ми відносимо також раків, молюсків та інших водяних тварин) та із застосування вогню. Те і друге взаємно пов'язане, бо рибна їжа стає цілком придатною до споживання лише завдяки вогню. Але з цією новою їжею люди стали незалежними від клімату і місцевості; пересуваючись за течією рік і морськими берегами, вони могли навіть у дикому стані розселитися на більшій частині земної поверхні. Грубо зроблені, невідшліфовані кам'яні знаряддя раннього кам'яного віку, так звані палеолітичні, що цілком або здебільшого належать до цього періоду, поширені на всіх континентах і є наочним доказом цих переселень. Заселення нових місць і безупинне діяльне шукання, в поєднанні з володінням вогнем, що його добували тертям, дали нові засоби харчування: спечені в гарячому попелі або пекарних ямах (земляних печах) коріння і бульби, що містять крохмаль, дичину, яка, з винайденням першої зброї, дубини і списа, стала додатковою їжею, що добувалася від нагоди до нагоди. Виключно мисливських народів, як їх описують у книгах, тобто таких, які живуть *тільки* з полювання, ніколи не існувало; для цього здобич від полювання надто ненадійна. Внаслідок постійної незабезпеченості джерелами харчування на цьому ступені, очевидно, виникло людодівство, яке з цього часу зберігається надовго. <...>

3. *Вищий ступінь*. Починається з винайдення лука і стріли, завдяки яким дичина стала постійною їжею, а полювання — однією зі звичайних галузей праці. Лук, тятиву і стріла становлять уже дуже складну зброю, винайдення якої передбачає довго нагромаджуваний досвід та більш розвинені розумові здібності, отже, і одночасну обізнаність з численними іншими винаходами. Порівнюючи один з одним народи, які знають уже лук і стрілу, але ще не обізані з гончарством (його Морган вважає за початок переходу до варварства), ми дійсно знаходимо вже деякі зачатки оселяння селами, певний ступінь оволодіння виробництвом засобів існування: дерев'яні посудини та начиння, ручне ткацтво (без ткацького верстата) з деревного волокна, плетені кошики з лика або комишу, шліфовані (неолітичні) кам'яні знаряддя. Вогонь і кам'яна сокира звичайно дають також можливість уже робити човни з цілого дерева, а подекуди виготовляти колоди і дошки для будівництва житла. Всі ці досягнення ми зустрічаємо, наприклад, у індіанців північного заходу Америки, які хоч і знають лук та стрілу, але не знають гончарства. Для епохи дикунства лук і стріла були тим самим, чим став залізний меч для варварства і вогнепальна зброя для цивілізації, — вирішальною зброєю.

2. ВАРВАРСТВО

1. *Нижчий ступінь.* Починається з запровадження гончарства. Можна довести, що в багатьох випадках і, мабуть, всюди воно виникло з обмазування плетених або дерев'яних посудин глиною, щоб зробити їх вогнетривкими. При цьому скоро знайшли, що формована глина служить для цього і без внутрішньої посудини.

Досі ми могли розглядати хід розвитку як цілком загальний, що має в певний період силу для всіх народів, незалежно від їх місця перебування. Але з настанням варварства ми досягли такого ступеня, коли набирає значення відмінність у природних умовах обох великих материків. Характерним моментом періоду варварства є приручення та розведення тварин і вирощування рослин. Східний материк, так званий Старий світ, мав майже всіх тварин, що піддаються прирученню, і всі придатні для розведення види злаків, крім одного; західний же материк, Америка, з усіх ссавців, що піддаються прирученню, — тільки ламу, та й то лише в одній частині півдня, а з усіх культурних злаків тільки один, але зате найкращий, — маїс. Внаслідок цієї відмінності в природних умовах населення кожної півкулі розвивається з цього часу своїм особливим шляхом, і межові знаки на рубежах окремих ступенів розвитку стають різними для кожної з обох півкуль.

2. *Середній ступінь.* На сході починається з приручення свійських тварин, на заході — з вирощування їстівних рослин за допомогою зрошення і з використання для будівель адобів (висушеної на сонці цегли-сирцю) і каменю.

Ми починаємо з заходу, бо тут, до завоювання Америки європейцями, далі цього ступеня ніде не пішли. <...>

На сході середній ступінь варварства почався з приручення тварин, що дають молоко і м'ясо, тоді як культура рослин, очевидно, ще дуже довго протягом цього періоду була тут невідома. Приручення і розведення худоби та утворення великих стад, як видно, стали причиною того, що арійці і семіти виділилися з іншої маси варварів. У європейських і азійських арійців свійські тварини мають ще спільні назви, а культурні рослини — майже ніколи. <...>

3. *Вищий ступінь.* Починається з плавки залізної руди і переходить у цивілізацію в результаті винайдення буквеного письма і застосування його для записування словесної творчості. Цей ступінь, самостійно пройдений, як уже сказано, лише на східній півкулі, багатший успіхами в галузі виробництва, ніж усі попередні ступені, разом узяті. До нього належать греки героїчної епохи, італійські племена незадовго до заснування Рима, германці Таціта, норманни часів вікінгів.

Насамперед ми вперше зустрічаємо тут плуг із залізним лемешем, з домашньою худобою як тяглом; завдяки плугові стало можливим землеробство у великому розмірі, *рільництво*, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів; потім — корчування лісу і перетворення його в ріллю та луки, що знов-таки в широких масштабах неможливо було робити без залізної сокири і залізної лопати. А разом з тим почалося також швидке зростання населення, яке стало густішим на невеликих просторах. <...>

Повний розквіт вищого ступеня варварства виступає перед нами в поемах Гомера, особливо в "Іліаді". Удосконалені залізні знаряддя, ковальський міх, ручний млин, гончарний круг, виготовлення олії і виноробство, розвинута обробка металів, яка переходить в художнє ремесло, повозка і бойова колісниця, будівництво суден з колод і дощок, зародки архітектури як мистецтва, міста, оточені зубчастими стінами з баштами, гомерівський епос і вся міфологія — ось головна спадщина, яку греки перенесли з варварства в цивілізацію. <...>

<...> Ми можемо узагальнити морганівську періодизацію так: дикунство — період переважно присвоєння готових продуктів природи; штучно створені людиною продукти служать головним чином допоміжними знаряддями такого присвоєння. Варварство — період запровадження скотарства і землеробства, період опанування методів збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності. Цивілізація — період опанування дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва.

II. Сім'я

Морган, що провів більшу частину свого життя серед ірокезів, які й тепер ще живуть у штаті Нью-Йорк, і був усиновлений одним з їх племен (племенем сенекка), виявив, що у них існувала система спорідненості, яка перебувала в суперечності з їх дійсними сімейними відносинами. У них панувала та легко розривана обома сторонами одноплубність, яку Морган позначає як "парну сім'ю". Потомство такого подружжя було через це усім відоме й загально визнане: не могло бути сумніву з приводу того, до кого слід застосовувати позначення батько, мати, син, дочка, брат, сестра. Але фактичне вживання цих висловів суперечить цьому. Ірокез називає своїми синами і дочками не тільки своїх власних дітей, але й дітей своїх братів, а вони називають його батьком. Дітей же своїх сестер він називає своїми племінниками і племінницями, а вони його — дядьком. Навпаки, ірокезка називає дітей своїх сестер, як і своїх власних дітей, своїми синами і дочками, а ті називають її матір'ю. Дітей же своїх братів вона називає своїми племінниками і племінницями, а сама є для них тіткою. Так само діти братів, як і діти сестер, називають одне одного братами і сестрами. Навпаки, діти жінки і діти її брата називають одне одного двоюрідними братами і двоюрідними сестрами. І це не просто назви, що не мають значення, а вирази фактично існуючих поглядів на близькість і далекість, однаковість і неоднаковість кровної спорідненості, і ці погляди є основою цілком розробленої системи спорідненості, яка може виразити кількасот різних зв'язків спорідненості окремого індивіда. Більше того: ця система має повну силу не тільки у всіх американських індіанців (досі не виявлено жодного винятку), але застосовується також майже без зміни у найдавніших жителів Індії, дравідських племен Декану та племен гаура в Індостані. <...>

Як же це пояснити? При тій вирішальній ролі, яку спорідненість відіграє в суспільному ладі у всіх диких і варварських народів, не можна самими тільки фразами відкинути значення цієї так широко розповсюдженої системи. Загальнопоширена в Америці система, яка існує також в Азії у народів зовсім іншої

раси і яка часто зустрічається в більш або менш видозмінених формах всюди в Африці і Австралії, — така система потребує історичного пояснення; від неї не можна відбутися самими тільки словами, як це намагався зробити, наприклад, Мак-Леннан. Позначення: батько, дитина, брат, сестра — не лише якісь почесні звання, вони зумовлюють собою цілком певні, дуже серйозні взаємні зобов'язання, сукупність яких становить істотну частину суспільного ладу цих народів. І пояснення знайшлося. На Сандвічевих (Гавайських) островах ще в першій половині цього століття існувала форма сім'ї, в якій були точнісінько такі батьки і матері, брати і сестри, сини і дочки, дядьки і тітки, племінники і племінниці, яких вимагають американська і староіндійська системи спорідненості. Але дивна річ! Система спорідненості, що діяла на Гавайських островах, знов-таки не збігалася з формою сім'ї, яка там фактично існувала. А саме, там усі без винятку діти братів і сестер вважаються братами й сестрами і спільними дітьми не тільки своєї матері та її сестер або свого батька та його братів, а всіх братів і сестер своїх батьків без різниці. Отже, якщо американська система спорідненості передбачає вже не існуючу в Америці більш примітивну форму сім'ї, яку ми ще дійсно знаходимо на Гавайських островах, то, з другого боку, гавайська система спорідненості вказує на ще більш ранню форму сім'ї, існування якої тепер ми, правда, вже ніде не можемо виявити, але яка *повинна* була існувати, бо інакше не могла б виникнути відповідна система спорідненості.

“Сім'я”, — говорить Морган, — “активне начало; вона ніколи не лишається незмінною, а переходить від нижчої форми до вищої, в міру того як суспільство розвивається від нижчого ступеня до вищого. Навпаки, системи спорідненості пасивні; лише через довгі проміжки часу вони реєструють прогрес, досягнутий за цей час сім'єю, і зазнають радикальних змін лише тоді, коли сім'я вже радикально змінилася”.

“І так само, — додає Маркс, — стоїть справа з політичними, юридичними, релігійними, філософськими системами взагалі”. Тоді як сім'я продовжує розвиватися, система спорідненості костеніє, і поки остання продовжує існувати за силою звички, сім'я переростає її рамки. Але з такою самою достовірністю, з якою Кью'є по знайденій біля Парижа сумчастій кістці скелета тварини міг зробити висновок, що цей скелет належав сумчастій тварині і що там колись жили вимерлі сумчасті тварини, — з такою самою достовірністю можемо ми з системи спорідненості, яка історично дійшла до нас, зробити висновок, що існувала відповідна їй вимерла форма сім'ї.

Згадані вище системи спорідненості і форми сім'ї відрізняються від пануючих нині тим, що у кожної дитини кілька батьків і матерів. <...>

Відтворюючи таким чином історію сім'ї у зворотному порядку, Морган, у згоді з більшістю своїх колег, приходить до висновку, що існував первісний стан, коли всередині племені панували необмежені статеві зв'язки, так що кожна жінка належала кожному чоловікові і так само кожний чоловік — кожній жінці. Про такий первісний стан говорили, ще починаючи з минулого століття, але обмежувалися загальними фразами; тільки Бахофен, — і в цьому одна з його великих заслуг, — поставився серйозно до цього питання і став шукати слідів цього стану в

історичних та релігійних переказах. Ми знаємо тепер, що ці знайдені ним сліди повертають нас зовсім не до суспільного ступеня непорядкованих статевих зносин, а до далеко пізнішої форми, до групового шлюбу. Названий примітивний суспільний ступінь, — якщо він дійсно існував, — належить до такої далекої епохи, що навряд чи можна сподіватися знайти серед соціальних викопних, у відста-
лих у своєму розвитку дикунів, *прямі* докази його існування в минулому. Заслуга Бахофена в тому й полягає, що він висунув на перший план дослідження цього питання. <...>

За Морганом, з цього первісного стану непорядкованих зносин, мабуть, дуже рано розвинулась:

1. *Кровноспоріднена сім'я* — перший ступінь сім'ї. Тут шлюбні групи поділені за поколіннями: всі діди і баби в межах сім'ї є одні для одних чоловіками і жінками, так само як і їх діти, тобто батьки і матері; так само діти останніх утворюють третє коло спільних супругів, а їх діти, правнуки перших, — четверте коло. Таким чином, у цій формі сім'ї взаємні подружні права і обов'язки (кажучи сучасною мовою) виключаються тільки між предками і потомками, між батьками і дітьми. Брати і сестри — рідні, двоюрідні, троюрідні і більш далеких ступенів спорідненості — всі вважаються між собою братами і сестрами і *уже в силу цього* чоловіками і жінками одне для одного. Родинні відносини брата і сестри на цьому ступені сім'ї включають в себе статевий зв'язок між ними як щось само собою зрозуміле. Типовим прикладом такої сім'ї було б потомство однієї пари, у якого в кожному наступному поколінні всі є між собою братами і сестрами і якраз через це чоловіками і жінками одне для одного.

Кровноспоріднена сім'я вимерла. Навіть у найбільш диких народів, про які розповідає історія, не можна знайти ні одного незаперечного прикладу її. Але те, що така сім'я *повинна* була існувати, нас змушує визнати гавайська система спорідненості, що лишається в силі ще й понині в усій Полінезії і виражає такі ступені кровної спорідненості, які можуть виникнути лише при цій формі сім'ї; визнати це змушує нас весь дальший розвиток сім'ї, який передбачає існування цієї форми як необхідного початкового ступеня.

2. *Пуналуальна сім'я*. Якщо перший крок вперед в організації сім'ї полягав у тому, щоб виключити статевий зв'язок між батьками і дітьми, то другий полягав у виключенні його для сестер і братів. Цей крок, з огляду на більшу щодо віку рівність учасників, був незмірно важливіший, але й важчий, ніж перший. Він відбувався не відразу, почавшись, мабуть, з виключення статевого зв'язку між єдиноутробними братами і сестрами (тобто з материнської сторони), спершу в окремих випадках, потім поступово стаючи правилом (на Гавайських островах бували відступи ще в цьому столітті) і закінчившись заборонаю шлюбу навіть у бокових лініях, тобто, за нашим позначенням, для дітей, внуків і правнуків рідних братів і сестер. Це є, на думку Моргана,

“чудова ілюстрація того, як діє принцип природного добору”.

Не підлягає сумніву, що племена, у яких кровозмішення було обмежене цим заходом, мали розвиватися швидше й повніше, ніж ті, у яких шлюб між братами і сестрами залишався правилом і обов'язком. А як сильно позначився вплив цьо-

го заходу, доводить безпосередньо ним викликане і сягаюче далеко за рамки первісної мети заснування *роду*, який становить основу суспільного порядку більшості, коли не всіх, варварських народів землі і від якого ми в Греції та Римі переходимо безпосередньо в епоху цивілізації. <...>

3. *Парна сім'я*. Певне з'єднання окремих пар на більш або менш тривалий час мало місце уже в умовах групового шлюбу або ще раніше; мужчина мав головну жінку (навіть чи ще можна сказати — кохану жінку) серед багатьох жінок, і він був для неї головним чоловіком серед інших чоловіків. Ця обставина чимало сприяла створенню плутанини в головах місіонерів, які вбачають у груповому шлюбі то безладну спільність жінок, то самовільне порушення подружньої вірності. Але таке з'єднання окремих пар, що стало звичкою, повинно було зміцнюватися все більше й більше, чим більше розвивався рід і чим численнішими ставали групи “братів” і “сестер”, між якими шлюб був тепер неможливим. Даний родом поштовх до заборони шлюбів між кровними родичами вів ще далі. Так, ми знаходимо, що в ірокезів і у більшості інших індіанців, які стоять на нижчому ступені варварства, шлюб заборонений між *усіма* родичами, яких налічує їх система, а їх кілька сот видів. При такій зростаючій заплутаності шлюбних заборон групові шлюби ставали все більше й більше неможливими; вони витіснялись *парною сім'єю*. На цьому ступені чоловік живе з однією жінкою, але так, що багатоженство і, при нагоді, порушення вірності лишаються правом чоловіків, хоч перше рідко буває в силу також і економічних причин; разом з тим від жінок на весь час співжиття вимагається здебільшого цілковита вірність, і за перелюбство їх карають суворо. Проте шлюбні узи можуть бути легко розірвані кожною зі сторін, а діти, як і раніше, належать тільки матері.

У цьому проводжуваному все далі виключенні кровних родичів зі шлюбного союзу теж продовжує проявляти діяння природного добору. За словами Моргана,

“шлюби між членами родів, кровно не споріднених, створювали породу міцнішу як фізично, так і розумово, два прогресуючих племені зливалися в одно, і у нових поколінь череп і мозок природно досягали розмірів, що відповідали сукупним здібностям обох племен”.

Племена з родовою організацією повинні були, таким чином, взяти гору над тими, що відстали, або своїм прикладом повести їх за собою.

Отже, розвиток сім'ї в первісну епоху полягає в безперервному звужуванні того кола, яке спочатку охоплює все плем'я і всередині якого панує спільність шлюбних зв'язків між обома статями. Шляхом послідовного виключення спочатку більш близьких, потім щораз дальших родичів, нарешті, навіть просто своїх, усякий вид групового шлюбу стає кінець кінцем практично неможливим, і в результаті лишається одна поки що неміцно з'єднана шлюбна пара, та молекула, з розпадом якої шлюб взагалі припиняється. Уже з цього видно, як мало спільного з виникненням одношлюбності мала індивідуальна статевая любов у сучасному значенні цього слова. Ще більше доводить це практика всіх народів, які стоять на цьому ступені розвитку. Тоді як за попередніх форм сім'ї у чоловіків ніколи не було недостаті в жінках, а навпаки, їх скоріше було більше ніж досить, тепер жінок порідшало, і їх доводилося шукати. Тому з виникненням парного шлюбу по-

чинається викрадання і купівля жінок — дуже поширені *симптоми*, хоч і не більше ніж симптоми, зміни, яка настала і яка коренилася значно глибше, симптоми, на підставі яких, незважаючи на те, що вони стосувалися тільки способів добування жінок, педантичний шотландець Мак-Леннан придумав, проте, особливі види сім'ї: “шлюб-викрадання” і “шлюб-купівля”. <...>

Парна сім'я, сама по собі надто слаба і надто нестала, щоб викликати потребу у власному домашньому господарстві або тільки бажання завести його, аж ніяк не усуває успадкованого від більш раннього періоду комуністичного домашнього господарства. Але комуністичне домашнє господарство означає панування в домі жінок, так само як і те, що визнавати рідною можна тільки матір, коли немає змоги з певністю знати рідного батька, означає високу повагу до жінок, тобто до матерів. Одним з найбезглуздіших уявлень, успадкованих нами від епохи просвітництва XVIII століття, є думка, нібито на початку розвитку суспільства жінка була рабинею чоловіка. Жінка у всіх дикунів і у всіх племен, які стоять на нижчому, середньому і почасти також вищому ступені варварства, не тільки користується свободою, але й займає дуже почесне становище. <...>

Парна сім'я виникла на рубежі між дикунством і варварством, здебільшого вже на вищому ступені дикунства, лише подекуди на нижчому ступені варварства. Це характерна форма сім'ї для епохи варварства, так само як груповий шлюб — для дикунства, а моногамія — для цивілізації. Для того щоб парна сім'я розвинулась далі в тривку моногамію, потрібні були інші причини, ніж ті, що, як ми бачили, діяли досі. Уже в парному співжитті група була зведена до своєї останньої одиниці, своєї двохатомної молекули, — до одного чоловіка і однієї жінки. Природний добір завершив свою справу шляхом проводжуваних щораз далі вилучень зі шлюбних стосунків; в цьому напрямі йому вже нічого не лишалося робити. І коли б, виходить, не почали діяти нові, *суспільні* рушійні сили, то не було б ніякої підстави для того, щоб з парного співжиття виникла нова форма сім'ї. Але такі рушійні сили вступили в дію. <...>

<...> Парний шлюб ввів у сім'ю новий елемент. Поруч з рідною матір'ю він поставив достовірного рідного батька, який, до того ж, мабуть, був навіть достовірнішим, ніж деякі сучасні “батьки”. Згідно з тим поділом праці, який тоді існував у сім'ї, на долю чоловіка припадало добування їжі та необхідних для цього знарядь праці, отже, і право власності на останні; в разі розірвання шлюбу він забирав їх з собою, а жінці лишалося її хатнє начиння. За звичаєм тодішнього суспільства чоловік був через це також власником нового джерела їжі — худоби, а згодом і нового знаряддя праці — рабів. Але за звичаєм того ж суспільства його діти не могли бути його спадкоємцями, бо зі спадкуванням справа стояла так.

За материнським правом, тобто доти, поки походження вважалося тільки по жіночій лінії, а також відповідно до первісного порядку спадкування в роді, спадкоємцями померлого члена роду ставали його родичі. Майно повинно було лишатися в роді. Предмети, з яких складалося це майно, були незначні, а тому на практиці воно, мабуть, здавна переходило до найближчих родичів, значить — до кровних родичів з боку матері. Але діти померлого чоловіка належали не до його роду, а до роду своєї матері; вони були спочатку спадкоємцями матері разом з усі-

ма іншими її кровними родичами, пізніше, можливо, — в першу чергу; але спадкоємцями свого батька вони не могли бути, бо не належали до його роду, а майно батька повинно було лишатися в цьому останньому. Отже, після смерті власника стад його стада повинні були переходити насамперед до його братів і сестер та до дітей його сестер або ж до потомків сестер його матері. А його власні діти спадщини позбавлялись.

Таким чином, в міру того як багатства зростали, вони, з одного боку, давали чоловікові більш впливове становище в сім'ї, ніж жінці, і, з другого боку, породжували прагнення використати це зміцніле становище для того, щоб змінити традиційний порядок спадкування на користь дітей. Але це не могло мати місця, поки походження велось відповідно до материнського права. Тому останнє треба було скасувати, і його скасували. Це було зовсім не так трудно, як нам тепер здається. Адже цій революції — одній з найрадикальніших, пережитих людством, — не було потреби зачіпати жодного з живих членів роду. Всі вони могли залишатися і далі тим, чим були раніше. Досить було просто вирішити, що на майбутній час потомство членів роду чоловіків повинно залишатися в ньому, тоді як потомство жінок повинно виключатися з нього і переходити в рід свого батька. Цим скасовувалось визначення походження по жіночій і право спадкування по материнській лінії і вводилось визначення походження по чоловічій лінії і право спадкування по батьківській лінії. Ми нічого не знаємо про те, як і коли ця революція сталася у культурних народів. Вона цілком відноситься до доісторичної епохи. Але що така революція *сталася*, це більше ніж досить довели відомості про численні сліди материнського права, особливо зібрані Бахофеном; як легко вона здійснюється, ми бачимо на прикладі цілого ряду індіанських племен, де вона відбулася тільки недавно і ще відбувається почасти під впливом зростаючого багатства і зміненого способу життя (переселення з лісів до прерій), почасти під моральним впливом цивілізації і місіонерів. З восьми племен басейну Міссурі шість ведуть походження і визнають спадкування по чоловічій лінії, а два ще по жіночій лінії. <...>

Повалення материнського права було *всесвітньо-історичною поразкою жіночої статі*. Чоловік захопив кермо влади і в домі, а жінка була позбавлена свого почесного становища, закабалена, перетворена в рабу його бажань, в просте знаряддя дітородіння. Це принижене становище жінки, що особливо неприкрито проявилось у греків героїчної і — ще більше — класичної епохи, поступово було лицемірно прикрашене, подекуди також прибрано в м'якшу форму, але аж ніяк не усунене.

Перший результат усталеного таким способом єдиновладдя чоловіків виявляється у виникаючій тепер проміжній формі — патріархальній сім'ї. <...>

Істотними ознаками такої сім'ї є включення до її складу невільних і батьківська влада; тому викінченим типом цієї форми сім'ї є римська сім'я. <...>

4. *Моногамна сім'я*. Вона виникає з парної сім'ї, як показано вище, на рубежі між середнім і вищим ступенем варварства; її остаточна перемога — одна з ознак настання епохи цивілізації. Вона ґрунтується на пануванні чоловіка з ясно вираженою метою народження дітей, походження яких від цілком певного батька не

підлягає сумніву, а ця безсумнівність походження необхідна тому, що діти з часом як прямі спадкоємці повинні вступити у володіння батьківським майном. Вона відрізняється від парного шлюбу далеко більшою міцністю шлюбних уз, які тепер уже не розриваються за бажанням кожної зі сторін. Тепер уже, як правило, тільки чоловік може їх розірвати і відштовхнути від себе жінку. Право на подружню невірність лишається забезпеченим за ним і тепер, в усякому разі, в силу звичаю. <...>

Таке було походження моногамії, наскільки ми можемо простежити його у найбільш цивілізованого і найбільш розвинутого народу стародавнього світу. Вона аж ніяк не була плодом індивідуальної статевої любові, з якою вона не мала абсолютно нічого спільного, бо шлюби, як і раніше, лишалися шлюбами з інтересу. Вона була першою формою сім'ї, в основі якої лежали не природні, а економічні умови — саме перемога приватної власності над первісною, стихійно виниклою спільною власністю. Панування чоловіка в сім'ї і народження дітей, які були б тільки від нього і повинні були успадковувати його багатство, — така була виключна мета одношлюбності, яку одверто проголосили греки. В усьому ж іншому вона була для них тягарем, обов'язком у відношенні до богів, держави і власних предків, який доводилось виконувати. <...>

Таким чином, одношлюбність з'являється в історії зовсім не як оснований на згоді союз між чоловіком і жінкою і ще менше як найвища форма цього союзу. Навпаки. Вона з'являється як поневолення однієї статі другою, як проголошення невідомої до того часу в усій попередній історії суперечності між статями. В одному старому ненадрукованому рукописі 1846 р., написаному Марксом і мною, я знаходжу таке: "Перший поділ праці був між чоловіком і жінкою для виробництва дітей". До цього я можу тепер додати: перша протилежність класів, що з'являється в історії, збігається з розвитком антагонізму між чоловіком і жінкою при одношлюбності, і перше класове гноблення збігається з поневоленням жіночої статі чоловічою. Одношлюбність була великим історичним прогресом, але разом з тим вона відкриває, поряд з рабством і приватним багатством, ту епоху, яка триває досі, коли всякий прогрес в той же час означає і відносний регрес, коли добробут і розвиток одних здійснюється ціною страждань і подавлення інших. Одношлюбність — це та клітинка цивілізованого суспільства, по якій ми вже можемо вивчати природу протилежностей і суперечностей, що цілком розвинулися всередині цього суспільства. <...>

* * *

Отже, ми маємо три головні форми шлюбу, які загалом і в цілому відповідають трьом головним стадіям розвитку людства. Дикунству відповідає груповий шлюб, варварству — парний шлюб, цивілізації — моногамія, доповнювана порушенням подружньої вірності і проституцією. Між парним шлюбом і моногамією на вищому ступені варварства вклинюється панування чоловіків над рабинями і багатоженство.

Як показав увесь наш виклад, своєрідність прогресу, який проявляється в цій послідовній зміні форм, полягає в тому, що статевої свободи, властивій груповому

шлюбів, все більше й більше позбавляються жінки, але не чоловіки. І, справді, груповий шлюб фактично існує для чоловіків і до цього часу. Те, що з боку жінки вважається злочином і веде за собою тяжкі правові і громадські наслідки, для чоловіка вважається чимсь почесним або, в гіршому разі, незначною моральною плямою, яку носять із задоволенням. Але чим більше давній гетеризм змінюється в наш час під впливом капіталістичного товарного виробництва і пристосовується до нього, чим більше він перетворюється в неприкриту проституцію, тим дужчим є його деморалізуючий вплив. При цьому чоловіків він деморалізує далеко більше, ніж жінок. Серед жінок проституція розбещує тільки тих нещасних, які стають її жертвами, та і їх далеко не в тій мірі, як це звичайно гадають. Зате всій чоловічій половині людського роду вона надає низького характеру. Так, наприклад, довге перебування женихом у дев'ятох випадках з десяти є справжньою підготовчою школою подружньої невірності.

Але ми йдемо назустріч суспільному переворотові, коли економічні основи моногамії, що існували досі, так само неминуче зникнуть, як і основи її доповнення — проституції. Моногамія виникла внаслідок зосередження великих багатств в одних руках, — до того ж в руках чоловіка, — і з потреби передати ці багатства у спадщину дітям саме цього чоловіка, а не кого-небудь іншого. Для цього була потрібна моногамія жінки, а не чоловіка, так що ця моногамія жінки зовсім не перешкоджала явній або таємній полігамії чоловіка. Але майбутній суспільний переворот, який перетворить в суспільну власність принаймні незмірно більшу частину сталих, передаваних у спадщину багатств — засоби виробництва, — зведе до мінімуму всю цю турботу про те, кому передати спадщину. Але оскільки моногамія зобов'язана своїм походженням економічними причинами, то чи не зникне вона, коли зникнуть ці причини?

Можна було б не без підстави відповісти, що вона не тільки не зникне, але, навпаки, тільки тоді повністю здійсниться. Тому що разом з перетворенням засобів виробництва в суспільну власність зникне також і наймана праця, пролетаріат, а значить, і необхідність для певного числа жінок, яке можна статистично підрахувати, віддаватися за гроші. Проституція зникне, а моногамія, замість того щоб припинити своє існування, стане, нарешті, дійсністю так само і для чоловіків.

Становище чоловіків, таким чином, у всякому разі дуже зміниться. Але і в становищі жінок, *всіх* жінок, станеться значна зміна. З переходом засобів виробництва в суспільну власність індивідуальна сім'я перестане бути господарською одиницею суспільства. Приватне домашнє господарство перетвориться в суспільну галузь праці. Догляд за дітьми і їх виховання стануть суспільною справою; суспільство однаково дбатиме про всіх дітей, чи будуть вони шлюбні чи позашлюбні. Завдяки цьому відпаде турбота про "наслідки", яка тепер є найістотнішим суспільним моментом, — моральним і економічним, — що заважає дівчині, не задумуючись, віддатися любимому чоловікові. Чи не буде це достатньою причиною для поступового виникнення більш вільних статевих зносин, а разом з тим і більш поблажливого підходу громадської думки до дівочої честі і до жіночої соромливості? І, нарешті, хіба ми не бачили, що в сучасному світі моногамія і проституція хоч і являють собою протилежності, але протилежності неподільні, по-

люси одного й того самого суспільного порядку? Чи може зникнути проституція, не потягши за собою в прірву і моногамію?

Тут вступає в дію новий момент, який на час розвитку моногамії існував щонайбільше тільки в зародку, — індивідуальна статевая любов.

До середніх віків не могло бути й мови про індивідуальну статеву любов. Само собою зрозуміло, що фізична краса, дружні відносини, однакові нахили і т. п. збуджували у людей різної статі прагнення до статевого зв'язку, що як для чоловіків, так і для жінок не було зовсім байдуже, з ким вони вступали в ці найінтимніші відносини. Але від цього до сучасної статевої любові ще безмірно далеко. На протязі всіх стародавніх часів шлюби укладали батьки одружуваних сторін, які спокійно мирилися з цим. Та скромна частка подружньої любові, яку знає стародавність, — не суб'єктивна схильність, а об'єктивний обов'язок, не основа шлюбу, а доповнення до нього. Любовні відносини в сучасному розумінні мають місце в стародавні часи лише поза офіціальним суспільством. <...>

Сучасна статевая любов істотно відрізняється від простого статевого потягу, від еросу древніх. По-перше, вона передбачає улюбимої істоти взаємну любов; щодо цього жінка перебуває в однаковому становищі з чоловіком, тоді як для античного еросу далеко не завжди потрібна була її згода. По-друге, сила і тривалість статевої любові бувають такими, що неможливість належати одне одному і розлука здаються обом сторонам великим, коли не найбільшим нещастям; вони йдуть на величезний ризик, навіть ставлять на карту своє життя, аби тільки належати одне одному, що за стародавніх часів бувало хіба тільки у випадках порушення подружньої вірності. І, нарешті, виникає новий моральний критерій для осуду і виправдання статевого зв'язку; питають не тільки про те, чи був він шлюбним чи позашлюбним, але й про те, чи виник він зі взаємної любові чи ні? Зрозуміло, що у феодальній або буржуазній практиці з цим новим критерієм справа не краща, ніж з усіма іншими критеріями моралі, — на нього не зважають. Але ставляться до нього і не гірше, ніж до інших: він так само, як і ті, визнається — в теорії, на папері. А більшого й вимагати поки що не можна. <...>

Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави у зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори : в 30 т. / пер. з 2-го рос. вид. — Т. 21. — К. : Політвидав України, 1964. — С. 25—36, 40—41, 48—50, 54—58, 61, 64—65, 73—75.

Фрідріх ЛІСТ

1789—1846

*...Наука не має права не визнавати
природу національних відносин...*

Фрідріх Ліст

Фрідріх Ліст — видатний німецький учений, економіст, мислитель і суспільний діяч, творець національної системи політичної економії Німеччини, засновник історичного напрямку в економічній науці XIX ст. Ф. Ліст започаткував нову наукову традицію, альтернативну класичній школі політичної економії, яка визначила загальну теоретико-методологічну траєкторію розвитку економічної гетеродоксії не тільки впродовж XIX ст., а й у XX ст. Наукові ідеї вченого були успадковані та розвинуті рештою представників іс-

торичного напрямку у складі старої, нової та новітньої історичних шкіл Німеччини. Теоретичні погляди вченого також суттєво вплинули на розвиток національно орієнтованих історико-економічних досліджень в Європі та США. Зокрема вони мали численних прихильників та послідовників в українській і російській науковій економічній думці.

Ф. Ліст народився 6 серпня 1789 р. на півдні Німеччини — Швабії, у невеличкому містечку Рейтлінгені в родині заможного ремісника. Після здобуття

шкільної освіти він з 14 років працював у родинній майстерні, але не виявив у цій справі старанності та належного ентузіазму. Врахувавши любов Фрідріха до розумової праці та книжок, батьки віддали його на навчання до писаря. За рекомендації себе здібним учнем, Ліст згодом перейшов на державну службу. Упродовж десяти років служби він швидко просунувся від дрібного чиновника Тюбінгенської філії Вюртемберзького бюро до керуючого справами та політикою Тюбінгена, а у 27 років отримав посаду в адміністрації королівства Вюртемберг. Завершив службову кар'єру розрахунковим радником у столиці королівства — Штутгарті.

У 1817 р. у віці 28 років Ф. Ліст був призначений професором практики державного управління на факультет політичних наук у Тюбінгенському університеті. Його блискучій кар'єрі сприяла репутація здібного чиновника, відомого публіциста та громадського діяча. Слід зауважити, що свою наукову діяльність Ліст розпочав саме в той історичний час, коли в Німеччині на початку XIX ст. у зв'язку з нерозвинутими капіталістичними відносинами і формами господарювання не було й будь-яких системних досліджень у галузі теоретичної економіки. Економічна думка перебувала в донауковому стані розвитку.

Тож на зміст і своєрідність суспільних та теоретичних поглядів Ф. Ліста вплинули загальні особливості економічного розвитку тогочасної Німеччини. Йдеться про її порівняно тривале економічне відставання від розвинутих країн Європи, яке виявилось у доіндустріальній фазі розвитку виробництва на початку XIX ст., загальмованості генезису капіталізму, збереженні залиш-

ків феодалізму у вигляді економіко-територіальної роздробленості країни, господарство якої було роз'єднане численними митними кордонами, у зв'язку з чим не сформувалося єдиного національного ринку, державній регламентації всіх сфер життєдіяльності суспільства, пануванні політичного консерватизму, домінуванні профеодальних еліт, політичній слабкості національної буржуазії.

Проте ще з молодих років Ф. Ліст виявив себе рішучим прихильником радикальних буржуазно-демократичних реформ. У 1818 р. він заснував газету “Друг швабського народу”, в якій розпочав агітацію за політичні та економічні реформи в країні. Зокрема виступав за підпорядкування адміністрації суспільному контролю, свободу преси тощо.

У 1819 р. його громадсько-політична діяльність сягнула загальнонімецького рівня. У цьому році за його ініціативою у Франкфурті було засновано “Генеральну асоціацію німецьких промисловців та комерсантів”, діяльність якої була спрямована на лібералізацію внутрішньої торгівлі та ліквідацію внутрішніх митних кордонів, введення загального для німецьких земель захисного режиму протекціонізму.

Через рік Ліста як представника земель Вюртембергу обирають депутатом парламенту, з трибуни якого він рішуче боровся з консервативними політичними колами, активно виступав за міцний союз німецьких земель, здійснення судової реформи. Він вимагав введення місцевого самоврядування, ліквідації дворянських титулів та інших пережитків феодалізму.

Пропаганда ліберальних ідей та палка агітація за економічну єдність нації

поставила німецького дослідника в опозицію до уряду. У 1822 р. реакційні кола все-таки домоглися позбавлення Ліста депутатського мандату та висунули проти нього звинувачувальний вирок. Ф. Ліст переховувався від політичного переслідування у Страсбурзі (Франція). Коли через деякий час він повернувся додому, то був миттєво заарештований та підданий десятимісячному тюремному ув'язненню.

Урешті-решт через політичні переслідування Ф. Ліст був змушений залишити Німеччину. У 1825 р. із сім'єю на сім років виїхав до США. Будучи дівою та енергійною людиною, він одразу поринає в підприємницьку стихію, стає великим підприємцем. Бере участь у відкритті й розробці вугільних копалень у Пенсильванії, проектує та будує одну з перших залізниць у США. У Сполучених Штатах Ф. Ліст крім підприємництва займався також фермерством, був редактором газети, в якій друкував і власні статті, пропагуючи ідеї національної єдності та виховного протекціонізму. Згадуючи цей період свого життя, Ліст писав: "...коли доля закинула мене в Америку, я залишив усі книги. Життя — найкраща книга з політекономії у цій новій країні... Я жадібно і старанно читав цю книгу, намагаючись скоординувати засвоєні уроки з результатами моїх минулих спостережень і досвіду". Саме під впливом ідей американського протекціонізму формуються зрілі економічні погляди Ліста. У 1827 р. виходить його "Нарис нової теорії політичної економії", який містить стислий виклад його майбутніх теоретичних праць.

У 1832 р. як консул США Ф. Ліст зміг повернутись до Німеччини. Це сталося напередодні митного об'єднання

країни, боротьбі за яке він віддав значну частину свого життя. У 1834 р. утворився Zollverein — митний союз німецьких держав за винятком Австрії. Ф. Ліст з ентузіазмом зустрів звістку про митне об'єднання Німеччини, з новою енергією включився в громадську діяльність. Пропагуючи необхідність розвитку транспортної системи Німеччини як важливого засобу піднесення її економічного потенціалу, він став засновником одного з перших у країні акціонерних товариств по будівництву залізниць. Але втягнутий у політичні та фінансові інтриги, Ліст у 1837 р. знову був вимушений емігрувати. У Парижі, у своїй третій еміграції, Ліст прожив три роки.

Перебуваючи у Франції, у 1841 р. учений опублікував головну працю свого життя *"Національну систему політичної економії"*, яка за його задумом мала стати першою частиною більш широкого фундаментального наукового дослідження і мала підзаголовок *"Міжнародна торгівля, торговельна політика і німецький митний союз"*.

Після повернення на батьківщину Ліст займався науковою роботою, журналістикою, активно пропагандою ідей "національної економії". У 1842 р. Ліст видав наступну велику працю *"Земельна система, найдрібніші утримання та еміграція"*, яка містила детальне викладення особливостей розв'язання аграрного питання в різних землях Німеччини, а також у різних країнах — від США до Росії. Ліст обґрунтовував економічні переваги вільних від феодальних обмежень дрібних і середніх ринкових селянських господарств.

У січні 1843 р. за редакцією Ф. Ліста вийшла його остання відома праця під назвою *"Листок митного союзу"*, при-

свячена ідеям протекціонізму та іншим нагальним економічним проблемам національної економіки.

Однак тривалі роки переслідувань з боку влади, утисків політичних противників, відчайдушної боротьби за свої ідеали, психологічного напруження обернулися погіршенням здоров'я та матеріального становища, що далось Лісту взнаки. 30 листопада 1846 р. у віці 57 років в Австрії, у готелі Куфштайн він пішов з життя за доволі нез'ясованих обставин, які не виключають самогубства.

Хвиля посмертного визнання вченого принесла йому ступінь доктора наук, монументи в різних містах Німеччини, видання зібрання творів у 10 томах тощо. Фактично вся друга половина XIX ст. у Німеччині минула під знаком реалізації ідей Ліста, які справили визначальний вплив на еволюцію економічної політики держави і сприяли її економічному відродженню та переходу на передові рубежі світового господарства.

Найбільш розгорнуте і системне викладення економічних поглядів Ф. Ліста містить його фундаментальна праця “Національна система політичної економії” (1841). Книга складається зі вступу та чотирьох частин:

Книга 1 “Історія” присвячена дослідженню економічної історії різних країн з урахуванням проблем реалізації національних інтересів;

Книга 2 “Теорія” містить виклад основних ідей теоретичної системи Ф. Ліста (“національної системи політичної економії”);

Книга 3 “Системи” присвячена історії економічної думки та практичному аналізу ідей класичної школи;

Книга 4 “Політика” містить виклад історії торговельної політики європейських держав та рекомендації щодо економічної політики, яку повинна, на думку автора, проводити Німеччина.

Ф. Ліст виступив з *критикою класичної школи*, виокремивши такі її основні недоліки, як “химеричний космополітизм”, ігнорування специфічних національних інтересів, “мертвий матеріалізм”, увагу лише до мінових вартостей та ігнорування продуктивних сил, “дезорганізуючий індивідуалізм”, здатний стати на заваді індустріальному піднесенню нації”.

Вважаючи підхід класиків до вивчення явищ господарського життя недостатньо глибоким, Ф. Ліст розробив власну теоретичну систему, в основу якої поклав *історичний метод дослідження*, що полягав у вивченні еволюції, розвитку господарської системи, ретельній періодизації етапів економічного розвитку. Ф. Ліст також сповідував *економічний націоналізм* — ретельне дослідження та врахування національних особливостей економічного розвитку кожної окремої країни на противагу акцентуванню уваги класичною школою на загальних, тобто універсальних, економічних закономірностях. У праці німецький учений стверджував ідеї *національної своєрідності* історичного розвитку кожної господарської системи, специфічності законів національного економічного розвитку. На думку багатьох дослідників, Ліст розробив на противагу класикам не просто “національну”, а “геополітичну економію”, покликану сприяти вирішенню спільних для континентальних країн проблем.

“Космополітичній економії” Адама Сміта як теорії мінових цінностей ні-

мецький учений протиставив власну політичну економію як теорію *продуктивних сил* нації. Він також обґрунтував відмінну від класичної розширену інтерпретацію їх структури. Поряд з такими традиційними матеріальними елементами, як засоби виробництва, Ф. Ліст включив у структуру продуктивних сил і численні нематеріальні чинники: “людський капітал” — наукові відкриття, знання, освіту, винаходи, досягнення культури, а також створені впродовж національно-історичного розвитку країни суспільні інституції — етику, мораль, уряд, право, пресу, релігію та ін.

Ф. Ліст дав глибоке теоретичне обґрунтування державного “*виховного протекціонізму*” — свідомої цілеспрямованої політики держави щодо захисту внутрішнього ринку, створення стимулюючих умов для промислового розвитку. Переваги вільної торгівлі Ліст визнавав лише для економічно розвинутих країн.

Слід також звернути увагу на започаткування Ф. Лістом традиції *періодизації етапів* економічного розвитку, зокрема за критерієм еволюції галузей

економіки: 1) стан дикунства; 2) скотарська стадія; 3) землеробська; 4) землеробсько-мануфактурна; 5) землеробсько-мануфактурно-комерційна. Останню автор вважав господарським ідеалом, який мав бути досягнутий в економіці Німеччини за умов регулюючих заходів держави та політики промислового протекціонізму. Започаткований Лістом підхід до періодизації етапів господарського розвитку був успадкований і продовжений більшістю представників історичного напрямку, а в економічній думці ХХ ст. знайшов відображення в підходах інституціоналістів до структурування етапів цивілізаційної економічної еволюції.

Таким чином, науковою заслугою Ф. Ліста стало визначення та обґрунтування нових теоретико-методологічних засад, які не лише засвідчили обмеженість підходів, що ґрунтувалися на абстрактних узагальненнях, ігноруванні національної специфіки та нерівномірності розвитку окремих країн, а й збагачили економічну науку новими підходами до трактування методології економічної теорії.

Ф. Лист. НАЦИОНАЛЬНАЯ СИСТЕМА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.

Книга первая. ИСТОРИЯ.

Глава I. Итальянцы.

Глава II. Ганзейцы.

Глава III. Нидерландцы.

Глава IV. Англичане.

Глава V. Испанцы и португальцы.

Глава VI. Французы.

Глава VII. Немцы.

Глава VIII. Русские.

Глава IX. Североамериканцы.

Глава X. Уроки истории.

Книга вторая. ТЕОРИЯ.

Глава XI. Политическая и космополитическая экономия.

Глава XII. Теория производительных сил и теория ценностей.

Глава XIII. Национальное разделение труда и ассоциация производительных сил страны.

Глава XIV. Частная экономия и политическая экономия.

Глава XV. Национальность и экономия нации.

Глава XVI. Народная и государственная экономия, политическая и национальная экономия.

Глава XVII. Фабрично-заводская промышленность и личные, социальные и политические национальные производительные силы.

Глава XVIII. Фабрично-заводская промышленность и естественные производительные силы нации.

Глава XIX. Фабрично-заводская промышленность и инструментальные силы и материальные капиталы страны.

Глава XX. Фабрично-заводская промышленность и земледельческие интересы.

Глава XXI. Фабрично-заводская промышленность и торговля.

Глава XXII. Фабрично-заводская промышленность, торговое мореходство, морские силы и колонизация.

Глава XXIII. Фабрично-заводская промышленность и орудия денежного обращения.

Глава XXIV. Фабрично-заводская промышленность и принцип самосохранения и прогресса.

Глава XXV. Мануфактурная промышленность и средства, возбуждающие производство и потребление.

Глава XXVI. Таможни как главные средства для насаждения и упрочения внутренней фабрично-заводской промышленности.

Глава XXVII. Таможни и господствующая экономическая школа.

Введение

Ни в одной части политической экономии не господствует такого разногласия между теоретиками и практиками, как относительно международной торговли и торговой политики. Вместе с тем в области этой науки не существует другого вопроса, который бы имел столь важное значение как по отношению к благосостоянию и цивилизации страны, так и по отношению к ее самостоятельности, могуществу и устойчивости. Бедные, слабые и дикие страны сделались державами, преисполненными богатства и могущества, главным образом вследствие их мудрой торговой политики, другие, наоборот, вследствие противоположной причины, с высоты своего национального величия опустились на степень незначительности; можно указать даже на такие примеры, когда нации теряли свою самостоятельность и даже переставали политически существовать, главным образом потому, что их торговая система не способствовала развитию и укреплению их национальности.

В настоящее время более чем когда либо из всех других вопросов, относящихся к политической экономии, указанный выше вопрос приобрел преобладающий интерес. Ибо чем быстрее развивается дух промышленной изобретательности и усовершенствований, дух социального и политического развития, тем больше будет расстояние между неподвижно остановившимися и идущими вперед нациями и тем опаснее будет оставаться позади.

<...> Политическая экономия в отношении к международной торговле должна основывать свое учение на опыте, соображать предлагаемые ею меры с потребностями настоящего времени и с своеобразным положением каждой отдельной нации, не упуская в то же время из вида требований будущего и всего человечества. Она опирается, следовательно, на философию, политику и историю.

<...> В интересах каждой отдельной нации, в частности, политика, напротив, требует: гарантии для ее самостоятельности и долговременности существования, особенных мер к поощрению ее успехов в культуре, благосостоянии и могуществе и к улучшению ее социального строя, чтобы она являлась политическим организмом, полно и гармонически развитым во всех частях, совершенным в самом себе и политически независимым.

История, со своей стороны, говорит решительно в пользу требований будущего, так как она в то же время учит, что всегда материальное и интеллектуальное

благополучие возрастало пропорционально расширению политической ассоциации и торговых связей. С другой стороны, она оправдывает также и требования политики и национальности, показывая, как погибали те нации, которые не охраняли в течение долгого времени интересы собственной культуры и могущества; как, с одной стороны, для каждого народа на первых ступенях его развития была выгодна полная свобода торговых сношений с опередившими его нациями, но как, с другой стороны, каждая страна, которая уже совершила известный путь, могла идти далее только посредством известных ограничений в ее международных торговых сношениях и таким образом, возвышаясь, стать в уровень с другими опередившими ее нациями. История, таким образом, указывает на средства к согласованию взаимных требований философии и политики.

Но практика и теория в их современном состоянии являются окончательно односторонними, одна — подчиняясь частным требованиям национальности, другая — защищая требования исключительно космополитические.

Практика, или, другими словами, так называемая меркантильная система, впадает в большую ошибку, настаивая на абсолютной и всеобщей полезности и необходимости ограничений, потому что эти ограничения в известных странах и в известные периоды их развития оказались полезными и необходимыми. Она не видит того, что ограничение является лишь средством, свобода же — целью. Имея в виду только нацию и никак не человечество, только настоящее и никак не будущее, она преследует исключительно политические и национальные интересы, ей недостает философского взгляда — космополитической тенденции.

Господствующая теория, напротив, в том виде, как она представлялась Кенэ и как была затем обработана Адамом Смитом, имеет в виду исключительно космополитические требования будущего, и даже самого отдаленного будущего. Универсальный союз и абсолютная свобода международной торговли — космополитические идеи, которые, может быть, только через целые столетия в состоянии будут получить реальное применение, — эти идеи она принимает за применимые в настоящее время. Не понимая требований настоящего и природы национальности, она игнорирует даже само существование наций, а вместе с тем и принцип воспитания нации для самостоятельности. Исключительно космополитическая, теория признает лишь все человечество, благосостояние лишь всего рода человеческого и ни в каком случае не нацию или национальное благосостояние; она чуждается политики, а опыт и практику объявляет пошлой рутиной. Наблюдая историю, лишь насколько она соответствует ее односторонней тенденции, она игнорирует или извращает ее уроки в том случае, когда они оказываются в противоречии с ее системой.

Поняв, таким образом, односторонность той и другой системы, мы можем не удивляться больше тому, что практика, несмотря на свои крупные ошибки, не желала и не могла позволить теории произвести в ней реформу; нам ясно будет также и то, почему теория не желала ничего знать ни об истории или опыте, ни о политике или национальности.

<...> Автор, в прямую противоположность теории, прежде всего будет обращаться к истории, на которой и заложит свои основные положения; развив их, он

подвергнет критике предшествовавшие системы и ввиду чисто практических стремлений установит новый фазис торговой политики.

Для большей ясности автор позволяет себе предложить здесь очерк главнейших результатов своих исследований и размышлений.

Ассоциация индивидуальных сил для преследования общей цели является могущественнейшим средством для обеспечения счастья каждого человека. Одинокий и отделенный от себя, он слаб и беспомощен. Чем больше число тех, с которыми он находится в сообществе, тем совершеннее ассоциация, тем значительнее и совершеннее результат, заключающийся в интеллектуальном и материальном его благополучии.

Высочайшей — своевременно осуществившейся — ассоциацией индивидуумов под знаменем закона является государство или нация; самой высокой, которую только можно себе представить, будет объединенное человечество. Подобно тому как отдельный человек в государстве или нации может достигать своих индивидуальных целей несравненно легче, нежели в одиночестве, точно так же все нации несравненно легче достигали бы своих целей, если бы они были соединены правом, вечным миром и свободой сношений.

Сама природа постепенно ведет нации к этой совершеннейшей ассоциации, побуждая их вследствие различия климатов, почвы и производительности к обмену, а по причине переполнения народонаселения, избытка капиталов и дарований — к эмиграции и к основанию колоний.

Международная торговля, возбуждая созданием новых потребностей деятельность и энергию и перенося новые идеи, открытия и силы от одной нации к другой, является одним из могущественнейших орудий цивилизации и народного благосостояния.

Но пока единение народностей посредством международной торговли еще очень несовершенно, так как оно прерывается или, по крайней мере, ослабляется войнами или эгоистическими мерами отдельных наций.

Вследствие войны нация может быть лишена самостоятельности, собственности, свободы, независимости, своего государственного устройства и законодательства, национальной самобытности и главным образом той степени культуры и благосостояния, которой она уже достигла; она может подпасть под чужеземное владычество. Эгоистическими мерами чужеземцы могут задержать экономическое совершенствование нации или же отодвинуть его назад.

Сохранение, развитие и совершенствование национальных особенностей является в настоящее время главным предметом стремлений отдельных народностей и должно быть таким. В этом нет ничего неправильного и эгоистичного; напротив, это стремление разумно и находится в полном согласии с интересами всего человечества, ибо оно естественно ведет под покровительством законодательства к мировому объединению, которое может быть полезно человечеству только в том случае, если многие нации достигнут одинаковой степени культуры и могущества и если это мировое объединение осуществится на почве федеративного устройства.

Мировое объединение, имеющее источником преобладание политической силы и преобладание богатства одной нации, следовательно, ведущее к подчиненности и зависимости другой национальности, — имело бы, напротив, следствием гибель всякой национальной самобытности и всякого соревнования между народами; такое объединение противоречило бы как интересам, так и стремлениям тех наций, которые чувствуют себя призванными к независимости и к достижению высокой степени богатства и политического могущества; оно было бы в таком случае повторением того, что раз уже существовало, — повторением попытки римлян совершить посредством мануфактур и торговли то, что было уже осуществлено посредством холодного оружия, — но что снова не менее прежнего привело бы к варварству.

Цивилизация, политическое усовершенствование и могущество наций находятся в зависимости главным образом от их экономического положения и наоборот. Чем больше развивается и совершенствуется народное хозяйство нации, чем она цивилизованнее и могущественнее, тем больше возвышается ее цивилизация и могущество, тем сильнее может развиваться экономическое образование.

В национально-экономическом поступательном движении нации нужно различать следующие главные стадии развития: состояние дикости, состояние пастушеское, земледельческое, земледельческо-мануфактурное, наконец, земледельческо-мануфактурное и коммерческое.

Очевидно, нация, обладающая обширнейшею территорией, снабженная разнообразными естественными источниками богатства и со значительным народонаселением, которая соединяет земледелие, мануфактурную промышленность, мореходство, внутреннюю и внешнюю торговлю, — такая нация будет несравненно цивилизованнее, политически развитее и могущественнее, чем народ только земледельческий. Но мануфактуры служат основами внутренней и внешней торговли, мореходства и усовершенствованного земледелия, а следовательно, цивилизации и политического могущества; и нация, которой удалось бы монополизировать мануфактурную силу всего земного шара и задержать прочие нации в экономическом развитии настолько, что они оказались бы способными лишь к производству земледельческих продуктов и сырых материалов и ограничились бы лишь необходимыми местными промыслами, должна необходимо достигнуть мирового господства.

Каждая нация, для которой самостоятельность и самосохранение имеют какую либо цену, обязана поэтому насколько возможно скорее подняться с низшей ступени культуры на высшую, насколько возможно скорее создать в пределах своей территории земледелие, мануфактурную промышленность, мореходство и торговлю.

Переход народа из состояния дикости в пастушеское и из пастушеского в земледельческое и первые успехи в земледелии совершаются лучше всего через свободу торговли с более цивилизованными, т. е. мануфактурными и торговыми, нациями.

Переход земледельческих народов в класс земледельческо-мануфактурно-торговых наций может совершиться под влиянием свободного обмена не иначе

как в предположении, что у всех наций, призванных к развитию мануфактурной жизни, в одно и то же время совершался одинаковый процесс развития, и в таком только случае, если бы нации не полагали друг другу различных препятствий на пути их экономического преуспеяния и если бы они не мешали их поступательному движению войнами и таможенными ограничениями.

Но так как отдельные нации вследствие особенных благоприятных условий опередили другие нации в мануфактурной промышленности, торговле и мореходстве, так как ранее других они усмотрели в этом важнейшее средство к приобретению и укреплению политического перевеса над другими нациями, то они приняли такие меры, которые были направлены к тому (а это замечается и теперь еще), чтобы захватить в свои руки мануфактурную и торговую монополию и поддержать поступательное движение менее развитых наций. Все эти меры в совокупности (запрещение ввоза, ввозные пошлины, ограничение мореплавания, отпусковые пошлины и т. д.) называются таможенной системой.

Нации, менее других развитые вследствие более ранних успехов других наций и вследствие чужеземных таможенных систем и войн, принуждены в самих себе отыскивать средства для осуществления перехода из земледельческого состояния в мануфактурное и, насколько это для них доступно, для ограничения, посредством собственной таможенной системы, торговли с нациями, опередившими их и стремящимися к мануфактурной монополии.

Таможенная система поэтому не есть, как утверждали, изобретение спекулятивных голов, а естественно вызвана стремлением народов к самосохранению и к обеспечению своего благосостояния и преуспеяния или к установлению преобладания их над другими нациями.

Это стремление, однако, только в таком случае законно и разумно, когда оно не препятствует, а способствует экономическому развитию самой нации, в которой замечается такое стремление, и когда оно не находится в противоречии с важнейшей общечеловеческой целью создания мировой конфедерации.

Подобно тому как человеческое общество может быть рассматриваемо с двух различных точек зрения, а именно с космополитической, обнимающей весь род человеческий, и политической, принимающей в расчет лишь частные национальные интересы и национальные положения, точно так же и всякая экономия, как частная, так и общественная, должна рассматриваться с двух точек зрения, а именно: или по отношению к индивидуальным, социальным и материальным силам, при помощи которых создаются богатства, или же по отношению к материальным имуществам, имеющим меновую ценность.

Есть поэтому экономия космополитическая и политическая, теория имуществ, имеющих меновую ценность, и теория производительных сил — учения, различные по существу, но которые должны развиваться самостоятельно.

Производительные силы народов зависят не только от труда, сбережений, нравственности и способностей людей или от обладания естественными сокровищами и материальными капиталами, но также от социальных, политических и гражданских учреждений и законов, а главным образом от обеспеченности их бытия, самостоятельности и их национальной мощи. Как бы ни были отдельные

люди прилежны, бережливы, искусны, предприимчивы, разумны и нравственны, однако без национального единства, без национального разделения труда и без национальной кооперации производительных сил нация никогда не в состоянии будет достигнуть высокой степени благосостояния и могущества или обеспечить себе прочное обладание своими интеллектуальными, социальными и материальными богатствами.

Принцип разделения труда вполне не был понят до сих пор. Производительность находится в зависимости не только от разделения различных операций какого-либо предприятия между несколькими лицами, она еще более зависит от моральной и материальной ассоциации нескольких лиц для достижения какой-либо общей цели.

Этот принцип применим не только к отдельной фабрике или к сельскому хозяйству, но он применим и ко всей земледельческой, промышленной и торговой деятельности нации.

Разделение труда и кооперация производительных сил в национальном объеме являются тогда, когда в стране умственная производительность находится в правильном соотношении с производительностью материальной, когда в стране сельское хозяйство, мануфактурная промышленность и торговля равномерно и гармонично развиты.

В стране чисто земледельческой, если даже она поддерживает свободные сношения с мануфактурными и торговыми нациями, значительная часть производительных сил и естественных вспомогательных средств лежит праздно и бесполезно. Ее интеллектуальное и политическое развитие и ее оборонительные средства ограничены. Она не в состоянии развить ни значительного мореходства, ни широкой торговли. Все ее благосостояние, насколько оно является результатом международных сношений, может быть чужеземными мерами или войною прервано, расстроено, уничтожено.

Мануфактурная промышленность, напротив, благоприятствует наукам, искусствам и политическому совершенствованию, увеличивает народное благосостояние, народонаселение, государственные доходы и государственное могущество, доставляет нации средства в расширении торговых сношений со всеми частями света и к основанию колоний, развивает мореходство и военный флот. Только благодаря международной промышленности земледелие страны в состоянии подняться до высокой степени развития.

Земледелие и мануфактурная промышленность одной и той же страны, под одной и той же политической властью живут в вечном мире; ни война, ни торговые меры других стран не в состоянии смутить их развития; а следовательно, они и для нации обеспечивают непрерывное поступательное движение в развитии благосостояния, цивилизации и могущества.

Сельское хозяйство и фабрично-заводская промышленность по природе своей подчинены особым условиям, но эти условия различны.

К развитию фабрично-заводской промышленности по отношению к естественным источникам богатств предназначены по преимуществу страны пояса умерен-

ного, так как умеренный климат образует поясы, требующие умственного и физического напряжения.

Если страны жаркого пояса мало благоприятны для развития фабрик и заводов, то, с другой стороны, им принадлежит естественная монополия относительно драгоценных — столь необходимых для стран умеренного пояса — продуктов земледелия. В обмене мануфактурных продуктов умеренного пояса на продукты земледельческие жаркого пояса (колониальные товары) и заключается главным образом космополитическое разделение труда и кооперация производительных сил, или великая международная торговля.

Для страны жаркого пояса было бы крайне вредной попыткой, если бы она пожелала развить у себя самостоятельное мануфактурное производство. Не предназначенная к такой роли природой, она сделает гораздо больше успехов в обогащении себя и в своей культуре, если будет выменивать мануфактурные продукты умеренного пояса на продукты земледельческие своего пояса.

Правда, таким образом страны жаркого пояса приходят в зависимость от стран пояса умеренного. Но эта зависимость будет безвредной или даже исчезнет, если несколько стран умеренного пояса управляются в отношении мануфактур, торговли, мореходства и политического могущества, — если, следовательно, несколько мануфактурных стран не только из-за интереса, но и силой будут препятствовать каждой из этих наций злоупотреблять своим превосходством по отношению к слабейшим странам жаркого пояса. Такое преобладание будет опасно и вредно лишь в таком случае, когда вся мануфактурная промышленность, вся великая торговля, мореплавание и морское могущество сделаются монополией одной какой-либо нации.

Напротив, нации, которые владеют в умеренном поясе большой территорией, снабженной разнообразными естественными источниками богатств, не воспользовались бы одним из богатейших источников благосостояния, цивилизации и могущества, если бы они не употребили усилий к осуществлению в национальных размерах принципа разделения труда и кооперации производительных сил, раз только у них достаточно потребных для этого экономических, моральных и социальных средств.

Под экономическими условиями мы разумеем достаточно развитое земледелие, которое не может уже значительно развиваться посредством вывоза его продуктов. Под моральными средствами мы понимаем высокое образование отдельных лиц. Под социальными средствами мы разумеем учреждения и законы, обеспечивающие гражданам личную и имущественную неприкосновенность, свободное применение своих умственных и физических сил, — установления, которые регулируют и облегчают сношения, — равно как в то же время упразднение таких, которые губительно отражаются на промышленности, свободе, умственном и нравственном развитии, каково, например, феодальное устройство.

В собственных интересах такая нация должна стремиться к тому, чтобы прежде всего снабдить свои рынки собственными фабрично-заводскими изделиями и

затем все более и более входит в непосредственные сношения со странами жаркого пояса, доставляя им мануфактурные изделия на своих собственных кораблях и получая в обмен продукты того пояса.

В сравнении с этим обменом между мануфактурными странами умеренного пояса и странами земледельческими пояса жаркого вся остальная международная торговля имеет уже второстепенное значение, за исключением лишь немногих статей, как, например, вино.

<...> Таможенная система как средство, способствующее экономическому развитию нации при помощи регулирования иностранной торговли, должна постоянно иметь в виду принцип промышленного воспитания нации.

<...> Национально-экономическое воспитание нации, которая находится еще на низкой ступени развитая и культуры или недостаточно населена пропорционально объему и плодородности территории, лучше всего совершается посредством свободы торговли со странами высоко цивилизованными, очень богатыми и промышленными. В такой стране всякое ограничение торговли с целью насаждения собственного мануфактурного производства преждевременно и оказывает невыгодное влияние не только на благосостояние всего человечества, но и на развитие самой нации. Только тогда, когда интеллектуальное, политическое и экономическое воспитание нации под влиянием свободы торговли сделает успехи настолько значительные, что ввоз чужеземных мануфактурных изделий и недостаток необходимого сбыта для своих продуктов будут и задерживать, и мешать ее дальнейшему развитию, — тогда только меры таможенного покровительства будут полезны.

Страна, территория которой недостаточно обширна и не заключает в себе разнообразных естественных источников богатств, которая не обладает устьями своих рек или не достаточно округлена, совершенно не может пользоваться таможенной системой или, по крайней мере, не может пользоваться ею с полным успехом. Такая страна прежде всего должна восполнить подобные недостатки или посредством завоеваний, или посредством торговых трактатов.

Мануфактурная промышленность обнимает так много отделов наук и искусств, предполагает так много опыта, практики и навыка, что промышленное развитие нации может совершаться лишь постепенно. Всякое преувеличение и преждевременность в применении принципа протекционизма наказывает нацию уменьшением ее благосостояния.

Ничего не может быть вреднее и хуже внезапного и полного ограждения страны запретительными пошлинами. Однако и они могут иметь место в том случае, когда нация, разобщенная с другими странами вследствие продолжительной войны, будет лишена возможности ввоза мануфактурных произведений иных стран и принуждена будет удовлетворять сама себя.

В таком случае постепенный переход от системы запретительной к системе протекционной должен совершиться при помощи гораздо ранее установленных и постепенно ослабляющихся таможенных мер. Напротив, страна, которая пожелала бы перейти из состояния, выражающегося в отсутствии таможенного покро-

вительства, к протекционизму, должна отправляться от самых слабых таможенных пошлин, которые возвышаются постепенно и в заранее определенной последовательности.

Установленные таким способом таможенные пошлины должны выдерживаться государственной властью ненарушимо. Она должна остерегаться преждевременно уменьшать их, а напротив, может их усиливать, если они окажутся недостаточными.

Слишком возвышенные ввозные пошлины, которые совершенно исключают иностранную конкуренцию, вредны для той самой страны, которая их вводит, так как вследствие этого исчезает у заводчиков и фабрикантов стремление к соревнованию с другими странами и появляется равнодушие. <...>

КНИГА ПЕРВАЯ ИСТОРИЯ

<...>

Глава X УРОКИ ИСТОРИИ

Во все времена и повсюду умственное развитие, нравственность и деятельность граждан находились в полном соотношении с благосостоянием нации, и богатство увеличивалось или уменьшалось пропорционально этим качествам; но никогда труд и бережливость, дух изобретательности и предприимчивости отдельных лиц не создавали ничего великого там, где они не находили опоры в гражданской свободе, учреждениях и законах, в государственной администрации и внешней политике, а главным образом, в национальном единстве и могуществе.

История всех стран указывает на решительное взаимодействие социальных и индивидуальных сил. В итальянских и ганзейских городах, в Голландии и Англии, во Франции и Америке мы наблюдаем, как производительные силы, а следовательно, и богатства отдельных лиц возрастают пропорционально со свободой и усовершенствованием политических и общественных учреждений и как, с другой стороны, эти последние в возрастании материальных богатств и производительных сил индивидуумов получают новые силы для своего дальнейшего совершенствования. Самостоятельное развитие английской промышленности и могущества восходит ко времени зарождения английской национальной свободы, а промышленность и могущество венецианцев, ганзейцев, испанцев и португальцев начинают падать вместе с их свободой. Как ни были трудолюбивы, бережливы, изобретательны и развиты умственно отдельные лица, они не были в состоянии восполнить недостаток свободных учреждений. История учит, таким образом, что отдельные лица большую часть своих производительных сил черпают из общественных учреждений и общественного устройства.

Нигде с такой ясностью, как в мореходстве, не обнаруживается влияние свободы, умственного развития и просвещения на могущество, а следовательно, и на

производительные силы, и на богатство нации. Среди различных отраслей труда мореходство больше всего способно возбудить энергию, личное мужество, дух предприимчивости и настойчивости — качества, которые, очевидно, могут развиваться лишь в атмосфере свободы. Ни в какой другой отрасли промышленности невежество, суеверия и предрассудки, равнодушие, малодушие, изнеженность и слабость не сопровождаются столь губительными последствиями, нигде чувство личной самостоятельности не является столь настоятельно необходимым. Поэтому история не указывает ни одного примера, где бы поработенный народ отличался в мореходстве. Индусы, китайцы и японцы исконно ограничивались лишь плаванием по каналам, рекам и вдоль морских берегов. В Древнем Египте мореходство было в презрении, вероятно, потому, что жрецы и фараоны боялись, таким образом, воспитать дух свободы и независимости. Свободнейшие и просвещеннейшие государства Греции были в то же время и самыми сильными на море; вместе со свободой и морские силы прекращают существование, и как ни много история рассказывает о победах македонских царей на суше, она умалчивает об их морских победах.

Когда римляне были сильны на море и когда прекращаются известия об их флоте? Когда Италия предписывает законы на Средиземном море и когда ее собственный каботаж попадает в руки чужеземцев? Над испанским флотом инквизиция произнесла смертельный приговор прежде, нежели он был приведен в исполнение флотами Англии и Голландии. С образованием купеческой олигархии в ганзейских городах сила и дух предприимчивости исчезают из Ганзы. В древних Нидерландах только мореходцы завоевали себе свободу; те же, кто подчиняется инквизиции, должны были терпеть даже прекращение судоходства на своих реках. Английский флот, победив голландский в Ла-Манше, овладел лишь морским господством, которому Англия давно уже обеспечила дух свободы. Голландия, однако, до наших дней сохранила большую долю своих морских сил, между тем как флоты Испании и Португалии почти уничтожены. Напрасны были стремления отдельных администраторов Франции создать флот при деспотических королях, он всегда исчезал. И наоборот, как в настоящее время усиливается на наших глазах торговый и военный флот Франции! Едва успела зародиться независимость Соединенных Штатов Северной Америки, и они уже со славой борются с гигантским флотом метрополии. Но что представляет из себя мореходство Средней и Южной Америки? Пока их флаги не развиваются во всех морях, до тех пор действительность их государственного режима может быть еще оспариваема. Взгляните, напротив, на Техас: едва пробудившись к жизни, он стремится уже захватить свою часть в царстве Нептуна.

Мореходство составляет лишь часть промышленной силы нации — часть, которая может развиваться и приобретать большее значение лишь вместе с целым и посредством целого. Всюду, как показывает опыт, и во все времена мореходство, внутренняя и внешняя торговля, даже самое земледелие процветают лишь там, где достигают процветания мануфактуры. Но если свобода главным образом обуславливает развитие мореходства, то насколько же больше должна она обуславливать мощь мануфактурных сил, рост всех производительных сил на-

ции? История не знает ни одного богатого, ни одного торгового и промышленного народа, который бы в то же время не был и народом свободным.

Всюду наряду с развитием мануфактур усовершенствовались пути сообщения, улучшалось речное судоходство, прилагались каналы, усовершенствовались грунтовые дороги, являлись железные дороги и пароходства — необходимые условия для развития земледелия и цивилизации.

История учит, что искусства и промыслы странствуют из города в город, из страны в страну. Преследуемые и угнетаемые на родине, они спасаются в те города и страны, которые им обеспечивают свободу, покровительство и поддержку. Так переходили они из Греции и Азии в Италию, оттуда в Германию, Фландрию и Брабант, и из этих последних — в Голландию и Англию. Всюду безрассудство и деспотизм изгоняли их, а дух свободы привлекал. При отсутствии недомыслия континентальных правительств трудно было бы Англии завоевать себе промышленное верховенство. Но что разумнее, ждать ли нам того, когда другие нации будут настолько безрассудны, что изгонят собственную промышленность, вследствие чего мы заставим их искать у нас убежища, или же, не рассчитывая на подобные случайности, привлечь их к нам, предложив им извлекать отсюда известные выгоды? Правда, опыт учит, что ветер переносит семена из одной местности в другую и что, таким образом, голые степи превратились в густые леса; но было ли бы, однако, разумно со стороны лесохозяина ждать, пока ветер в течение столетий произведет эти культурные улучшения? Было ли бы с его стороны бессмысленно, если бы он, посредством осеменения голых пространств, постарался достичь этой цели в течение нескольких десятилетий? История показывает, что целые народы с успехом поступали так, как должен был бы, очевидно, поступить лесовладелец.

Некоторые свободные города или небольшие республики с ограниченной территорией, с незначительным населением и незначительные в военном отношении, или же союзы таких городов и государств, благодаря энергии их юношеской свободы, их географическому положению и счастливым обстоятельствам гораздо ранее великих монархий достигали процветания в промышленности и торговле. Установив с этими последними монархиями свободные сношения, они доставляли им свои мануфактурные произведения в обмен на сельскохозяйственные продукты и таким образом достигали высокой степени богатства и могущества. Так было с Венецией, Ганзой, Бельгией и Голландией.

Не менее выгодна была сначала свобода торговли для тех великих держав, с которыми они находились в сношениях. При богатстве их естественных источников и грубости их общественного состояния свободный ввоз иностранных мануфактурных товаров и вывоз их сельскохозяйственных продуктов были самым верным и самым действенным средством развить их производительные силы, приучить к труду их жителей, склонных к лени и ссорам, заставить земледельцев и аристократию интересоваться промышленностью, возбудить в их купцах спящий дух предприимчивости и, главным образом, поднять их культуру, промышленность и могущество.

<...> Что торговая политика ограничений только тогда может оказать надлежащее действие, когда она поддерживается успехами культуры и свободными учреждениями страны, доказывают упадок Венеции, Испании и Португалии, ретроградное движение Франции вследствие отмены Нантского эдикта и история Англии, в которой свобода всегда развивалась параллельно с успехами промышленности, торговли и национального обогащения.

Напротив, сильно развитая культура при свободных ли учреждениях или без них, если только она не встречает поддержки в целесообразной торговой политике, является плохим обеспечением экономических успехов страны. Это достаточно ясно доказывается историей Северо-Американских Соединенных Штатов и опытом Германии.

Новейшая Германия при отсутствии энергичной и общей торговой политики, предоставленная на собственном рынке конкуренции иностранной промышленности, превосходящей ее во всех отношениях, напротив, устранившая с иностранных рынков произвольными, часто даже прихотливыми ограничениями, далекая от того, чтобы ее культура делала успехи параллельно с развитием ее промышленности, — эта Германия не в состоянии была ни разу возвыситься до своего прежнего положения и походит теперь на колонию и эксплуатируется той самой страной, которую несколько столетий пред тем таким же образом эксплуатировали немецкие купцы, так что наконец немецкие города решились посредством общей и энергичной торговой политики обеспечить внутренний рынок для своей собственной промышленности.

Свободные штаты Северной Америки, будучи в состоянии более всех других наций до них извлечь пользу из принципа свободы торговли и уже в колыбели своей самостоятельности взлелеянные уроками космополитической школы, больше всех других наций старались провести в жизнь этот принцип. Но, как мы видели, эта нация дважды вынуждена была вследствие войны с Великобританией вырабатывать сама себе те мануфактурные изделия, которые она при свободе торговли приобретала из других стран; после же заключения мира она дважды была доведена свободной заграничной конкуренцией на край гибели, что и привело ее к убеждению, что при настоящих мировых отношениях каждая великая нация должна искать обеспечения своего благосостояния и независимости в самостоятельном и равномерном развитии ее собственных сил.

Таким образом, история учит, что ограничительные меры являются не столько изобретением глубокомысленных умов, сколько результатом развития интересов и стремления наций к независимости и верховенству, следовательно, результатом национального соперничества и войны, и что эти ограничения могут исчезнуть только при согласовании всех национальных интересов, т. е. при общем объединении всех народов под знаменем права. Вопрос: каким образом объединить народы в образе федеративного устройства и каким образом при расширении возникающих между независимыми нациями разногласий поставить власть закона на место военной силы; вопрос этот сливается с другим: каким образом национальные системы торговли могут быть заменены свободой всемирной торговли?

<...> История, наконец, учит нас, каким образом народы, обладающие от природы всеми средствами для достижения высшей степени богатства и могущества, могут и должны, без того, чтобы не стать в противоречие с самими собою, менять свою торговую систему по мере того, как идут вперед. Сначала, действительно, посредством свободы торговли с народами, их опередившими, они выходят из варварства и улучшают свое земледелие; потом посредством ограничений они заставляют цвести их фабрики, флот и внешнюю торговлю; наконец, после достижения высшей степени богатства и могущества, посредством постепенного перехода к принципам свободы торговли и свободной конкуренции иностранцев на их собственных рынках они предохраняют от равнодушия своих земледельцев, фабрикантов и своих купцов и возбуждают в них энергию для поддержания верховенства, которого они достигли. На первой ступени развития находятся Испания, Португалия и Неаполь, на второй — Германия и Северная Америка, недалеко от границы последней ступени находится, по нашему мнению, Франция; достигла последней ступени пока еще только Великобритания.

КНИГА ВТОРАЯ ТЕОРИЯ

Глава XI

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И КОСМОПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

До Кенэ и французских экономистов не существовало другой политической экономии, кроме той, которая практиковалась государственным управлением. Администраторы и писатели, которые трактовали о предметах административных, обращали внимание исключительно на земледелие, фабрики, торговлю и мореплавание тех стран, которым они принадлежали, не заботясь об анализе причин богатства и не возвышаясь до интересов целого человечества.

Кенэ, у которого впервые зародилась идея всеобщей свободы торговли, расширил объем своих исследований на все человечество, не имея представления об отдельной нации. Заглавие его сочинения таково: “Physiocratie, ou le gouvernement le plus avantageux au genre humain”, он хотел бы, чтобы “купцы всех народов образовали одну торговую республику”. Очевидно, Кенэ имел в виду космополитическую экономию, т. е. ту науку, которая учит, как весь человеческий род может обеспечить себе благосостояние, в противоположность политической экономии или такой науке, которая ограничивается изучением того, каким образом данный народ при известных мировых отношениях, при помощи земледелия, промышленности и торговли достигает благосостояния, цивилизации и могущества.

Тот же широкий смысл придает и Адам Смит своему учению, так как он поставил себе задачею доказать справедливость космополитической идеи абсолютной свободы всемирной торговли, несмотря на грубые ошибки физиократов против сущности вещей и против логики. Адам Смит так же, как и Кенэ, не думал со-

ставлять трактата о предмете политической экономии, т. е. той политики, которой должны следовать отдельные нации, чтобы достигать прогресса в своем экономическом положении. Он дал следующее заглавие своему сочинению: “Природа и причины богатства народов”, т. е. всех народов, всего рода человеческого. Он говорит о различных системах политической экономии в особенной части своего труда, с единственной и исключительной целью представить их полное ничтожество и доказать, что политическая или национальная экономия должны уступить место всемирной экономии. <...>

Глава XII

ТЕОРИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ И ТЕОРИЯ ЦЕННОСТИ

Адам Смит озаглавил свое знаменитое сочинение “О природе и причинах богатства народов”. Вместе с тем основатель господствующей экономической школы правильно указал двоякую точку зрения, с которой можно рассматривать экономию наций, равно как и экономию частных лиц. Причины богатства суть нечто совершенно другое, нежели само богатство. Если человек может владеть богатством, т. е. меновой ценностью, но если он не обладает способностью производить ценных предметов в большем количестве, чем потребляет, то он будет беднеть. С другой стороны, человек может быть бедным, но если он в силах производить количество ценностей, превышающее его потребление, то он сделается богатым.

Способность создавать богатство бесконечно важнее самого богатства; она не только обеспечивает владение приобретенным и его увеличение, но и вознаграждает потеряннее. Это еще более, чем для частных лиц, применимо к целым нациям, которые не могут жить рентой. Германия каждое столетие была опустошаема мором, голодом или внутренними и внешними войнами; но она всегда спасала большую часть своих производительных сил, и, таким образом, снова достигала благосостояния, между тем как богатая и могущественная Испания среди полного внутреннего мира, но подавленная деспотизмом и духовенством, погружалась все глубже в нищету и бедствия. До сих пор то же солнце освещает Испанию, до сих пор у нее та же почва, ее рудники так же богаты, до сих пор в ней живет тот же народ, который населял ее до открытия Америки и введения инквизиции; и однако, этот народ постепенно утрачивал свои производительные силы; поэтому он обеднел и несчастен. Североамериканская война за освобождение стоила нации сотен миллионов, но ее производительные силы благодаря приобретению национальной самостоятельности усилились неимоверно, вследствие чего она в течение немногих лет по заключении мира была в состоянии приобрести несравненно большие богатства, чем владела прежде. Сравните положение Франции в 1809 году и в 1839 году — какая разница! И однако с тех пор Франция утратила свое господство над большей частью европейского материка, подверглась двум опустошительным нашествиям и заплатила миллиарды военных контрибуций и вознаграждений.

Не может быть, чтобы такой проницательный ум, каким владел Адам Смит, совершенно не признавал различия между богатством и его причинами и решительного влияния этих причин на состояние наций. Во введении к своему сочине-

нию он говорит совершенно ясно: “Труд есть тот источник, из которого каждая нация извлекает свои богатства, а увеличение богатств зависит главным образом от производительной силы труда, именно от той степени знания, искусства и целесообразности, с какой труд нации применяется, и от отношения между числом сил, занятых производительным трудом, и числом сил непроизводительных”. Мы видим отсюда, как ясно вообще Смит понимал, что положение наций зависит главным образом от суммы их производительных сил.

Кажется, это не в порядке природы, чтобы целая наука выходила из головы одного мыслителя вполне совершенной. Космополитическая идея физиократов, “всеобщая свобода торговли” и открытое им самим “разделение труда” слишком овладели Адамом Смитом, для того чтобы он в состоянии был исследовать идею “производительных сил”. Как ни много должна быть обязана ему наука в ее прочих отделах, но идея о “разделении труда” ему представлялась самой блестящей. Она должна была обеспечить известность его книге, а его имени — славу. Слишком умный, для того чтобы не понять, что тот, кто хочет продать драгоценный камень, не понесет на рынок алмаза в мешке с пшеницей — как бы зерна пшеницы ни были полезны, — но, конечно, выставит его на видном месте; слишком опытный, для того чтобы не знать, что дебютант — а таким он был в политической экономии при обнародовании своего труда, — который в первом акте уже имел счастье вызвать фурор, легко получает снисхождение, если в следующих актах он хотя немного возвышается над посредственностью, — Адам Смит счел нужным начать свой труд учением о разделении труда. Он не ошибся в расчете, первая слава обеспечила его судьбу и послужила основанием для его авторитета.

Мы, со своей стороны, кажется, можем утверждать, что именно это желание представить важнейшее свое открытие — разделение труда — в самом выгодном свете помешало Адаму Смиту исследовать полнее идею “производительной силы”, которая была им выражена во введении и затем часто выражалась, хотя и мимоходом, и представить свое учение в гораздо более совершенном виде. Вследствие большого значения, придаваемого им своей идее “разделения труда”, он, очевидно, был склонен считать труд основанием (фондом) всяких богатств наций, несмотря на то, что он сам отлично видел, и это он даже высказывает, что производительность труда зависит главным образом от степени умения и целесообразности, с которыми труд применяется. Мы спрашиваем: будет ли научным разделением, когда причину известного явления видят в результате множества глубже лежащих причин? Не подлежит сомнению, что всякое богатство создается посредством работы тела и ума (труда); этим, однако, не обозначена еще причина, из которой можно было бы вывести полезные следствия, ибо история показывает, что целые страны, несмотря на усердие и бережливость их граждан, были осуждены на бедность и нищету. Если бы кто пожелал узнать и исследовать, каким образом одна нация, находившаяся в положении бедности и варварства, достигла богатства и цивилизации, и каким образом другая нация, владевшая богатством и благоденствием, впала в бедность и нужду, и ответил бы на это, что труд есть причина богатства, а праздность — причина бедности (истина, которую, во всяком случае, царь Соломон высказал гораздо раньше Адама Смита), то, все-таки, принуж-

ден бы был спросить далее: в чем же лежит причина трудолюбия и в чем причина праздности? Еще правильнее можно было бы указать, как на причину богатства, на члены человеческого тела (голова, руки и ноги), это было бы по крайней мере значительно ближе к истине; тогда по крайней мере можно было бы поставить ясный вопрос: что влечет эту голову и эти ноги и руки к производству и в чем их усилия плодотворны? Может ли быть что-либо иное, как не дух, оживляющей людей, как не социальное устройство, обеспечивающее плодотворность их деятельности, как не естественные силы, которые находятся в их распоряжении? Чем больше понимает человек, что он должен заботиться о своем будущем, чем более его взгляды и чувства заставляют его обеспечивать будущность и счастье близких ему лиц, чем более он с юношеских лет привык к размышлению и деятельности, чем более воспитывались его благородные чувства и развивалось его тело, чем более он видел в юности хороших примеров, чем более привык он пользоваться своими силами для улучшения собственного положения, чем менее ограничен он в своей законной деятельности, чем плодотворнее его усилия и чем более обеспечены результаты его усилий, чем более он в состоянии, благодаря порядку и деятельности, обеспечить себе уважение и общественное значение, чем менее замечается в нем предрассудков, суеверий, ложных взглядов и невежества, — тем более будет он напрягать свои ум и тело, тем выше будет его производство, тем более он совершит, тем лучше распорядится он плодами своего труда. Во всех этих отношениях главное значение имеет социальное положение, среди которого человеку приходится воспитываться и действовать; тут важно, процветают ли науки и искусства, вызываются ли государственными учреждениями и законодательством религиозные чувства, нравственность и умственное развитие, личная и имущественная обеспеченность, свобода и право, развиваются ли в стране равномерно и гармонически все факторы материального благосостояния — земледелие, промышленность и торговля, достаточно ли могущество нации для того, чтобы из поколения в поколение обеспечивать населению успехи в благосостоянии и образовании и дать возможность не только пользоваться естественными силами страны во всем их объеме, но посредством внешней торговли и колонизации заставить служить затем естественные силы и других стран.

Адам Смит так мало понимал вообще сущность этих сил, что он нигде не признает производительного значения за умственным трудом тех, кто заведует судом и администрацией, в чьих руках образование и религиозное воспитание, кто двигает науку, работает в области искусств и т. д. Его исследования ограничиваются той человеческой деятельностью, результатом которой являются материальные ценности. Относительно этой деятельности он признает даже, что ее производство зависит от ловкости и целесообразности, с которыми она применяется, но в своих исследованиях о причинах этой ловкости и целесообразности он не идет дальше разделения труда и последнее объясняет единственно обменом, увеличением материальных богатств и расширением рынков. Затем его учение все глубже и глубже погружается в материализм, партикуляризм и индивидуализм. Если бы он преследовал идею “производительной силы”, не отдавая преимущества идее “ценности и меновой стоимости”, то он необходимо пришел бы к убеж-

дению, что для выяснения экономических явлений рядом с теорией ценностей необходимо должна стоять самостоятельная теория производительных сил. Он настолько уклонился с истинного пути, что моральные силы начал объяснять из чисто материальных отношений, и в этом лежит причина всех абсурдов и противоречий, которыми, как мы покажем, его школа страдает до сих пор, и которым единственно нужно приписать то, что уроки политической экономии менее всего делались достоянием именно лучших умов. Что школа Смита излагает только теории ценностей, ясно не только из того, что она всюду основывает свою доктрину на представлении о меновой ценности, но также и из определения, которое школа дает своему учению. Это, по мнению Сэй, та наука, которая указывает, каким образом производятся, распределяются и потребляются богатства или меновые ценности. Очевидно, это не та наука, которая учит, каким образом пробуждаются и поддерживаются производительные силы и как они подавляются и уничтожаются. Мак-Куллох правильно называет ее наукою о ценности, а новейшие английские писатели называют наукой об обмене.

Различие между теорией производительных сил и теорией ценностей лучше всего может быть выяснено на примере, взятом из частной экономии.

Если из двух отцов семейства, — собственников, — каждый ежегодно сберегает по 1000 талеров, причем каждый имеет по пять сыновей, но один из них свои сбережения помещает на проценты, принуждая своих сыновей к тяжелой работе, а другой свои сбережения употребляет на то, чтобы из двух сыновей сделать интеллигентных сельских хозяев, а остальным троим дать профессиональное образование соответственно их способностям, — то первый из них поступает по теории ценности, второй по теории производительных сил. В момент их смерти первый будет гораздо богаче второго в меновых ценностях, но что касается производительных сил, то произойдет совершенно обратное. Собственность одного из них будет разделена на две части, и каждая из них, благодаря улучшенному хозяйству, будет давать чистый доход, равный общему чистому доходу, ранее получавшемуся; в то же время три остальных сына приобрели богатый широкий источник для существования в своих профессиональных знаниях. Собственность другого будет разделена на 5 частей, и каждое хозяйство будет управляемо так же дурно, как ранее было это во всей собственности в совокупности. В одной семье будет пробуждаться и развиваться масса разнообразных моральных сил и талантов, которые будут увеличиваться из поколения в поколение, и каждое следующее поколение будет обладать большим запасом сил для приобретения материальных богатств, чем поколение предшествующее; между тем как в другой семье тупость и бедность будут возрастать по мере того, как собственность будет все более раздробляться. Таким образом, плантатор, при помощи рабов, увеличивает сумму своих меновых ценностей, но он разрушает производительные силы будущих поколений. Всякие издержки на воспитание юношества, на правосудие, на оборону страны и т. д. являются тратой ценностей в пользу производительных сил. Наибольшая часть потребления нации идет на воспитание будущих поколений, на возбуждение будущих национальных производительных сил.

Христианство, единоженство, уничтожение рабства и крепостного права, престолонаследие, изобретение книгопечатания, пресса, почта, монетная система, меры веса и длины, календарь и часы, полиция безопасности, введение свободного землевладения и пути сообщения — вот богатые источники производительных сил. Чтобы убедиться в этом, достаточно сравнить состояние европейских государств с состоянием государств азиатских. Для того, чтобы понять влияние свободы мысли и свободы совести на развитие производительных сил наций, достаточно лишь прочесть историю Англии, а затем историю Испании. Гласность судебных прений, суд присяжных, парламентарное законодательство, общественный контроль государственного управления, самоуправление городское и корпоративное, свобода печати, учреждение обществ для общепольных целей — все это обеспечивает для граждан конституционных государств и для государственной власти массу энергии и сил, приобретение которых при других средствах затруднительно. Трудно представить себе закон или государственное учреждение, которое не оказывало бы большего или меньшего влияния на увеличение или уменьшение производительных сил.

Если считать только физический труд единственной причиной богатства, то каким образом объяснить то, что новые страны без сравнения богаче, населеннее, могущественнее и счастливее стран древности? У древних народов, сравнительно со всей массой населения, было занято гораздо более рабочих рук, работа была тяжелее, каждый человек владел большим количеством земли, и однако массы питались и одевались гораздо хуже, чем у новых народов. Чтобы объяснить это явление, необходимо обратить внимание на сделанные в течение истекших веков успехи в науках и искусствах, в домашнем и общественном устройстве, в умственном образовании и производительной способности. Современное состояние народов является результатом накопившейся массы всевозможных открытий, изобретений, улучшений, усовершенствований и усилий всех живших до нас поколений; все это образует умственный капитал живущего человечества, и каждая отдельная нация является производительной настолько, насколько она сумела усвоить это наследие от прежних поколений и увеличить его собственными приобретениями, насколько естественные источники, пространство и географическое положение ее территории, количество населения и ее политическое могущество дают ей возможность развивать в высокой степени и гармонично все отрасли труда и распространять свое нравственное, умственное, промышленное, торговое и политическое влияние на другие отставшие нации и вообще на весь свет.

Школа хочет непременно уверить нас, что политика и могущество не могут иметь никакого отношения к политической экономике. Пока она предметами своих изысканий ставит лишь ценности и обмен их, она может быть права; можно определять понятия ценности и капитала, выгоды заработной платы, доходности земли, разлагать эти понятия на составные части, рассуждать о причинах их увеличения или упадка и т. д., не обращая при этом внимания на политические отношения наций. Но все это, очевидно, одинаково составляет предмет как частной

економіи, так і економіи цілих націй. Достаточнo обратити внимание лишь на историю Венеции, Ганзейского Союза, Португалии, Голландии и Англии, чтобы убедиться, в каком взаимодействии находятся материальное богатство и политическое могущество. И всюду, где обнаруживается это взаимодействие, школа впадает в самые странные противоречия. Достаточнo припомнить для этого странное суждение Адама Смита о навигационном акте.

Школа, не обращая внимания на существо производительных сил, не обнимая совокупности цивилизации народов, не в состоянии была оценить важности параллельного развития земледелия, промышленности и торговли, политического могущества и национального богатства страны, а более всего вполне самостоятельной мануфактурной промышленности и ее развития во всех отраслях. Она ошибочно причисляет к одной категории фабрично-заводскую промышленность и земледелие, говорит вообще о труде, естественных силах, капитале и т. д., не обращая внимания на существующее между ними различие. Она не замечает, что между государствами только земледельческими и государствами земледельческо-мануфактурными существует еще большее различие, нежели между народами пастушескими и земледельческими. В государствах чисто земледельческих господствуют произвол и рабство, суеверия и невежество, недостаток культуры путей сообщения, бедность и политическое бессилие. В государстве чисто земледельческом возбуждена и развита лишь незначительная часть покоящихся в народе умственных и физических сил, оно пользуется лишь незначительной частью находящихся в его распоряжении естественных сил и богатств, а капиталы или вовсе не создаются или же создаются лишь незначительные. Сравните Польшу с Англией: обе нации сначала стояли на одной ступени культуры, а теперь — какое различие! Фабрики и заводы — это матери и дети гражданской свободы, просвещения, искусств и наук, внутренней и внешней торговли, мореходства, усовершенствованных путей сообщения, цивилизации, политического могущества. Они служат главным средством для освобождения земледелия от его оков и для поднятия его на степень промышленности, искусства, науки, для увеличения сельскохозяйственной доходности и заработной платы и для возвышения ценности земли. Школа, приписывая эту цивилизующую силу внешней торговле, смешивает посредника с производителем. Иностранные фабрики — вот что снабжает внешнюю торговлю теми товарами, которые она доставляет нам, эти же фабрики и потребляют продукты и сырые произведения, которые мы предоставляем в обмен. Но если сношения с отдаленнейшими фабриками и заводами оказывают такое благотворное влияние на наше земледелие, то во сколько раз значительнее должно быть влияние тех фабрик и заводов, которые находятся в близкой местной, коммерческой и политической связи, которые предъявляют нам не только незначительный, но и огромный спрос для удовлетворения своих потребностей в пищевых продуктах и сырых материалах, произведения которых не возвышаются в цене вследствие дальней перевозки, сношения с которыми не могут быть прерваны ни открытием для чужих промышленных наций новых рынков, ни войной, ни запрещениями ввоза.

Очевидно теперь, как странно заблуждалась школа, делая предметом своих исследований лишь материальные богатства или меновые ценности и считая производительною силою лишь физический труд.

По ее мнению тот, кто воспитывает свиней — производительный член общества, а кто воспитывает людей — не производительный. Тот, кто изготавливает для продажи балалайки и гармоники — производитель, а величайшие виртуозы — только потому, что они не могут исполняемого ими вынести на рынок — не производители. Врач, спасающий жизнь своего пациента, не принадлежит к классу производителей; но принадлежит к нему аптекарский мальчик, хотя изготавливаемые им меновые ценности или пилюли существуют лишь несколько минут, а затем совершенно уничтожаются. Производительность Ньютона, Уатта, Кеплера уступает производительности осла, лошади, вьючного вола, которые недавно были поставлены Мак-Куллохом в ряд производительных членов человеческого общества.

Не думайте, что Сэй своим измышлением нематериальных имуществ или продуктов устранил этот недостаток учения Адама Смита; он только замаскировал бессмыслицу неизбежных выводов из этого учения и не извлек его из материализма, которым проникнута система Адама Смита. Для него умственное или материальное производство является таковым лишь потому, что оно вознаграждается меновыми ценностями и что знание приобретается меновыми же ценностями, а вовсе не потому, что производители сами создают производительные силы¹. Для него это лишь накопленный капитал.

Мак-Куллох идет еще дальше; он говорит, что человек — такой же продукт, как машина, которую он создает, и ему кажется, что при всех экономических исследованиях нужно смотреть на человека с этой точки зрения. Смит, говорит он, верно понял этот принцип, но не сделал лишь из него правильных выводов. Один из таких выводов, который он сам приводит, заключается в том, что есть и пить — занятия производительные. Томас Купер оценивает дельного американского юриста в 3000 долларов, т. е. приблизительно втрое дороже хорошего раба-пахаря.

Указанные ошибки и противоречия школы могут быть легко доказаны с точки зрения теории производительных сил. Те, кто воспитывает свиней или изготавливает балалайки и пилюли, конечно, производительны, но в несравненно большей еще степени производительны воспитатели юношества и учителя взрослых людей, виртуозы, врачи, судьи и администраторы. Первые производят меновые ценности, вторые создают производительные силы; один из этих последних подготавливает следующее поколение к производству, другой развивает нравственность и религиозное чувство современного поколения, третий содействует облагоражи-

---

¹ Из массы тех мест, где Сэй выражает этот вывод, приводим лишь новейшее из его 6-й книги *“Economie politique pratique”*, стр. 307: *“Le talent d'un avocat, d'un médecin, qui a été acquis au prix de quelques sacrifices et qui produit un revenu, est une valeur capitale, non transmissible, a la vérité, mais qui réside néanmoins dans un corps visible, celui de la personne qui le possède”*. — *Прим. авт.*

ванию и возвышению человеческого духа, четвертый спасает производительные силы своих пациентов, пятый обеспечивает правовое положение, шестой — общественный порядок, седьмой, наконец, своим искусством и теми удовольствиями, которые он доставляет, возбуждает производительность меновых ценностей. В учении о ценностях эти производители производительной силы могут быть приняты в рассуждение, во всяком случае, лишь настолько, насколько их услуги могут быть возмещены меновыми ценностями, и такой способ оценки их деятельности мог в некоторых случаях иметь свое практическое значение, как, например, в учении о налогах, насколько они должны выражаться в меновых ценностях. Но там, где дело касается международных отношений или совокупности национальных отношений, такой взгляд оказывается недостаточным и приводит к узким и фальшивым воззрениям.

Благосостояние нации обуславливается не количеством богатств, т. е. меновых ценностей, как думает Сэй, а степенью развития производительных сил. Если законы и государственные учреждения и не производят непосредственно ценностей, то они создают производительные силы; и Сэй ошибается, когда утверждает, что народы обогащаются при всяком образе правления и что законы не могут создавать богатств.

На внешнюю торговлю нельзя смотреть только как на торговлю отдельных коммерсантов, исключительно с точки зрения теории ценностей, т. е. с одной только точки зрения получаемой в данный момент чистой прибыли от материальных имуществ; нация должна при этом иметь в виду все эти условия, от которых зависит ее будущее существование, благосостояние и могущество.

Нация должна жертвовать материальными богатствами и переносить эти лишения для приобретения умственных и социальных сил, она должна жертвовать выгодами в настоящем, чтобы обеспечить себе выгоды в будущем. Итак, если развитая во всех отраслях мануфактурная промышленность является главным условием всего дальнейшего развития цивилизации, материального благосостояния и политического могущества каждой нации, что нами, смеем думать, исторически доказано, если справедливо, как мы можем доказать, что при современных мировых отношениях молодая, необеспеченная покровительством промышленность не в состоянии развиться при свободной конкуренции с промышленностью, давно уже окрепшею, покровительствуемой на своей собственной территории, — то каким образом посредством аргументов, извлеченных из теории ценностей можно решиться доказывать, что нация с таким же успехом, как отдельный коммерсант, может покупать свои товары там, где их можно приобрести дешевле всего, что бессмысленно производить самой нации то, что она может купить дешевле за границей, что нужно национальную промышленность предоставить на попечение частных лиц, что протекционная система есть монополия, выдаваемая отдельным промышленникам в ущерб нации?

Верно, что ввозные пошлины сначала вызывают вздорожание мануфактурных изделий; но также верно и то, как признает и сама школа, что нация, способная к значительному развитию промышленности, с течением времени может выработать эти произведения сама дешевле той цены, по какой они могут вво-

зиться из-за границы. Если ввозные пошлины требуют жертв в ценности, то эти жертвы уравниваются приобретением производительной силы, которая обеспечивает нации на будущее время не только бесконечно большую сумму материального богатства, но кроме того и промышленную независимость на случай войны. Промышленная же независимость и проистекающее отсюда благосостояние страны дают нации средства к внешней торговле и расширение мореходства; вследствие этой независимости развивается ее цивилизация, совершенствуются ее учреждения, укрепляется ее внешнее могущество. <...>

Глава XV

НАЦИОНАЛЬНОСТЬ И ЭКОНОМИЯ НАЦИИ

Система школы, как мы показали в предшествующих главах, представляет следующие существенные недостатки: во-первых, беспочвенный космополитизм, который не признает сущности национализма и не принимает в расчет национальных интересов; во-вторых, бездушный материализм, который всюду преимущественно замечает только меновые ценности и упускает из вида нравственные и политические интересы настоящего и будущего, а также производительные силы нации; в-третьих, — разрушительный партикуляризм и индивидуализм, которые, не понимая природы социального труда и действия ассоциации производительных сил в ее наивысших проявлениях, рассматривают в сущности лишь частную промышленность в том виде, в каком она развивалась бы при свободе отношений в обществе, т. е. во всем человечестве, если бы оно не было расчленено на отдельные нации.

Но между отдельным человеком и человечеством стоит нация с ее особенным языком и литературой, с ее собственным происхождением и историей, с ее особенными нравами и обычаями, законами и учреждениями, с ее правами на существование, на независимость, прогресс, вечную устойчивость и с ее обособленной территорией; образовавшись в ассоциацию посредством солидарности умственных и материальных интересов, составляя одно самостоятельное целое, которое признает над собой авторитет закона, но в то же время как целое, владея еще естественною свободой по отношению к другим подобного рода ассоциациям, нация, при существующем мировом порядке, не может обеспечить свою самостоятельность и независимость иначе, как собственными силами и своими частными средствами. Подобно тому, как отдельный человек, только благодаря нации и в недрах нации, достигает умственного образования, производительной силы, безопасности и благосостояния, так и цивилизация человечества немислима и невозможна иначе, как при посредстве цивилизации и развития нации.

В настоящее время между нациями существует, однако, бесконечное разнообразие; мы видим между ними великанов и карликов, существ нормальных и калек, нации цивилизованные, получивилизованные и варварские. Но тем не менее все нации, как и отдельные люди, обладают от природы инстинктом самосохранения и стремлением к прогрессу. Задача политики — цивилизовать варварские нации, сделать малые — великими и слабые — сильными, но прежде всего

обеспечить их существование и устойчивость. Задача политической (национальной) экономии заключается в экономическом воспитании наций и в подготовке их ко вступлению во всемирное общество будущего.

Нация в нормальном состоянии обладает собственным языком и литературой, обширной и хорошо округленной территорией, снабженной разнообразными естественными материальными источниками богатств и значительным населением. Земледелие, фабрично-заводская промышленность, торговля и мореходство развиты в ней равномерно; искусства и науки, просвещение и народное образование находятся у нее на одинаковой высоте с развитием материального производства. Государственное устройство, законы и учреждения обеспечивают ее гражданам высокую степень безопасности и свободы, поддерживают в ней религиозность, нравственность и благосостояние, одним словом, их цель — преуспевание граждан. Она обладает достаточными морскими и сухопутными силами для обеспечения своей самостоятельности и независимости и для поддержания своей внешней торговли. Ей присуща сила влиять на развитие отставших от нее наций и посредством избытка своего населения и своих умственных и материальных капиталов основывать колонии и порождать новые нации.

Значительная населенность и обширная, снабженная естественными богатствами территория — вот необходимые признаки нормальной национальности; они составляют основное условие умственного развития, равно как материального преуспевания и политического могущества. Нация с ограниченным количеством населения и незначительной территорией, в особенности если она говорит своим собственным языком, может владеть лишь изуродованной литературой, лишь ничтожными учреждениями для развития искусств и наук. Незначительное государство никогда не будет в силах развить на своей территории до совершенства различные отрасли труда. Всякое покровительство будет вызывать у нее частную монополию. Только посредством союзов с более могущественными нациями, жертвуя частью национальных выгод и чрезмерным напряжением сил, может она еще кое-как обеспечить свою самостоятельность. Страна, которая не соприкасается с морями, которая не имеет ни торгового, ни военного флота или у которой устья рек не находятся в ее власти, в своей внешней торговле стоит в зависимости от других наций; она не может ни основать колоний, ни положить начало новым нациям; весь избыток населения, умственных и материальных средств, отливая в страны еще некультивированные, теряется совершенно для ее литературы, цивилизации и промышленности в пользу других наций.

Нация, не окруженная морями и горными цепями, предоставлена вторжению чужеземцев и может лишь с огромными пожертвованиями установить свою собственную таможенную систему, и то лишь очень несовершенную.

Территориальные недостатки могут быть устранены или посредством наследований, как было в Англии и Шотландии, или покупкой, как было во Флориде и Луизиане, или завоеваниями, как это было в Великобритании и Ирландии.

В новейшие времена начали прибегать к четвертому способу, который приводит к той же цели и более соответствует праву и благосостоянию народов и госу-

дарств, чем завоевания, и не стоит в такой зависимости от случайностей, как наследование, а именно — к объединению интересов различных государств посредством торговых договоров, свободно заключенных.

<...>

Глава XVI

НАРОДНАЯ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЭКОНОМИЯ, ПОЛИТИЧЕСКАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИЯ

Все, что имеет отношение к понятию о материальных средствах правительства, о потреблении этих средств и управлении ими, или государственная финансовая экономия, ни в каком случае не должно быть смешиваемо с установлениями, регламентами, законами и обстоятельствами, которыми обусловливается и распределяется экономия граждан, т. е. народная экономия.

Необходимость этого различия приложима одинаково ко всем государственным ассоциациям, будут ли они целой нацией или только составной частью нации, будут ли малы они или велики.

В государстве федеративном, помимо того, государственная финансовая экономия распадается на финансовую экономию каждого отдельного государства и на финансовую экономию союза.

Народная экономия становится национальной экономией в том случае, когда государство или федерация обнимает целую нацию, которая по количеству населения, территории, политическим учреждениям, цивилизации, богатству и могуществу призвана к самостоятельности и представляет нацию, способную приобрести устойчивость и политическое значение.

В данном случае народная экономия и национальная экономия будут равнозначащи. Вместе с государственной финансовой экономией они образуют политическую экономию нации.

Напротив, в государствах, которых население и территория представляют собой составную часть нации или национальной территории, не образующей одного целого с другими частями ни вследствие непосредственной с ними связи, ни по причине федеративного с ними слияния, речь может быть о народной экономике только в противоположность частной или государственно-финансовой экономике. В этой незаконченной организации цели и потребности великой национальности не могут быть приняты в соображение; в особенности же народная экономия не может быть регулирована с целью образования совершенной в себе самой нации, равно в видах обеспечения ее самостоятельности, могущества и продолжительности ее существования.

Здесь, следовательно, политика должна быть исключена из экономики; здесь нужно принимать в расчет лишь естественные законы социальной экономики вообще, как она выразилась бы, если бы нигде не существовало ни могущественной и компактной национальности, ни национальной экономики.

С этой точки зрения развивалась в Германии та наука, которую называли прежде государственным хозяйством (Staatswirthschaft), потом национальной эко-

номией (National-Oekonomie), потом политической экономией (Politische-Oekonomie), наконец, народным хозяйством (Volkswirtschaft), причем здесь не была выяснена основная ошибка этой системы.

Понятие и сущность национальной экономики не могли быть уяснены, так как не существует экономической объединенной нации и так как частному и определенному понятию нации приписывается общее и неопределенное понятие общества — понятие, которое одинаково приложимо ко всему человечеству, или к небольшой стране, или к отдельному городу, как и к нации. <...>

Лист Ф. Национальная система политической экономики / Ф. Лист. — М. : Европа, 2005. — 382 с. — С. 23, 24, 25—26, 29—35, 36, 107—110, 111—113, 114—115, 123—132, 151—153, 166—167.

Навчальне видання

Укладачі:

*БАЗИЛЕВИЧ Віктор Дмитрович,
ГРАЖЕВСЬКА Надія Іванівна,
МАСЛОВ Анатолій Олександрович,
ГАЙДАЙ Тетяна Вікторівна,
НЕСТЕРЕНКО Олена Петрівна,
ВЕРНИГОРА Людмила Володимирівна*

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ: ХРЕСТОМАТІЯ

Навчальний посібник

Підп. до друку 15.09.2010. Формат 70×100 1/16.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура Schoolbook.

Ум. друк. арк. 96,75. Обл.-вид. арк. 101,3.

Наклад 1000 прим. Зам. №

Видавництво “Знання”. 01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів видавничої

продукції ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36.

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>